

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt vores arbejde – Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskeres Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

Odense bys historie

Hans Chr. Johansen
**NÆRING OG
BYSTYRE
ODENSE 1700 · 1789**

UDGIVET AF ODENSE KOMMUNE 1983

Odense bys historie

Hans Chr. Johansen

Næring og bystyre · Odense 1700 · 1789

Odense bys historie

Redaktionsudvalg:

Tage Kaarsted (formand)

Hans Chr. Johansen

Niels Oxenvad

Carsten Tofte

Redaktionssekretær og billedredaktør:

Jørgen Thomsen

Hans Chr. Johansen

Næring og bystyre Odense 1700 · 1789

Udgivet af Odense Kommune

I kommission hos Odense Universitetsforlag · 1983

**NÆRING OG BYSTYRE
ODENSE 1700 · 1789**

© by Hans Chr. Johansen

Bogen er trykt hos Fyens Stiftsbogtrykkeri A/S
med Baskerville 10/13

på 115 g Thai-Cote fra De forenede Papirfabrikker (Dalum Papirfabrik)

Reproarbejdet er udført af Fyns Klichéfabrik, Odense

Omslag til dette bind og lay-out for værket som helhed: Poul Jeppesen

Den typografiske tilrettelægning af dette bind

er foretaget af Jørgen Thomsen

Printed in Denmark 1983

ISBN 87-7492-302-1 (Odense bys historie)

ISBN 87-7492-454-0 (Næring og bystyre)

Indholdsfortegnelse

1	Indledning	7
2	Den lille storby	11
3	Fra vugge til grav	24
	Tre årgange nye Odenseborgere 28 · Det første leveår 30	
	Barndommen 33 · Ungdomstiden 36	
	Der stiftes familie og sættes børn i verden 44	
	Familiestørrelse og husstandssammensætning 54	
	Andre par- og familieforhold 57	
	Pebermøer og pebersvende 62 · De gamle 62	
4	Erhvervslivet	69
5	Håndværk	71
	Staten og lavene 73 · Skomagere 75 · Handskemagere 91	
	Andre håndværk 101	
6	Industrialiseringsforsøg i 1700-tallet	106
	Tugt- og manufakturhuset 117	
	Produktionsforhold i tugthuset 127	
	Odense sukkerraffinaderi 129 · Overgades sæbesyderi 133	
	Andre industrivirksomheder 135	
7	Handel	137
	Købmænd 138 · Lærreds- og dynevårskræmmere 150	
	Handel med daglige levnedsmidler 152 · Kroer og værtshuse 154	
	Lånemarkedet 158	
8	Landbrug og gartneri	160
9	Søfart	165
10	Landtransport	179
11	Anden beskæftigelse	182
	Daglejere og andre ufaglærte 182 · Militæret 184	
	Andre offentligt ansatte 190	
	Kvindernes placering i byens erhvervsliv 191	
12	Indkomst- og formueforhold	192
	Beskatningen 199 · Prusudvikling og realindkomst 203	

	Forbruget 206 · Ernæringen 206 · Beklædning 214	
	Boligforhold 218	
13	Bystyret	226
	De kommunale indtægter 231 · Kongelige skatter 235	
	Vandforsyning 235 · Brandvæsen 238 · Vejevæsen 242	
	Renovation 245 · Gadebelysning 248	
14	Socialforvaltning	249
	Odenses socialforvaltning i 1700-tallet 250	
	Bistandens finansiering 252 · Bistandens omfang 253	
	Det sociale klientel 258 · Gråbrødre hospital 262	
	Anden hjælp til Odenses fattige 269	
15	Sundhedsforhold og sundhedsvæsen	272
	Det 18. århundredes koppeepidemier 276	
	Mæslingeepidemien 1772 278 · Plettyfusepidemien 1783 280	
	Sundhedsvæsenet 281	
16	Lov og orden	286
	Ordensmagten 286 · Retsplejen 288 · Strafferammer 294	
	Domspraksis 295 · Straffuldbyrdelse 298	
17	Anden offentlig virksomhed	301
18	Slutning	303
	Noter	305
	Kilde- og litteraturfortegnelse	309
	Navneregister	313

1 · Indledning

Det 17. århundrede havde været en hård tid at komme igennem for Odense. Fjendtlige tropper havde invaderet og hærget byen, og epidemier havde krævet så mange ofre, at byen var gået meget tilbage i folketal. Fattigdom og nød var de to ord, der bedst kunne karakterisere borgernes situation.

Ved begyndelsen til det nye århundrede var der ikke meget, der kunne tyde på, at det 18. århundrede skulle bringe bedre forhold. Hele Europa var i krig eller på nippet til at komme det. I vest kæmpede stormagterne om at vinde herredømmet i Spanien og dets besiddelser, efter at den gamle kongeslægt var uddød. I øst kæmpede Sverige og Rusland om herredømmet over Østersøen.

I Odense har de velinformerede nok spurgt sig selv, om Danmark kunne holde sig uden for disse opgør, eller om man igen skulle opleve, at udenlandske tropper besatte byen med alle de fortrædeligheder, det ville give.

Noget kunne let ske. Det skulle man erfare endnu i året 1700, da danske tropper i marts og april kom i kamp med svenske i hertugdømmerne, og da en svensk hær i august gik i land i Nordsjælland. Men faren drev over for denne gang ved en hurtig fredsslutning endnu i august.

Man kunne altså ånde lettet op, og mens krigene rasede ude i Europa, gik dagligdagen uforstyrret videre i Odense indtil 1709. Da nåede rygterne frem til Danmark om, at den svenske konge Karl XII havde lidt nederlag i Rusland. I København besluttede man sig derefter for krig. Nu skulle man forsøge at få revanche for det forrige århundredes nederlag.

Danmarks deltagelse i den store nordiske krig kom til at vare indtil 1720, uden at man nåede væsentlige udenrigspolitiske resultater øst for Øresund, hvorimod der kom en gunstig ordning på forholdene i Sønderjylland – i hvert fald på kort sigt.

For civilbefolkningen var det imidlertid nok så vigtigt, at krigen før-

tes uden for dansk område. Byernes indbyggere, der ikke var værnepligtige, mærkede derfor ikke krigen på deres krop, men til gengæld på deres pengepung. Det kostede mange penge at føre krig, og der blev derfor år efter år udskrevet ekstraskatter, som også Odenses borgere måtte betale deres del af.

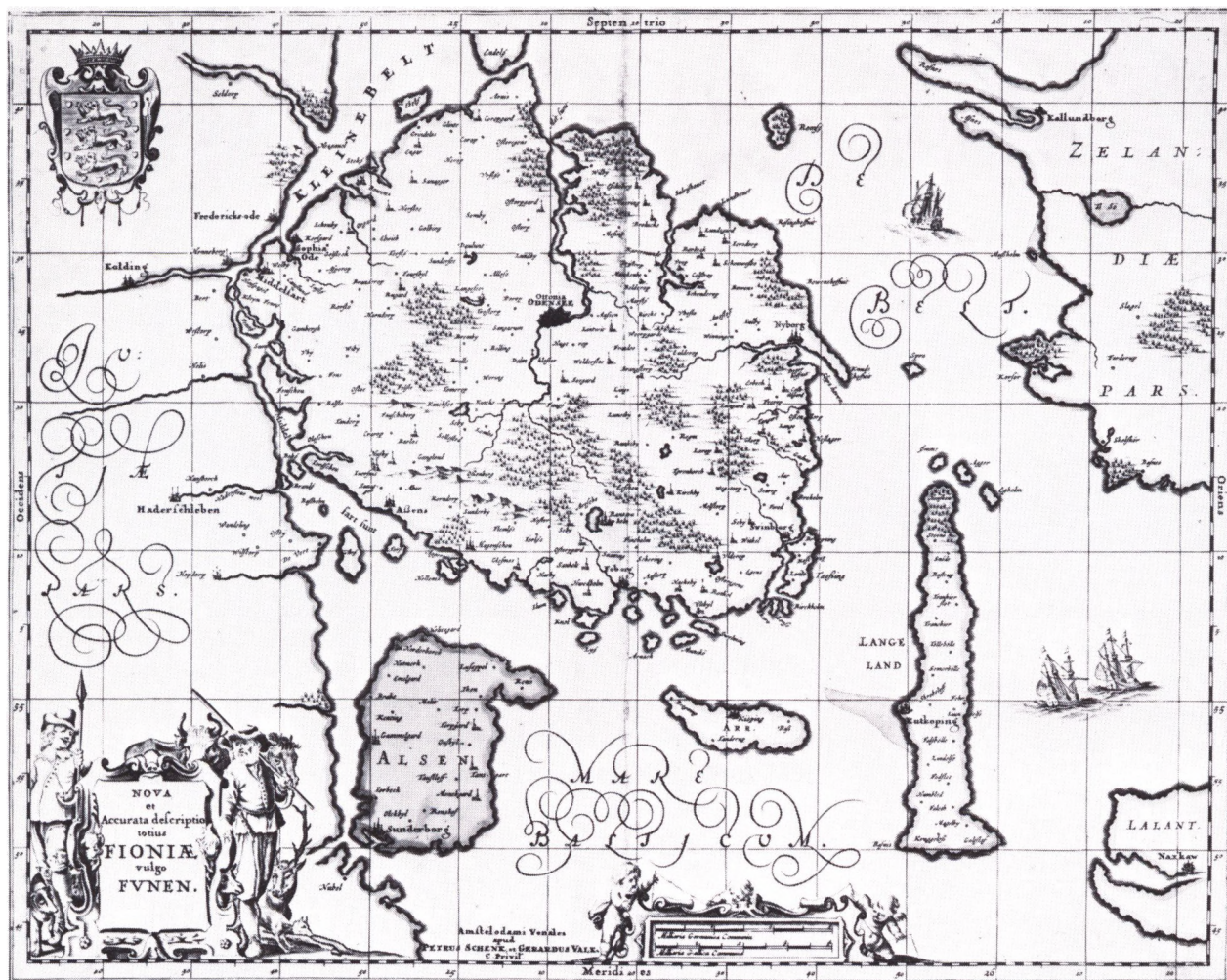
Nogle danske byer mistede under krigen også en del af deres handelskibe, som blev opbragt i de perioder, hvor den svenske flåde eller privat udrustede svenske kaperskibe gjorde Kattegat og Østersøen usikker. Vi har ikke kendskab til, at Odenseskibe blev opbragt, og byens handelsflåde var større i 1720 end i 1709, så på det område er byen sikkert sluppet billigt.

Med fredsslutningen i 1720 indledtes den længste fredsperiode i Danmarks historie. Bortset fra nogle ugers ufred i 1762 og 1788 – begge gange uden nævneværdig blodsudgydelse – kunne landet holdes uden for de udenrigspolitiske konfrontationer, som resten af det 18. århundrede var så rigt på ude i Europa.

Odenseborgerne kunne altså i det meste af den periode, som behandles i dette bind, leve, uden at ydre fjender greb ind i deres hverdag, men det var ikke ensbetydende med, at hverdagen var uden bekymringer. Det 18. århundredes danskere levede på et u-landsniveau udsat for naturens luner. Der skulle kun ske lidt, før den hårfine balance mellem eksistensmuligheder og hungersnød blev forstyrret. Var klimaet et år unormalt med en lang hård vinter eller en våd sommer, faldt høstudbyttet katastrofalt, og det mærkedes mest af byboerne, der måtte købe en stor del af deres fødevarer fra landdistrikterne.

De fattige i byen – og det var en meget stor del af befolkningen – måtte da sulte og var et let bytte for de epidemiske sygdomme, der altid var til stede i byen, men som især blussede op, når modstandskraften i befolkningen var nedbrudt. Pludselige dødsfald i den nærmeste familie i alle aldersklasser var derfor også en del af Odenseborgerens dagligdag, og var det forsørgere, der gik bort, kunne det fra den ene dag til den næste ændre en families eksistensgrundlag radikalt.

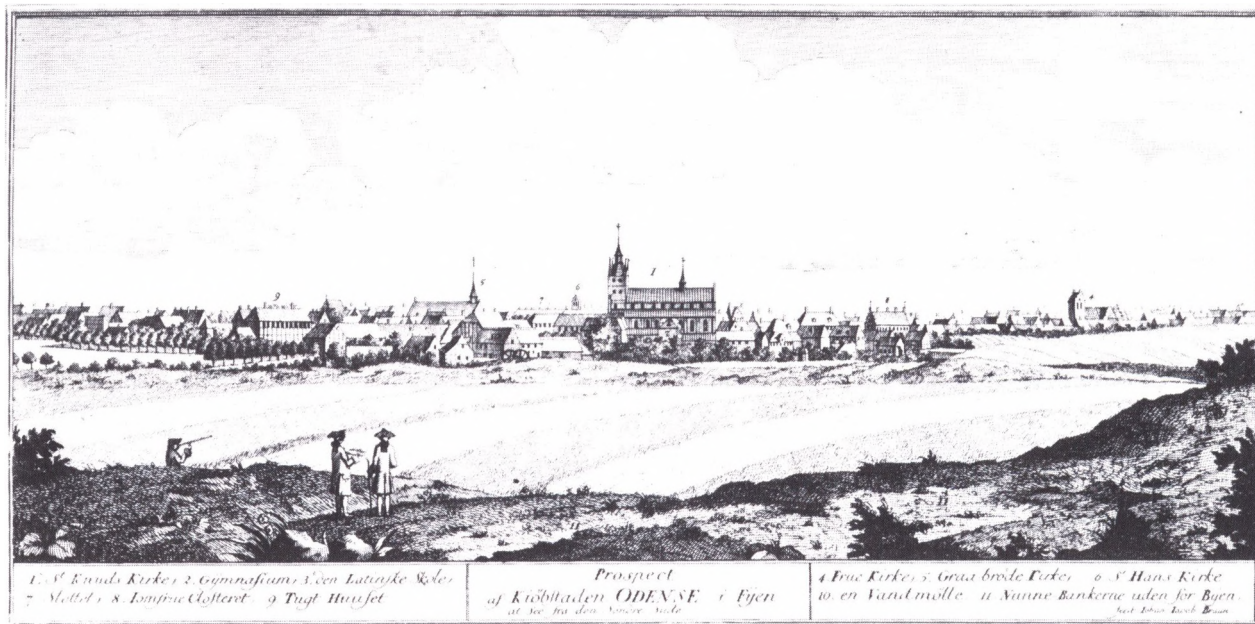
Sådanne omskiftelser var kun en del af de forandringer, som bysamfundet kom ud for i løbet af århundredet. Beskæftigelsesmulighederne og indtjeningen ændrede sig også både på kort og langt sigt. Under den store nordiske krig betød skattetrykket, at befolkningen som helhed var fattig, men i den lange fredsperiode gik det en tid fremad. Ikke mindst i 1750'erne har vi mange vidnesbyrd om, at en stor del af byens indbyggere fik det bedre, og at enkelte driftige erhvervsfolk fik sat arbejde i gang, der gavnede hele bysamfundet. Mod

Fynskortet her er trykt i Amsterdam omkring år 1700, men pladen, som anvendtes, var mere end 50 år ældre. Et godt eksempel på, at datidens bogtrykkere lærte sluttigt hos hinanden. (Det kgl. Bibliotek).

periodens slutning, hvor de almindelige konjunkturforhold i Danmark ellers begyndte at vende sig til det bedre, og hvor landbrugsproduktionen steg, tyder meget derimod på, at Odense kom ud for en årrække med et stagnerende erhvervsliv og dårlige forhold for den almindelige befolkning. Om årsagen så var, at de erhvervsdrivende ikke forstod at udnytte tidens muligheder, eller at de dårlige transportforhold til og fra byen ledte udviklingen andre steder hen, eller måske noget helt tredje, lader sig vanskeligt afgøre.

Men det var ikke blot det private initiativ, der til tider svigtede. Bystyret var gennem det meste af århundredet særdeles ineffektivt og formåede ikke at opbygge en administration eller et bistandsapparat,

Johan Jacob Bruuns (1715-89) prospekt over Odense set fra syd i året 1762. (E. Panton fot., Odense Centralbibliotek, Lokalthistorisk Afdeling).

der kunne mindske problemerne. Tværtimod var der med jævne mellemrum uorden i byens regnskaber, og kun indskriden fra statsmagtens side kunne da bringe lidt system i de kommunale sager igen.

Odense var derfor i det meste af 1700-tallet ikke noget særligt eftertragtelsesværdigt sted at bo, men næppe værre eller bedre end de fleste andre danske byer. Navnlig var det problematisk, hvis man hørte til andre samfundslag end det halvt hundrede familier i byen, der kunne tillade sig at have gode forråd i spisekammeret, en stor bolig og et talstærkt folkehold. For det store flertal i byen var kampen for den daglige eksistens på et meget spartansk niveau det altoverskyggende problem.

2 · Den lille storby

Odense var i det 18. århundrede en by med omkring 5.000 indbyggere, altså ikke flere end der i dag bor i Assens eller Kerteminde, og befolkningen var med den meget ringere boligstandard samlet på et langt mindre areal end i en moderne by af denne størrelse. For os er det 18. århundredes Odense derfor en lille by, men sådan følte dens borgere det ikke dengang. Ganske vist var København med omkring 60.000 indbyggere i 1700 og næsten 100.000 sidst i århundredet en by af helt andre dimensioner, men i Danmark inden for dets nuværende grænser kom Odense på en andenplads som provinsens største by, og borgerne har sikkert med stolthed følt sig hjemme i en by af betydning.

Også fremmede, der besøgte byen, fandt anledning til at beskrive den med rosende ord. Historikeren Jakob Langebek blev vist rundt i byen i 1746 og skrev da om den:

»Odense er en temmelig stor stad og uden tvivl den største i Danmark næst efter København; den består mest af gamle bygninger, som er byens ziir [pryd] og tegn til, at den fremfor de fleste andre købstæder er sparet for ulykkelig ildebrand. Dog er der også mange skønne ny bygninger«.

Og en sachser, der passerede byen i 1787, var ikke mindre rosende i sin omtale:

»Odense var ellers den første købstad, som i henseende til det udvortes tiltrak sig min opmærksomhed, siden jeg forlod København. Den kaldes også det lille København ... Den har adskillige nye smukke bygninger, dog ikke mange, som med de ældre bebos i alt af omtrent 5.000 store og små sjæle. Sct. Knuds kirke er en ærværdig bygning og finder i henseende til størrelse og indvortes reellitet (virkelighed) ikke sin mage i København engang ... Ellers er omkring byen adskillige behagelige promenader ved den store å, til landsbyen Hunderup, ligeså til Skibhuset, hvor en veltænkende privatmand har ladet indrette et hus til publikums fornøjelse«.

Også datidens »Trap« eller Danmarksbeskrivelse, Pontoppidans

Historikeren, gehejmearkivar Jakob Langebek (1710-75), malet på en miniature af Søren Abildgaard 1751. (Sophus Bengtsson fot., Frederiksborgmuseet).

danske atlas fra 1767, har delvist venlige ord til overs for byen: »Husbygningen er tæt og god, for den største del vel gammeldags, men dog anselig nok, helst på den store Algade, som her til lands er en af de allerstørste og bedste, skønt noget bugtet og uordentlig«.

Vi kan imidlertid selv forsøge os som turister på rundtur i 1700-tallets Odense for at danne os vort eget indtryk af byens størrelse og bebyggelse og kan da vælge forholdene i 1761. Vi har ikke nogen samtidig turistguide, vi kan bruge til at få udpeget byens seværdigheder, men i 1761 blev der for første gang lavet en kort beskrivelse af hvert hus i byen – til brug for en ny lovpligtig brandforsikring.

Tidligere års ejendomsskattelister tyder ikke på meget nybyggeri mellem 1683, hvor vi har en grundtaksation, og 1761, og en sammenligning mellem bykort fra 1717 og 1767 viser kun en udvidelse af det bebyggede areal ved Sortebrødre Torv. Det meste af den følgende beskrivelse vil derfor også passe på forholdene tidligere i det 18. århundrede.

Den rejsende, der kom til Odense fra hovedstaden og valgte turen over Store Bælt i stedet for at sejle med en af de småskuder, der gik i fart mellem hovedstaden og provinsbyerne, måtte bruge hest og vogn over Sjælland og lade sig ro over Store Bælt i en bred færgesmakke, der kunne medtage vognen – en overfart, der tog omkring fem timer i roligt vejr. Ofte måtte han dog vente i flere dage i Korsør på passende vejr, da det kun var de smallere sejlførende jagter, der kunne gå over, når det blæste.

Efter overstået sejlads kan turen så fortsætte med hest og vogn ud af Nyborg og med lidt held kan man en tre-fire timer senere nærme sig Odense. Landevejen går det sidste stykke nordligere end hovedvej A 1, så man kommer ind til byen gennem Marslev og Åsum landsbyer og derefter ad den nuværende Åsumvej og Sct. Jørgens Gade.

På det sidste stykke ind mod byen ligger på venstre hånd Gammel og Ny Møllegård og Ejby mølle, der udnytter åens vand til at drive vandhjulene, men sammenhængende bebyggelse når vi først omkring, hvor nu sidegaden Blæsenborg findes. Husene fra nuværende Sct. Jørgens Gade nr. 48 og 57 ind til nr. 24 og 31 samt 18 huse i Skræppestræde (nuværende Ridehusgade) udgør Sct. Jørgens forstad. Det er små en-etages huse, de fleste kun en seks-syv meter lange, bygget af bindingsværk og forsikret for omkring 100 rigsdaler.

Så må vi standse vognen. Tværs over gaden findes en træbygning med en stor låge – Sct. Jørgens port, og ind i byen inden for porten kommer vi først, efter at en konsumtionsbetjent har undersøgt, om vi

1. d. 15 Maj. Ko. 7 1/2 fl. Eff. var Kongens ankomst. Odenſe. 3. et Compagn. Borgere. 4. St. Hans Kirke.
 2. et Compagn. Unge Riddere. som Liv. ſkæfture. 5. Frua. Bredre. K. 6. Frue. K. 7. L. Knud. K. 8. S. Ejeren.
 Signet av. Grønvoold.

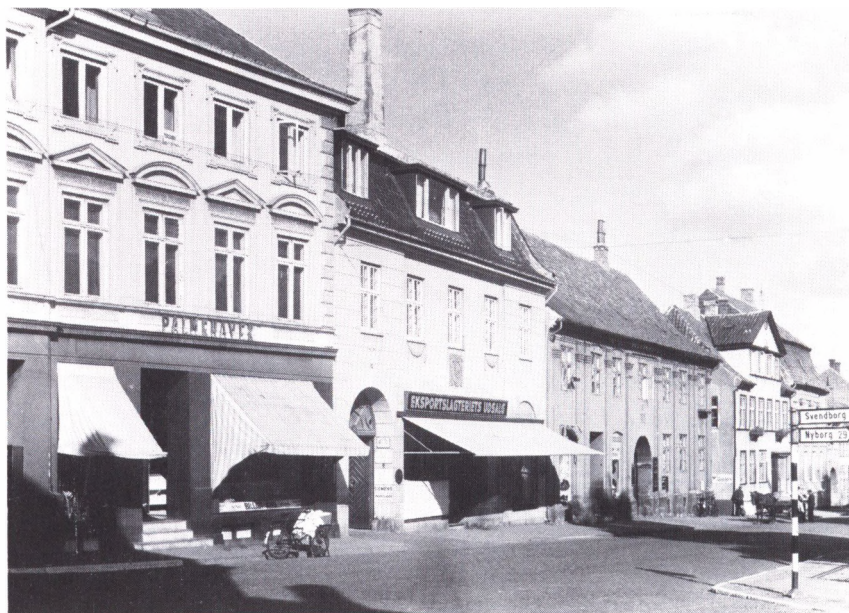
i vognen har varer, der er afgiftspligtige, og hvis det er tilfældet, må vi betale nogle skilling i konsumtion. Inden for porten i Sct. Jørgens Gade og dennes fortsættelse Overgade er husene to-etages, men i bebyggelsen ikke med meget større grundareal end uden for porten. Hvor nu Pjentedamsgade udmunder i hovedgaden, findes en dam, der modtager vand fra Rosenbækken (Byens bæk), der i en del af sit løb er byens nordgrænse, og fra engarealerne, der ligger, hvor senere Adamsgade og Enggade kom til at ligge. Pjentedammens vand afledes under en smal træbro, der her udgør Overgade, trækker Pjentemøllens vandhjul på gadens sydside ved nuværende Overgade nr. 61 og løber derefter ned til åen.

Efter at vi har passeret Frue kirke, bliver husfacaderne længere, og vi kan se flere store købmandsgårde i Overgade. I nr. 58, hvor nu Hans Mules Gade er brudt igennem, ligger et nystiftet sæbesyderi (se side 133) vurderet til 10.000 rigsdaler.

Vi når byens midte, som kaldes Korsgade. De fire arme i korset består af de inderste dele af Overgade, Vestergade, Nørregade og det nu

Herover ses P. Grønvoolds (1718-60) kobberstik af Frederik Vs indtog i Odense på rejsen gennem Danmark 1749. Stikket anvendtes senere som forlæg af andre, se f.eks. side 139. (Det kgl. Bibliotek).

Denne husrække i Overgade rummede for nogle årtier siden hele tre 1700-tals huse: Overgade 58 (Sæbesyderiet), Overgade 60 (Rebslagergården) og Overgade 66, der opførtes af en købmand, men senere anvendtes til skolebrug. Det er sæbesyderiet, der på dette billede rummer et slagteriudsalg. Hotel Postgården længst til venstre i billedet var ombygget i 1800-tallet og blev revet ned sammen med sæbesyderiets ejendom i 1950'erne for at give plads til den nyanlagte Hans Mules Gade og politigården. (H. Lønborg fot., Møntergården).

nedlagte stræde, der fører ned til Torvet. Her ligger de syv eneste tre-etages huse i byen, og også de øvrige huses størrelse og udsmykning viser tydeligt, at her bor byens rigeste mænd. Det største hus i Korsgaden er Overgade nr. 8. Det er en tre-etages ejendom med en facade på ca. 35 meter. Ejendommen er i 1761 vurderet til 6.000 rigsdaler.

Hvis vi nu i første omgang går på opdagelse i de andre hovedgader, byens indfaldsveje, så ligner de i mangt og meget den vej, vi er kommet indad. Fra Svendborg kommer man ind ad den nuværende Frederiksgade – dengang kaldet uden for Møllebroport. Her ligger en snes små huse syd for åen og på østsiden af gaden helt ned til åen det ny-etablerede sukkerraffinaderis store bygningskompleks (se side 129). Over en smal træbro over åen kommer vi til Møllebroport og er derefter inde i byen. Vi svinger til venstre ind i Nedergade, som ikke har helt så store huse som Overgade, men dog to-etages.

Fra Fåborg og Assens går vejen ind ad Heden – nuværende Sdr. Boulevard og Søndergade. Her ligger enkelte huse, flest nærmest Vestergade, men i alt kun en halv snes, og også når man kommer fra Midelfart ind ad Vesterbro, er der kun få huse. Den sammenhængende bebyggelse begynder omkring nuværende Vesterbro 56 på sydsiden og ved hjørnet af Vindegade på nordsiden. Vesterport, der markerer grænsen til den egentlige by, ligger inden for, hvor Søndergade og Vestergade mødes, omtrent hvor Pantheonsgade senere er blevet ført

Nærbillede af Overgade 64 og 66; se også billedet overfor. Overgade 64 er yngre, bygget 1847 af brændevinsbrænder Peder Hansen. (H. Lønborg fot., Møntergården).

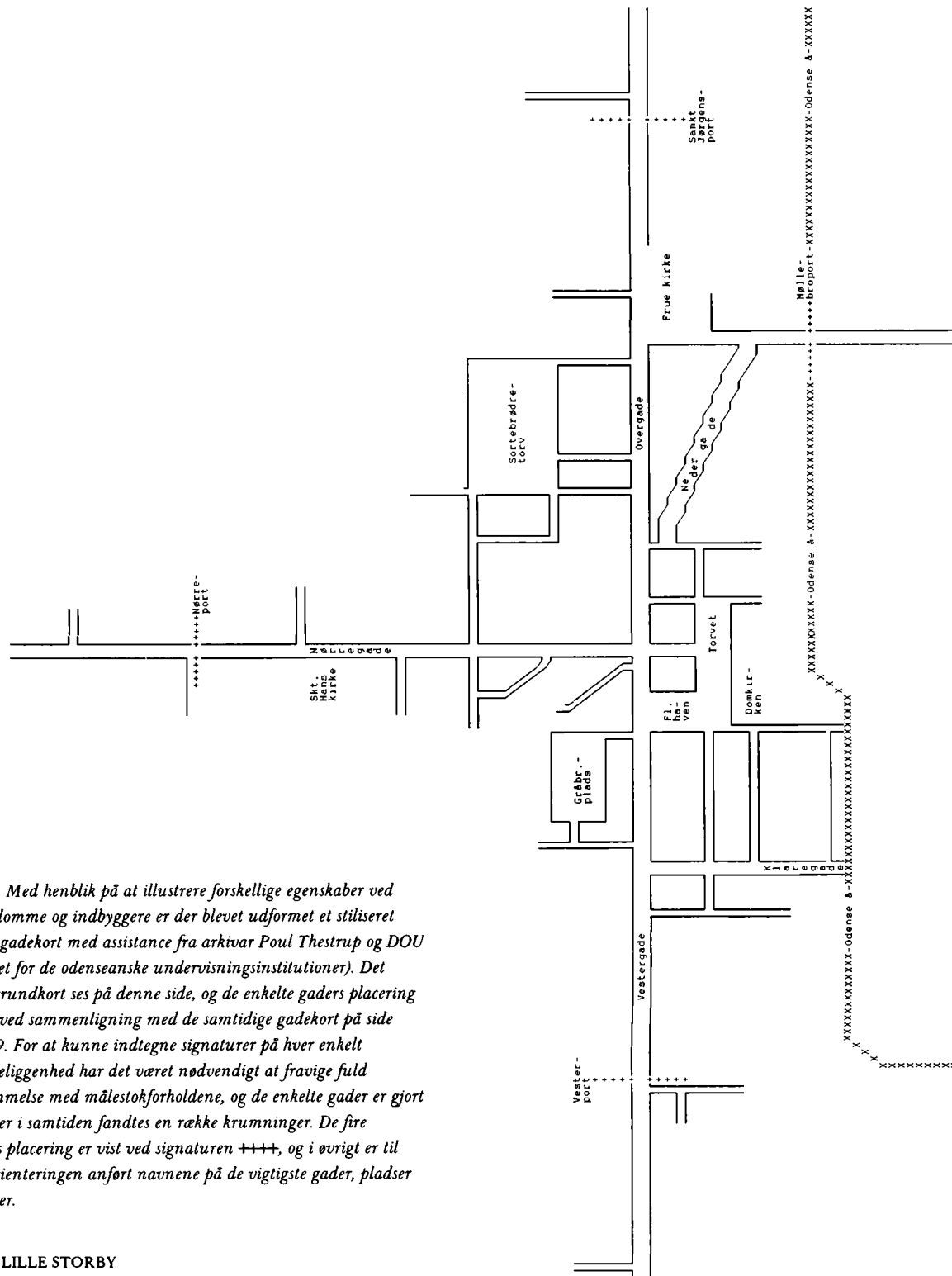
ind i Vestergade. På Vestergades nordside lige uden for porten, hvor nu nr. 93-97 ligger, findes en stor dam, Piledammen. Inden for porten er der en ubrudt husrække på nord- og sydsiden ind til Store Gråbrødrestræde og Holsedore. De fleste huse er to-etages, med en blanding af købmandsgårde og ret smalle huse. Gårdene med længst facade er nuværende nr. 61 og 63, der har en facadelængde på ca. 25 meter og er vurderet til henholdsvis 1.200 og 3.400 rigsdaler.

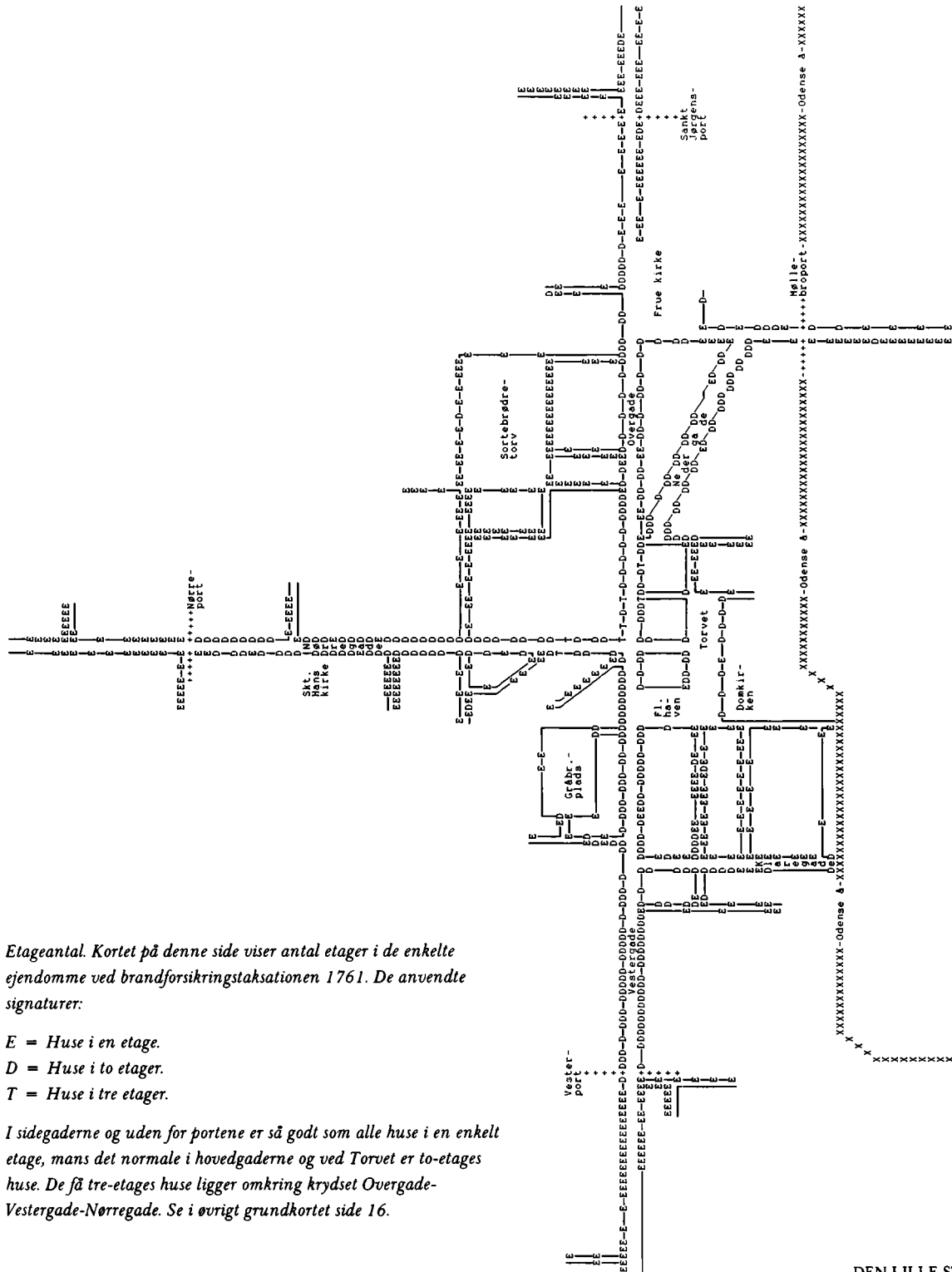
Byens sidste rigtige indfaldsvej – landevejen fra Bogense – fører ind til Nørregade. Nørregades port findes ved sydsiden af det senere kryds ved Østre Stationsvej, men nord for porten findes en ret omfattende forstadsbebyggelse, i alt et halvt hundrede huse på vejene til Skibhusene og Bogense. Nørregade inden for porten ligner Vestergade med købmandsgårde og mindre huse blandet mellem hinanden kun afbrudt af mere åben plads omkring Sct. Hans kirke. De største huse i Nørregade er nr. 9, et tre-etages hus med en facade på ca. 20 meter og vurderet til 3.500 rigsdaler, og nr. 42, Sct. Hans præstebolig.

Ud over indkørslerne til byen gennem de fire ovennævnte porte kan man også komme ind i byen gennem Vindegade, der går i en bue nord om byen og munder ud i Nørregade syd for Sct. Hans kirke. Indkørslen til byen sker gennem Vindegades port syd for slottet. I Vindegade ligger nogle få huse. De fleste beboere er gartnere.

En sjette port findes for enden af Munkemøllestræde på åens nord-

Grundkort. Med henblik på at illustrere forskellige egenskaber ved byens ejendomme og indbyggere er der blevet udformet et stiliseret edb-tegnet gadekort med assistance fra arkivar Poul Thestrup og DOU (Datacentret for de odenseanske undervisningsinstitutioner). Det anvendte grundkort ses på denne side, og de enkelte gaders placering kan findes ved sammenligning med de samtidige gadekort på side 236 og 279. For at kunne indtegne signaturer på hver enkelt ejendoms beliggenhed har det været nødvendigt at fravige fuld overensstemmelse med målestokforholdene, og de enkelte gader er gjort lige, hvor der i samtiden fandtes en række krumninger. De fire hovedportes placering er vist ved signaturen ++++, og i øvrigt er til støtte for orienteringen anført navnene på de vigtigste gader, pladser og bygninger.

Etageantal. Kortet på denne side viser antal etager i de enkelte ejendomme ved brandforsikringsstaksationen 1761. De anvendte signaturer:

- E = Huse i en etage.*
- D = Huse i to etager.*
- T = Huse i tre etager.*

I sidegaderne og uden for portene er så godt som alle huse i en enkelt etage, mens det normale i hovedgaderne og ved Torvet er to-etages huse. De få tre-etages huse ligger omkring krydset Overgade-Vestergade-Nørregade. Se i øvrigt grundkortet side 16.

Billedet her er ligesom billedet overfor fra 1915. Ejendommen – Overgade 47 – fik formentlig den særprægede tagkonstruktion mellem 1761 og 1771. (Hugo Matthiessen fot., Møntergården).

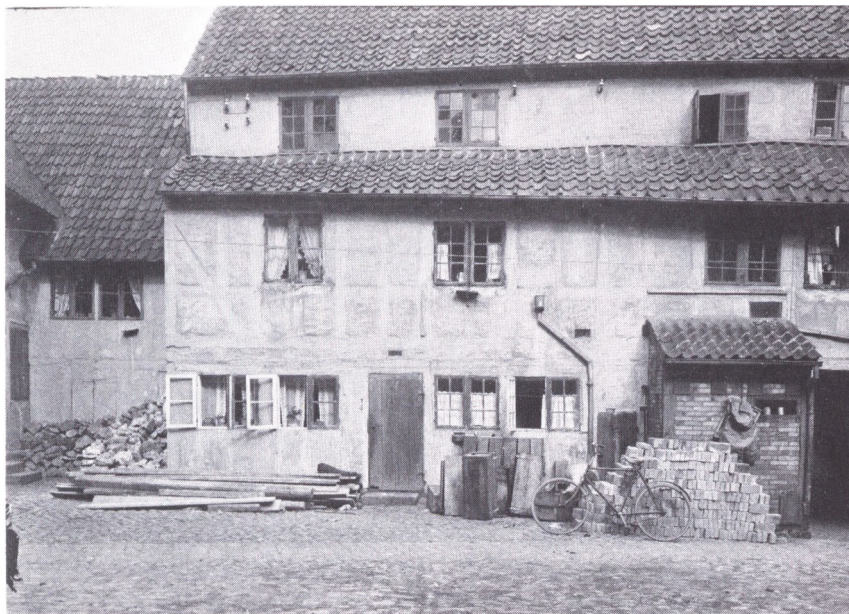

side. Lige uden for porten ligger Munke mølle, hvis vandhjul drives af åen. Broerne ved møllen giver adgang til byen fra en markvej på åens sydside til Munkemøllestræde.

Af seværdige gadebilleder, som en turistguide kan tænkes at anbefale for vor tur i byen, mangler vi nu kun området Torvet og Flakhaven. Torvet er bortset fra en smal passage lukket af mod Flakhaven af en række bygninger, der næsten skjuler Sct. Knuds kirke. De største huse ligger på sydsiden ned mod åen.

Også Flakhaven er en helt lukket plads med smalle passager til Torvet og Klingenberg, og foran domkirken ligger en stor firlænget gård. Flakhavens østside har på hjørnet mod Vestergade byens rådhus med facade mod Vestergade og gavl mod Flakhaven. Det er en bygning i to etager, ca. 30 gange 10 meter og vurderet til 6.000 rigsdaler. I det ydre er rådhuset prydet med kamtakkede gavle. I det indre findes i den nederste etage lokaler for bytinget (se side 288), en vejerbod, forsamlingslokale for byens vægttere og tillige byens arrest. I den øverste etage er der nogle kontorer ved gavlene, mens resten udgør byens største sal, der kan rumme ca. 700 mennesker. Den bruges ikke blot til kommunale formål, men også som teatersal for omrejsende teatertrupper og som privat selskabslokale, når byens bedrestillede skal afholde store fester.

Syd for rådhuset på Flakhavens østside ligger i en lille nyopført byg-

*Gårdsiden af ejendommen Overgade 47.
(Hugo Matthiessen fot., Møntergården).*

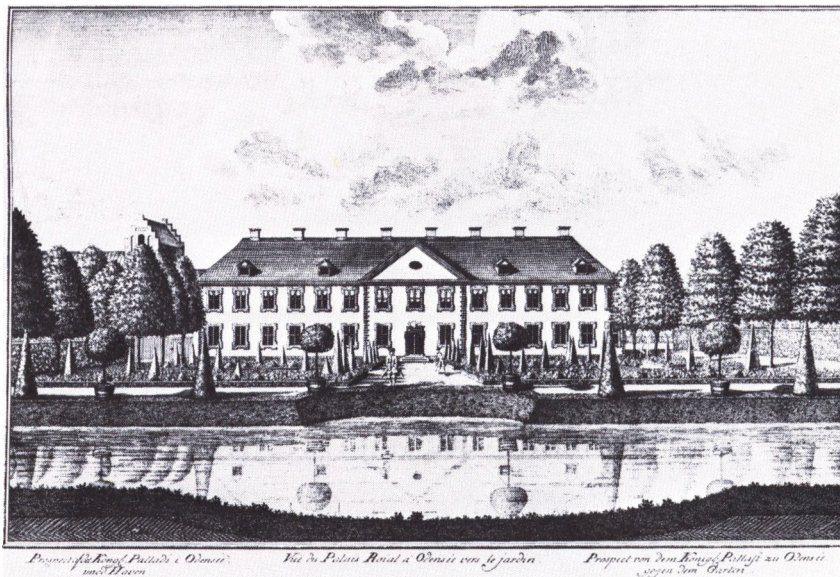
ning den såkaldte hovedvagt, hvor militæret demonstrerer sin nærværelse med udstillede vagtposter døgnet rundt, og så følger i det sydøstre hjørne af Flakhaven bygningen, hvor det fynske landsting mødes (se side 291). Det er en en-etages bygning på ca. 30 gange syv meter opført i årene 1705-06.

Endelig vil vor turistguide nok anbefale os at se byens kirker og et par enkelte større bygningskomplekser uden for hovedgaderne. Af disse vil Gråbrødre hospital og tugt- og manufakturhuset blive omtalt senere (se side 262 og 117), og her skal derfor kun nævnes slottet og det adelige jomfrukloster.

Slottet er det gamle Sct. Hans kloster, der efter reformationen overgik til kongelig eje. Omkring 1720 lod Frederik IV klostret modernisere og tilføjede en ny fløj mod nord, der lukkede det tidligere trefløjede anlæg omkring en gård. Den nye to-etages nordfløj, der stadig står, er slottets hovedbygning og anvendtes i de første år som kongebolig, når Frederik IV besøgte byen, og det var også her, han døde under et besøg i byen den 12. oktober 1730. I det følgende halve århundrede blev slottet kun lidt benyttet. Det lå egentlig uden for byen, og det er derfor ikke medtaget i brandtaksationen i 1761.

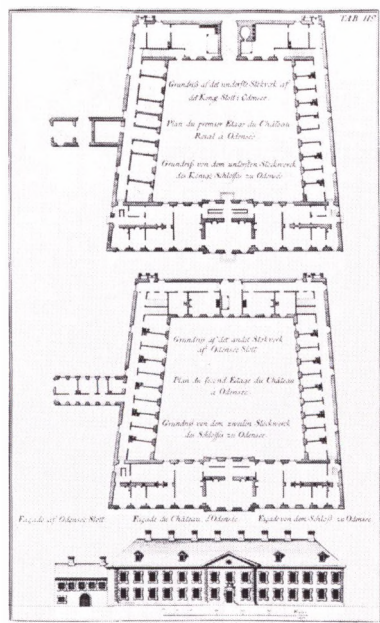
Det adelige jomfrukloster er den gamle katolske bispegård. Efter reformationen kom bygningen i adelseje, og i 1716 omdannede Karen Brahe til Østrupgård den til bolig for en »priorinde« og otte jomfruer

Kobberstikket her viser Odense slot og er udført efter en tegning af Johan Jacob Bruun til andet bind af arkitekten Laurids de Thurahs storværk Den danske Vitruvius (1749). (E. Panton fot. efter fotografisk genoptryk af værket, Odense Universitetsbibliotek).

af den danske adel. Bygningen er i to etager og næsten 40 meter lang. I 1761 er den forsikret for 5.600 rigsdaler og dermed en af byens højst vurderede. Det var også en af de meget få verdslige bygninger, der var opført helt i sten.

Odense slot – grundplan og facade. En af tavlerne i Den danske Vitruvius. (E. Panton fot.).

Hvis vi nu ikke er tilfreds med at se hovedgadernes seværdigheder, som anbefales den almindelige turist, men også vil vove os ind på mere ydmyge steder, må vi søge til de små sidegader. Det største sammenhængende kvarter af smågader ligger i vinklen mellem Overgade og Nørregade. I Overstræde, Hans Jensens Stræde, Ramsherred og rundt om Sortebrødre Torv ligger noget over 100 små en-etages tarveligt udstyrede huse, typisk vurderet til mellem 100 og 200 rigsdaler hver, og lignende mindre grupper findes ved Gråbrødre Plads, i Holsedore, mellem Klaregade og Flakhaven og i Påskestræde.

Et indtryk af byens ejendomme fordelt efter størrelse giver den samlede brandforsikringsopgørelse, som er vist i tabel 2.1 og 2.2. De fleste huse er mellem fem og 10 meter lange og lidt mindre i bredden, så det samlede areal i de en-etages huse typisk er på ca. 50 kvadratmeter og i de to-etages huse omkring 100 kvadratmeter.

Afstandene i denne lille storby er små. Mellem Vesterport og Sct. Jørgens port er der omkring 1 1/2 kilometer, og i nord-sydlig retning er der i det meste af byens udstrækning kun nogle få husrækker. Selv hvor nord-syd-afstanden er størst – fra Nørreport til Møllebroport – er der kun en 600-700 meter.

Tabel 2.1: Odense bys ejendomme¹ ved brandforsikringstaksationen 1761 fordelt efter antal fag og etager.

Antal fag ²	Antal etager			Samlet antal ejendomme
	1	2	3	
	Antal ejendomme			
1- 3	11	4	—	15
4- 6	189	91	1	281
7- 9	119	101	1	221
10-12	86	66	3	155
13-15	28	25	1	54
16-18	22	12	1	35
19 eller flere	8	16	—	24
I alt	463	315	7	785

1) Taksationen opregner i alt 933 ejendomme, men mange naboejendomme med samme ejer er vurderet under et, så taksationen omfatter kun 785 vurderinger, hvoraf enkelte ligger lidt uden for byen. I nogle tilfælde synes den enkelte ejendoms nummer kun at omfatte en lejlighed, der udgør en del af en større ejendom. Det korrekte antal ejendomme i Odense i 1761 er derfor formodentlig et sted mellem 785 og 933.

2) Taksationen måler husenes længde i antal fag. Et fag er afstanden mellem to lodrette bindingsværkstopper. Fagets længde varierer noget fra hus til hus, men har i Odense typisk været ca. to alen eller omkring 125 centimeter.

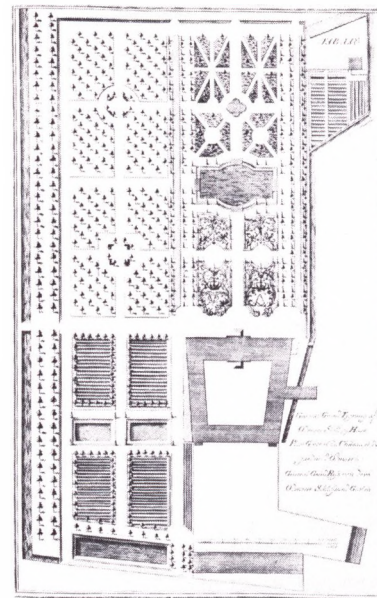
Kilde: Odensedatabasen.

Vor rundtur i byen har vi derfor kunnet klare på ret kort tid, selv hvis vi har skullet nå at se os grundigt om.

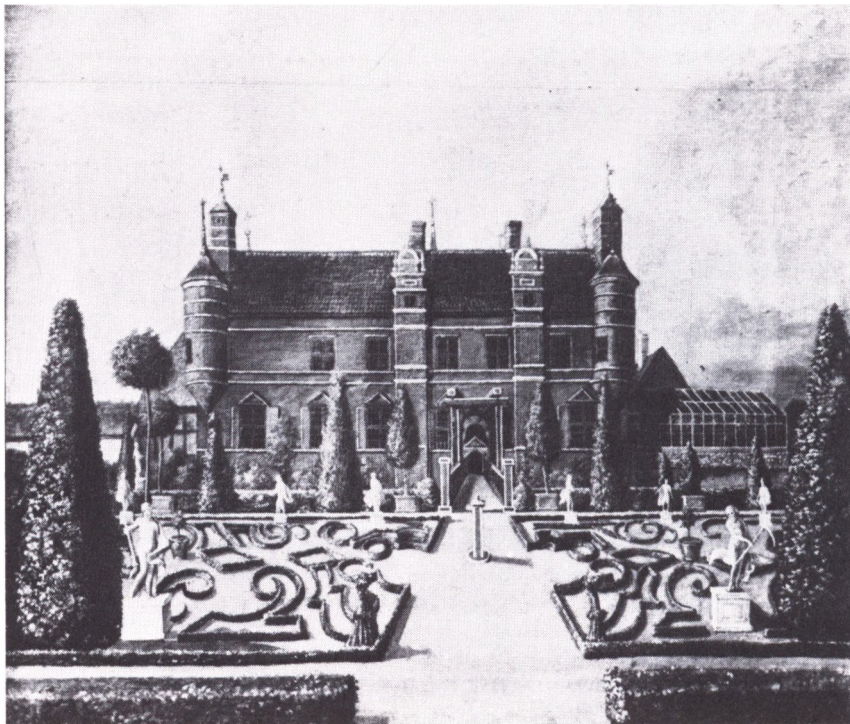
Odenses omegn er de fleste steder præget af store åbne marker uden bebyggelse. Omegnens beboere bor mest i små landsbyer med tæt bebyggelse i skarp kontrast til det omgivende land. De nærmeste landsbyer er mod syd Hunderup med syv gårde og 88 indbyggere – den ligger lidt syd for, hvor Hunderupvej i det 20. århundrede krydser ringvejen – og Killerup landsby med seks gårde og 78 indbyggere. Mod øst ligger Ejby – tæt ved den senere Ejby kirke – med 14 gårde og 168 indbyggere og Biskorup med fem gårde og 48 indbyggere. Mod vest har vi Bolbro med otte gårde og 77 indbyggere ved landevejen til Middelfart, omtrent hvor nu ringvejen drejer bort fra Middelfartvej.

Mod nord ser landskabet helt anderledes ud end i en senere tid. Det er før kanalens anlæg, og kysten har en noget anden form med en smal fjord mellem Stige og Skibhusene og en stor sø omkring Næsbyhoved slotsruin. En del af området mellem forstadsbebyggelsen uden

Herunder ses en grundtegning af Odense slot og have fra Den danske Vitruvius. (E. Pantou fot.).

Maleri fra omkring 1760 af Hollufgård set fra syd. (Foto i Nationalmuseets 2. afdeling, Bramstrup).

for Nørreport og fjorden er skovbevokset, og der bor kun få mennesker i spredt beliggende huse.

De ovennævnte landsbyer og den spredte bebyggelse nord for byen hører ikke med til Odense købstad, men betjenes fra byens kirker og hører derfor med til de tre kirkesogne i Odense. De omtales som landsogne under kirkerne, og landsognene når nogle steder helt ind til dele af Odense, som en senere tid vil betragte som en del af det centrale Odense. Sct. Knuds landsogn omfatter således bebyggelsen ved klostret syd for domkirken, Munke mølle og desuden landsbyerne Hunderup og Bolbro. Vor Frue landsogn omfatter huse ved Skræppestræde (Ridehusgade), dele af Sct. Jørgens Gade, Ejby mølle og nogle ejendomme i Grynhusene (Georgsgade) samt landsbyerne Ejby, Killestrup og Biskorup. Endelig omfatter Sct. Hans landsogn slottet, nogle ejendomme i Blæsenborg øst for byen, Skibhusene og de spredte huse nord for byen.

Også det lidt fjernere opland til Odense i nabosognene er præget af åbne marker og tæt sammenbyggede landsbyer.

Af mere særprægede bebyggelser i omegnen skiller husene i Stige og det nærliggende Hauge sig ud ved at være beboet af folk, hvis ho-

Tabel 2.2: Odense bys ejendomme¹ ved brandforsikringstaksationen 1761 fordelt efter brandforsikringssum og antal etager.

Brandforsikrings- sum Rigsdaler	Antal etager			Samlet antal ejendomme
	1	2	3	
	Antal ejendomme			
0- 99	107	10	–	117
100- 199	175	26	–	201
200- 299	83	32	–	115
300- 399	40	29	–	69
400- 499	21	26	–	47
500- 999	28	96	1	125
1.000-1.999	1	51	2	54
2.000-2.999	2	22	–	24
3.000-3.999	4	9	3	16
4.000-4.999	2	8	–	10
5.000 eller mere	–	6 ²	1 ³	7
I alt	463	315	7	785

1) Jfr. tabel 2.1, note 1.
 2) Gråbrødre hospital (17.000 rigsdaler), sæbesyderiet (10.000 rigsdaler), tugt- og manufakturhuset (8.000 rigsdaler), rådhuset (6.000 rigsdaler), det adelige jomfrukloster (5.600 rigsdaler) og sukkerraffinaderiet (5.000 rigsdaler).
 3) Overgade 8 (6.000 rigsdaler).

Kilde: Odensedatabasen.

vednæring er havet, og nogle få sømandsboliger findes også ved Seden strand (se side 165).

Mod syd ved åen ligger den nærmeste herregård, Christiansdal, det gamle Dalum kloster. Den har fra 1722 tilhørt kronen og er en del af det kongelige ryttergods. Hovedbygningen er et tofløjet, to-etages anlæg. Under ryttergodset hører som fæstegårde landsbyerne Bolbro – bortset fra to gårde, der tilhører Odense by – Hunderup, Ejby og Biskorup samt husene nord for Odense. Desuden findes en del kronfæstegods i sognene uden om byen bortset fra mod sydvest, hvor der er herregårde i privat eje. Den nærmeste er Hollufgård, som ejer fæstegårdene i Killerup. Af andre herregårde i den nærmeste omegn kan nævnes Bramstrup og Lindved, der har fælles ejer, og Fraugdegård. Nogle enkelte huse og gårde i Odenses landsogne ejes af Gråbrødre hospital.

3 · Fra vugge til grav

Mens vi i dag ved hjælp af folkeregistrene til enhver tid ved, hvor mange mennesker der bor i Odense kommune, var man meget dårligere stillet i det 18. århundrede. Kun to gange i løbet af århundredet fandt staten det påkrævet at foretage tællinger af byens indbyggere. Første gang var i 1769, og da medtog man ikke de hvervede soldater, men kun deres pårørende, for at landets eventuelle fjender ikke skulle få nys om den militære styrke. Ved tællingen nåede man op på 5.209 personer, og dertil skal så nok lægges lidt over 100 soldater. Den anden tælling, der også medtog soldaterne, er fra 1787, og den når frem til 5.536 indbyggere, altså kun en beskednen fremgang i den mellemliggende periode.

Befolkningens størrelse i andre år kender vi ikke, men vi kan få et vist indtryk af den ved hjælp af kirkebøgernes tal for døbte og begravede, som fra og med 1723 findes bevaret fra alle byens sogne. Udviklingen er vist i figur 3.1. Det ses af denne, at antallet af døbte børn svinger en del fra år til år, men der er ikke nogen tendens til, at der typisk er væsentligt flere eller færre fødte omkring 1769 end tidligere i perioden, og det kan formodentlig tages som et udtryk for, at indbyggertallet har været ret konstant gennem det meste af det 18. århundrede, altså på godt 5.000 mennesker.

En sammenligning mellem døbs- og begravelseskurverne i figur 3.1 viser også, at der på trods af enkelte år med et meget stort antal begravelser på grund af svære epidemier (se herom side 272 ff.) har været nogenlunde balance mellem antallet af døbte og begravede. Fra 1723 til 1790 blev der ifølge kirkebøgerne døbt 12.311 personer i byens kirker og begravet 12.558 personer, og da der mangler nogle få procent på fødselslisterne – hovedsagelig børn, der døde, før de blev døbt – har byen kunnet opretholde sit indbyggertal ved egen hjælp i modsætning til København, hvor der næsten hvert eneste år døde langt flere, end der blev født, så hovedstaden hele tiden havde brug for en stor indvandring for ikke at gå ned i indbyggertal – og en endnu større for at kunne vokse.

Tæll.

Samlet oversigt over Odenses befolkning 1769. De hvervede soldater i byen var udeladt ved folketællingen. (V. Sylvest Frederiksen fot., Landsarkivet for Fyn.)

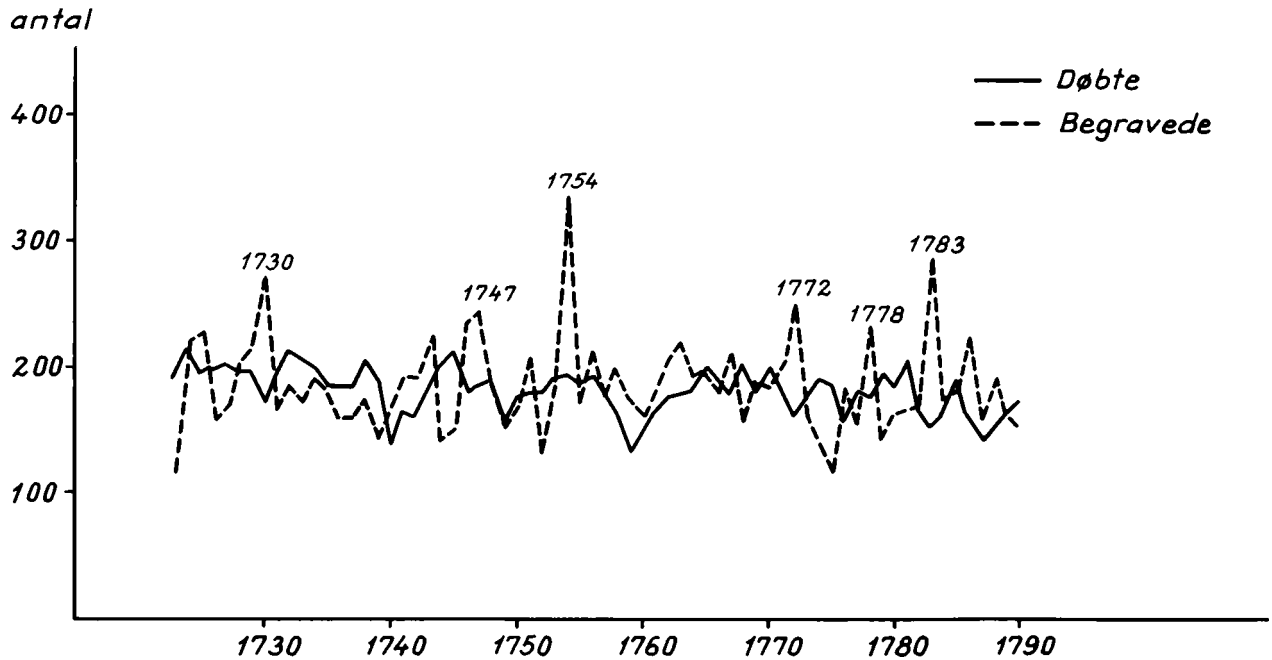
Jæder	1. 2.	3.	4.	5.	6.	7.	8.	9.	10.	11.	12.	13.	14.	15.	16.	17.	18.	19.	20.
Indtælling	128	118	71	79	51	70	75	69	49	70	21	51	125	179					
Udtegnede	60	63	61	43	65	57	70	73	38	75	70	26	61	98					
Resten	132	177	127	139	161	152	91	177	80	107	67	88	195	263					
Summa	498	412	359	372	361	363	233	418	201	300	171	226	516	743					

Udtegnede	1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.	8.	9.	10.	11.	12.	13.	14.	15.	16.	17.	18.	19.	20.
1) Hvervede soldater																				
2) Hvervede soldater																				
3) Hvervede soldater																				
4) Hvervede soldater																				
5) Hvervede soldater																				
6) Hvervede soldater																				
7) Hvervede soldater																				
8) Hvervede soldater																				
9) Hvervede soldater																				
Summa	57	98	58	49	3	3	2	3	1119	681	789	1399								

Samlet oversigt over Odenses befolkning 1769. De hvervede soldater i byen var udeladt ved folketællingen. (V. Sylvest Frederiksen fot., Landsarkivet for Fyn.)

De nogenlunde lige store tal på fødte og døde i Odense var dog ikke ensbetydende med, at der ikke var folk, der flyttede til Odense, men det er blevet modvirket af, at et lige så stort antal odenseanere forlod byen.

Vandringernes omfang var ikke ens for alle aldersgrupper. Mens der synes at have været en bortvandring, der omfattede folk i næsten alle aldre, bestod tilvandringen til byen først og fremmest af unge. Mænd begyndte at søge til byen i stort tal omkring 17-18-årsalderen, formodentlig især fra det øvrige Fyn, enten for at få en uddannelse el-

Figur 3.1: Døbte og begravede i Odense 1723-90.

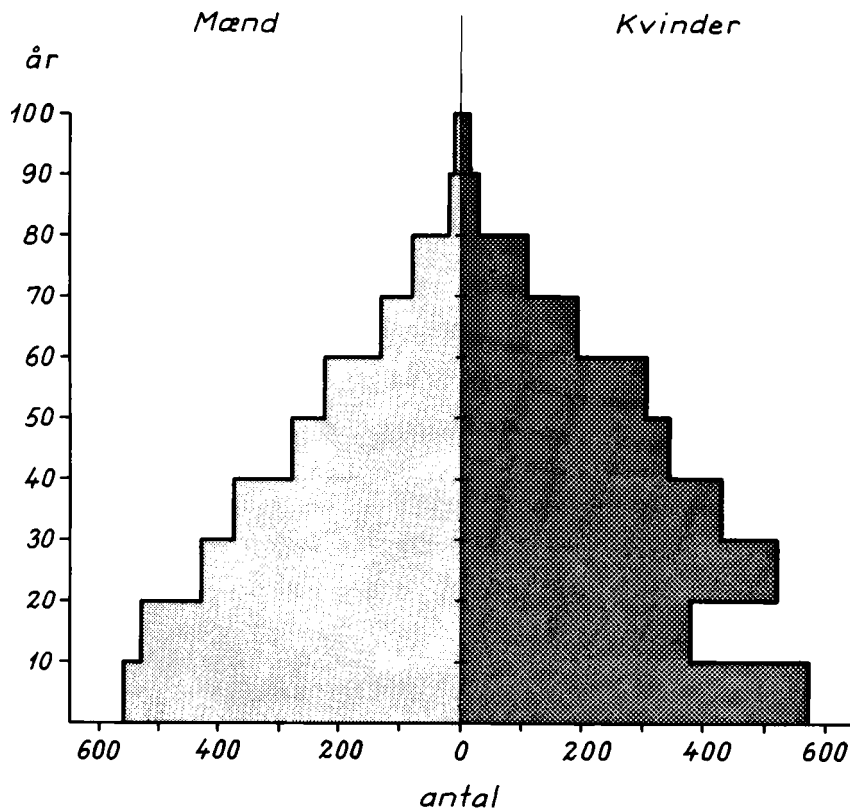
ler for at få en tjenesteplass i byen. De unge kvinder kom først i en lidt senere alder, typisk fra omkring 23-24-årsalderen og søgte plass som tjenestepiger i byens huse.

Aldersfordelingen i Odense var derfor præget af mange unge, som det kan ses af alderspyramiden i figur 3.2. I et samfund uden vandringer vil pyramiden blive smallere og smallere med stigende alder på grund af dødsfald, men for kvindernes vedkommende passer det ikke helt for Odenses vedkommende, idet de tilvandrede får gruppen af 21-30 årige til at blive større end gruppen af 11-20 årige. For mændenes vedkommende betyder den tidligere tilvandring, at der bliver et meget lille trin mellem de 1-10 årige og de 11-20 årige på trods af, at et stort antal dødsfald i børneårene ellers skulle betyde en betydelig innskrænkning, som også ses for kvinderne.

Sammenlignet med landet som helhed havde Odense relativt få børn, men skævhederne i så henseende er ikke så udprægede som i København (se tabel 3.1).

Desuden havde Odense i forhold til samtidens andre byer et stort antal gamle på grund af de mange, der blev forsørgt i Gråbrødre hospital (se side 262), og fordi en del pensionister flyttede til byen.

Sammenlignet med et moderne samfund var Odense derimod børne- og ungdomsrigt og havde få gamle.

Figur 3.2: Alderspyramide for Odenses befolkning 1787.

Da vielsesalderen i samtiden lå højt (se side 45), var langt de fleste af de unge ugifte, og der var derfor i hele det 18. århundrede en meget stor befolkningsgruppe i byen, som ikke levede i et fast familietilhørsforhold. Det synes dog kun sjældent at have givet anledning til egentlige »ungdomsproblemer«. Arbejdsdagen var lang for de unge, og deres arbejdsgivere og lærere holdt også i fritiden et vågent øje med de unges moralske vandel og fik heri støtte fra myndighederne. De problemer, der opstod, udviklede sig derfor sjældent til andet end værtshusuroligheder, og det hører til undtagelserne, når der i marts 1729 var et større slagsmål mellem håndværkssvende og latinskoleelever på Gråbrødre kirkegård.

Ved folketællingen i 1787 har vi mulighed for at se, hvorledes befolkningen fordeler sig på byens forskellige dele. En oversigt er vist i tabel 3.3. Næsten halvdelen af indbyggerne boede i hovedgaderne og på Torvet, men set i forhold til boligarealet var befolkningstætheden endnu større i de små tæt sammenklumpede huse i sidegaderne, hvor knap en trediedel af befolkningen havde deres hjem. I forstadsbebyg-

Tabel 3.1: Aldersfordelingen i Odense 1787 sammenlignet med andre områder.

Alder	Odense 1787	De danske købstæder 1787	København 1787 %	De danske land- distrikter 1787	Hele Danmark 1981
1-10 år	21	22	19	24	15
11-20 år	17	15	14	18	15
21-30 år	17	19	23	16	15
31-60 år	35	35	38	33	36
61 år eller mere	10	9	6	9	19
I alt	100	100	100	100	100

Kilde: Odensedatabasen, Statistisk Tabelværk V,A,5 og Statistisk Årbog.

gelskerne med den resterende del af befolkningen var bebyggelsen mere spredt, men også her var boligarealet ringe pr. indbygger.

Tre årgange nye Odenseborgere

Folketællingerne fra 1769 og 1787 og kirkebøgernes oplysninger gør det for første gang i historien også muligt mere detaljeret at følge den menige odenseaners liv fra vugge til grav, og vi kan endda supplere disse oplysninger med indholdet af skattelister, lister over håndværkerlavenes medlemmer og andet materiale, der omtaler leveforholdene for det enkelte medlem af bysamfundet.

Vi kan udnytte disse muligheder til at se, hvor godt vi kan følge tre årgange af nyfødte Odenseborgere gennem deres barndoms- og ungdomstilværelse. Som eksempler er valgt de 479 børn, der blev født i byen og landsognene i 1757, 1758 og 1759.

De 479 børn kom fra familier med vidt forskellig social baggrund og fra alle de forskellige kvarterer i byen, der er nævnt i det foregående.

Blandt børnene fra de bedststillede samfundslag er f.eks. tre børn af byens postmester, der boede i det tre etager store hus på hjørnet af Overgade og Nørregade, i 1761 forsikret for 3.000 rigsdaler, og to børn af kancelliråd og regimentsskriver Adrian Becker, der boede i Vestergade i et hus vurderet til 2.800 rigsdaler.

Men de 479 børn omfatter også otte børn født af forældre, der boede i Hans Jensens Stræde og ansås for så fattige, at de ikke kunne pålignes nogen skat i 1759.

En speciel gruppe udgøres af 70 børn, hvis fædre var menige solda-

Tabel 3.2: Civilstandsforhold for 16-40 årige i Odense 1787.

Alder	Mænd			Kvinder		
	Ugifte	Gifte	Enkemænd	Ugifte	Gifte	Enker
16-20 år	261	–	–	198	1	–
21-25 år	186	10	–	214	40	–
26-30 år	163	71	–	168	103	3
31-35 år	70	80	4	80	117	8
36-40 år	55	155	1	66	142	13

Kilde: Odense magistrats arkiv, folketællingen 1787.

Tabel 3.3: Befolkningen i Odenses gader (excl. institutioner) 1787.

	Indbyggertal
Hovedgader m.v. inden for portene	
Vestergade	677
Nørregade	536
Overgade (med Provstestræde og Frue kirkegård)	615
Sct. Jørgens Gade	132
Nedergade og Brogade	262
Torvet	<u>137</u>
	2.359
Sidegader m.v. i den indre by	
I vinklen mellem Overgade og Nørregade	664
I vinklen mellem Nørregade og Vestergade	336
I vinklen mellem Torvet og Vestergade	599
I vinklen mellem Torvet og Overgade (excl. Nedergade)	<u>150</u>
	1.749
Uden for portene	
Uden for Vesterport	335
Uden for Vindegades og Nørregades port	371
Uden for Sct. Jørgens port	275
Uden for Møllebroport	<u>214</u>
	1.195
I alt	5.303

Kilde: Odensedatabasen.

ter. Af dem var 16 født uden for ægteskab. Soldaterne boede, som det senere vil blive omtalt, normalt meget dårligt, og de har kun kunnet tilbyde deres børn en meget ringe start i livet.

Blandt de tre årgange er der i alt 45 børn født uden for ægteskab – eller ca. 9% af børnene. Det er en del flere end på landet i samtiden, hvor det var typisk, at omkring 4% af børnene fødtes uden for ægteskab, men det var langt mindre end i København, hvor procenten i de fleste år lå omkring 20. Byernes højere tal skyldes nok ikke, at kvinder fra landet søgte at dække over en uønsket graviditet ved at gemme sig i en by. Af de 43 mødre til børn født uden for ægteskab – der var to par tvillinger blandt disse børn – udlagde 16 som nævnt menige soldater i Odense som fædre, og yderligere tre havde underofficerer som fædre. Militærets tilstedeværelse havde altså stor betydning for antallet af fødsler uden for ægteskab. Det bekræftes også af, at der, mens soldaterne i årene 1760-62 var stationeret i Holsten på grund af krigstrusler, skete en halvering af antallet af uægte fødte børn.

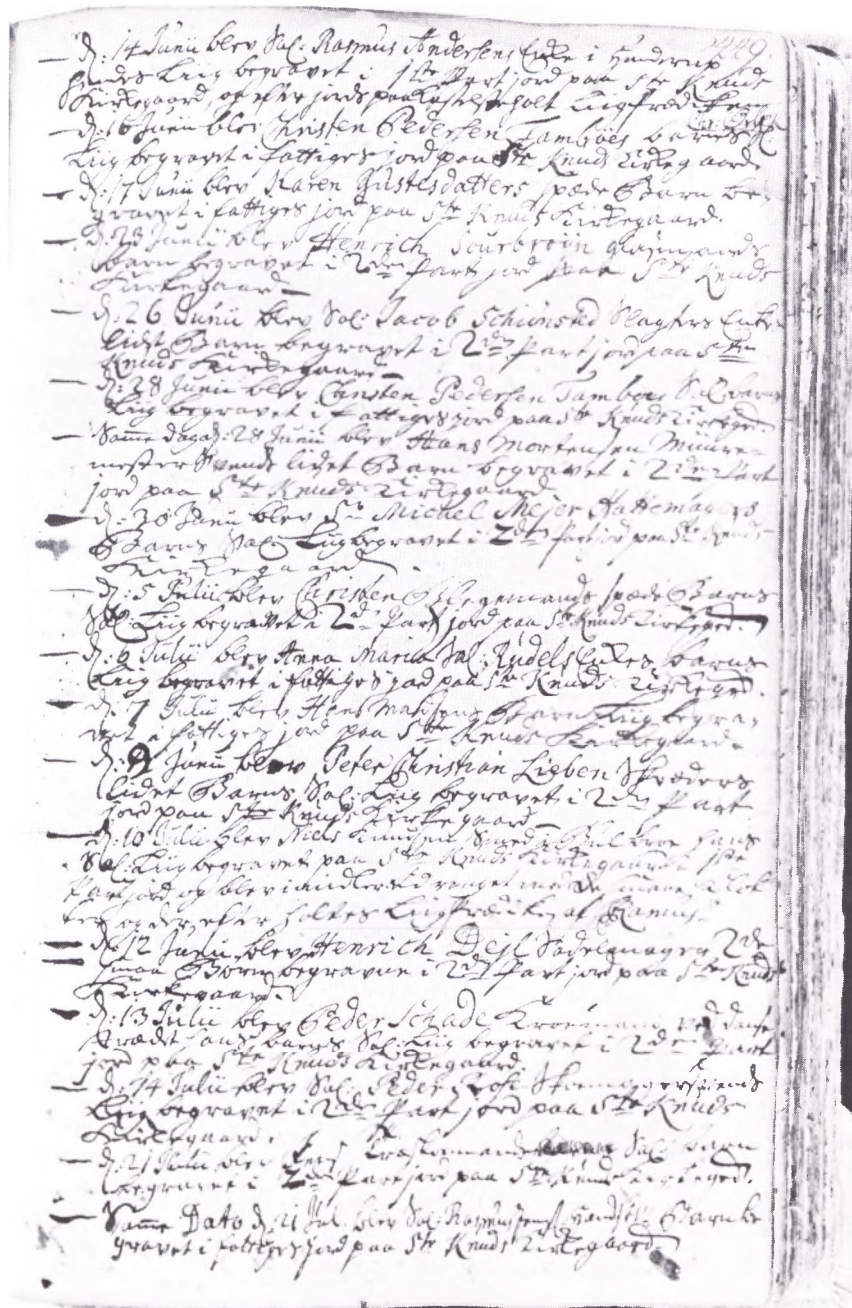
Det kan desuden ses, at fire af mødrene til børn uden for ægteskab fødte deres børn i tugthuset, og at de allerede havde været indsat der forud for undfangelsestidspunktet. Om yderligere nogle af de uægte børn ved vi fra forældrenes »tilståelser« i forbindelse med, at de blev idømt lejemålsbøder, at lejemålet havde fundet sted i Odense, og det kan således kun være i et fåtal af tilfælde, at forældrene er folk fra landet, der senere er kommet ind til byen.

Børnene født uden for ægteskab var dem af de 479, der fik de vanskeligste opvækstvilkår af alle, idet kun ganske få senere blev legitimeret gennem forældrenes ægteskab.

Det første leveår

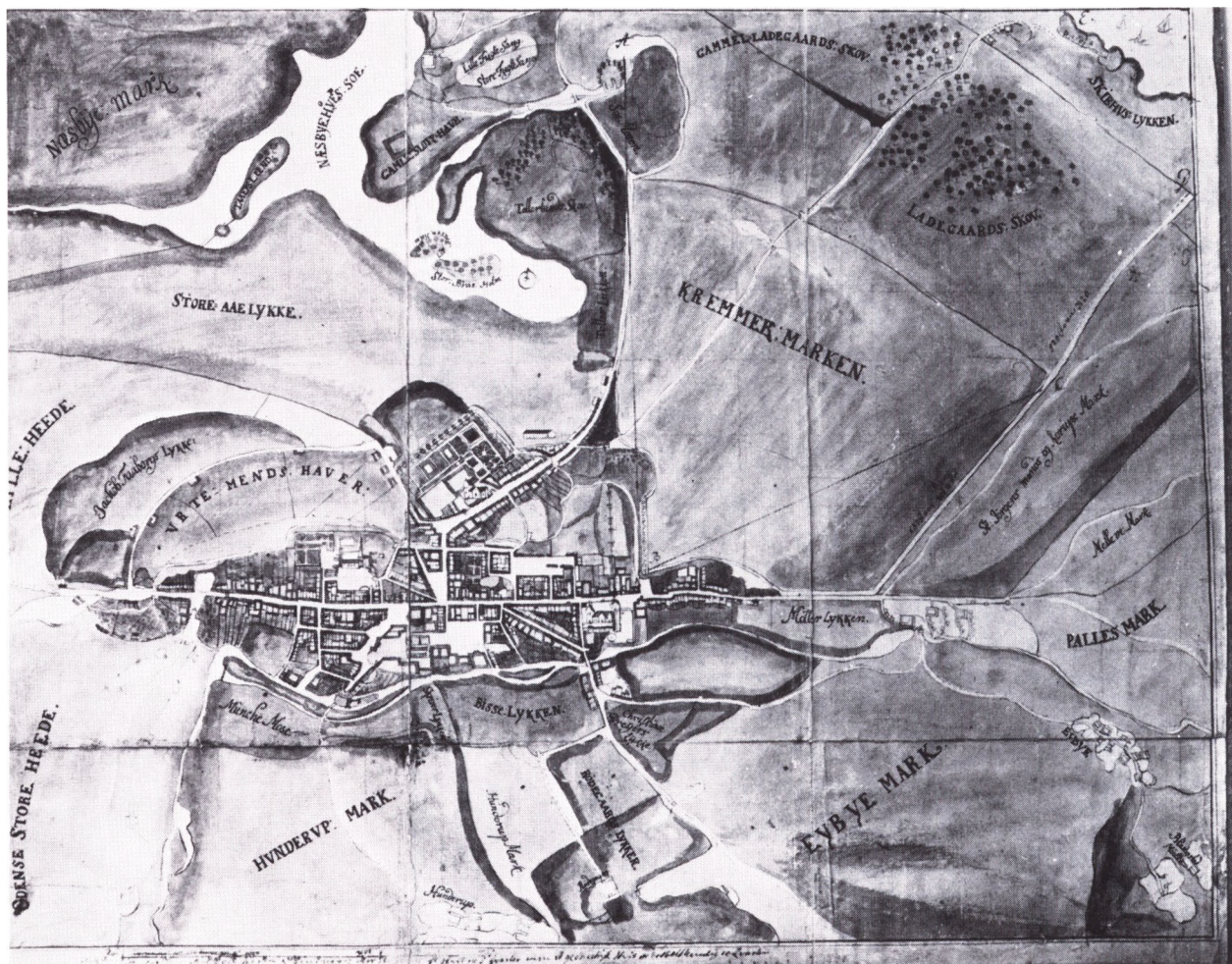
Med datidens dårlige sundhedsforhold og primitive lægelige kunnen var det en usikker tilværelse, de nyfødte Odenseborgere gik ind til. Mens vi i dag betragter det som en sjældenhed, at et barn dør i en ung alder, var det ganske anderledes i det 18. århundrede. Døden var en hyppig gæst i odenseanske hjem med spædbørn.

Allerede i løbet af den første levemåned døde 52 af de 479 børn, og også i de følgende måneder faldt en del fra, så vi i løbet af det første leveår genfinder 139 af børnene i kirkebøgerne begravelleslister – eller 29% af de fødte. Kirkebøgerne fortæller os ikke noget om dødsårsagerne, men fra andre undersøgelser ved man, at en del af dødsfaldene i samtiden stod i forbindelse med de dårlige forhold, hvorunder fødslerne fandt sted, og at andre skyldtes dårlige hygiejniske forhold og manglende muligheder for at skaffe egnet føde til de spædbørn, der ikke kunne få tilstrækkelig modermælk.

I 1754 hærgede en stor koppeepidemi i byen. Her ses en side af kirkebogen for Sct. Knuds sogn for perioden 14. juni – 21. juli 1754. Blandt de indførte begravede var langt de fleste børn. (V. Sylvest Frederiksen fot., Landsarkivet for Fyn).

Dødsfaldene skyldes således først og fremmest mangel på kendskab til de mest elementære sanitære forskrifter og næppe i så høj grad manglende økonomisk formåen. Spædbørnsdødsfaldene rammer da

Dette kort over Odense og omegn 1759 er en koloreret håndtegning, formentlig udført af maleren N.P. Dahlin. (V. Sylvest Frederiksen fot. efter foto i Møntergården, Odense Katedralskoles bibliotek).

tilsyneladende også rig og fattig i flæng. Af vore børn kommer f.eks. 34 fra fattigkvarteret omkring Sortebrødre Torv. Af dem døde ni eller 26% inden deres etårs fødselsdag. Dette kan sammenholdes med 25 nyfødte, hvis forældre boede i den »fine« gade, Overgade. Af disse døde 11 eller 44% i det første leveår. Lige så svingende resultater fås fra andre dele af byen.

Størst er dødeligheden dog blandt børnene født uden for ægteskab. Af dem døde mindst halvdelen i løbet af det første leveår. Men det kunne paradoksalt nok blive til en betydelig fordel for mødrene, idet nogle af dem fik plads som ammer i bedrestillede folks huse, hvilket ikke alene gav dem føden – så de kunne amme godt –, men også gjorde, at de fik udsættelse med den straf på otte døgn på vand og

brød, som de ifølge loven skulle udstå. Om det så har fået nogle af de kvinder, der var mødre til de uægte børn, til at fremskynde deres eget barns død, må stå hen i det ussive, men myndighederne nærrede til tider mistanke om, at det forholdt sig sådan.

Amning var dog ikke blot en indtægtskilde for ugifte mødre. I den ene af Odenseaviserne blev i 1786 indrykket følgende annonce: »En gift kone af skikkelig familie, hvis pattebarn er død, ønsker sig en god ammeplads«.

Sammenlignet med forholdene ude på landet var det usundt for børnene at bo i byerne. Den tætte sammenklumpen af mennesker forværrede de hygiejniske forhold, og spædbørnsdødeligheden i Odense var derfor omkring halvanden gang så høj som på landet.

Spædbørnsdødeligheden er imidlertid ikke den eneste årsag til, at vor gruppe af 479 nyfødte odenseanere hurtigt blev reduceret i størrelse.

En del af forældrene til de nyfødte børn var mennesker, hvis tilknytning til Odense var relativt svag, og de forlod derfor byen hurtigt efter børnenes fødsel.

Det gælder først og fremmest soldaterbørnene. De kompagnier af den hvervede hær, der lå i Odense, blev udskiftet med mellemrum og tog ved flytningen deres familier med sig. Særlig stor var udskiftningen omkring 1759. På grund af krigstrusler fra Rusland blev en stor del af den danske hær som nævnt overflyttet til Holsten, og der fulgte da formentlig omkring en snes af vore 479 børn med. De kendes ikke senere i byen.

Yderligere en 30-40 børn forlod byen sammen med deres forældre næsten lige efter fødslen. Det var børn af håndværkssvende, tiggere og andre befolkningslag, som kun blev kort tid i de byer, som de på deres vandringer kom igennem.

Da det må antages, at nogle af disse bortvandrede børn er døde i første leveår og er blevet begravet et andet sted i landet, har spædbørnsdødeligheden nok været større end de 29%, der er beregnet ovenfor.

Resultatet bliver således, at vi allerede efter et års forløb har tabt ca. 200 af de 479 børn som indbyggere i byen og i landsognene.

Barndommen

Det var ikke blot i det første leveår, at der – sammenlignet med nutiden – var en stor dødelighed. Børnesygdomme som mæslinger, kig-

hoste og skarlagensfeber, som vi i dag blot betragter som noget, børn helst skal have overstået med et par dages sygdom i en ung alder, var dengang særdeles farlige for dem, der blev syge. Med jævne mellemrum spredte epidemier af disse sygdomme sig over landet og resulterede i et stort antal børnedødsfald, hyppigst i aldersklasserne fra et til 10 år. Værst af alle de epidemiske børnesygdomme var kopper. Man var ganske vist i sidste halvdel af det 18. århundrede i England begyndt at vaccinere eller rettere inokulere mod denne sygdom, men i Danmark fik det først betydning for bekæmpelsen af koppesygdommen efter vor periodes udløb.

Epidemier af børnesygdomme kendes fra Odense igennem det meste af det 18. århundrede. Af de toppe, der ses på dødelighedskurven i figur 3.1, skyldes 1730, 1746-47 og 1754 formodentlig kopper, 1772 mæslinger og 1783 sprinkelsyge (plettyfus).

I 1760'erne, hvor vore tre årgange var i barndomsårene, var der imidlertid ingen rigtigt store epidemiår, og de af børnene, der overlevede det første leveår, slap derfor relativt let gennem barndommen.

Det er imidlertid ikke ensbetydende med, at der ikke skete en yderligere nedgang i antallet af overlevende børn. I hvert fald 63 – eller ca. 1/4 af dem, der var blevet et år gamle og stadig befandt sig i Odense – døde inden folketællingen 1769, hvor børnene var omkring 11 år gamle, og de fleste af dem, inden de blev to år gamle.

I modsætning til dødeligheden i det første leveår synes dødeligheden i de efterfølgende år i nogen grad at være betinget af økonomiske eller andre sociale forhold. Der døde noget flere i fattigkvartererne end i de bedrestillede hjem. Måske har det betydet noget, at man har kunnet give børnene rigeligt at spise blandt de bedrestillede borgere og dermed en bedre modstandskraft til at modstå sygdomsangreb.

Også andre forhold synes dog at have spillet en rolle for, hvor mange børn der overlevede. Forskellen i dødelighed fra familie til familie var betydelig, selv inden for samme sociale lag. Familier, der satte mange børn i verden, fik derfor husstande af meget forskellig størrelse. I nogle overlevede de fleste børn, i andre oplevede man, at barn efter barn døde. Et par eksempler fra lidt andre år end vore tre fødselsårgange vil vise dette.

a) Den 2. december 1764 blev regimentsbøssefører Henric August Fuhrman gift med Anna Margrethe Ipsdatter i Sct. Hans kirke (garnisonskirkebog). Han var da 23 år og hun 24. De boede i en årrække i Klaregade, men flyttede i slutningen af 1770'erne til Sortebrødre Torv 14. De fik følgende børn:

1. Maria Magdalena, døbt 5. oktober 1765.
2. Anna Ernestina, døbt 23. december 1767.
3. Anna Margrete, døbt 9. september 1769.
4. Conrad, døbt 17. december 1772, begravet 10. april 1773.
5. Friderich Carl, døbt 1. oktober 1774.
6. Rasmus, døbt 18. april 1777, begravet 22. april 1777.
7. Magdalena, døbt 1. oktober 1779.

I dette eksempel døde altså to ud af syv børn hurtigt efter fødslen, mens der ikke var dødsfald i de følgende leveår. Det var derfor en ret stor børneflokk, der voksede op i bøsse-magerhjemmet.

b) Den 19. november 1744 blev vognmand Hans Pedersen gift med Giertrud Christensdatter i Vor Frue kirke. Han var da 31 år og hun 32 og enke efter et ægteskab, der kun havde været i et år. Parret boede i Nedergade 25 og fik følgende børn:

1. Laurids, døbt 6. februar 1746, begravet 4. marts 1746.
2. Maren, døbt 27. december 1746, begravet 13. januar 1747.
3. Peder, døbt 13. december 1747, begravet 20. juni 1749.
4. Giertrud, døbt 22. oktober 1749, begravet 23. juli 1754.
5. Maren, døbt 7. april 1752.
6. Giertrud, døbt 25. februar 1755.
7. Jørgen, døbt 15. marts 1758, begravet 8. august 1762.
8. Thyge, døbt 9. november 1760, begravet 9. april 1762.
9. Hans, døbt 25. marts 1763.

I dette eksempel døde 2/3 af børnene som små, altså en del over gennemsnittet, og børneflokket i hjemmet har på intet tidspunkt været ret stor.

Da der også i 1760'erne flyttede nogle familier bort fra byen, blev vore tre årgange inden 1769 reduceret med mere end de 63 døde. Det har kun været muligt med sikkerhed at finde 166 af børnene eller 35% i 1769-folketællingen i Odense, men der kan muligvis være yderligere 28, da disses forældre stadig bor i byen. Af de 166 var 79 drenge og 87 piger. Dødeligheden var således noget større for drengene end for pigerne.

De 166 eller eventuelt 194 børn, som voksede op i Odense i 1760'erne fik også på anden måde deres opvækstvilkår præget af tidens store dødelighed, idet 45 af dem mistede den ene og fem begge forældre inden 1769. Det betød, da den tilbageblevne far eller mor normalt giftede sig igen, at mange af børnene havde en stedfar eller en stedmor, og at børn fra forskellige ægteskaber ofte voksede op sammen. Hvis begge forældre døde med kort mellemrum, tog fjerne-

re slægtninge sig som oftest af de forældreløse børn, og hvis de havde svært ved at klare den økonomiske byrde, der var forbundet med plejeforholdet, kunne fattigvæsenet i enkelte tilfælde yde et beskedent bidrag hver fjortende dag til at mildne forholdene.

For to af børnene blev barndomstiden særlig trist. Deres far fik i 1763 en dom på fæstningsarbejde på grund af tyveri, og den øvrige familie, moderen og tre børn på otte, seks og fire år, blev af samme grund indsat i tugt- og manufakturhuset den 14. december 1763.

For flertallet af børnene har de materielle forhold i hjemmet været beskedne, og der har næsten kun været råd til de mest nødvendige ting. Vi ved ikke, hvor tidligt børnene måtte hjælpe med i arbejdet i hjemmene, kun som nævnt nedenfor hvornår de normalt forlod barndomshjemmet. På landet var det imidlertid ikke ualmindeligt, at de fattigste børn blev sat til at vogte dyr allerede fra ni-årsalderen, og det er vel derfor ikke usandsynligt, at man også har kunnet finde småjob til børnene i byerne lige så tidligt. Men indtil da har de nok kunnet få lov til at lege, og lidt legetøj er tilsyneladende også nået ned til selv de fattigste hjem. I hvert fald finder vi i flere købmænds varelagre adskillige hundrede små træheste og dukker og så store mængder af marmorkugler, at der må have været salg af disse varer til andre end byens over- og mellemklasse. Derimod er forretningernes udvalg af dansedukker, børnevioliner, mundharper m.m. så begrænset, at de må have været forbeholdt et mere købedygtigt publikum.

Ungdomstiden

De tre årganges ungdomsår falder mellem de to folketællinger i 1769 og 1787. I denne periode reduceres børnenes antal kun lidt på grund af dødsfald – blot otte er blevet begravet fra Odensekirkerne.

I disse år nåede børnene også den alder, hvor de skulle tænke på at skaffe sig et fremtidigt levebrød.

Vi ved ikke nøjagtigt, hvornår børnene flyttede hjemmefra, men fra folketællingen 1787 kan vi få at vide, hvad der har været normalt i samtiden. En opgørelse er vist i tabel 3.4. Det ses af denne, at der allerede var enkelte børn, som var flyttet hjemmefra og havde fået en tjenestepuds i 10-årsalderen, men det typiske er dog, at drengene blev boende hjemme, indtil de var 14-15 år, og pigerne, indtil de var omkring 18 år.

Erhvervsvalget var meget begrænset for de fleste. En boglig uddan-

Tabel 3.4: Stilling i husstanden for 10-20 årige odenseanere 1787.

Alder	Drengene					Piger				
	Bor hos forældre	Bor hos anden familie	I tjeneste	Andet	I alt %	Bor hos forældre	Bor hos anden familie	I tjeneste	Andet	I alt
10 år	87	2	9	2	100	92	2	6	—	100
11 år	77	3	14	6	100	91	—	7	2	100
12 år	70	3	25	2	100	75	5	15	5	100
13 år	65	2	23	10	100	78	4	15	3	100
14 år	50	—	44	6	100	86	—	11	3	100
15 år	28	—	54	18	100	84	3	10	3	100
16 år	22	—	65	13	100	54	6	34	6	100
17 år	37	—	51	12	100	69	—	28	3	100
18 år	14	5	51	30	100	45	3	47	5	100
19 år	17	—	60	23	100	31	3	49	17	100
20 år	18	1	58	23	100	31	—	58	11	100

Kilde: Odensedatabasen.

nelse blev kun de færreste beskåret. Der fandtes i byen og landsog-
ne flere almueskoler, og de bedrestillede borgeres børn fik privat-
undervisning i hjemmet. For det store flertals vedkommende har
skolekundskaberne dog næppe rakt til mere end de mest elementære
læse-, skrive- og regnefærdigheder. Drengene blev myndige ved 25-
årsalderen, og dem, der mistede deres forældre efter den tid og var
hjemme ved bobehandlingen, har så godt som alle kunnet skrive un-
der med eget navn, hvorimod det sjældent er tilfældet for en even-
tuelt overlevende far eller mor, der har skrevet »med holden pen«
eller kun sat sine initialer på skiftedokumenterne. På grund af de mange
bortvandrede børn er det dog umuligt at vide, om denne forbedring
af uddannelsesniveaet gælder alle drengene i de tre årgange fra
1750erne.

Vi kan ikke få et tilsvarende udtryk for pigernes skolekundskaber,
idet de ikke havde nogen selvstændig myndighed og derfor måtte op-
træde med en mandlig værge, som normalt også er den, der har skre-
vet under på skiftedokumentet. I det store og hele var videre uddan-
nelse end almueskolen et lukket land for pigerne. Deres plads var som
tjenestepiger, hvis de forlod hjemmet, før de blev gift.

For den dreng, der ville nå videre end almueskolens undervisnings-

	1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.	8.	9.	10.
1.	Disciplinens disciplinens	Disciplin	Disciplin Disciplin Disciplin	Disciplin Disciplin Disciplin	Disciplin Disciplin Disciplin	Disciplinens Disciplinens Disciplinens	Disciplinens Disciplinens Disciplinens	Disciplinens Disciplinens Disciplinens	Disciplinens Disciplinens Disciplinens	Disciplinens Disciplinens Disciplinens
6.	Knud Frydendal 18. Nov. fol. 235 - 17					1775. oplyst for 1775 42. Nov. 17 Udskalt 31. Nov. 17	Oplyst 7. Nov. 54 Udskalt 25. Nov. 17	Oplyst 7. Nov. 54 Udskalt 25. Nov. 17	Oplyst 7. Nov. 54 Udskalt 25. Nov. 17	1773. oplyst H. Hans Børn hjemme til anden januar 4. januar
7.	Matthias Gottschalck 18. Nov. fol. 236 - 10					Oplyst for 1775 Udskalt 8. Nov.	Oplyst for 1775 Udskalt 8. Nov.	Oplyst for 1775 Udskalt 8. Nov.	Oplyst for 1775 Udskalt 8. Nov.	Oplyst for 1775 Udskalt 8. Nov.

Herover ses et udsnit af latinskolens protokol over disciplene. I kolonne 9 ses det, at Matthias Gottschalck var »af god forhåbning«; klassekammeraten Knud Frydendal var derimod »af intet håb i studeringer«. Indførsler som disse om hver elev foretoges i protokollen en gang årligt. (V. Sylvest Frederiksen fot., Landsarkivet for Fyn).

tilbud, var latinskolen det næste skridt på vejen, men kun fire af de tre årganges drenge nåede så langt. Deres videre skæbne kan vi delvis følge. Det var:

1. *Matthias Gottschalck*, som blev døbt den 19. marts 1759 i Vor Frue kirke. Hans far var kapellan ved kirken og senere præst ved Gråbrødre hospital. Matthias Gottschalck var elev på latinskolen fra 1769 til 1775 og blev i 1776 indskrevet ved Københavns Universitet. Efter afsluttende eksamen var han i 1787 hovmester (privatlærer) for amtmand Henrik Bille-Brahes børn og blev senere residerende kapellan i Dalum og 1798 sognepræst i Jordløse.

2. *Niels Hansen*, som blev døbt den 13. juli 1759 i Vor Frue kirke. Hans far var en fattig daglejer i Grynhusene (Georgsgade), som døde, da drengen var fem år gammel. Moderen blev et par måneder efter gift med en anden daglejer. Også på anden måde var hans opvækstvilkår triste, idet en ældre bror var sindssyg og i 1784 blev anbragt på Gråbrødre hospital. Niels Hansen kom som kvarterets andre børn i den kateketiske skole ved Vor Frue kirke. Læreren dér opdagede hans evner og gav ham privatundervisning og fik ham ind på latinskolen, hvor han var elev fra 1770 til 1778. Derefter blev han i august 1778 elev på gymnasiet i Odense, som han imidlertid forlod et års tid senere for at rejse udenlands. Hans skæbne er derefter ukendt, men han var i hvert fald stadig i udlandet i 1783, da moderen døde.

3. *Jens Petersen Lund*, som blev døbt den 25. januar 1758 i Sct. Hans kirke. Faderen var skræddermester og boede i Hans Jensens Stræde.

Efter hans skattebetaling i 1759 at dømme har hans håndværksvirksomhed været meget beskeden og har kun kunnet give ringe mulighed for at underholde den store børneflokk – han fik syv børn døbt efter 1740. Alligevel formåede to af børnene at få en boglig uddannelse, idet en ældre bror til Jens Petersen Lund blev præst, mens han selv kom ind på latinskolen i 1768 og var der til 1776. Han var derefter en kort tid på gymnasiet og blev i 1778 indskrevet på Københavns Universitet. Han fik derefter forskellige stillinger som hovmester (privatlærer), bl.a. ved præsten i Jordløse og en birkedommer i Vejle. Senere blev han kantor i København.

4. *Jens Melbye*, som blev døbt den 10. november 1758 i Sct. Knuds kirke. Faderen var byens postmester og boede på hjørnet af Nørregade og Overgade. Han hørte til blandt byens bedststillede mænd. Jens Melbye var elev på latinskolen fra 1772 til 1775, hvorefter han begyndte at studere på Københavns Universitet. Han holdt dog ret hurtigt op og lod sig hverve som rytter, hvorefter hans videre skæbne er ukendt.

For det store flertal af drengene var vejen til en boglig uddannelse således lukket, og valget måtte derfor, når barndomstiden var slut, stå mellem direkte at gå ud på arbejdsmarkedet som ufaglært eller at få en faglig uddannelse ved at blive optaget som lærling i et af lavene.

Der er formodentlig omkring 75 af drengene fra de tre årgange, der befandt sig i Odense ved 14-15-årsalderen, som var det mest almindelige tidspunkt at komme i lære på, og vi kan af det bevarede materiale se, at i hvert fald 37 af dem eller omkring halvdelen er kommet i lære i et håndværksfag. En fordeling på fag ses i tabel 3.5. En væsentlig del af lærlingene kom i øvrigt i lære i fag, som deres far tilhørte.

Den sidste halvdel af drengene har formodentlig ikke fået nogen som helst faglig uddannelse, men har været beskæftiget som daglejere, karle i købmandsgårdene, kuske og lignende.

Ungdomstiden – forstået som perioden, indtil man stiftede hjem – var lang i det 18. århundrede, fordi de fleste blev gift i en sen alder; for mange først omkring de 30 år, og der er derfor også kun 39 fra de tre årgange, der nåede at blive gift i Odense inden 1790, og de fleste af dem var endda nygifte på det tidspunkt.

Ved folketællingen i 1787 har vi mulighed for endnu en gang at se, hvor mange af børnene der er tilbage i Odense og landsognene. Det er kun 64 eller 13% af de oprindelige 479 børn. Af de øvrige har omtrent halvdelen forladt byen, og resten er døde (se tabel 3.6).

På vejen fra vugge til grav spillede kirken en stor rolle for 1700-tallets mennesker. Her ses to alterkalker. Foroven kalken fra Højby kirke 1752, fremstillet af Willads Berg i Odense. Forneden kalken fra Agedrup kirke 1733, fremstillet af Jens Andersen i Odense. Højde 23,7 og 20,2 cm. (Wermund Bendtsen fot.).

En af de mest produktive Odenseguldsmede, Rasmus Rasmussen Møller, er mester for dette fad fra 1782. I perioden fra 1762 til 1800 udlærte han en halv snes guldsmedesvende. (V. Sylvest Frederiksen fot., Møntergården).

Tabel 3.5: Fagfordeling for Odensedrenge født 1757-59, der kom i håndværkerlære i Odense.

Fag	Antal drenge
Handskemager	8
Skomager	7
Murer	3
Skrædder	3
Pottemager	3
Rebsluger	2
Tømrer	2
Bager	1
Bødker	1
Feldbereder	1
Guldsmed	1
Hattemager	1
Maler	1
Sadelmager	1
Smed	1
Snedker	1
I alt	37

Kilde: Odensedatabasen.

Tabel 3.6: Oversigt over 479 børn født i Odense i årene 1757-59.

	Dreng	Piger	Ukendt køn	I alt	% af alle
<i>Første leveår</i>					
Dødfødt eller død i 1. levemåned	24	20	8	52	11
Døde i 2.-6. levemåned	19	28	–	47	10
Døde i 7.-12. levemåned	18	10	–	28	6
Døde i 1. leveår (dødsalder ukendt)	4	3	5	12	2
I alt døde i 1. leveår	65	61	13	139	29
Familien bortflyttet	31	30	–	61	13
Er i Odense efter 1. leveår	136	143	–	279	58
I alt	232	234	13	479	100
<i>Fra 1-årsalderen til 1769</i>					
Døde 1 år gammel	12	13	–	25	5
Døde 2-5 år gammel	19	9	–	28	6
Døde 6-11 år gammel	4	6	–	10	2
I alt døde 1-11 år gammel	35	28	–	63	13
Familien bortflyttet inden 1769	10	12	–	22	4
Barnet muligvis bortflyttet inden 1769	12	16	–	28	6
Er i Odense i 1769	79	87	–	166	35
I alt	136	143	–	279	58
<i>Fra 1769 til 1787</i>					
Døde	7	1	–	8	2
Bortflyttet	45	49	–	94	20
Er i Odense i 1787	27	37	–	64	13
I alt	79	87	–	166	35
<i>I alt indtil 1787</i>					
Døde	107	90	13	210	44
Bortflyttet	98	107	–	205	43
Er i Odense 1787	27	37	–	64	13
I alt	232	234	13	479	100

Kilde: Odensedatabasen.

Det er kun i et begrænset antal tilfælde, at vi ved, hvor de, der forlod byen, slog sig ned, men vi kan få et indtryk af de foretrukne steder for rejselystne odenseanerborn ved at se, hvor de børn, der er omtalt i afdøde Odenseborgeres skifter i 1780erne, befandt sig ved forældre-

Puncheske af sølv med træskaft. Længde 38,3 cm. Udført af Odenseguldsmeden Mads Jespersen Bolter mellem 1731 og 1762. (V. Sylvest Frederiksen fot., Møntergården).

nes død. Tabel 3.7 viser, at de fleste kun rejste over korte distancer og befandt sig andetsteds på Fyn. Typisk var det de nærmeste landsogne og de øvrige fynske købstæder, der var det nye hjemsted. For pigernes vedkommende var også hovedstaden og hertugdømmerne, især byen Flensborg, yndede steder. Var Odense som by måske alligevel for lille for dem, der havde smag for storbylivet? Over længere distancer var drengene i overtal blandt de bortvandrede, men kun få forlod rigets forskellige dele. Enkelte Odenseborgere kom dog, som det kan ses af tabellen, til rigets fjerneste dele, kolonierne i Ost- og Vestindien.

Tabel 3.7: Opholdssteder uden for Odense for børn, der er omtalt i Odenseskifter 1780-89.

Opholdssted	Sønner	Døtre
Øvrige Fyn	35	43
København	15	22
Øerne i øvrigt	18	10
Jylland	12	4
Hertugdømmerne	7	10
Norge	2	2
Tyskland	4	1
Andet	3 ¹	1 ²
Ukendt opholdssted	7	2
I alt	103	95

1) Frederiksnagor i Indien, Sct. Croix i Dansk Vestindien og Paris.
2) Amsterdam.

Kilde: Odense byfogeds arkiv, skifteprotokoller.

Prospekt af Odense set fra nordvest i året 1756. (Det kgl. Bibliotek).

Vore tre fødselsårgange var ved folketællingen i 1787 fra 28 til 30 år gamle. I byen og landsognene befandt der sig i 1787 ca. 350 mennesker i disse aldre, hvoraf som nævnt kun 64 var indfødte odenseanere. Det store flertal af voksne Odenseborgere var altså ikke født i byen, men må være tilvandet, og det var i virkeligheden en sjældenhed, at folk i byen tilhørte familier, der var Odenseborgere gennem flere slægtled. Det normale var, at der skete en meget omfattende udskiftning af befolkningen fra den ene generation til den næste.

Selv på kort tid kunne der ske store omflytninger i byen. I 1787 viser til- og afgangslisterne for ekstraskatten, der kun omfatter personer på over 12 år, at der i dette år er kommet 170 nye mennesker til byen og forsvundet 411 fra listerne (inkl. døde). Den største udskiftning skete i maj og oktober.

Et vidnesbyrd om problemerne med at holde styr på befolkningen er det også, at magistraten i 1766 måtte besvare en kongelig forespørgsel om, hvor mange odenseanere der havde forladt Danmark i

det foregående år med, at det havde man ingen mulighed for at finde ud af.

Vi ved kun lidt om, hvor de nye odenseanere kom fra, da de ikke nogetsteds skulle oplyse om deres oprindelse ved tilflytningen. Vi kan dog se af deres navne, at den helt dominerende del må have været danskere, herunder nordmænd. I sjældnere tilfælde forekommer der navne, som kan pege mod udlandet, hyppigst mod Tyskland (Achenhausen, Beinbruckner, Bierwirth, Brautigam, Eichel, Goldaphfel, Königsberger, Kurrelbaum, Leipziger, Passau, Sauerbreu m.fl.). Nogle peger mod Sverige (Ahlquist, Dahlin, Malmø, Possell, Varberg) og Frankrig (d'Origny, de la Mare, Demory, Gomar, La Croix), og i enkelttilfælde mod Italien (Martini, Sormani) og Holland (Brugmann).

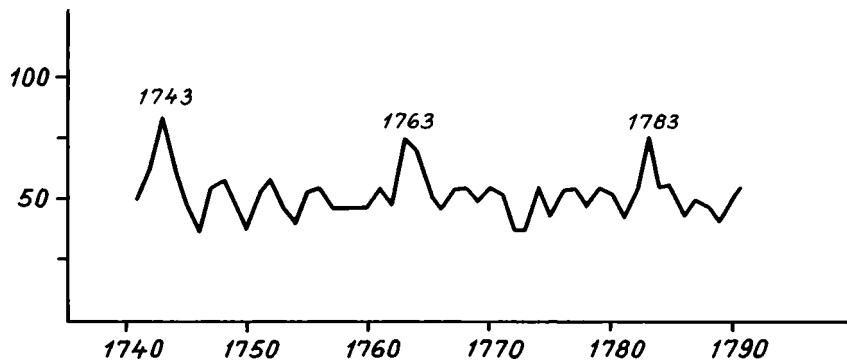
For enkelte gruppers vedkommende ved vi lidt mere om, hvor de kom fra. Odenses institutioner, latinskolen, Gråbrødre hospital og tugt- og manufakturhuset fik næsten udelukkende deres klientel fra Fyn med omliggende øer. Byens hvervede soldater var i begyndelsen af århundredet først og fremmest tyskere, mens der var flest fynboer i sidste halvdel af århundredet (se side 185 ff.). Når håndværkere og handlende tog borgerskab, angav de ofte – men langtfra altid – deres fødested. Mellem 1741 og 1790 opgav 129 af de nye borgere et fødested uden for Odense, nemlig 58 fra det øvrige Fyn, 32 fra resten af Danmark og 11 fra andre dele af monarkiet. Udlændingene bestod af 18 tyskere, otte svenskere, en fra Riga og en fra Amsterdam. Men mange undlod helt at tage borgerskab, så man skal være varsom med at drage for vidtgående slutninger af denne fordeling. Det er desuden sandsynligt, at håndværkere og handlende er blevet rekrutteret fra fjernere områder end de mange tjenestefolk, der fyldte Odensehjemmene. Denne gruppe er formodentlig normalt kommet fra de omkringliggende landdistrikter og fra andre fynske byer.

Nogle fødselsårgange af odenseanere er på grund af denne store udskiftning i byens befolkning et dårligt udsnit til at berette om, hvordan nye husstande opstod og udviklede sig ved ægteskaber og børnefødsler, og vi skal derfor i det følgende bruge et andet udtagelseskriterium for at finde frem til en gruppe voksne, hvis forhold vi kan iagttage.

Der stiftes familie og sættes børn i verden

I det 18. århundrede blev der normalt gift omkring 50 par i Odense om året, men i enkelte år kunne tallet stige kraftigt (se figur 3.3), f.eks.

antal vielser

Figur 3.3: Vielser i Odense 1741-90.

i 1763, da soldaterne vendte tilbage til byen efter at have været stationeret i hertugdømmerne, eller i 1783, da en epidemi ramte mange ældre, hvorefter den overlevende ægtefælle ofte blev gift igen (se side 280).

Det var mest almindeligt, at man giftede sig i oktober eller november, omkring en måned eller to efter at man var blevet trolovet.

Som ovenfor nævnt var ungkarle- eller ungpigetiden lang for de fleste. I tabel 3.8 er vist vielsesaldrerne for dem, der blev gift i årene 1782 til 1786 og stadig befandt sig i byen ved folketællingen i 1787, idet vi for dem kan beregne, hvor gamle de var ved vielsen. For dem, der ikke havde været gift før, var gennemsnitsalderen for mændene

Tabel 3.8: Vielsesaldrer for viede i Odense 1782-86.

Alder	Viede første gang		Viede anden eller senere gang	
	Mænd	Kvinder	Mænd	Kvinder
under 20 år	1	10	–	–
20-24 år	25	28	–	2
25-29 år	27	34	3	4
30-34 år	23	21	4	8
35-39 år	17	17	8	5
40-44 år	7	4	7	9
45-49 år	7	4	8	5
50-54 år	2	–	3	2
55-59 år	–	–	10	2
60 år eller mere	–	1	8	4
I alt	109	119	51	41
Gennemsnitsalder	32,0	29,9	49,0	42,9

Kilde: Odensedatabasen.

32 år og for kvinderne næsten 30 år, altså langt højere aldre, end vi kender i dag, men ikke noget usædvanligt i samtiden. På landet var aldrene for begge køn blot omkring et år lavere i det 18. århundrede.

At aldrene virkelig lå så højt, kan vi få bekræftet af civilstandsfordelingen for hele byens befolkning i folketællingen i 1787 (se tabel 3.9). Blandt de unge mænd og kvinder i tyverne er der et stort overskud af ugifte, og selv i trediverne er omkring en tredjedel af indbyggerne ugifte.

For at få et nærmere indtryk af, hvorledes ægteskaberne i Odense udviklede sig i vor periode, kan vi prøve at følge de par, der blev viet i byens kirker i 1750'erne, i alt 496 par i løbet af disse 10 år.

Det var normalt i samtiden, at man blev gift i brudens hjemsgn, ikke nødvendigvis hendes fødesogn eller sognet, hvor hendes forældre boede. Det kunne også være et sogn, som hun gennem længere

Tabel 3.9: Civilstandsfordelingen for befolkningen i Odense 1787.

Alder	Ugift	Mænd						
		Gift				Enkemand efter		
		1.	2.	3.	4.	1.	2.	3.
		gang				ægteskab		
10-19 år	531	–	–	–	–	–	–	–
20-29 år	349	78	3	–	–	–	–	–
30-39 år	125	215	19	1	–	5	–	–
40-49 år	38	188	35	4	–	10	1	–
50-59 år	31	146	31	6	1	9	1	–
60-69 år	12	59	34	5	–	19	3	1
70-79 år	6	24	11	3	–	19	5	1
80 år eller mere	1	4	6	1	1	6	2	–

Alder	Ugift	Kvinder						
		Gift			Enke efter			
		1.	2.	3.	1.	2.	3.	
		gang			ægteskab			
10-19 år	389	1	–	–	–	–	–	
20-29 år	382	141	2	–	3	–	–	
30-39 år	146	242	17	–	21	–	–	
40-49 år	76	187	28	–	49	6	–	
50-59 år	61	117	37	4	76	6	1	
60-69 år	23	55	20	1	76	13	1	
70-79 år	18	13	7	2	61	2	–	
80 år eller mere	5	5	4	–	23	5	1	

Kilde: Odensedatabasen.

1. A. Kirke, 2. S. Kirke, 3. H. Kirke, 4. F. Kirke, 5. Prospekt af Odense, 6. Raadhuset, 7. S. S. Kirke, 8. S. Kirke, 9. Kongens Kirke
 1756

Prospekt af Odense set fra syd i året 1756.
 (Det kgl. Bibliotek).

tids ophold, f.eks. som tjenestepige, havde tilknytning til. Da en del Odensepiger blev gift med mænd, der ikke var fra byen, og da det nygifte par da hyppigt slog sig ned i brudgommens hjemegn, er der 131 af parrene, som ikke findes registreret i noget materiale i byen efter vielsen, og det er derfor kun de resterende 365 par, vi kan følge som Odenseborgere i de følgende år.

Til gengæld har en del unge mænd fra Odense hentet en hustru andetsteds fra og er blevet gift i dennes hjemegn, og der kan desuden være en del par, som kort tid efter vielsen er flyttet til Odense for at søge lykken i byen. Antallet af nygifte par i Odense i 1750erne har derfor været en del større end de 365 par, der var gift i byen. Vi ved ikke, hvor mange nygifte par der er kommet til udefra, men der er 113 ægtepar, som i løbet af 1750erne får et barn døbt i byen, uden at vi kender dem som Odenseborgere fra tidligere år, så det er sandsynligt, at vi også på dette tidspunkt af livet finder en omtrentlig balance mellem tilvandrede og bortvandrede.

På grund af usikkerheden omkring, hvor mange af de tilvandrede der er nygifte, vil vi som hovedregel nøjes med at følge forholdene for de 365 par, der blev gift i byen og slog sig ned i Odense. Vi kan muligvis derved få et lidt skævt indtryk af leveforholdene for ægtepar, da de

tilvandrede kan have haft sværere forhold end de par, hvor i hvert fald en af ægtefællerne har haft en tilknytning til byen forud for vielsen. Kilderne tillader imidlertid kun en detaljeret beskrivelse af forholdene for de mere fastboende.

Vi ved heller ikke meget om, hvorledes de unge lærte hinanden at kende, eller hvem der traf beslutning om, at de skulle danne par. Var det forældrene, som hen over hovedet på de unge og måske dikteret af familiemæssige og økonomiske interesser afgjorde sagen, eller havde de unge selv en væsentlig indflydelse på forholdene? Vi kan kun forsøge, om vi ad indirekte vej kan danne os nogle forestillinger om det.

For det første har vi tidligere set, hvor almindeligt det var, at de unge, allerede inden de blev gift, havde forladt deres hjemby, og det er kun en ringe del af brudeparrene, hvor begge er født i Odense. For de 365 pars vedkommende må man derfor i mange tilfælde regne med, at i hvert fald manden er tilvandret fra et andet sted, og der er også adskillige eksempler på, at bruden har sine forældre andetsteds, selv om hun måske havde nogen tilknytning til byen – en onkel eller en anden fjernere slægtning med adresse i Odense optræder som forlover. Vi må i mange af disse tilfælde antage, at det vordende par har mødt hinanden i Odense, hvor de begge har haft arbejde, han som svend eller karl, hun som tjenestepige. Initiativet til indgåelse af ægteskab er da kommet fra de unge selv, men det er meget muligt, at de har fået forældrenes samtykke inden vielsen, selv om loven ikke stillede det som en betingelse for, at præsten kunne foretage vielsen.

For det andet har vi tidligere set, at en del mennesker allerede i børnealderen mistede deres forældre, og med samtidens højere dødelighed i alle aldersklasser var det en stor del af de unge, der ikke havde forældre i live, når de selv nåede frem til 30-årsalderen. Forældrene vil da typisk have været midt i tresserne, og mange faldt fra i en yngre alder. For de lavere sociale lags vedkommende har disse forældreløse unge klaret sig selv fra konfirmationsalderen og er sikkert også blevet trolovet og gift, uden at fjernere slægtninge har haft indflydelse på valget af partner. For de højere sociale lags vedkommende var det derimod almindeligt, at forældreløse piger – der i disse kredse ikke blev sendt ud for at tjene – boede hos slægtninge, indtil de blev gift, og man kan da tænke sig, at disse slægtninge også har haft et ord at skulle sige, når ægteskabet stod for døren.

For det tredje viser det sig, at næsten en tredjedel af de vordende brude på trolovelsestidspunktet enten allerede havde et barn med de-

Odensebogtrykkeren, apoteker Peter von Westen (1731-89) udgav i 1779 en prøve på de skrifter, bogstaver og øvrige »ziralera«, hans trykkeri kunne præstere. En af prøvebogens sider rummede denne opfordring. (Det kgl. Bibliotek).

6.

Næsterne skulle alvorligen forbyde de trolovede Personer at søge Seng sammen / før end de i Kirken i Egteskab retteligen blive samlede.

Danske Lovs 2-8-6 synes ikke at være blevet efterlevet i nogen særlig udstrækning i 1700-tallets Odense at dømme efter tallene i tabel 3.10. (E. Pantan fot., Odense Universitetsbibliotek).

res tilkommende mand eller var gravide (se tabel 3.10), og også dette kan muligvis være et tegn på, at parret ikke er blevet udvalgt af forældrene.

Disse indirekte vidnesbyrd kunne altså tyde på, at forældrenes indflydelse på valget af partner ikke har været særlig stor, navnlig ikke blandt de lavere sociale lag. Man har dog fra andre egne af landet eksempler på retssager, hvor kvinder har klaget over, at de mod deres vilje med »hug og slag« eller »med hårde ord og trusler« er blevet trolovet med en mand, som de ikke ønskede at blive gift med. De få retssager giver imidlertid ikke nogen mulighed for at sige, hvor almindeligt noget sådant har været.

De 365 ægteskaber, der blev indgået i Odense i 1750erne, og hvor parrerne derefter slog sig ned i byen, fik ikke alle nogen lang varig-

Tabel 3.10: Afstand mellem trolovelse/vielse og første barns dåb for ægtepar viet i Odense i 1750erne.

Afstand	Trolovelse-dåb		Vielse-dåb	
	Antal ægteskaber		Antal ægteskaber	%
Har barn før trolovelse/vielse	14	25	6	10
0- 2 måneder	21	25	10	9
3- 5 måneder	19	26	9	10
6- 8 måneder	12	46	6	18
9-11 måneder	55	55	26	21
12-17 måneder	52	39	24	15
18-23 måneder	15	15	7	6
24 måneder eller mere	26	28	12	11
I alt	214	259	100	100

Kilde: Odensedatabasen.

Et ungt par var blandt de »ziratera«, bogtrykker Peter von Westen optog i sin prøvebog 1779. (Det kgl. Bibliotek).

hed. Nok var skilsmisse en overordentlig stor sjældenhed i datidens Danmark – ingen af de 365 parforhold blev opløst på den måde – men til gengæld indtraf der hurtigt dødsfald, og omkring halvdelen af ægteskaberne blev opløst på den måde, inden parrene nåede frem til at kunne holde sølvbryllup. Mange af dødsfaldene indtraf allerede i løbet af de første 10 år, hvor parrene var gift, og selv om man foreløbig havde etableret sig i byen, var det ikke ensbetydende med, at man blev der resten af livet, så det tyndede hurtigt ud i gruppen af gifte, som det kan ses af tabel 3.11.

Den store dødelighed fik også betydning for, hvor mange børn der blev født i ægteskaberne. Det normale var som nævnt, at kvinderne var omkring 30 år gamle, når de blev gift, og da der ikke synes at være gjort bevidste forsøg på at begrænse antallet af graviditeter i ægteskaberne, fik man de børn, som man kunne nå at få, inden hustruen, når hun var et sted i fyrrerne, mistede evnen til at sætte flere børn i verden. Det første barn kom hurtigt, idet næsten halvdelen af brudene ved vielsen allerede havde født det første barn eller var gravide (se tabel 3.10) – det er en lidt højere andel, end man finder på landet i samtiden, og et vidnesbyrd om, at det ægteskabelige samliv ofte begyndte før trolovelse og vielse. Og i hvert fald ses det, at det må have været ganske almindeligt, at de unge flyttede sammen, når trolovelsen havde fundet sted. Det kan også bekræftes af, at vi i folketællingen 1787 har flere par boende sammen, der opgiver at være gift, skønt kirkebogen viser, at de kun var trolovede, og at vielsen først fandt sted kort efter folketællingsdagen.

Tabel 3.11: Oversigt over viede par i Odenses kirker i 1750erne.

	Antal ægteskaber
Ægteskaber indgået 1750-59 (inkl.)	496
÷ dem, der ikke bosatte sig i Odense	<u>131</u>
Med fast bopæl i byen	365
En af ægtefællerne død 1750-69	121
Familien flyttet fra byen 1750-69	<u>76</u>
Ægteparret stadig i byen ved folketællingen 1769	168
En af ægtefællerne død 1769-87	107
Familien flyttet fra byen 1769-87	<u>18</u>
Ægteparret stadig i byen ved folketællingen 1787	43

Kilde: Odensedatabasen.

Tabel 3.12: Afstand mellem børnene i Odenseægteskaber.

Antal måneder	Afstand				
	1.-2. barn	2.-3. barn	3.-4. barn	4.-5. barn	5.-6. barn
0-11	10	2	3	—	4
12-23	93	56	39	28	15
24-35	65	65	43	34	17
36-47	17	12	20	14	11
48-59	9	8	5	8	4
60-99	7	4	4	2	3
I alt	201	147	114	86	54
Gennemsnitlig afstand i måneder	26	28	30	30	30

Kilde: Odensedatabasen.

I ægteskabet kom børnene typisk med ca. 2 1/2 års mellemrum (se tabel 3.12). Det betød, at hvis begge parter i ægteskabet levede til omkring 50-årsalderen, kunne man vente, at der blev født fem til seks børn i hvert ægteskab, men dødeligheden reducerede i stedet dette til to til tre børn (se tabel 3.13).

Tabel 3.13 viser, at der kunne være store afvigelser fra familie til familie i antallet af børn, der blev født. Af de 365 ægtepar fik det børnerigeste par 13 børn – heraf et par tvillinger. Det var skræddermester Henrik Casper Ludvig Belman og hans hustru Anna Catharina Schøt, der blev gift i Sct. Knuds kirke den 8. juni 1759 og omtrent samtidig købte ejendommen Nørregade 28, hvor de boede i resten af perioden.

Deres børn var:

1. Nicolaj Frederik, døbt 27. juni 1760.
2. Cathrina Maria, døbt 18. august 1761, begravet 11. august 1767.
3. Adolphina Kirstina, døbt 15. september 1762, begravet 20. juli 1767.
4. Andreas Christian, døbt 16. december 1763, begravet 27. august 1764.
5. Andreas Christian, døbt 1. februar 1765, begravet 21. marts 1765.
6. Carolina Christiana, døbt 3. november 1766.
7. Carl Adolph, døbt 22. september 1768, begravet 22. september 1772.
8. Casper, døbt 10. februar 1770, begravet 24. oktober 1772.

Figurer fra Peter von Westens prøvebog. (Det kgl. Bibliotek).

Tabel 3.13: Antal børn født i Odenseægteskaber.

Antal børn	De ægteskaber, hvor begge ægtefæller levede til 1769 og var i første ægteskab	
	Alle ægteskaber	Antal tilfælde
0	88	14
1	63	16
2	55	13
3	37	13
4	26	10
5	33	18
6	25	18
7	11	9
8	11	8
9	6	4
10	4	4
11	4	4
12	1	1
13	1	1
I alt	365	133
Gennemsnitligt antal børn	2,8	4,4

Kilde: Odensedatabasen.

9. Christian Henrich, døbt 21. juni 1771, begravet 26. september 1772.
10. Peter Ludovic, døbt 21. juni 1771.
11. Cathrine Marie, døbt 26. oktober 1772.
12. Casper Henrich, døbt 4. oktober 1774.
13. Carl Friderich, døbt 30. september 1779, begravet 27. januar 1786.

Når dette par fik så mange børn, skyldtes det dels, at hustruen kun var 25 år gammel, da de blev gift, dels at der var meget kort afstand mellem de enkelte fødsler, bortset fra de to sidste. Ved alle de øvrige er afstanden under 2 år, kortest mellem nr. 2 og nr. 3, hvor den er på godt 12 måneder. Mellem 1760 og 1774 har hustruen været gravid næsten 2/3 af tiden.

Man finder hyppigt de korteste afstande mellem børnefødslerne i de lidt bedrestillede hjem. En mulig forklaring herpå kan være, at det fortrinsvis var i disse kredse, at der blev brugt ammer. Når moderen

ikke selv brystfødte barnet, var muligheden for, at en ny graviditet hurtigt indtraf, større. I andre tilfælde kan man se, at korte afstande mellem barnefødslerne også findes, hvor mange af børnene døde som spæde. I disse ægteskaber var dødsfaldet årsagen til, at moderen op-hørte med diegivning og derfor hurtigere blev gravid igen.

De mange ægteskaber, der opløstes ved den ene ægtefælles død, skyldtes i flest tilfælde, at manden faldt fra. Han var normalt den ældste, og ligesom vi kender det fra vore dage, havde kvinderne en længere gennemsnitlig levetid end mænd. Kun i de aldersklasser, hvor kvinderne fødte børn, havde de en lidt større dødelighed end mændene, fordi en fødsel med datidens primitive forhold og dårlige hygiej-ne kunne være risikabel for kvindens helbred. Der synes at være ni af mødrene i de 365 ægteskaber, der er døde i forbindelse med en fød-sel. Da mødrene i ægteskaberne i alt satte 1.022 børn i verden, er det således »kun« ved omtrent en ud af hver 100 fødsler, at komplikatio-nerne har været så alvorlige, at det kostede kvinden livet. Det er samme størrelse, som er fundet ved undersøgelser af forholdene på landet i samme periode, og det forekommer egentlig mærkeligt, at det ikke er højere, da man skulle tro, at den tætte sammenklumpen af be-folkningen i byerne ville betyde, at de hygiejniske forhold var dårlige-re i byen end på landet.

En ægtefælles død betød sjældent, at den overlevende forblev i enke(mands)stand resten af livet. Civilstandsfordelingen i tabel 3.9 vi-ser dels, at der var meget få enkemænd i byen – og kun lidt flere en-ker – selv i de højeste aldersklasser, dels at der var mange, der var gift anden eller tredje gang, et par stykker endda fjerde gang.

Der gik normalt ikke lang tid fra dødsfaldet, indtil den overlevende igen fandt sig en ægtefælle. Tidsafstanden er typisk to til tre måneder mellem dødsfald og efterfølgende trolovelse med en ny partner og fire til fem måneder mellem dødsfaldet og vielsen. Blandt de 365 par findes den korteste tidsafstand hos tambour Johannes Peter Casper-sen, der boede i Pogestræde 19. Hans første kone Anna Dorothea Rigartsdatter blev begravet den 9. maj 1783 efter 31 års ægteskab, og selv om Johannes Peter Caspersen på dette tidspunkt var omkring 60 år gammel, trolovede han sig allerede den 23. maj samme år – altså 14 dage efter begravelsen – med en 10 år yngre enke Anna Nielsdat-ter og blev gift med hende den 27. juni 1783. Dette og mange andre eksempler viser, at et »sørgeår«, som man tit har hørt om som noget typisk for ældre tider, ikke var sædvanligt i Odense i 1700-tallet.

I Johannes Peter Caspersen og Anna Nielsdatters tilfælde var det

Illustrationer klar til brug. Fra bogtrykker Peter von Westens prøvebog 1779. Blomsten foroven gik igen i mange sammenhænge i de følgende årtier. (Det kgl. Bibliotek).

en enke og en enkemand, der giftede sig med hinanden, men det var mere almindeligt, at den overlevende ægtefælle i stedet fandt sig en hidtil ugift som ny livsledsager. Af 843 ægtepar, der er opført i folketællingen i 1787 i Odense, var i 591 tilfælde begge ægtefæller i første ægteskab, og i 25 havde begge parter været gift mere end en gang. I de resterende 227 ægteskaber var derimod den ene ægtefælle i første ægteskab, den anden havde været gift en eller flere gange tidligere.

Når en enke eller en enkemand giftede sig med en hidtil ugift, kunne det medføre store aldersforskelle mellem ægtefællerne. De største forskelle i 1787 var et ægtepar, der boede i ejendommen Vesterbro 35. Der var manden 81 år og hustruen 36 år – og parret havde tre børn på et, fire og seks år. Den modsatte yderlighed findes hos et ægtepar, der blev gift i 1784 og slog sig ned, hvor nu Østre Stationsvej 11 ligger. I 1787 var manden 40 år og hustruen 70 år.

Familiestørrelse og husstandssammensætning

Den høje vielsesalder, børnetallet og de hyppige genvielser var forhold, der havde indflydelse på, hvorledes husstandene i 1700-tallets Odense kom til at se ud.

Ved folketællingen i 1787 har vi for første gang mulighed for at vurdere dette, da alle byens indbyggere er opregnet på tællingslisterne og nævnt med deres stilling i husstanden, f.eks. husstandsoverhoved, barn af husstandsoverhovedet, tjenestepige, logerende o.lign.

I instruksen for tællingen hedder det, at den i købstæderne skal ske ved rodemestrene (distrikternes skatteopkrævere),

»som må gå fra hus til hus for efter husfaderens anvisning og ved hans hjælp at optegne de udi hvert hus forefindende personer tillige med de efterretninger, som herefter om hver især forlanges, samt når flere familier bor i et hus, da særskilt for sig at anføre hver familie tillige med de dertil hørende personer«.

Disse regler synes at være blevet fulgt i Odense, således at vi har en klar adskillelse mellem hver husstand eller familie. Logerende, der er den mest problematiske gruppe ved sådanne opdelinger, optræder i nogle tilfælde med selvstændige husstandsnumre, mens de i andre tilfælde er regnet med til den husstand, de boede i. Det er formentlig ensbetydende med, at den sidstnævnte gruppe af logerende fik deres kost hos den familie, de havde lejet sig ind hos, mens de førstnævnte logerende har ført selvstændig husholdning, men har lejet en del af

Tabel 3.14: Odenses befolkning 1787 fordelt på husstande.

Antal personer i husstanden	Husstandsoverhovedets erhverv							
	Håndværks- mester	Håndværker- svend	Daglejer	Embedsmand, liberalt erhverv Antal husstande	Købmand, handlende	Soldat	Andet	I alt
1 person	3	–	4	3	1	3	23	37
2 personer	28	6	23	8	3	24	62	154
3 personer	38	28	22	7	3	36	61	195
4 personer	45	24	11	18	3	31	58	190
5 personer	50	12	13	10	2	24	35	146
6 personer	32	11	4	15	1	10	24	97
7 personer	34	3	2	11	7	9	10	76
8 personer	26	2	1	5	5	3	11	53
9 personer	21	1	4	5	2	1	8	42
10 personer	10	–	1	5	4	–	4	24
11 personer	7	–	2	3	2	–	5	19
12 personer	4	–	–	2	2	–	–	8
13 personer	7	–	–	4	1	–	1	13
14 personer	1	–	–	2	–	1	2	6
15 personer	2	–	–	–	2	–	–	4
16 personer	–	–	–	3	1	–	1	5
17 personer	–	–	–	3	–	–	2 ¹	5
18 personer	–	–	–	–	–	–	–	–
19 personer	–	–	–	1	–	–	–	1
I alt	308	87	87	105	39	142	307	1.075
Gennemsnitlig husstands- størrelse	5,8	4,2	3,9	6,8	7,6	4,2	4,2	5,0
1) Enkerne i Doctors boder (se side 269) er opregnet med samme husstandsnummer, og en »kollektiv« husstand af flere fattige familier når også op på 17 medlemmer.								

Kilde: Odensedatabasen.

den lejlighed, som den foregående husstand stod som hovedlejer eller ejer af.

Med den sidstnævnte gruppe af logerende inkluderet i husstandene ses fordelingen af husstandene efter størrelse og husstandsoverhovedets erhverv i tabel 3.14.

Det store flertal af husstandene består af mellem to og seks personer, men der forekommer enkelte meget store husstande på indtil 19 personer i byen.

Gehejmekonferensråd Henrik Bille-Brahe (1709-89), der var stiftamtmand på Fyn fra 1767 til sin død. Malet af Jens Juel. (Pacht & Crone fot., Frederiksborgmuseet).

Fordelingen af husstandene efter overhovedets erhverv viser nogle karakteristiske forskelle, idet husstandene hos gifte håndværkersvende, daglejere og soldater gennemsnitlig er på ca. fire personer, mens husstandene hos håndværksmestre, en række embedsmænd og byens købmænd typisk er noget større. De største husstande findes i 1787 hos stiftamtmand Henrik Bille-Brahe, Vestergade 59 (19 personer), latinskolerektor Johan Henrik Tauber, Flakhaven 1 (17 personer), konsumtionsinspektør Henrich Vogt, Overgade 19 (17 personer) og amtsforvalter Jacob Bang, Overgade 1 (17 personer).

De mindre husstande bestod alene af et ægtepar og deres eventuelle børn. I de få tilfælde, hvor der i håndværkersvendens, daglejerens og soldaters husstande findes andre personer, er det logerende. Huslejen har måske i disse tilfælde været så tyngende, at man har taget en lejer, en ugift eller en enke ind i husstanden. Det forekommer, selv hvor boligarealet var så ringe, at det næsten synes umuligt, at der kunne presses flere mennesker ind i huset.

De større husstande er af mere sammensat karakter, som det kan ses af tabel 3.15. I håndværksmestrenes hjem er det navnlig svende og lærlinge, der boede hos mestrene, som gør husstandene større, mens tjenestepigerne er de talstærkeste grupper hos købmænd og folk i overordnede stillinger. Det ses også, at der var flest børn i de velstående hjem, nok først og fremmest et tegn på, at børnene i disse samfundslag boede hjemme længere, men i nogen grad kan det også skyldes, at man fik flere børn, og at færre døde, samt at disse forældre i folketællingen gennemsnitlig er lidt ældre end i de mindre velstående grupper.

Det ses endelig, at der findes meget få andre familiemedlemmer – f.eks. børnebørn, bedsteforældre eller ugifte fastre og mostre – i hjemmene. Det er tydeligt kernefamilier, der har været de dominerende.

Tjenestepiger fandtes i omkring 30% af Odensehjemmene i 1787. Normalt var der kun en enkelt tjenende ånd i hver husstand, men to tjenestepiger forekommer dog jævnligt, hvorimod det er sjældent med en større stab af tjenestefolk. Det sted, hvor der var flest i 1787, var hos stiftamtmanden. Hans husstand bestod af ham selv, hans kone, to sønner på 17 og 15 år og to døtre på 16 og 14 år samt af følgende tjenestefolk: en francoise (lærerinde for døtrene), en kammerjomfru, en husholderske, to frøkenpiger, en stuepige, en kokkepige, en hovmester (lærer for sønnerne), en kammertjener, to lakajer, en kusk og en forrider. Man kan vist uden megen overdrivelse tale om, at der har været en tjener på hver finger for denne familie.

Tabel 3.15: Den gennemsnitlige husstandssammensætning i en række erhverv i Odense 1787.

Stilling i husstand	Håndværks- mestre	Købmænd og andre handlende	Ansatte i overordnede
			stillinger inden for liberale erhverv og hos det offentlige
Gennemsnitligt antal personer			
<i>Personer af hankøn</i>			
Husstandsoverhoved	1,0	1,0	0,9
Sønner	0,8	1,0	1,2
Andre familiemedlemmer	–	0,1	0,1
Tjenestefolk, svende og lærlinge	1,1	1,2	1,5
Logerende o.l.	0,4	0,5	0,4
Mænd i alt	3,3	3,8	4,1
<i>Personer af hunkøn</i>			
Husstandsoverhoved eller hustru	0,9	0,8	0,9
Døtre	0,8	1,1	1,4
Andre familiemedlemmer	0,1	0,3	0,2
Tjenestepiger	0,5	1,4	2,2
Logerende o.l.	0,2	0,2	0,2
Kvinder i alt	2,5	3,8	4,9
Gennemsnitlig husstandsstørrelse	5,8	7,6	9,0

Kilde: Odensedatabasen.

De piger, der kom ud at tjene, fik som tidligere omtalt normalt deres første plads, når de var omkring 18 år, og fortsatte med skiftende pladser, til de blev gift. Folketællingen i 1787 viser da også, at lidt over halvdelen af alle byens tjenestepiger var et sted i tyverne, og der er få, der er over 35 år.

Lidt over halvdelen af tjenestepigerne var født uden for Odense, formodentlig især i de omkringliggende landsbyer. De piger, der kom fra Odensehjem, stammer hovedsagelig fra de dårligststillede samfundslag; navnlig er andelen af soldaterdøtre stor.

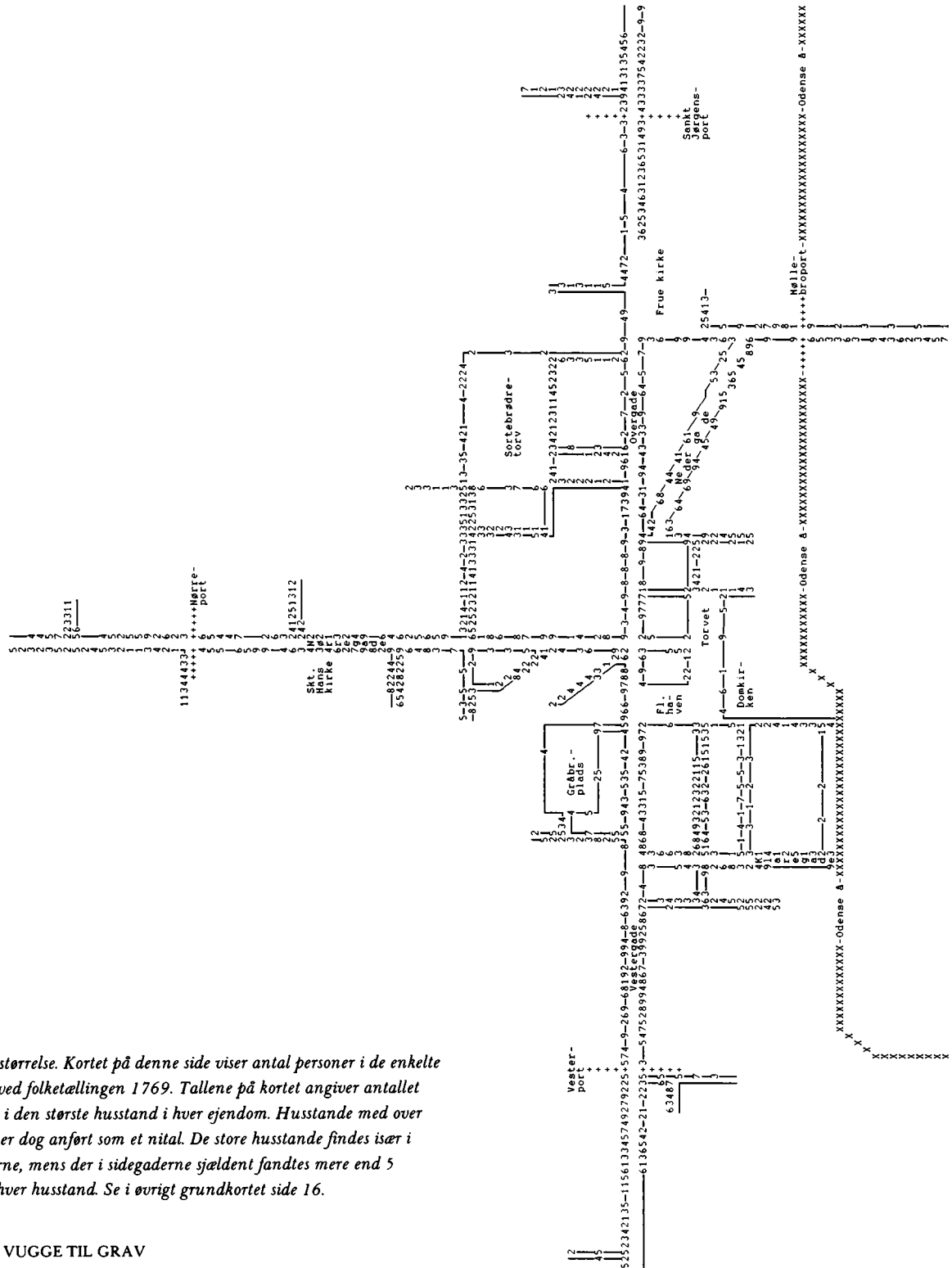
Andre par- og familieforhold

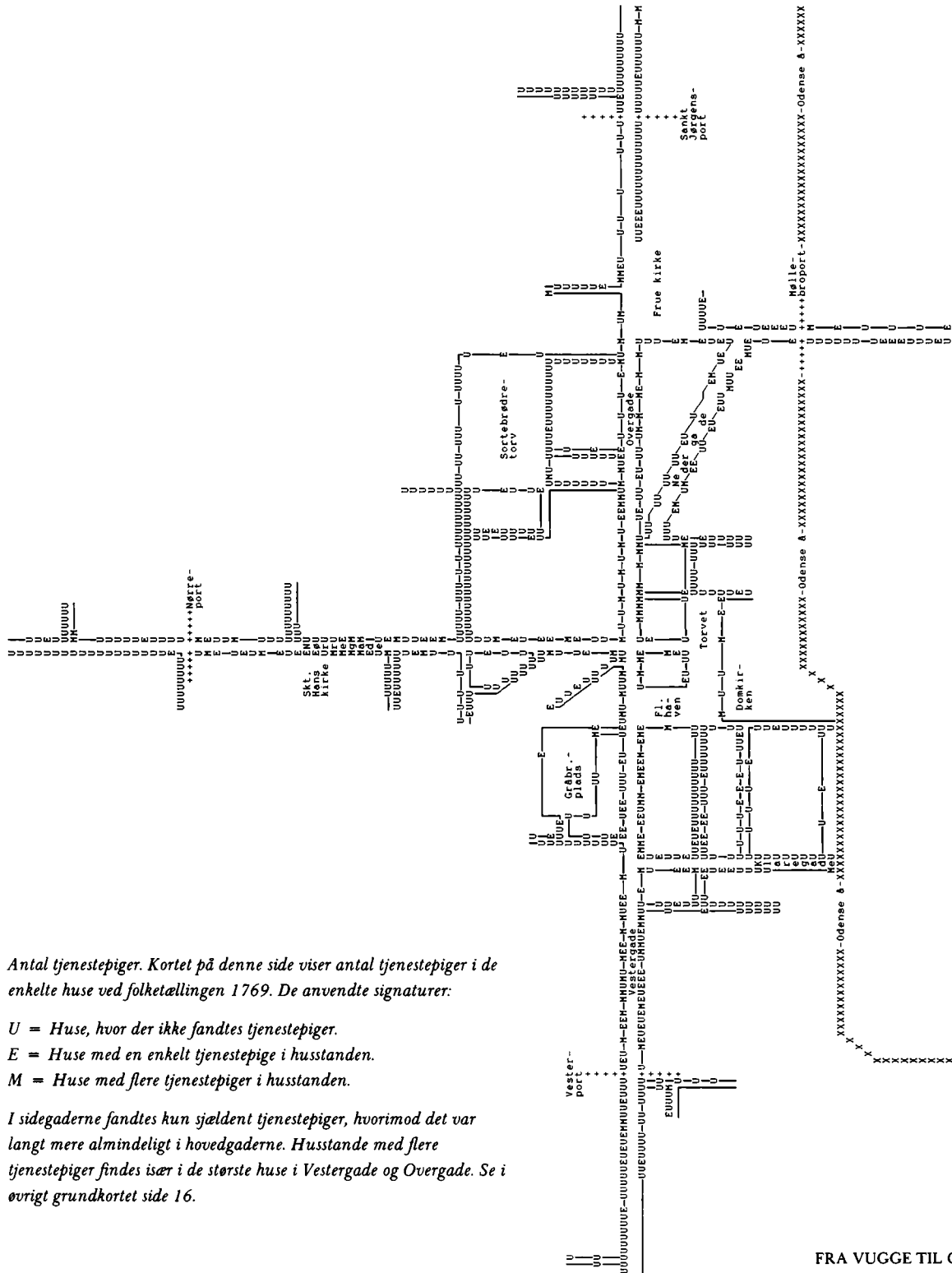
Det er tidligere omtalt, at knap 10% af børnene, der blev født i Odense i det 18. århundrede, var født uden for ægteskab.

Et ungdomsportræt, formentlig forestillende stiftamtmand Henrik Bille-Brahe. (Lennart Larsen fot., Egeskov).

Husstandsstørrelse. Kortet på denne side viser antal personer i de enkelte husstande ved folketællingen 1769. Tallene på kortet angiver antallet af personer i den største husstand i hver ejendom. Husstande med over 9 personer er dog anført som et nital. De store husstande findes især i hovedgaderne, mens der i sidegaderne sjældent fandtes mere end 5 personer i hver husstand. Se i øvrigt grundkortet side 16.

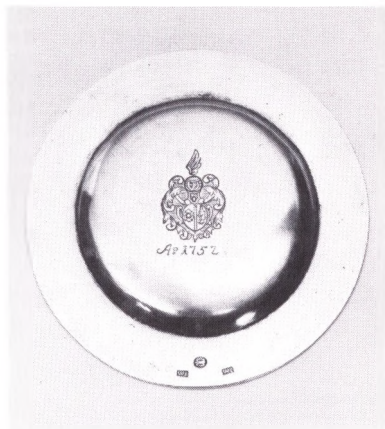

Antal tjenestepiger. Kortet på denne side viser antal tjenestepiger i de enkelte huse ved folketællingen 1769. De anvendte signaturer:

- U = Huse, hvor der ikke fandtes tjenestepiger.
- E = Huse med en enkelt tjenestepige i husstanden.
- M = Huse med flere tjenestepiger i husstanden.

I sidegaderne fandtes kun sjældent tjenestepiger, hvorimod det var langt mere almindeligt i hovedgaderne. Husstande med flere tjenestepiger findes især i de største huse i Vestergade og Overgade. Se i øvrigt grundkortet side 16.

Disk af sølv fra Højby kirke, udført af guldsmed Willads Berg i Odense 1752. Diameter 14,5 cm. (Wermund Bendtsen fot.).

I nogle tilfælde ser man forældrepar, hvor flere børn efter hinanden ved dåben betegnes som »uægte« i kirkebogen. Disse par findes heller ikke i trolovelses- eller vielsesregistre forud for fødslerne. Der må altså være tale om »papirløse« forbindelser. De findes hyppigst blandt de hvervede soldater i byen. F.eks. fik rytter Matthias Petersen og Ellen Christiansdatter, der boede i Mellemstræde 9, børn døbt som uægte i Sct. Hans kirke den 31. oktober 1744, 27. oktober 1745 og den 16. august 1748, men parret blev først trolovet den 15. februar 1749 og gift den 24. juni samme år i Garnisons sogn, hvor også parrets senere børn blev døbt.

Det var dog kun et mindretal af børnene født uden for ægteskab, der på den måde kom til at bo i et hjem med to forældre.

Langt de fleste af de 762 børn, der blev født uden for ægteskab i byen mellem 1741 og 1790, og deres mødre boede under andre husstandsforhold. I enkelte tilfælde kunne de bo hos pigens forældre, men det normale er, at man finder den enlige mor med sit barn eller sine børn som logerende i nogle af byens fattigste gader. I 1787 boede der f.eks. i ejendommen Hans Jensens Stræde 35, et en-etages hus på seks fags længde og med et etageareal på ca. 60 kvadratmeter, foruden en handskemagersvend med kone og tre børn og en enke på 69 år, desuden en ugift daglejerske Dorte Johansdatter på 28 år med to børn på henholdsvis tre og et år.

Ved det ældste barns dåb blev som far udlagt en »bortrejst knipplingskræmmer«, mens det yngste barns far var en udenbys bissekræmmer ved navn Jens Hansen. Formodentlig er alle ni personer i det lille hus indgået i samme husholdning, og meget plads til privatliv har der ikke været. I Hans Jensens Stræde fandtes adskillige andre ugifte mødre foruden en del enker med mindreårige børn. Disse enlige mødre har sikkert haft en lang arbejdsdag, da de ikke hørte til de grupper, der fik offentlig hjælp. De omtales i folketællingen alle som daglejersker, og man må derfor regne med, at børnene en stor del af tiden har været overladt til naboer eller til at passe sig selv.

Det er vanskeligere at finde ud af, i hvilket omfang de kvinder, der var mødre til børnene født uden for ægteskab, var egentlige prostituerede. Med det store antal ugifte unge mænd i byen har der utvivlsomt været en god baggrund for en udbredt prostitution, og i de tilfælde, hvor vi finder kvinder, der gentagne gange føder børn uden for ægteskab og med en ny far til hvert barn, er det sandsynligt, at de pågældende kvinder har været prostituerede. F.eks. optræder Johanne Marie Nielsdatter i Sct. Knuds kirkebog med tre børn, der bliver døbt i

1776, 1779 og 1783 med tre forskellige udlagte barnefædre, og Birthe Marie Dalmohoi med fem børn i Sct. Hans og Sct. Knuds kirkebøger i 1770, 1773, 1775, 1779 og 1782. Begge kvinder boede i samme hus i Dansenstræde, ejet af en værtshusholder, der havde udskænkning i nabo-
bohuset.

Johanne Marie Nielsdatter var selv født uden for ægteskab i Odense i 1751. Faderen var en hvervet rytter, og moderen havde en fire år ældre søn, der ligeledes var født uden for ægteskab. I 1753 meldte moderen sig selv på tugthuset med de to børn for at få anvist arbejde, og Johanne Marie har således levet under institutionsforhold allerede tidligt i livet. Hendes første ophold i tugthuset var som nævnt frivilligt, men i 1761, da hun var ni år gammel, blev både hun og moderen begge idømt seks års tugthusophold for bedrageri, så samlet er det en stor del af barndommen, som pigen har tilbragt i et halv- eller helkriminalt miljø.

Birthe Marie Dalmohois opvækst er muligvis foregået under lidt gunstigere forhold. Hun blev ganske vist også ved dåben i 1749 indført som en »uægte« datter af en rytter, men forældrene, der allerede havde et andet barn sammen, har formodentlig levet »papirløst« i denne periode. De blev lovformeligt gift, da Birthe Marie var tre år gammel. Vi har ikke noget vidnesbyrd om, at hun eller hendes forældre i hendes barndomsår har været i konflikt med loven.

Det kom imidlertid både hun og Johanne Marie Nielsdatter gennem de mange børnefødsler uden for ægteskab, idet en forordning fra 1751 bestemte, at kvinder efter tre sådanne fødsler skulle anklages for løsagtighed og idømmes fra seks til otte års tugthusophold. Forordningen afløste Danske Lovs 6-13-9, hvorefter de skulle straffes »uden nåde til kagen«, dvs. med offentlig piskning. Forordningens bestemmelser blev taget i anvendelse over for begge kvinder – for Birthe Marie Dalmohois vedkommende dog først efter den fjerde fødsel. Da stævningen til bytinget skulle forkyndes for dem, var de dog begge »bortrejste«, og ingen i huset vidste, hvor de befandt sig. Johanne Marie Nielsdatter fandt myndighederne nogen tid efter, og hun blev i 1784 for tredje gang indsat i tugthuset – denne gang med en straf på seks år. Birthe Marie Dalmohoi møder vi derimod ikke i Odense efter dåben i 1782.

At disse to kvinders skæbne ikke er enestående i byens historie, kan ses af omtalen af tugthusets klientel (se side 122) og af kriminalitetsstatistikken, der er omtalt i bogens sidste del.

Oblatæske af sølv fra Sct. Hans kirke i Odense, fremstillet af guldsmed Jacob Olufsen Lund i Odense 1740. Diameter 8 cm. (Wermund Bendtsen fot.).

Pebermøer og pebersvende

Selv om de fleste blev gift i det 18. århundredes danske samfund, viser tabel 3.9 dog, at der fandtes nogle ugifte i aldersklasserne efter de 40 år. Der var f.eks. 14% af mændene mellem 40 og 49 år og 22% af kvinderne i samme aldersklasse, der var ugifte ved folketællingen i 1787, og procenterne er næsten de samme for de 50-59-årige.

For omkring en tredjedels vedkommende er forklaringen på, at de pågældende levede ugift, givet med deres adresse. De boede alle på Gråbrødre hospital og var på forskellig måde handicappede. Folketællingen omtaler dem som »vanvittig«, »vanfør«, »døv og dum« eller »blind«. Af de øvrige har kun få plads som tjenestefolk eller bor hos familie. Det normale er, at de er logerende rundt omkring i byens huse, og for enkeltes vedkommende fra de lidt mere velstående samfundslag, at de har egen husholdning eventuelt med en tjenestepige til at udføre det daglige arbejde i huset. Der er derimod kun ganske få selvstændige erhvervsdrivende, der er ugifte efter det fyldte 40. år.

Kvinderne fra de bedrestillede familier, der bor i egen husstand, har normalt haft en arv eller legatpenge at leve for, mens de ugifte af begge køn, der ikke har hørt til de mere privilegerede klasser i bysamfundet, var daglejere, daglejersker, syersker, spindersker, væverpiger eller omtales som betlere eller almisselemmer.

Kun en enkelt ugift kvinde har i folketællingen 1787 et lidt mere betroet arbejde. Det er den 56-årige Marie Cathrine Kragh, der var skoleholder og var i stand til at holde en 20-årig tjenestepige. Hun var også den ene af de to kvinder med eget arbejde, der blev pålignet skat ved den ekstraordinære indkomst- og formueskat i 1789. Den anden var en sælgekone, Johanne Mychs.

De gamle

Selv om dødeligheden var stor i det 18. århundredes samfund, var der alligevel mange gamle i Odense. Dødeligheden ramte hårdest blandt de alleryngste årgange, så den odenseaner, der havde klaret de første år, havde en rimelig god chance – om end langt mindre end i nutiden – for at opnå en høj alder. Dertil kommer som tidligere nævnt, at der flyttede en del gamle til byen for at leve deres sidste år på byens institutioner, først og fremmest Gråbrødre hospital.

Når vi vil undersøge de gamles levevilkår i byen, melder der sig først det spørgsmål, ved hvilken alder man er nået dertil, at det er na-

turligt, at man regnes som gammel. I det moderne samfund vil man ofte sætte grænsen ved 67 år, hvor mange trækker sig tilbage fra aktivt erhvervsarbejde og begynder at modtage folkepension. Det betyder en stor omskiftelse i dagligdagen og kræver tilpasning til en helt ny livsform, så man med rimelighed kan prøve at finde frem til specielle leveforhold for de gamle i samfundet, som adskiller sig fra dem, der gælder for børn, unge og midaldrende.

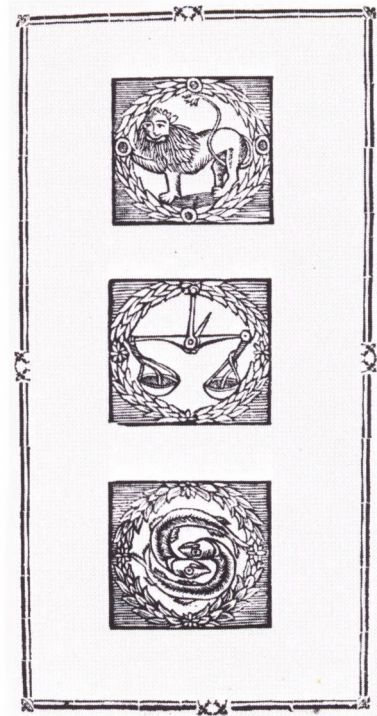
Grænserne er langt mindre tydelige i det 18. århundredes samfund. Som vi har set, blev man gift sent, og mange havde derfor forsørgelsesforpligtelser, indtil de var langt op i tresserne – og for mænd, der blev gift anden gang med en yngre kone, endnu længere. Det kunne i sig selv gøre det nødvendigt at fortsætte som erhvervsaktiv højt op i årene. Dertil kom så, at der ikke fandtes noget altomfattende socialt sikkerhedsnet, som kunne yde hjælp til de ældre. Kun de få, der fik en institutionsplads, kunne klare sig nødtørftigt uden anden indtægt. Den fattighjælp, der blev givet i andre tilfælde (se side 253 ff.), var så begrænset, at modtagerne ville være døde af sult, hvis de ikke ved tigge-ri, privat velgørenhed eller lidt tilfældigt arbejde havde kunnet skrabe yderligere penge sammen.

Som følge af disse forhold var det kun mennesker med en betydelig formue og nogle offentlige pensionister – især militære – der var i stand til at indrette deres tilværelse som gamle på en relativt komfortabel måde. For andre – og det var det store flertal – måtte den arbejdsaktive del af livet fortsætte, så længe kræfterne slog til, og derefter var det tit usle levevilkår, der ventede de gamle resten af deres liv.

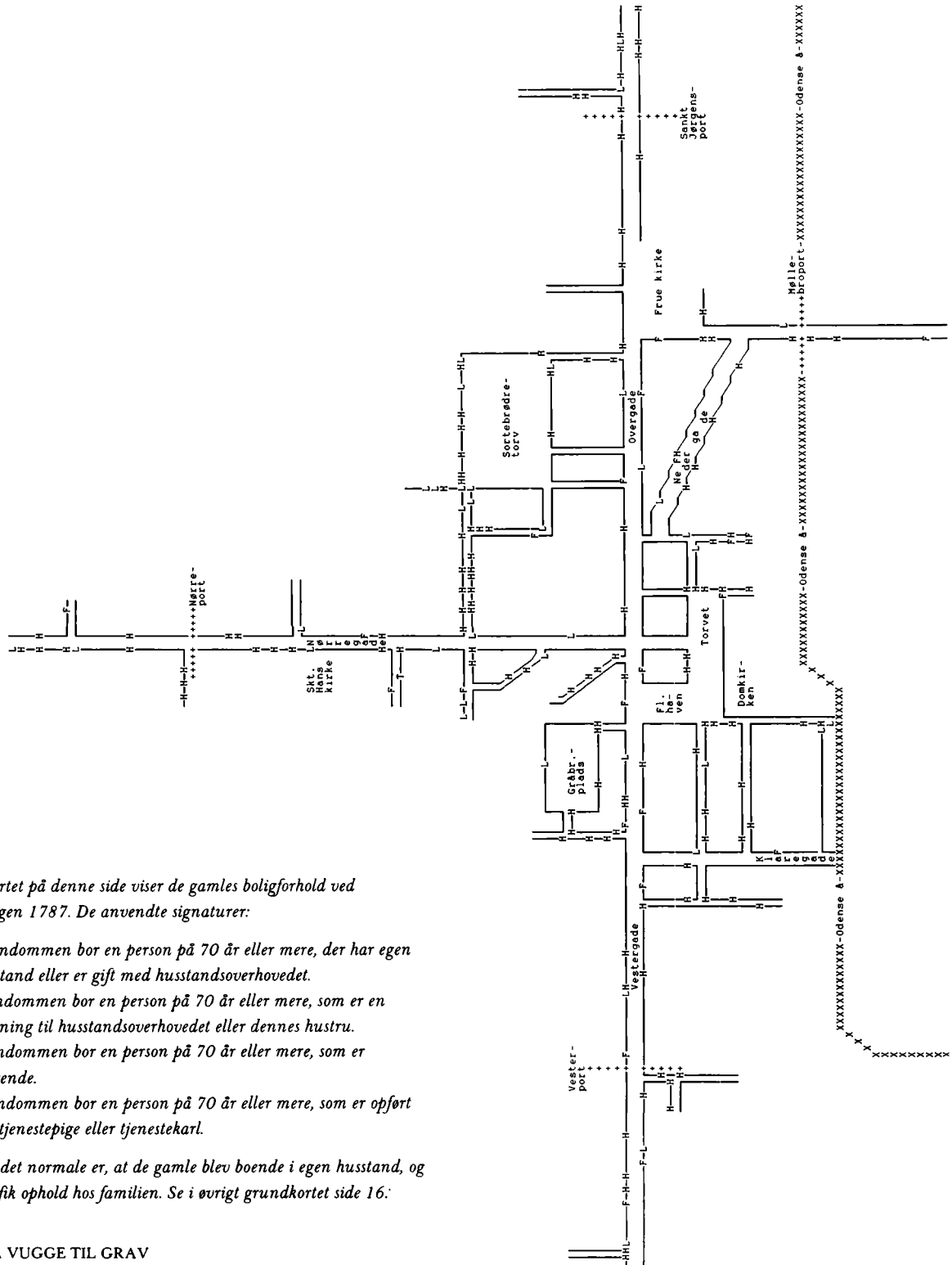
Man kunne måske have ventet, at familiesolidariteten havde været så stærk, at yngre familiemedlemmer var trådt til og havde klaret de forsørgelsesforpligtelser, som det offentlige tager sig af i det moderne samfund, men som vi skal se nedenfor, er der ikke meget, der tyder på, at det har været det normale i det 18. århundredes Odense.

At man fortsatte som erhvervsaktiv højt op i årene, kan lettest konstateres for håndværksmestrenes vedkommende, idet det er lige så almindeligt blandt de gamle mellem 60 og 80 år, at de har lærlinge og svende boende, som det er blandt de yngre.

I andre erhverv omtales indbyggerne normalt med deres erhvervsbetegnelser i folketællinger og skattelister, selv om de er meget gamle, men det kan være en manglende ajourføring af, at de i virkeligheden er blevet forhenværende. Kun relativt få af de gamle optræder i samtidens materiale med betegnelser som almisselemmer, betlere, fattige o.lign.

Læren om stjernetegnene spillede sikkert ingen rolle for den almindelige odenseaner i 1700-tallet, men bogtrykker Peter von Westen reklamerede ikke desto mindre med, at han havde afbildninger klar på sit trykkeri 1779. Her er det løven, vægten og fiskene. (Det kgl. Bibliotek).

Gamle. Kortet på denne side viser de gamles boligforhold ved folketællingen 1787. De anvendte signaturer:

- H = I ejendommen bor en person på 70 år eller mere, der har egen husstand eller er gift med husstandsoverhovedet.
- F = I ejendommen bor en person på 70 år eller mere, som er en slægtring til husstandsoverhovedet eller dennes hustru.
- L = I ejendommen bor en person på 70 år eller mere, som er logerende.
- T = I ejendommen bor en person på 70 år eller mere, som er opført som tjenestepige eller tjenestekarl.

Det ses, at det normale er, at de gamle blev boende i egen husstand, og at kun få fik ophold hos familien. Se i øvrigt grundkortet side 16:

Vi kan måske få et bedre indtryk af de gamles vilkår ved at se på, hvem de boede sammen med. I tabel 3.16 er dette vist for alle, der ved folketællingen i 1787 var 70 år eller derover.

Det typiske for de gamle er ifølge tabellen, at de enten har opretholdt deres egen husstand eller for de fattigstes vedkommende, at de bor som logerende i husstande, hvor der ikke er andre familiemedlemmer. Kun omkring 20% bor sammen med voksne sønner eller gifte døtre og yderligere ca. 10% sammen med ældre ugifte døtre. Børnene har i disse tilfælde eventuelt kunnet bidrage noget til forældrenes underhold, men for de ugifte døtres vedkommende formodentlig ikke ret meget. De fleste af disse er nemlig enlige mødre, enten fordi de har fået børn uden for ægteskab eller er enker ofte med flere mindreårige børn. I sådanne tilfælde har det måske kun været en yderligere økonomisk belastning, at der var en hjemmeboende datter.

Formodentlig har det også kun været en begrænset hjælp, som voksne børn, der ikke havde bofællesskab med deres forældre, har

Tabel 3.16: De gamles stilling i husstanden 1787 (personer på 70 år eller derover).

Stilling i husstand	Mænd			Kvinder		
	70-79 år	80-89 år	90- år	70-79 år	80-89 år	90- år
Husstandsoverhoved ¹	49	23	1	45	17	1
heraf med søn over 20 år eller svigersøn i huset	(7)	(2)		(5)	(1)	(1)
med datter, der er ugift eller enke og over 20 år i huset	(7)	(2)		(7)	(5)	
med mand under 60 år				(8)		
Bor hos barn	4	2	–	8	5	2
Bor hos anden familie	1	–	–	7	1	–
I tjeneste	1	–	–	1	–	–
På institution	11	5	–	12	13	–
Logerende ²	13	3	2	42	21	6
heraf med søn over 20 år eller svigersøn i huset	(1)				(1)	
med datter, der er ugift eller enke og over 20 år i huset			(1)	(4)	(2)	(2)
I alt	79	33	3	115	57	9

1) 17 af mændene havde børn på under 15 år boende hjemme.

2) 2 af mændene havde børn på under 15 år boende hjemme.

Kilde: Odensedatabasen.

kunnet give den ældre generation. Det skyldes, at så mange af børnene forlod byen i deres ungdom. Kunne man ikke skrive breve hjem, og det har mange netop i de dårligststillede samfundslag på grund af den mangelfulde skolegang ikke kunnet, og har man kun med nød og næppe kunnet holde nøden fra livet på det nye sted, hvor man slog sig ned, har kontakten til barndomshjemmet i Odense sikkert været svag, og man har kun haft ringe kendskab til, hvordan det gik ens forældre i deres alderdom. Det ses da også i skifteprotokollerne, at det ofte om børnene oplyses, at man ikke ved, hvor de opholder sig, og at myndighederne først efter lang tids søgen fandt frem til dem.

At levetilstandene virkelig var så ringe for de gamle, der ikke hørte til de få formuende og heller ikke til de håndværkere, der bevarede arbejdsevnen til det sidste, eller var så heldige, at de kunne støtte sig til en langt yngre ægtefælle, kan vi se af en fortegnelse over byens fattige i 1772. Der forekommer beskrivelser som »er 70 år, er ugift og yderlig fattig, går og betler« – »er 72 år, ernærer sig af lidet spind og for resten af at betle« – »han er 73 år og hun ligeledes gammel, beder om nogen hjælp, som de vel kan behøve, da han er altid sengeliggende« – »er tvende ældgamle folk og kan intet fortjene, har en syg datter hjemme, er virkelig husarme«. Sådanne skæbner boede da også typisk i byens dårligste huse i de små sidegader og uden for portene.

Hvor forskelligartede forholdene kunne være for de gamle, kan vi se af et par eksempler.

En selvstændig næringsdrivende, der kunne fortsætte sin virksomhed til det sidste, var kromand Peder Pedersen Hagenau, der i 1749 overtog et værtshus i Pogestræde 30. Samtidig giftede han sig med forængerens enke Johanne Nielsdatter. Hun døde i 1765, og tre måneder senere blev Hagenau, der da var 54 år gammel, gift igen med den 23 år yngre Anne Cathrine Hansdatter. I dette ægteskab fødtes de følgende år seks børn, hvoraf de tre endnu var i live, da Hagenau fyldte 70 år. Døtrene var da 15 og 14 år og en søn ni år. Disse forsørgerforpligtelser har sikkert gjort det nødvendigt for Hagenau at fortsætte med at drive kroen, og det var endnu tilfældet, da han døde 77 år gammel i 1788.

At der har været tale om et ret velstående hjem, selv da familie-faderen var højt oppe i årene, kan bl.a. ses af, at enken ved den ekstraordinære skat i 1789 blev sat til at betale 9 rigsdaler. Det placerer hende blandt de øverste 10% af byens skatteydere.

Som et eksempel på en af de få ældre personer, hvor børnene tog sig af alderdomsforsørgelsen, kan vi vælge Marie Jensdatter, der i

1749 blev gift med en hvervet rytter, Johan Leonhardt Weller. I ægteskabet fødtes fem børn, men de fire døde som små, og da Weller, der efter at have forladt militæret ernærede sig som sadelmager, døde i 1765, sad Marie Jensdatter, der da var 49 år gammel, tilbage med en ugift datter på 15 år. Vi ved ikke, hvad hun levede af de følgende ni år, hvor hun boede til leje i Nørregade 10, men i 1774 blev datteren gift med en klejnsmedemester, der samtidig etablerede sig i Vestergade 50, og Marie Jensdatter flyttede da med og boede stadig sammen med datteren og svigersønnen og deres fire børn ved folketællingen i 1787. Hun var da 71 år gammel.

Skifter vi i stedet til at se på de ældre personer, der under svære kår måtte klare sig selv, kan vi som et første eksempel vælge Maren Hansdatter, der i 1739 blev gift med en skræddermester Ib Nielsen Møller, der allerede havde været gift to gange tidligere. Parret boede i de følgende år mange forskellige steder rundt om i byen, idet de flyttede med få års mellemrum og synes at have levet under dårlige forhold det meste af tiden. Ib Nielsen Møller døde i 1775, da parret boede i en enkelt lejet stue i Store Gråbrødrestræde 12. Boets samlede værdi blev af skifteretten opgjort til 8 rigsdaler, hvoraf en dragkiste alene udgjorde de 4 rigsdaler og sengen med indhold yderligere 2 rigsdaler, så skiftet slutter med følgende konstatering: »Da begravelsens bekostning og gælden var langt højere end det ringe registrerede, blev boet enken overladt mod at betale enhver«. Hvordan hun skulle kunne dette, meldes der ikke noget om.

Mandens børn af de tidligere ægteskaber havde da for længst forladt byen, og af de tre overlevende døtre i ægteskabet mellem Ib Nielsen Møller og Maren Hansdatter var den mellemste i Holsten og den yngste ude at tjene i Odense. Den ældste var derimod i 1772 blevet gift med en værtshusholder, der boede i Vestergade 17 under økonomiske forhold, der skulle have gjort det overkommeligt at optage moderen i husstanden. Men det skete ikke, og det kom heller ikke til at påvirke hendes boligforhold, at den yngste datter i 1785 blev gift med en anden odenseansk kromand. Hun flyttede i stedet til et værelse i Store Gråbrødrestræde 6 og senere til Sct. Gertruds Stræde 3, hvor hun ved folketællingen i 1787 står opført som logerende i en husstand på ni personer, som hun ikke havde noget slægtskabsforhold til. Hun var da 78 år gammel. Hendes væsentligste indkomst synes at have været en legatportion på 10 rigsdaler årligt fra det såkaldte Glørupske legat (se side 270). Maren Hansdatter døde i marts 1789. Hendes bo blev da opgjort til en værdi på 7 rigsdaler. Indboet var omtrent

det samme som ved mandens død 14 år tidligere. Den ældste datters mand sørgede for begravelsen, men ellers mærker vi ikke noget til en nær kontakt mellem moderen og de to døtre.

En anden af Store Gråbrødrestrædes gamle viser et eksempel på, at voksne børn kunne være både en belastning og en hjælp for de gamle. Det er Anne Cathrine Dorthe Lebel, der i 1757 var blevet alene med tre piger på fem, ni og 13 år, da hendes mand – en fattig hvervet rytter – døde. Vi kan ikke følge hendes spor i de første år af enkestanden, hvor også en af døtrene formodentlig er død, men i begyndelsen af 1770erne bor hun sammen med de to andre døtre under beskedne forhold i Store Gråbrødrestræde 6. Det har formodentlig været en belastning for enken, at den yngste datter i 1772 kun 20 år gammel blev gravid og fik en datter uden for ægteskab. Ved dåben blev som far udlagt en danssemester Philip Jøde, som ellers er ukendt i Odense. Endnu værre var det, at denne datter døde i 1776 kun 24 år gammel. Det hedder derfor også i listen over fattige i Odense i 1779 om enken: »Er op mod 80 år, har et barnebarn at opdrage, kunne behøve nogen hjælp«. Dorthe Lebel døde i juli 1781 og efterlod sig kun værdier for 4 rigsdaler – en kuffert, lidt tøj, et lidet skrin og sengetøjet i en alkove. Den overlevende ugifte datter fik dette overdraget, da hun oplyste, at »hun i mange år havde betalt husleje for hendes salige moder, og ellers haft udgift og tyngsel af hende«. Denne datter blev kort efter gift med en 24 år ældre pensioneret rytter, og barnebarnet tog fattigvæsenet sig af og satte det i pleje hos en sadelmagermester.

Der fandtes i Odense også gamle, som levede helt isoleret fra al familie. Omkring 1780 boede der f.eks. i en række år i et værelse i ejendommen Nørrebro 40 en gammel enke ved navn Martha Knudsens. Hun var flyttet til byen uden at være sammen med nogen familie, og i fattiglisten fra 1779 omtales hun med følgende ord: »Hun er elendig og sengeliggende, uden venner«. For hende var således kun fattigvæsenets beskedne bidrag til alderdomsforsørgelse tilbage.

Som disse sidste eksempler viser, kunne de sidste år af et langt liv være tunge og fulde af bekymringer for den odenseaner, der ikke hørte til de mere privilegerede samfundslag.

4 · Erhvervslivet

Regeringens økonomiske politik i det 18. århundrede gik ud på at foretage en opdeling af erhverv på byerhverv og landerhverv. Byerne skulle have næsten fuldstændig eneret på de fleste håndværk og på industri, og byernes handelsfolk skulle forsyne landdistrikterne med byerhvervenes varer. Til gengæld kunne landbrugerne så sende deres overskud af fødevarer ind til byerne.

I praksis blev denne arbejdsdeling ikke gennemført slet så hårdhændet, som lovgivningen lagde op til. Der fandtes mange håndværkere på landet – også i forbudte fag – og byerne havde marker, der gjorde det muligt at klare en del af levnedsmiddelforsyningen ved hjælp af egne produkter.

Samtidens erhvervsstatistik slører i nogen grad dette forhold, fordi man valgte en inddeling, hvor de for områderne »fremmede erhverv« ikke er nævnt ved deres egentlige navne. I tabel 4.1 er vist tal fra de danske byer ved folketællingen i 1787. Her gemmer de folk, der var beskæftiget ved landbrug og gartneri, sig under »andre næringsdrivende«. De enkelte erhvervs betydning kan også være vanskelig at bedømme, fordi vi ikke ved, hvor de mange daglejere og de tjenestefolk, der ikke alene udførte husarbejde, var beskæftiget.

Tabellens tal synes dog ret sikkert at pege på, at Odense indtog en mellemstilling mellem de mindre provinsbyer og hovedstaden. Det viser sig ved, at der inden for det vigtigste erhverv, håndværk og industri, var flere ansatte i forhold til de selvstændige end i de mindre byer, men færre end i hovedstaden, og ved militærets store andel af befolkningen. Når København på dette område når så højt, skyldes det først og fremmest, at flådens folk var samlet i hovedstaden.

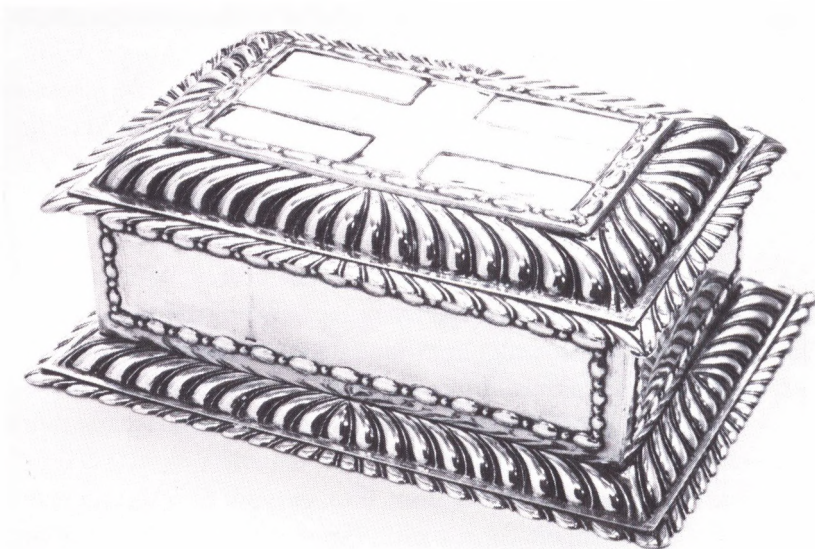
Odenses særpræg i forhold til alle andre danske byer viser sig især på to områder. Det ene er den store andel uden erhverv. Baggrunden for dette er mange offentlige pensionister – bl.a. militære – og andre ældre, der flyttede til byen for at tilbringe deres sidste år der, og desuden beboerne på Gråbrødre hospital, der udgjorde ca. 3% af byens befolkning. Det andet afvigende område er en mindre andel tjenestefolk, men til gengæld flere daglejere o.lign. end det, der var typisk for

Danske Lovs bestemmelser 3-13-23 og 3-13-24 med forbud mod almindelig håndværks- og handelsvirksomhed på landet. (E. Panton fot., Odense Universitetsbibliotek).

23.
Nogen Haandværksmand maa
boe paa Landsbyen / undtagen
Grossmede / Tommermand / Bødfere /
Teglbrændere / Pottemagere / som
gjøre sorte Potter / Hiulmænd / Mur-
mestere / Skindere / Vævere / som
væve Vadmel / Blaar / og Hampe-
lærte / Skradere / som sye Vadmel /
og de Skomagere / som sye Bønder-
stoe.

24.
Nogen i hoo det være Land / maa
bruge noget Røsbandskab paa
Landet og i Landsbyerne til Forprang
med Alne / Maade / eller Vægt / el-
ler sælge nogen Krambare / Staal /
Salt / eller fremmet Humle / under
Varens Forbrydelse.

Blandt de bevarede håndværksprodukter fra Odense i 1700-tallet indtager kirkesølvet en fornem plads. Her ses en oblattæske fra Sct. Knuds kirke, udført til kirken 1703 af Odenseguldsmeden Mathias Simonsen. Længde 15,6 cm. (Wermund Bendtsen fot.).

både København og de andre provinsbyer. Forskellen berører især kvinder og kan muligvis skyldes, at handskemageriet (se side 94) gav gode beskæftigelsesmuligheder for enlige kvinder i Odense, så de havde et alternativ til en plads i huset, som ikke eksisterede i samme omfang i andre byer.

Tabel 4.1: Erhvervsfordelingen i Odense i 1787 sammenlignet med andre danske byer (forsørgere og forsørgede).

Erhverv	Odense	Fynske byer	Alle danske provinsbyer	København
		%		
Håndværk og industri, selvstændige	20	22	22	11
Håndværk og industri, ansatte	14	11	8	14
Handlende	4	5	5	4
Søfarende og fiskere	0	8	7	2
Embedsmænd	8	8	8	8
Militærpersoner	12	9	10	25
Andre næringsdrivende ¹	7	6	8	8
Tjenestefolk	10	12	14	13
Daglejere o.lign.	10	6	6	5
Uden for erhvervene	15	13	12	10
I alt	100	100	100	100

1) Fortrinsvis landbrug, gartneri, krofolk og gæstgivere og vognmænd.

Kilde: Odense magistrats arkiv, folketællingslister 1787, Aksel Lassen: Fald og fremgang.

5 · Håndværk

Det erhverv, der beskæftigede flest i byen i det 18. århundrede, var håndværket, som dels producerede til byens eget forbrug, dels til de omliggende landsogne, hvor der som nævnt egentlig kun måtte findes de få håndværk, som statsmagten anså for at være uundværlige i et landbrugssamfund, f.eks. smede og hjulmagere. I de landsogne, der i 1970 blev indlemmet i Odense, fandtes dog ved folketællingen 1787 i alt 265 håndværkere foruden et stort antal, som levede af at spinde. Af de repræsenterede håndværk i disse landsogne var de talstærkeste grupper 75 vævere, 41 skræddere, 32 smede, 27 hjulmænd, 22 bødkerere og 21 træskomænd, hvorimod der kun var en enkelt handskemager og otte skomagere.

Sammenlignes disse tal med dem, der nedenfor er vist for håndværksfagene i Odense (se tabel 5.1), ses det, at inden for de største landhåndværk har Odensemestrene haft en betydelig konkurrence udefra, hvorimod de største Odensefag, skomagere og handskemagerne, var stærkt dominerende i antal i forhold til landhåndværkerne.

Udover at sælge varer i Odense og det nærmeste opland søgte nogle af byens håndværkere også at opdyrke en kundekreds længere væk, dels ved direkte at forhandle egne varer på markederne i andre danske byer, dels ved at opnå kontrakter om leverancer til statsinstitutioner og til videreforhandlere uden for byen. Nogle eksempler herpå vil blive givet i det følgende. De mest driftige håndværkere igangsatte også en egentlig eksport af deres produkter.

Håndværket i Odense var ligesom i det foregående århundrede organiseret i lav, og lavslivet fortsatte i det meste af århundredet i de gamle traditioner. Ved århundredets begyndelse fandtes der i byen lav i følgende fag: Bagere, bogbindere, drejere, feldberedere (der forarbejdede skind), guldsmede, handskemagere, hattemagere, murere, sadelmagere, skomagere, skræddere, slagtere, smede, snedkere og vævere. Hertil kom i løbet af det 18. århundrede følgende nye håndværkerlav: Bødkerere (fra 1719), glarmestre (fra 1741), malere (fra 1704), pa-

Udateret signet for glarmesterlavet, der blev oprettet 1741. I midterfeltet seks ruder. Diameter 2,9 cm. (V. Sylvest Frederiksen fot., Møntergården).

Signet for bødkerlavet i Odense fra 1719, hvor lavet blev genoprettet. På signeten vises forskelligt bødkerværktøj og nogle af bødkerens produkter. Diameter 3,4 cm. (V. Sylvest Frederiksen fot., Møntergården).

Herover ses en detalje af fanen på nedenstående figur, der formentlig har hørt til skræddersvendenes velkomst. (V. Sylvest Frederiksen fot., Møntergården).

Topfigur af messing, formentlig fra skræddersvendenes velkomst, på sortlakeret træfod. Den latinske indskrift i oversættelse: »Leve Odense«. Højde 18 cm. (V. Sylvest Frederiksen fot., Møntergården).

Tabel 5.1: Antal mestre i de vigtigste håndværksfag i Odense 1727-87.

Fag	1727	1736	1764	1778	1787
Bagere	12	11	13	11	24 ¹
Bødkere	12	11	10	8	7
Feldberedere	13	11	10	10	9
Handskemagere	33	38	42	30	32
Murere	16	11	6	5	8
Skomagere	71	65	58	52	47
Skræddere	27	25	28	28	26
Slagtere	12	10	8	–	5
Smiede	27	8 ²	22	–	15 ²
Snedkere	12	14	11	16	16
Vævere	4	8	8	12	11

1) Tallet omfatter både lavsmestre og grovbrødsbagere uden for lavet.
2) Kun egentlige smiede. I øvrige år er også medtaget urmagere, grydestøbere, kobbersmiede, bøssemagere og svertfegere (håndværkere, som polerer sværd), der var organiseret i smedelavet.

Kilder: 1727: Odense amts arkiv, pakke 197, 1736: Holbeck: Odense Bys Historie, s. 186, 1764 og 1778: Engelstoft: Odense Byes Historie, s. 368, 1787: Odensedatabasen.

Tabel 5.2: Antal lavsmestre i en række danske byer i 1760'erne¹.

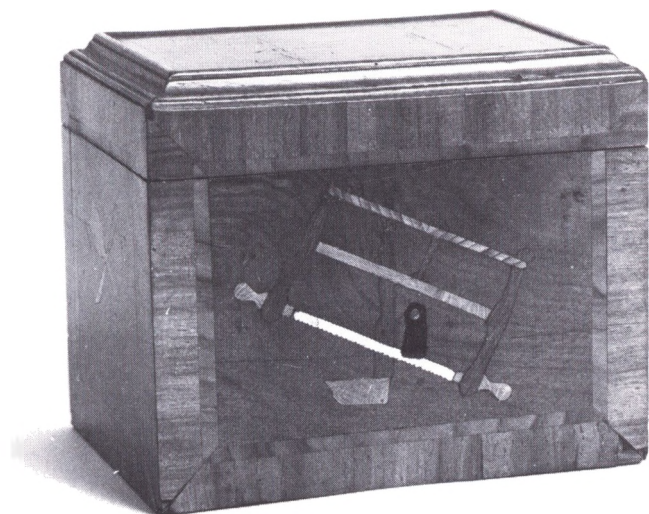
Fag	Odense	Ålborg	Århus	Randers	Fredericia	Viborg	Kolding
Bødkere	11	9	5	4	4	2	3
Feldberedere	10	4	4	5	1	2	3
Handskemagere	39	8	13	7 ²	1	14	3
Hattemagere	–	6	4	3	3	9	4
Sadelmagere	–	5	3	3	1	2	4
Skomagere ³	73	36	16	18	14	18	9
Skræddere	33	41	14	17	11	11	7
Snedkere	13	14	7	8	6	4	5
Vævere	–	3	2	–	6	7	3
Indbyggertal 1769	5.209	4.160	3.597	2.718	2.528	1.990	1.396

1) Tallene er næppe i alle tilfælde helt korrekte, men giver dog formentlig et nogenlunde udtryk for de enkelte fags styrke i byerne.
2) Dette tal er formentlig for lavt.
3) Inkl. skoflikkere.

Kilde: Pontoppidans danske atlas, diverse bind.

rykmagere (fra 1742), pottemagere (fra 1742), rebslagere (fra 1738) og tømrere (fra 1753).

En oversigt over antallet af håndværksmestre i en række fag ses i ta-

Tidepengeskrin for snedkersvendene i Odense 1736. Skrinet har været anvendt til opbevaring af penge, der var indsamlet blandt svendene til understøttelse af nødstedte kolleger. Længde 14,5 cm. På siderne ses snedkerredskaber, indlagt med farvet træ og sølv. (V. Sylvest Frederiksen fot., Møntergården).

bel 5.1. Listen er næppe helt fuldstændig, men viser dog tydeligt, at de store lav var skomagere, handskemagere og skræddere. Nogle af de øvrige lav var meget små, f.eks. havde rebslagerlavet kun to eller tre mestre, der samtidig var medlemmer af lavet i århundredets løb.

De vigtigste af de odenseanske lavs forhold vil blive nærmere omtalt nedenfor.

Sammenligner man antallet af lavmestre i Odense med forholdene i andre danske byer, som det er vist i tabel 5.2, ses det tydeligt, at i forhold til byens størrelse var det skomagere og handskemagere, der især havde flere mestre, end man kunne forvente, og som vi skal se nedenfor ved gennemgangen af de to lavs forhold, skyldtes det, at netop disse håndværksmestre arbejdede for et større marked end byen og dens nærmeste omegn.

Staten og lavene

Staten var gennem en stor del af århundredet lavene venligt stemt på trods af en voksende offentlig kritik af disses monopolagtige karakter. Staten fandt, at den styring af erhvervslivet, som man tilsigtede, lettest lod sig gennemføre, når der eksisterede lokale organisationer, som man kunne bygge på. Derfor fik Odense de nye lav, der er nævnt ovenfor.

Man var også fra statens side meget tilbageholdende med at tillade håndværksvirksomhed i byerne uden for lavene, og da man indså, at

Hattemagerlavets velkomst er af sølv og fra 1759. Højde 47,5 cm. På velkomsten 14 skilte fra perioden 1757-89. (V. Sylvest Frederiksen fot., Møntergården).

Oblatæske af sølv fra Fraugde kirke, givet til kirken af Christian Carl Bircherod og Thomas Kingos enke, Birgitte Balslev, der ejede Fraugdegård. Æsken er fremstillet i København 1708. (Wermund Bendtsen fot.).

Et af de 14 sølvskilte fra hattemagerlavets velkomst 1759. I midten en trekantet hat. Se side 73. (V. Sylvest Frederiksen fot., Møntergården).

man ikke i de små fynske byer kunne gå lige så langt med at opbygge lav i næsten alle fag som i Odense, blev det i 1740 bestemt, at håndværksmestrene fra kystbyerne skulle optages i Odenselavene i de fag, hvor de pågældende kystbyer ikke selv havde lav.

Det krævede en del pres og gentagne rykkerskrivelser fra stiftamtmanden at få denne kongelige ordre gennemført, og i praksis kom de nye lavsmedlemmer næppe til at spille nogen rolle i organisationernes virke. I lavsprotokollerne står de blot som optagne i lavene, men man møder ikke deres navne senere, og fra 1748 blev ordningen gradvist ophævet igen.

Kun over for en enkelt gruppe håndværkere gik staten ind for produktion uden om lavene. Det gjaldt de håndværkere, der lod sig hverve som soldater. I 1717 blev det tilladt både nuværende og forhenværende soldater, der havde lært et håndværk, at slå sig ned som frimestre, dvs. at de måtte påtage sig arbejde uden at være medlemmer af lavene, men kun hvad de selv – og eventuelt deres hustruer og børn – kunne lave. De måtte ikke ansætte svende eller antage lærlinge. For soldater i tjeneste blev bestemmelserne i 1739 indskrænket til, at de kun måtte arbejde for andre militære personer, og man så strengt på, om dette blev overholdt. I 1761 søgte en hvervet soldat i Odense, der var uddannet handskemagersvend, om tilladelse til i sin fritid at sy handsker hjemme i sit kvarter og derefter afsætte dem til byens borgere. Det blev afslået af amtet som værende i strid med lavsordningerne.

Tobaksskål af kobber fra hattemagerlavet i Odense 1759. Bemærk, at pibekradseren foroven er afsluttet med en hat. Pibekradserens længde 12,5 cm. (V. Sylvest Frederiksen fot., Møntergården).

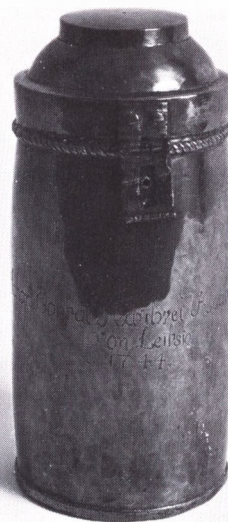
I praksis var det dog vanskeligt for statsmagten at få overholdt lavsprivilegierne, og lavene klagede til stadighed over, at der – navnlig i landdistrikterne – blev drevet ulovlig håndværksvirksomhed. Også lavene selv kunne få interesse i at bryde reglerne. Det skete i fag, hvor efterspørgslen efter varerne blev så stor, at den ikke kunne tilfredsstilles med den forhåndenværende faglærte arbejdskraft. Handskeproduktionen i Odense, som vil blive nærmere omtalt nedenfor, er måske det mest udprægede eksempel i Danmark på en sådan udvikling.

Skomagere

Som det kan ses af listen over lavenes størrelse i tabel 5.1, var skomagerlavet det talstærkeste i byen i det 18. århundrede. Lavsmestrene omfattede kun de egentlige skomagere, der syede nye sko af læder. Desuden fandtes der i byen igennem hele århundredet en mindre gruppe af skoflikkere, der reparerede sko, og nogle træskomagere. De stod uden for skomagerlavet og havde i det hele taget en ringere position end lavsmestrene.

Tabel 5.1 viser, at antallet af mestre var faldende gennem århundredet. Det afspejler formodentlig en reel tilbagegang for faget, idet også antallet af svende var faldende fra omkring 80 til under 60. Nedgangen er så betydelig, at det næppe er tænkeligt, at en eventuel produktivitetstigning har kunnet udligne det færre antal beskæftigede. Da det må antages, at forbruget af sko i Danmark har været stigende gennem århundredet, må det betyde, at Odenseskomagerne har tabt markedsandele i deres afsætningsområder. Andre egne skomagere

Kobberdåse fra hattemagerlavet 1744. Fortil har der været en lås. Indskriften fortæller om en kobbersmed, der stammede fra Leipzig. Højde 23 cm. (V. Sylvest Frederiksen fot., Møntergården).

Anno 1783. den 17de. Septembris. over Skomageres Konvigt og for
 fænicke de Aldermændre Nicolai Roddgersen Skomageres Jure.
 og foruden den Jure og evadne Regt fornyvalde sig Skomageres
 Konvigt Claus Brodersen. som lovgivende og Jure for i Konvigt som
 mester med alle sine andagene og andstovene, Jure Jure og
 sig for i Rigge ad mester og ad Skomageres Konvigtens ad-
 vokat. De som de sigstuvømmen Jure og Jure, at den
 Claus Brodersen, Jure i Jure den 17de ad Jure Jure
 sigstuvømmen - Jure Jure i alle Jure Jure, sigstuvømmen
 Jure Jure Jure Jure; Jure den Jure og Jure Jure i Jure
 Jure Jure Jure Jure; Jure og Jure Jure Jure
 Jure Jure Jure Jure med de Jure Jure i Jure, sigstuvømmen
 Jure og Jure Jure Jure Jure Jure Jure Jure Jure
 Jure Jure Jure Jure Jure Jure Jure Jure Jure Jure
 Jure Jure Jure Jure Jure Jure Jure Jure Jure Jure
 Claus Brodersen Jure Jure Jure Jure Jure Jure Jure Jure
 ad mester Jure Jure Jure Jure Jure Jure Jure Jure

Udsnit af Odense skomagerlavts lausbog
 1783 med referat af et møde, hvor lavet
 optager et nyt medlem, Claus Brodersen.
 (V. Sylvest Frederiksen fot., Landsarkivet
 for Fyn).

har vundet ind på det konkurrencemæssige fortrin, som Odenseskomagerne havde i århundredets første halvdel.

Adgangen til at blive lavsmester blev reguleret af lavet selv, men fik man afslag på optagelse, kunne dette appelleres til amtet og staten.

I forbindelse med optagelse som mester i lavet måtte man indbetale et beløb til lavskassen. Det svingede i århundredets løb mellem 10 og 20 rigsdaler, hvortil kunne komme forskellige andre småudgifter til gennemførelsen af forskellige ceremonier forbundet med optagelsen. Beløbet kunne formentlig i alt nå op på noget over et kvartals løn for den svend, der fik hele lønnen udbetalt i penge, og i et samfund, hvor midlerne var små, kan man godt tænke sig, at det i en del tilfælde har kunnet virke som en bremse på en svends mulighed for at blive mester.

Derimod betød lovgivningens bestemmelse om, at en mester skulle tage borgerskab for at udøve sin virksomhed i byen, mindre rent økonomisk. Omkring 1750 kostede et borgerskab for en håndværker 3 til 4 rigsdaler. Alligevel var der dog mange håndværkere, som tog let på borgerskabsforpligtelsen, og i mange tilfælde fik man først denne formalitet klaret, efter at myndighederne havde gjort opmærksom på mangelen.

Til venstre ses to ud af tolv bægre af tin, tilhørende det odenseanske smedevendelav og fremstillet 1710. Den næsten udviskede inskriptions væsentligste indhold synes at have været et budskab om, at smedevendene skulle have skænket af det bedste øl straks! Højde 11,5 cm. (V. Sylvest Frederiksen fot., Møntergården).

I årene 1771-87 (begge år inkl.) blev der optaget 41 nye mestre i skomagerlavet, hvoraf de 31 synes at have taget fast bopæl i byen. Af disse 31 var mindst 19 født i Odense, altså en betydeligt større andel end det var normalt blandt den voksne befolkning (se side 41). De var i gennemsnit 33 år gamle, når de blev mestre, men nogle blev optaget allerede ved myndighedsalderens indtræden, når de var 25 år. Det var skomagersonner, hvor faderen var død, og hvor moderen hidtil havde ført forretningen videre, men lod den gå over til sønnen, så snart det var muligt. Den ældste, der blev mester i perioden, var til gengæld 57 år gammel, men så høj en alder hørte absolut til undtagelserne.

Det er desuden karakteristisk, at 10 af de 31 eller næsten en tredjedel af de nye mestre undlod at optage borgerskab i byen på trods af, at det blev pålagt dem af lavet. Kunne man spare den udgift på nogle få rigsdaler, der var forbundet med borgerskabet, gjorde man det altså, og det betyder i praksis, at man skal være noget forsigtig med at bruge borgerskabsprotokollernes oplysninger som et repræsentativt udtryk for nyttilgangen til borgerskabet.

Endelig viser en undersøgelse af nyttilgangen af mestre, at der ikke udelukkende var tale om en selvsupplering inden for lavets egne rækker. Af de 31 nye mestre kom kun 16 eller omkring halvdelen ind som sønner eller svigersønner af andre mestre eller ved at gifte sig med en tidligere lavsmesters enke. De øvrige havde en ret bred faglig fædrene baggrund, men kom dog fortrinsvis fra andre håndværksfag.

Men i et vist omfang gik vejen til at etablere sig altså gennem slægtskab og ægteskab, og en skomagerenke kunne i den periode,

Kande af kobber fra skomagerlavet i Odense 1787. Højde 22,6 cm. (V. Sylvest Frederiksen fot., Møntergården).

Skomagersvendenes velkomst af tin med et sølvflag i toppen. Velkomsten er fremstillet 1713, og de otte sølvskilte er fra perioden 1713-26. Højde 53,0 cm. (V. Sylvest Frederiksen fot., Møntergården).

hvor hun sad i enkestand, få en erhvervsmæssig position, der ellers ikke var normal for kvinder i datidens samfund, og var hun ikke alt for gammel, og havde hun ikke voksne sønner inden for faget, har hun formodentlig også været en eftertragtet person blandt byens ugifte svende som en genvej til at etablere sig. Yngre skomagerenker sad derfor normalt kun i kort tid i enkestand, men med den store dødelighed i samtiden var der til stadighed tre til fire skomagerenker, der drev virksomhed som medlemmer af lavet, og som også i folketællingerne omtales som »værkstedsdrivende« og havde svende og lærlinge boende i huset.

Var man først optaget i lavet, krævede selve produktionsudstyret kun en ringe kapital for at komme i gang med at sy fodtøj. Til arbejdet krævedes kun redskaber til at tilskære læderet og nål og tråd til at sy fodtøjet. Arbejdet foregik normalt ved en forhøjning – kaldet værkstedet – i den stue i huset, der vendte ud mod gaden. Det samlede udstyr var blot et par rigsdaler værd og krævede således kun en investering på en til to ugers indtægt.

De fleste af Odenseskomagerne nøjedes imidlertid ikke med at sy fodtøj. De tilberedte også selv læderet, og det er nok forklaringen på, at der kun var få garvere (lædertovere) i byen.

Bearbejdelsen af de rå huder – normalt fra kalve og okser – skete ved, at man først i længere tid lod dem ligge i en kalkopløsning, der løsgjorde hårene, som derefter kunne skrubes af. Selve garvningsprocessen foregik ved at lægge huderne i kar sammen med findelt bark, der indeholdt garvesyre. Til denne proces krævedes dels en række beholdere, dels en barkmølle til at male barken, men selv det var økonomisk ret overkommeligt og kunne af skomageren anskaffes for nogle få rigsdaler.

Større kapitalkrav stillede det derimod, at der ved inddragelsen af garvningsprocessen gik lang tid, fra huderne indkøbtes, indtil der kom indtægter fra de færdige sko. Mestre med en mellemstor omsætning kunne have omkring 50 rigsdaler bundet i skind- og hudlageret, og de mestre, der havde de største forretninger, havde lagre, der var over 100 rigsdaler værd. Det har stillet kapitalkrav på omkring et halvt års overskud af virksomheden og var ved siden af den faste ejendom, som de fleste mestre ejede, deres vigtigste aktiv. Mestre med den mindste omsætning, der ofte ikke gav sig af med garvning, købte deres læder ved de store mestre eller ved byens få garvere.

Af det færdige skotøj blev en del solgt i Odense, men Odenseskomagerne søgte også en større kundekreds for deres varer. I 1778 fik

*Glødefad af kobber fra det odenseanske
hattemagerlav 1757. Højde 7,8 cm.
Gløderne anvendtes til at tænde
lausmedlemmernes kridtpiber med. (V.
Sylvest Frederiksen fot., Møntergården).*

byens skomagere 164 gange udstedt pas fra myndighederne for at kunne besøge markeder i andre byer med deres varer, og for flere skomagemestre gik en del af året med at rejse rundt på markederne. Som et eksempel fra 1778 kan vi tage skomagemester Nicolaj Brodersen, der fik udstedt følgende pas:

1. Den 19. marts til Skælskør med 40 par støvler og 70 par sko
2. Den 27. juni til Kalundborg med 40 par støvler og 30 par sko
3. Den 25. juli til Slagelse med 34 par støvler og 50 par sko
4. Den 20. august til Skælskør med 36 par støvler og 30 par sko
5. Den 19. september til Egeskov med 36 par støvler og 10 par sko
6. Den 3. oktober til Korsør med 40 par støvler
7. Den 21. oktober til Køge med 50 par støvler
8. Den 9. november til Ringsted med 80 par støvler

Vi ved ikke, om Brodersen har fået solgt alle sine medbragte varer på hvert marked, men Odenseskomagernes afsætning på fremmede markeder i dette år kan let have været på adskillige tusinde par sko og støvler, og det er nok også et tegn på deres konkurrencedygtighed, at der i 1778 ikke viste sig en eneste udenbys skomager ved de fire markedsdage i Odense.

Brodersen er også karakteristisk for hele skomagerstanden ved hovedsagelig at besøge sjællandske markeder. Der var i 1778 næsten ingen Odenseskomagere, der faldt deres varer i Jylland. Om det skyldtes en effektiv konkurrence fra jyske skomagere – Ålborglavet var

Lærebrev for en smedevend, udstedt af smedelavet i Odense 1765. (V. Sylvest Frederiksen fot. efter foto i Møntergården, original i Landsarkivet for Fyn).

kendt for at være stærkt udadrettet i sin afsætning – eller mindre efterspørgsel, fordi anvendelse af træsko var mere udbredt i Jylland end på Øerne, er vanskeligt at afgøre.

De udenbys markeders betydning for afsætningen kan også ses af, at skomagerne klagede til myndighederne, hvis de fik kendskab til, at der på samme dag skulle afholdes markeder i mere end en by i deres afsætningsområde. I så tilfælde bad de om en bedre koordination.

Det er desuden karakteristisk, at mens vi i andre fag næsten altid kan være sikker på at finde lavsmestrene begravet i Odense, mangler begravelserne i kirkebøgerne i nogle tilfælde for skomagermestrene. Skifteprotokollerne forklarer dette ved dødsfald på rejser til udenbys markeder. Det gælder f.eks. skomagermester Christen Hansen, Vesterbro 1, der i juli 1747 omkom på Store Bælt undervejs til markedet i Kalundborg, og Hans Andersen, Sct. Jørgens Gade 23, der i april 1768 døde i Nysted.

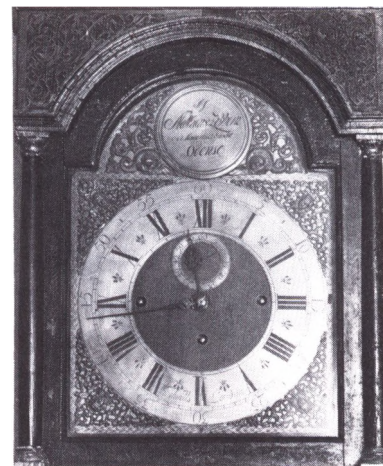
Nogle af skomagerne solgte også fodtøj til de fynske herregårde og søgte at få del i leverancer til militæret, eller de sendte deres varer med Odenseskibe for at få dem solgt på fjernere steder. I 1787 havde skipper Jes Jessen af Stige 50 par sko med i lasten, da han den 7. maj ankom til Christiania (Oslo) fra Odense, og skipper Lars Jørgensen,

der ankom til Christiania samme dag havde »53 par i Odense syede sko« med. En tredje Stigeskipper, Peder Andersen, kom den 5. maj 1787 til Drammen med 59 par syede sko fra Odense, og en fjerde, Matthias Andersen Friis, kom den 11. maj 1787 til Tønsberg med blandt andet to kasser sko til militæret.

Det er denne afsætning til udenbys steder, der gjorde skomagerlavet i Odense langt mere talstærkt, end byens størrelse betingede, og den tidligere citerede »rejsende sachser« skriver da også i sin rejsejournal: »De Odense sadelmagere og skomagere holdes for at være de bedste i hele Danmark og har regimentsleverancer både for Danmark og Holsten«.

Selv om et af formålene med lavsvæsenet var at regulere produktionen og nytilgangen til faget, betød det ikke, at skomagermestrene fik ensartede økonomiske forhold. Mestrene kunne normalt holde sig fri af fattigvæsenet – kun enkelte, der blev meget gamle og måtte opgive deres forretning, fik i deres sidste leveår hjælp fra byen. De fleste nåede tilstrækkeligt højt i indtægt til at måtte svare skat ved de forskellige påligninger, der fandt sted i århundredets løb. Man må derfor nærmest karakterisere flertallet som hørende til byens mellemklasse, men enkelte fik også en virksomhed af betydelig størrelse.

Skomagermestrenes relative placering i byen kan vi måle ud fra deres skattebetaling. Nogle eksempler herpå er givet i tabellerne 5.3 og

Mathæus Sibbern, der var organist ved domkirken, var også urmager. Her har Sibbern dog blot købt et engelsk urværk og færdigmonteret det. (V. Sylvest Frederiksen fot., Møntergården).

Tabel 5.3: Odenses skatteydere ved ekstraskatten 1757.

Skattebeløb	Antal skatteydere				
	Alle	Skomagere	Handskemagere	Andre håndværkere ¹	Købmænd
0 rigsdaler	741	16	11	28	–
Under 2 rigsdaler	215	18	22	64	1
2-3 rigsdaler	110	12	5	37	2
4-5 rigsdaler	67	7	2	29	3
6-7 rigsdaler	39	2	1	9	1
8-9 rigsdaler	20	2	1	1	3
10-19 rigsdaler	20	1	–	–	7
20 rigsdaler el. m.	15	–	–	1	8
I alt	1.227	58	42	169	25

¹) Excl. bagere og slagtere.

Kilde: Odense magistrats arkiv, kongelige skatter.

Også denne signet for glarmesterlavet i Odense er udateret. Se i øvrigt signeten øverst side 71. Diameter 4,2 cm. (V. Sylvest Frederiksen fot., Møntergården).

Herover ses skiven af et lommeur med kasse af sølv. På skiven er der timeinddeling med romertal og minutinddeling med arabertal. Uret er mærket af urmager Arndt Sibbern, der virkede i Odense i årtierne omkring 1700. Diameter 5,0 cm. (V. Sylvest Frederiksen fot.).

Tabel 5.4: Odenses skatteydere ved indkomst- og formueskatten 1789.

Skattebeløb	Antal skatteydere				
	Alle	Skomagere	Handskemagere	Andre håndværkere ¹	Købmænd
0 rigsdaler	188 ²	5	5	10	3
Under 1 rigsdaler	84	8	3	17	–
1 rigsdaler	171	11	10	59	2
2 rigsdaler	113	10	5	23	3
3 rigsdaler	33	1	1	5	–
4 rigsdaler	30	1	–	9	1
5-9 rigsdaler	97	7	1	13	7
10-19 rigsdaler	44	–	1	1	4
20-29 rigsdaler	29	1	–	3	5
30-39 rigsdaler	11	–	–	–	2
40-49 rigsdaler	10	–	–	–	–
50 rigsdaler el. m.	25	–	–	–	2
I alt	835 ²	44	26	140	29

1) Excl. bagere og slagtere.
2) I tallet mangler ca. 400 husstandsoverhoveder, der ikke er specificeret i materialet, men som blot er omtalt som fattige.

Kilde: Odense magistrats arkiv, mandtals- og skatteprotokol, Rigsarkivet, Rentekammeret 2416.38 og 2423.736.

5.4. De viser tillige den betydelige ulighed mellem de bedste og de dårligst stillede, en ulighed, som også understreges af, at mestrene kunne have fra nul til fem svende ansat og en lige så stor forskel i antallet af lærlinge.

Den absolutte størrelse på en skomagermesters årsindtægt er det lidt vanskeligere at udtale sig om. Man ansatte ganske vist et årligt næringsbeløb med henblik på skattebetalingen (se side 193), men hvor godt det svarer til de virkelige forhold, er det vanskeligt at udtale sig om. Ud fra disse ansættelser og forskellige indirekte vidnesbyrd i samtidige kilder kan man dog formodentlig antage, at en skomager med en jævn stor omsætning har haft en årsindtægt mellem 100 og 200 rigsdaler, og at mestrene som helhed har haft indtægter, der har kunnet svinge fra omkring 50 rigsdaler for de fattigste til op omkring 400 rigsdaler om året for de mest velstående. De sidstnævnte kan dog have haft en række supplerende formueindtægter. Hvis man kan

fæste lid til, at næringsbeløbet er ansat efter ensartede principper århundredet igennem, er indkomstniveauet for skomagermestrene fallende mod århundredets slutning. Det kunne tyde på, at tilbagegangen for faget ikke blot har vist sig ved, at der blev færre beskæftiget, men indkomsterne blev også mindre for dem, der blev tilbage.

For at få lidt nærmere indtryk af en skomagerfamilies dagligdag kan vi forsøge at rekonstruere en kort biografi af en sådan familie, der hører til i den beskedne del blandt lavets medlemmer.

Stamfaderen i vor familie hedder Morten Pedersen Rendsborg. Han var født i en landsby, der, som tilnavnet viser, ligger i nærheden af Rendsborg i hertugdømmerne. Han blev optaget i lavet i 1715 og giftede sig med Anna Maria Jørgensdatter, hvorved han kom ind i en allerede etableret odenseansk skomagerfamilie. En svoger var medlem af lavet. Parret købte ejendommen Nedergade 4 i 1730 og drev derefter den beskedne forretning derfra. Ved formuebeskatningen i 1743 omtales han blot som fattig, og da han døde i juli 1746, blev boet vurderet til 69 rigsdaler. Heraf var de 60 rigsdaler husets værdi, mens der samtidig var en gæld på 24 rigsdaler. Skifteopgørelsen viser, at huset bestod af to stuer og et køkken. Stuen mod gaden var indrettet til værksted, og deri fandtes også et bord, en kistebænk og et skab. Den anden stue brugtes til soveværelse, og i køkkenet fandtes også en seng – der formodentlig deltes af to døtre – samt et barkkar med en hud i. Af råvarer i øvrigt fandtes i boet kun to kalveskind, så det har alt i alt været meget tarvelige forhold, som mesteren levede under.

Han efterlod sig enken, to sønner på 23 og 18 år, den ældste var udlært skomagervend, den yngste i skomagerlære, og to døtre på 16 og ni år, så det må have været en vanskelig situation, Anna Maria Jørgensdatter kom i.

Hun førte imidlertid forretningen videre, formodentlig med den ældste søns bistand, men da han endnu ikke var myndig, kunne han ikke blive mester. Tilsyneladende gik det rimelig godt på denne måde. Ved den ekstraordinære skat i 1749 blev hun pålignet 4 mark og otte år senere 1 rigsdaler og 84 skilling, altså typisk i mellemklassen blandt skomagerne i byen (se tabel 5.3). Gradvist lettedes også hendes forsørgerbyrde. Den næstældste søn blev færdiguddannet, og i 1747 blev den ældste datter – kun 17 år gammel – gift med en skomager, der samtidig etablerede sig på gadens modsatte side i Nedergade 5.

Midt i 1750erne døde denne datter imidlertid i barselsseng og hendes mand kort tid efter, så Anna Maria Jørgensdatter måtte påtage sig at forsørge deres to efterladte børn, en datter på ni år og den nyfødte

Skiven af et lommeur i sølvkapsel, mærket af urmager Arndt Sibbern i Odense. Viserne mangler. Diameter 5,5 cm. (V. Sylvest Frederiksen fot., Møntergården).

Bæger af tin fra murerlavet i Odense 1727. Højde 7,2 cm. (V. Sylvest Frederiksen fot., Møntergården).

Signet fra murerlavet i Odense 1762. Murerlavet havde netop opnået anerkendelse hos murerlav andre steder i Danmark og i udlandet og lod vel bl.a. derfor lave to nye signeter med valgsproget »Wer Gott vertraut, hat wohl gebauet«. Diameter 3,2 cm. (V. Sylvest Frederiksen fot., Møntergården).

søn. Det skete dog omtrent samtidig med, at begge hendes sønner blev optaget som mestre i lavet, og de kunne nu etablere sig – den ældste i Nedergade 4, hvor han boede sammen med moderen, den yngste i søsterens og svogerens hidtidige bolig, Nedergade 5, hvor han blev boende, indtil han i slutningen af 1770'erne flyttede fra byen.

Da også den yngste søster i slutningen af 1750'erne var blevet gift med en relativt velhavende enkemand – en kro- og vognmand, der boede i Sct. Jørgens Gade 44, har Anna Maria Jørgensdatter på dette tidspunkt, hvor hun nærmede sig de 70 år, kunnet se lidt roligere på tilværelsen. Hun levede endnu en halv snes år, og da hun døde i 1770, ca. 80 år gammel, var også datterdatteren flyttet bort, idet hun havde fået plads som tjenestepige i Korup, mens dattersønnen gik i familiens fodspor og blev udlært som skomagervend i 1783.

Hovedpersonen i næste generation er som nævnt den ældste søn, Claus Mortensen Rendsborg, der overtog forældrenes virksomhed. Han blev optaget i lavet den 10. april 1756 og gift den 29. november 1759 med Anna Margrethe Arvesdatter, der på det tidspunkt var næsten 40 år gammel. Parret fik derfor kun et enkelt barn, en datter, der døde to måneder gammel.

Claus Mortensen Rendsborg fortsatte skomagerforretningen til 1797. Der synes også i hans mestertid at have været tale om en relativt beskedne produktion, som svarer til gennemsnittet for de odenseanske skomagere med normalt en enkelt svend og en enkelt lærling ansat.

Som kontrast til denne beskedne skomagerfamilie kan vi se på forholdene i et af de rigeste skomagerhjem, nemlig hos Matthias Oehlenschläger. Han var den af skomagermestrene, der blev pålignet det næsthøjeste skattebeløb i 1757.

Han var søn af en Odenseskomagermester, hos hvem han blev udlært, og den 24. juni 1718 blev han optaget i lavet. I 1728 blev han gift med Anna Catharine Stephansdatter Gebert, datter af en anden af byens skomagermestre. Hun døde i 1742 og efterlod sig tre sønner og to døtre mellem fire og 12 år. Matthias Oehlenschläger giftede sig igen i 1744 med Gertrud Kirstine Pedersdatter, hvis far var kromand nogle få huse borte i Vestergade. I dette ægteskab fødtes 11 børn, hvoraf de fire, en søn og tre døtre, overlevede den tidlige barndom.

Matthias Oehlenschläger døde i 1774. Af hans børn og svigerbørn var kun en enkelt uddannet som skomager, og han var da allerede etableret i Assens. Der var derfor ingen til at føre forretningen videre, og enken levede af formuen resten af sit liv.

Virksomheden blev etableret i ejendommen Vestergade 76, som Matthias Oehlenschläger købte i 1731. Den bestod af et forhus på ni fag i to etager med ca. 200 kvadratmeter etageareal. Dertil kom tre store bagbygninger, hvor der blandt andet fandtes plads til barkhus og kalkhus til tilberedning af læderet. Den faste ejendom blev i 1761 forsikret for 1.200 rigsdaler, altså en helt anden størrelsesorden end familien Rendsborgs beskedne hus i Nedergade.

Også i det indre viser de bedre forhold sig. Der var mere plads i forhuset, hvor der fandtes et børneværelse ved siden af stuer og køkken. Erhvervsvirksomheden kunne nu holdes væk fra beboelsesområdet, idet der var plads til både et eget værksted og et tilskærerkammer. Beboelsesafdelingen var særdeles herskabeligt udstyret med bl.a. sølvtøj, der i 1774 vurderedes til 88 rigsdaler.

Skifterne såvel efter den første kone som efter mesteren selv vidner om en forretning af betydelige dimensioner. I 1742 fandtes der 298 skind og huder under bearbejdelse i huset til en værdi af 243 rigsdaler, og i 1774 var der 686 skind og huder til en værdi af 458 rigsdaler samt en beholdning af 265 par færdige støvler og 181 par færdige sko til en værdi af 805 rigsdaler. Der er tydeligt tale om et foretagende af dimensioner, hvor det endda ikke var muligt at klare hele læderproduktionen selv; en del blev købt ind så langt væk som i Tønder, og der produceredes for et i forvejen ukendt marked, ikke blot efter enkeltordrer, som det kunne være typisk for de mindste mestre.

Den samlede værdi af Oehlenschlägers aktiver løber da i 1774 også op i 3.928 rigsdaler.

Uden for deres erhvervsudøvelse gjorde skomagermestrene sig kun lidt gældende i byens liv. De påtog sig ikke eller blev ikke udset til tillidsposter af betydning.

Den eneste mester, der fik et navn, som er blevet stående i længere tid i byens historie, er den rigeste af dem alle, Christian Andreasen Huus, Vestergade 15, der blev optaget i lavet i 1764 og døde i 1806. Han blev i 1789 pålignet 20 rigsdaler og 48 skilling i skat eller næsten tre gange så meget som den næstrigeste skomager.

Når hans navn stadig huskes, skyldes det, at han i 1801 på det sted, hvor hidtil Doctors Boder (se side 269) havde ligget (på Horsetorvet), lod opføre de stadig eksisterende Huus' boliger som friboliger for otte enker.

Skomagervendene havde inden for lavets rammer deres egne møder, der foregik i oldermandens hus. Svendene betalte et kontingent, tidepenge, til deres fælles kasse. Pengene brugtes bl.a. til at udbetale hjælp

De odenseanske murermestres lykkekrus fra 1703 er aftin og fremstillet af kandestøber Hans Andersen. Højde 12,5 cm. (V. Sylvest Frederiksen fol., Møntergården).

Murerlavets anden signet fra 1762. Også her med murerværktøj og en Odenssilje. Diameter 4,0 cm. (V. Sylvest Frederiksen fol., Møntergården).

Til venstre malersvendenes sparebøsse af rødmalet blik, Odense 1704, og til højre malerlavets lydhammer, der også er rødmalet og formet som en klokke. Den er drejet i træ. Højde 9,5 og 19,0 cm. (V. Sylvest Frederiksen fot., Møntergården).

til nødstedte svende og til leje af et sygeværelse eller »krankenkammer« til syge svende, der ikke kunne blive plejet andetsteds. Desuden blev der givet rejsehjælp til svende, som forlod byen, og svende fra andre byer, der på deres vandringer passerede gennem Odense, blev også hjulpet af deres kolleger i byen.

Svendene boede hyppigst hos deres mester, men der er i hele århundredet en del ældre svende, som havde deres egen husholdning rundt omkring i byen.

Af tabel 5.5 kan det ses, at svendeårene for flertallets vedkommende falder sammen med, at man var i tyverne. Derefter søgte man at etablere sig som mester, men det begrænsede antal af mestre og svende, der var over 30 år – samt nogle få skoflikkere, der ikke er med i tabellen – viser, at det kun var muligt for en mindre del af svendene at blive etableret i byen. Der må derfor være sket en betydelig bortvandring af skomagersvende fra Odense til andre dele af landet eller udlandet, eller en del svende har opgivet professionen, når de så de begrænsede fremtidige erhvervsmuligheder.

Vi kender ikke svendenes indtægtsforhold. De ugifte svende fik en del af deres løn i form af kost og logi hos mesteren, og de gifte svende blev ved skatteansættelserne altid anset for at være for fattige til at kunne bidrage med egen skattebetaling, og også deres boligforhold vidner om meget ringe levevilkår, endnu dårligere end de fattigste mestres, så det er sandsynligt, at deres årsindtægt har ligget på et niveau omkring 50 rigsdaler.

Tabel 5.5: Erhvervsudøvere inden for skomagerfaget i Odense 1787 fordelt efter alder og stilling i faget.

Alder	Mestre	Ugifte svende	Gifte svende	Lærlinge	I alt
		med bopæl hos mesteren	med egen bopæl		
Antal personer					
0- 9 år	–	–	–	3	3
10-19 år	–	1	–	32	33
20-29 år	6	35	1	10	52
30-39 år	9	4	10	–	23
40-49 år	13	–	1	–	14
50-59 år	10	–	8	–	18
60 år eller mere	9	–	1	–	10
I alt	47	40	21	45	153

Kilde: Odense magistrats arkiv, folketællingen 1787.

Odensemaleren Christian Peter Getreuer udførte denne værtshusscene som svendetegning i 1728 – måske er det svende i en lauskro? Billedet er formentlig malet efter et grafisk forbillede. Højde 17,5 cm. (V. Sylvest Frederiksen fot. efter foto i Møntergården, original i Landsarkivet for Fyn).

Vi kan se på en sådan svendseskæbne, nemlig Frederik Mansfelt, født i Odense ca. 1738 som søn af en hvervet rytter. Han blev sat i skomagerlære i 1754 og var efter udstået læretid ugift svend i et par år, indtil han i 1763 blev gift med den 28 år gamle Else Wilhelmsdatter, der med ind i ægteskabet bragte to børn født uden for ægteskab. Parret lejede sig ind i Skræppestræde (senere Ridehusgade 7), et beskedent hus på ca. 50 kvadratmeter, og fik her en søn, der døde lidt over et år gammel. I slutningen af 1770erne flyttede parret til Overgade 46, hvor de lejede et enkelt værelse, formodentlig i en bagbygning. Der døde hustruen i 1785, og hele bohavet bestod da blot af et lille bord

Den 26 Aug. indf. blef det H. Skifte igjen fore-
 taget i Landst. (Kontoret) i Hamborg; hvorved
 manden anmeldte sig værdig til at have halvdelen
 af de yngre Meubler i Bolob som er:
 En stor sofa med 2 sæder og 2
 Guldstole.
 En stor Seng med 2
 Den yngre hustru bekræfter sig til at
 have halvdelen - - - - - 3 - 1 -
 af de mindre - - - - - 4 - - - -

Og da samme aften i den samme Tid, og
 den samme Tid blef den yngre Meubler anmeldt
 om at have halvdelen af den yngre hustru
 anmeldte sig Peter Hansen på egen og sin
 hustru's Regning, som havde betragtet den
 mindre som værdig til at have halvdelen af den
 yngre hustru's Meubler, som er:
 En stor Sofa med 2 sæder og 2
 Guldstole, og en stor Seng med 2
 sæder og 2 Guldstole. - - - - -

Frederik M. Mansfelt. Peter P. H. Hansen

Udsnit af skifteprotokol 1785 med
 indførsel om skiftet efter Frederik Mansfelts
 afdøde hustru. (E. Pantou fot.,
 Landsarkivet for Fyn).

med et madskab under, tre gamle stole, en lille skammel, en lille pyra-
 mide (væghylde), en gammel himmelseng, en gammel spinderok og
 lidt »skramlerier«. Det hele blev vurderet til en værdi af godt 3 rigsdal-
 ler. Det har været tarvelige forhold, svenden kunne byde sin kone,
 køkken, opholdsrum og soveværelse i samme rum og et spartansk
 møblement.

Frederik Mansfelt giftede sig igen tre måneder senere med den 20
 år yngre Ingeborg Jensdatter, der bragte en uægte søn på tre år med
 ind i ægteskabet. De lejede sig ind i Skræppestræde (Ridehusgade 16)
 under lige så beskedne forhold som i gadens nr. 7. I det nye ægteskab

Detalje af indgravningen på smedesvendenes kande af tin, Odense 1779. To svævende engle holder henholdsvis en nøgle og en hammer. Imellem dem en bladkrans med inskriptionen. (V. Sylvest Frederiksen fot., Møntergården).

fødtes en søn, der døde to måneder gammel. Frederik Mansfelt døde i november 1792, kun nogle og halvtreds år gammel, og hustruen i maj 1797, godt 40 år gammel.

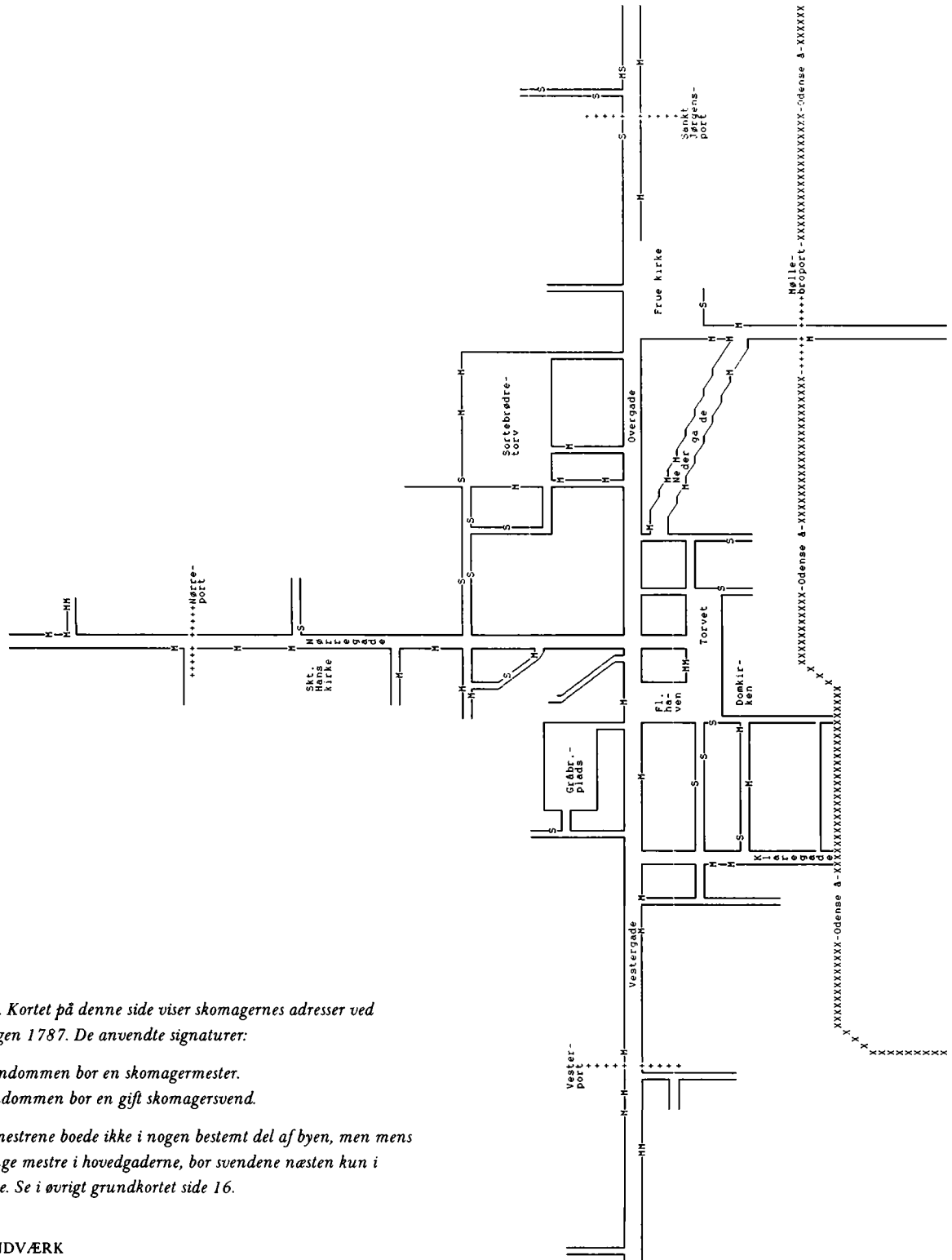
Eksemplet viser tydeligt, at det var en tilværelse med en meget lav levestandard, der ventede den svend, der giftede sig og ikke nåede at blive mester.

Lærlingene boede normalt hos mesteren og blev optaget i dennes hjem, efter at der var indgået en skriftlig kontrakt, der specificerede lærlingens og mesterens gensidige forpligtelser. En kontrakt kunne f.eks. have følgende indhold:

»Udi den hellige trefoldigheds navn har jeg Diderich Johansen sat min søn Christen Diderichsen til velagtede mand Matthias Braadt skomager for at lære skomagerhåndværk i syv år fra nu jul den 25. december 1759 og skal endes igen år 1766 den 25. december, og lover selv at være ansvarlig for, at samme min søn ej skal gå af hans mesters hus uden hans vilje og videnskab og være dem lydige og forblive skikkelig, tro og flittig udi samme syv år, og til forsikring for hans mester har jeg formået de to dannemænd CK og LN at gå i kaution for samme min søn, at han skal forblive sin tid udi sin lære, og om han skulle undvige derfra, da at være straffældig efter hans kongelige majestæts forordning som vores lavsartikler lyder. Derimod når drengen selv er tro, flittig og skikkelig, lover jeg hans mester udi samme syv år at lære ham det lovlige skomagerhåndværk, og når han bliver løsgivet, han da kan

Smedesvendenes kande fra 1779, se udsnittet øverst på denne side. Fremstillet af kandestøber Jens Thyrestrup og gjort af svendenes gamle velkomst. Højde 26 cm. (V. Sylvest Frederiksen fot., Møntergården).

Skomagere. Kortet på denne side viser skomagernes adresser ved folketællingen 1787. De anvendte signaturer:

- M = I ejendommen bor en skomagemester.
- S = I ejendommen bor en gift skomagervend.

Skomagermestrene boede ikke i nogen bestemt del af byen, men mens der er mange mestre i hovedgaderne, bor svendene næsten kun i sidegaderne. Se i øvrigt grundkortet side 16.

passere for en lovlig skomagersvend, lover jeg og at betale hans skat for ham, mens han er udi sin lære, og hans ind- og udskrivningspenge [af lavet] og at skaffe ham til konfirmation på min egen bekostning og at give ham sko til hans sødder og at give ham et par sko til hvert af vores egne tre markeder, hvilket jeg tillige med nærværende tvende mænd og hans mester egenhændig underskriver«.

Skomagerlærlingene var i gennemsnit omkring 13 år gamle, når de kom i lære, men der kunne være en betydelig spredning omkring gennemsnittet fra otte-ni år til godt 20. Den normale læretid, der kunne svinge en del fra kontrakt til kontrakt, var fem til seks år, så de fleste blev svende omkring 20-årsalderen. Af tabel 5.5 ses, at der med denne læretid i slutningen af århundredet årligt blev udlært syv til otte svende inden for lavet. Det var lidt flere, end der var beskæftigelse til i byen, så en del af de nybagte svende måtte søge andetsteds hen for at få arbejde, så meget mere som der til stadighed var en tilgang udefra af omvandrende svende, der havde lært i andre byer. Beskæftigelsessituationen kan dog have været lettere tidligere i århundredet, hvor produktionsforholdene for faget var gunstigere.

Handskemagere

Handskemageriet var det næststørste håndværk i Odense målt efter antallet af lavsmestre, og i modsætning til skomagerhåndværket var det et fag i fremgang. Antallet af mestre var ganske vist kun underkastet mindre udsving, men antallet af andre beskæftigede ved handskeyning var i stadig vækst. Tidligt i århundredet var antallet af svende i faget under 50, men nåede i slutningen af århundredet op over 70. Af sætningen af produktionen svingede noget og dermed også beskæftigelsen, som det indirekte fremgår af tabel 5.6. Navnlig 1770erne synes at have været en svær tid for handskemagerne.

Tabel 5.6: Nytilgang til handskemagerlavet af svende og lærlinge 1740-89.

År	Svende	Lærlinge
1740-49	62	76
1750-59	71	83
1760-69	58	71
1770-79	43	72
1780-89	72	67

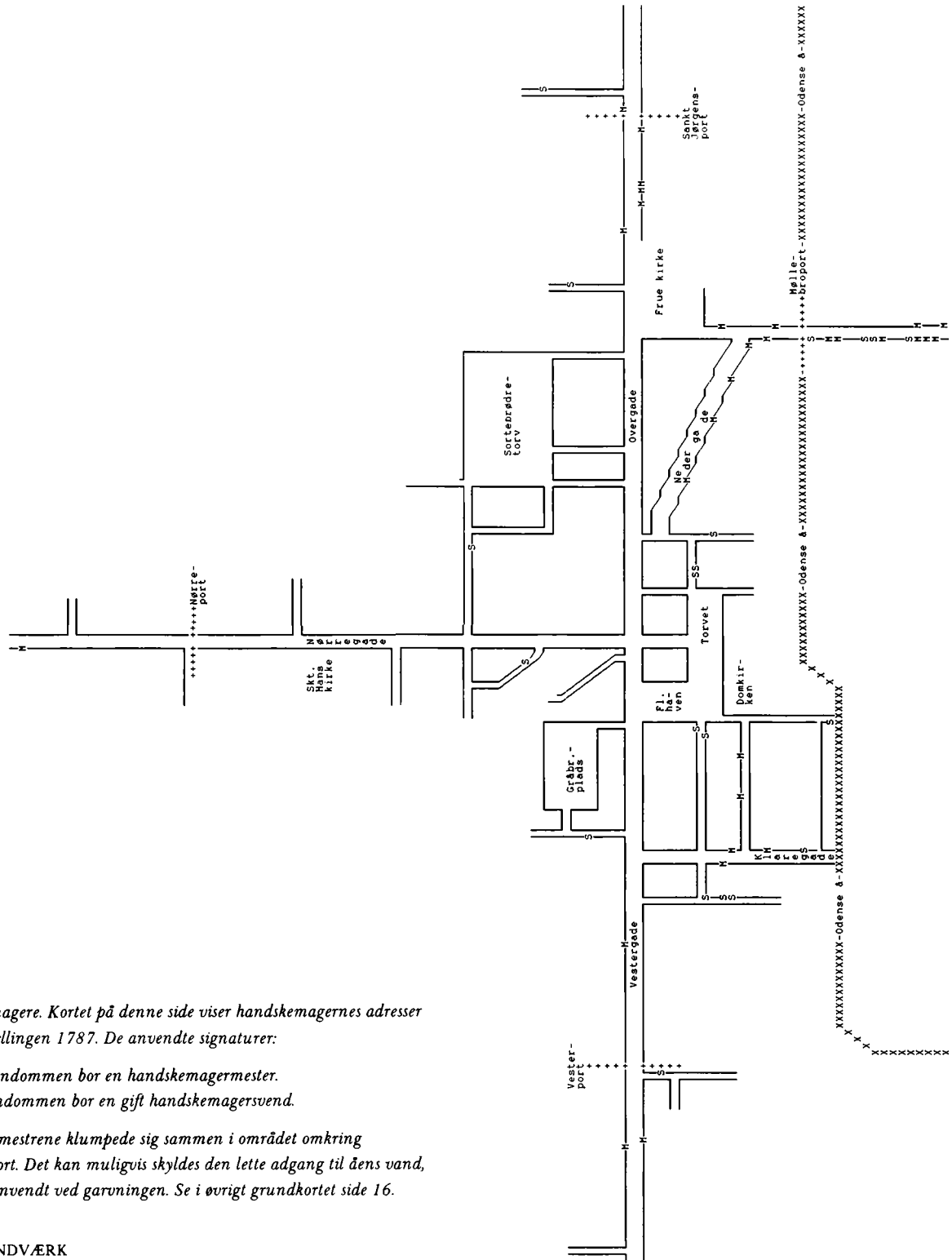
Kilde: Odense handskemagerlavs arkiv.

Tømrermestrene i Odense fik eget lav i 1752 og anskaffede en signet til lavet med forskelligt tømrerværktøj samme år. Diameter 3,6 cm. (V. Sylvest Frederiksen fot., Møntergården).

Handskemagerlavet fik dette sølvflag til deres velkomst i 1747. Der er også bevaret nogle skilte fra velkomsten, men selve velkomsten er gået tabt. (V. Sylvest Frederiksen fot., Møntergården).

Handskemagere. Kortet på denne side viser handskemageres adresser ved folketællingen 1787. De anvendte signaturer:

M = I ejendommen bor en handskemagermester.

S = I ejendommen bor en gift handskemagersvend.

Mange af mestrene klumpede sig sammen i området omkring Møllebroport. Det kan muligvis skyldes den lette adgang til Æns vand, som blev anvendt ved garvningen. Se i øvrigt grundkortet side 16.

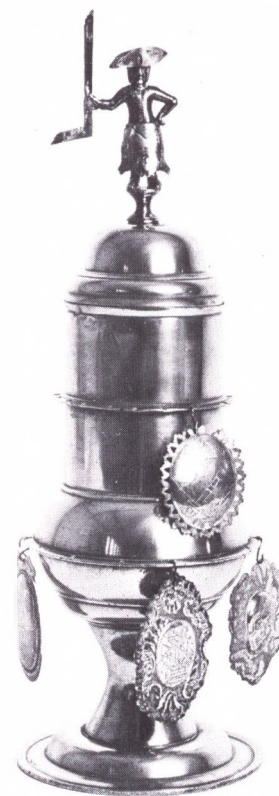
Men beskæftigelsen i faget kan ikke alene måles på medlemstallet i lavet. I sidste halvdel af århundredet blev der nemlig efterhånden set gennem fingre med, at der kun måtte anvendes faglært arbejdskraft. Der blev først givet tilladelse til, at svendenes koner måtte sy handsker, og efterhånden gik man videre i at finde fremmede arbejdskraft (udensyere). Det gav anledning til nogen utilfredshed allerede i 1760 og senere udpræget, da det midlertidigt gik tilbage for faget i begyndelsen af 1770'erne. I 1771 klagede 10 af de mindre mestre til stiftamtmanden over,

»hvorledes nogle af lavets mestre for deres mulige private og subtile fordels skyld lader deres arbejde forfærdige af sådanne personer, som lavets artikler kalder uberettigede . . . Udensyerne, som vi kalder dem, holdes i mængde, lavssvende og forarmede lavsbrødre kan intet arbejde få. De første dimitteres for tidens besværligheders og vanskeligheders skyld«.

Krisen var dog på dette tidspunkt endnu ikke blevet af stort omfang, så stiftamtmanden afviste klagen og skrev bl.a.: »Det er bekendt, at handskemagerlavet kan afsætte alt det arbejde, som de kan afstedkomme«, og derfor skal man ikke »formene nogen af lavet i og uden huset at lade sy handsker for ikke at indskrænke deres næring eller at betage fattige folk den liden fortjeneste, som dem derved kan tilflyde«.

Men i 1775 kom der en ny klage, som også var underskrevet af en række svende. De berettede, at det meste syarbejde nu foregik ved uorganiserede kvinder, der syede i deres hjem. Mestre eller medlemshandlere (forlæggere) leverede materialer og aftog de færdige handsker, men havde ellers ikke direkte kontrol med produktionen. Hvor omfattende dette hjemmearbejde var, ved vi ikke med sikkerhed. Ved folketællingen i 1787 var der 29 kvinder, der opgav som erhverv, at de syede handsker, men der gemmer sig formentlig langt flere i den store gruppe, der opgiver erhverv som syerske, lever af syarbejde og lever af håndarbejde. Hertil kommer, at der normalt ikke er opgivet erhverv ved gifte kvinder, hvoraf mange fra de lavere sociale lag muligvis har haft arbejde. Det er også muligt, at der uden for byen kan have været handskesyersker, som blev finansieret af de odenseanske forlæggere.

Vi kan muligvis få et indirekte indtryk af erhvervets betydning ved den behandling, som man i København gav den ovennævnte klage fra 1775. Kommercekollegiet sendte i 1777 en af sine inspektører, Mazar de la Garde, på en rundrejse til provinsens centre for handskeproduktionen, nemlig Nyborg, (Viborg?), Odense, Århus, Randers og Ål-

Tømrersvendenes velkomst af tin 1754. På låget en sølvfigur, der holder en vinkel i højre hånd. Fremstillet af kandestøber Gunder Pedersen Schmidt. Højde 49,5 cm. (V. Sylvest Frederiksen fot., Møntergården).

borg, idet der også fra disse byer var kommet klager over udviklingen. De la Garde hjembragte de i tabel 5.7 viste tal for produktionen i de fem byer.

Odenses førende stilling er ganske klar. Fra en samtidig stiftsindberetning ved vi, at der i Randers i alt var beskæftiget ca. 60 personer ved handskesyning. Tager vi hensyn til, at Odenses produktion var 16 gange større end Randers', skulle det betyde, at der var 960 mennesker ved faget i Odense. Det er dog nok for stort et tal. Mazar de la Garde oplyser også, at værdien af Odenseproduktionen var på ca. 60.000 rigsdaler om året. En del af dette beløb er gået til køb af skind og avance for melleghandlerne, og vi må nok regne med, at handskesyderskerne i gennemsnit har skullet have en årsløn på omkring 50 rigsdaler, så det er måske mere rimeligt at regne med en 700-800 beskæftigede, men selv så har det været over 10% af byens befolkning og op mod en fjerdedel af de erhvervsaktive, hvis alle har boet i selve Odense.

Handskeproduktionen har derfor uden tvivl været den vigtigste branche i det odenseanske erhvervsliv, ikke mindst når man tager i betragtning, at de anførte tal er fra en kriseperiode.

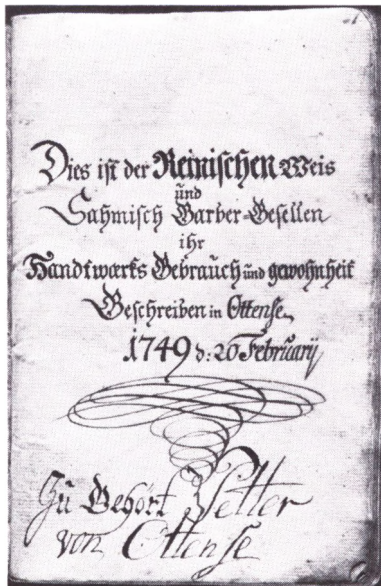
Om situationen oplyser de la Garde i øvrigt, at forholdene er meget forskellige fra mester til mester. Hovedårsagen til krisen, finder han, er stigende omkostninger ved produktionen. Skindpriserne er steget på grund af små forsyninger – kan det skyldes kvægsygdom? (se side 160) – og en del skindeksport, og arbejdslønnen er steget med det almindelige levnedsmiddelpri sniveau (se side 203), og fordi en del svende har ladet sig hverve som soldater. Resultatet er blevet, at 12 af de mindst formuende mestre har opgivet at arbejde selvstændigt og er blevet underleverandører for de andre 25, og generelt indberetter de la Garde om situationen, at

»de foregående dyre åringer har tvunget mestrene til at have tilflugt til købmændenes hjælp, og den understøttelse, de gav dem, er årsagen til lavenes aftagelse og armod og handskerens slette syning, thi nogle af købmændene forpligtede mestrene at arbejde alleneste for dem og betalte dem så slet, at de havde næppe at leve af, men deres tilstand var således, at de måtte indgå alle de vilkår, som man foreskrev dem«.

Klagesagen afsluttedes med en afgørelse i Danske Kancelli, der i sin meddelelse til amtmanden den 2. maj 1778 bl.a. skriver

»at, som den handel, der drives med de odenseanske handsker, er meget fordelagtig for landet, og det ville være ubilligt at betage de formuende

Forside af et håndskrevet hæfte om de rhinske hvid- og semsgarveres håndværks skik og brug, skrevet i Odense 20. februar 1749 af feldbereder Peder Pedersen Greve (1728-1803). Mange lavsskikke kom til landet udefra. (Nationalmuseets 3. afdeling).

Tabel 5.7: Handskeproduktionen i en række danske byer 1777.

By	Antal mestre	Årsproduktion dusin handsker
Odense	37	40.000
Viborg	13	2.500
Randers	10	2.500
Århus	9	2.000
Ålborg	6	1.500

Kilde: Rigsarkivet, Kommercekollegiet 1735-97, bilag til danske journal J 1046.

mestre en del af deres næring, fordi andre fattigere ikke havde råd til at drive en så vidtløftig handel som de; da der ikke ej heller kan være nogen tvivl om, at jo enhver mester for at befordre afsætningen af sit arbejde selv sørger for dets gode syning, så kan det givet tillades enhver handskemagermester at betjene sig til sit arbejde af de såkaldte udensyere; dog på det det kan vides hvilken mesters arbejde de forfærdigede handsker er af, ville De [amtmanden] foranstalte, at enhver handskemagermester af magistraten bliver meddelt et stempel, hvormed de bør tilpligtes at mærke deres varer».

Udensyernes erhvervsmuligheder var dermed sikret, og da afsætningsforholdene bedredes i de følgende år, ophørte klagerne.

Adgangen til at etablere sig som mester har mange lighedspunkter med forholdene for skomagerne. Af de 19 mestre, der blev optaget i lavet mellem 1771 og 1787, synes 17 at have taget fast bopæl i byen. Af dem var mindst 11 født i Odense, og gennemsnitsalderen på optagelsestidspunktet var 31 år. Kun 10 af de 17 mestre tog også borgerkab i byen, og ni af dem var selv eller gennem slægtskab knyttet til andre handskemagermestre i byen.

Handskemageri krævede ligesom skomageri kun en ringe kapitaltilførsel. Værkstedet var som hos skomagerne normalt i en stue, hvor mester og ansatte sad og syede i arbejdstiden, men med det udbredte udensyeri har det kun været en del af produktionen.

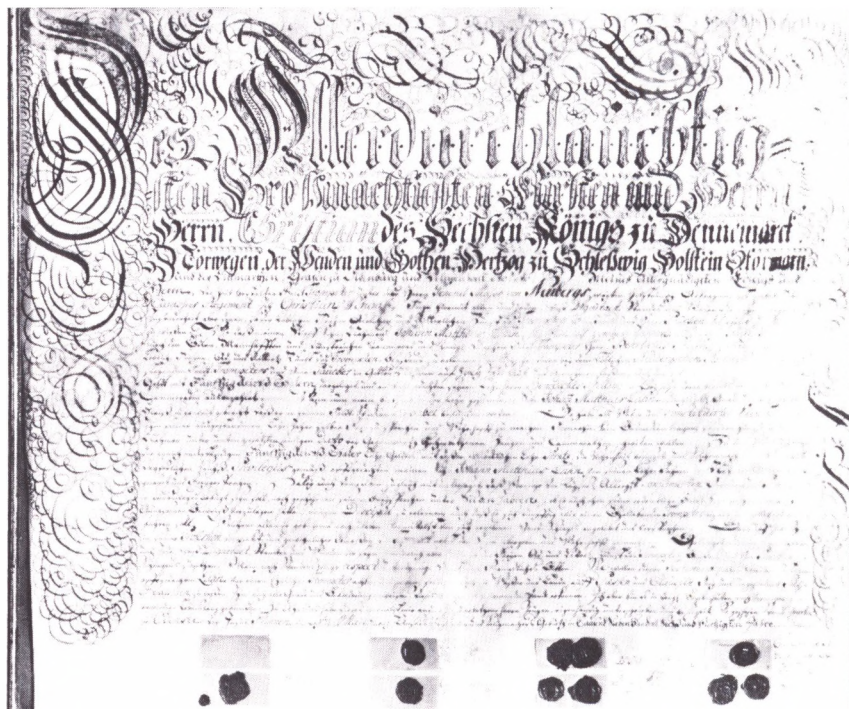
Som hos skomagerne indgik der ofte i produktionen en tilberedning af skindene – mest fra får og lam –, så en del af arbejdskraften anvendtes til garverivirksomhed. Det synes dog kun at være de mellemstore og store handskemagervirksomheder, der har haft denne del af produktionen med, men hos disse findes normalt råvarelagre, der er lige så store som hos skomagerne.

Som det tidligere er antydnet, var Odenses handskeproduktion langt større, end byen og dens naturlige opland kunne aftage, og den tidligere nævnte »rejsende sachser« skriver da også: »De Odense handsker

Dette store sølvbæger, hvilende på tre liggende løver, blev fremstillet 1708 af guldsmed Mathias Simonsen og i 1766 omdannet til velkomst for hattemagerne – derfor de mange trekantede hatte. Låget er dog fra 1794. Højde 19,5 cm. (V. Sylvest Frederiksen fot., Møntergården).

Handskemager Johan Matthias Lahn (1728-1803) var født i Hamburg, men kom snart til Odense og i lære som trompeter. Hans lærebrev fra 1746 i »den priselige, frie, adelige kunst at blæse trompet og slå hærpaukern er gengivet her. Lahn virkede i en årrække som trompeter, før han gik ind i handskehandelen. »Formedelst en betydelig korpulence« kunne han da også kun vanskeligt komme til hest, fortælles det om ham. (Svend Møller fot., Lahns Børnecenter).

Detalje af sølvslag på toppen af smedesvendenes velkomst. Se hele velkomsten side 99. (V. Sylvest Frederiksen fot., Møntergården).

søges med begærlighed over hele Europa og ernærer mange familier«, og Mazar de la Garde indfletter i sin rapport en bemærkning om, at handskerne bliver »sendt til markederne udi Tyskland gennem Lübeck og Hamburg«.

Handskemagerne synes – i modsætning til skomagerne – kun i ringe omfang selv at være søgt ud til fremmede markeder for at afsætte deres produkter. Således var der i 1778 kun to af handskemagemestrene, der løste pas for at kunne besøge andre byer på markedsdage, og disse mestre besøgte tilsammen blot 10 markeder, altså langt færre end skomagemestrene i samme år.

I stedet skete der i århundredets løb en specialisering, således at produktionen foregik hos handskemagerne, deres ansatte og udenbyerne, mens det videre salg blev foretaget af særlige handskehandlere, der dyrkede de udenbys markeder op. Hvornår sådanne mellemhandlere begynder at få betydning, ved vi ikke. En række købmænd synes at have været de første allerede før midten af århundredet.

Således indberettede købmand Fabian Adler i 1748: »Min rette hovedhandel, som jeg til dato har haft mit brød af, består i at købe barkede læderhandsker, som jeg forsender til adskillige steder, hvorfra samme bliver forlangt«.

Men efterhånden opstår der altså specialiserede handskehandlere. De to tidligst kendte er to militærmusikere, Zacharias Friderich Volkmar og Johan Philip Turck. Volkmar fik etableret faste handelsforbindelser i Hamburg og solgte handskerne ad denne vej. Turck oplyser, da han søgte om optagelse i købmandslavet i januar 1771, at han har »købt handsker her i byen at udføre til Hamburg, Riga og Norge«, og at hans baggrund for at søge om optagelse er, at han vil udnytte sine forbindelser på disse steder til også at indføre varer *til* Odense.

Den, der kom til at drive handskehandelen videst, var også en militærmusiker, Volkmars søstersøn og plejebarn, Johan Matthias Lahn, der overtog forretningen efter sin plejemoders død i 1766. Han udvidede afsætningsmarkedet til også at omfatte Holland, Sydtyskland, Østrig og Italien, men fastholdt handelsforbindelsen via Hamburg som den vigtigste.

Allerede nogle af de første købmænd, der gik ind i handelen, var ikke blot aftagere af handskemagerens produktion, men forsynede dem også med råvarer og kredit. Vi finder f.eks. købmand Peter Eilshou som den hyppigste kreditor i handskemagerboerne i 1750erne. Lahn drev denne del af virksomheden meget vidt, således at en stor del af byens handskemagere blev økonomisk afhængige af hans virksomhed og direkte arbejdede efter bestillinger fra ham. Det er muligvis ham, der tænkes på, når de la Garde som nævnt ovenfor taler om handskemagerens afhængighed af købmændene, og med navns nævnelser kommer det tydeligt frem hos en senere kommercekollegieudsending, Matthias Lunding, der i 1787 besøgte byen. Han skriver i sin dagbog: »Fik den underretning, at købmand Lahn havde for det meste den Odense handskehandel i sin magt. Han havde 12 à 14.000 udestående hos mestrene, så han havde dem i sin magt, og de måtte betale med handsker«.

Vi har ikke i dag materiale, der kan bekræfte, at Odensehandskerne nåede så vidt omkring i Europa, som disse spredte oplysninger tyder på. Vi kan dog i de norske toldregnskaber se, at adskillige Odenseskibe medbragte handsker til Norge. Da skipper Christen Jørgensen af Stige ankom til Bergen den 10. august 1787 havde han seks dusin handsker med, og af de tidligere omtalte skipper (se side 80) havde Jes Jessen en pakke handsker med i maj 1787 og Lars Jørgensen 19 dusin læderhandsker i oktober 1787 til Christiania.

Den stærke afhængighed af mellemhandlerne betød, at en del af fortjenesten ved produktionen gik lavsmedlemmerne forbi. De fleste handskemagere hørte derfor til den laveste del af byens mellemklasse,

Smeden i arbejde. Illustration fra bogtrykker Peter von Westens prøvebog 1779. (Det kgl. Bibliotek).

Udskåret horn fra rebslagerlavet 1761. Måske har det været anvendt ved en af lavets ceremonier. Længde 15,5 cm. (V. Sylvest Frederiksen fot., Møntergården).

og det var en ringere andel end hos skomagerne, der nåede op i de højere skatteklasser, som det kan ses af tabel 5.3 og 5.4. Det samme billede fås af næringsbeløbene. I kriseåret 1771 var det gennemsnitlige beløb, som årsindtægten blev ansat til, kun 93 rigsdaler, og i 1788 så lavt som 84 rigsdaler, eller med Lundings ord 1787: »Handskemagerne var og i mådelige omstændigheder«.

Som et eksempel på en handskemagerfamilies forhold kan vi følge handskemagermester Christian Mortensen Lindegaard, født i Odense ca. 1723 som søn af en handskemagermester. Faderen døde allerede i 1726, men moderen giftede sig med en anden handskemager, hvor Christian Lindegaard kom i lære i 1735 og blev udlært i 1742. Han var så svend en halv snes år, blev mester i 1753 og året efter gift med Mette Cathrine Nielsdatter, hvis far var en anden af byens handskemagermestre.

Parret købte i 1756 af hans svoger Påskestræde 4, en to-etages ejendom på ca. 120 kvadratmeter etageareal. Den var indrettet med to lejligheder, hvoraf Lindegaardfamilien beboede den ene i de følgende år, bortset fra nogle år omkring 1769, hvor familien boede i Påskestræde 14, som Lindegaard ejede indtil 1783. I nr. 4 disponerede familien i det meste af tiden over to stuer, køkken, spisekammer og et af værelserne ovenpå, mens resten var lejet ud eller anvendt til militær indkvartering.

Mette Cathrine Nielsdatter døde allerede i 1757, og efterfølgende ægteskaber blev også af ret kort varighed. Lindegaard døde i 1786. Hans fjerde kone og tre sønner, der alle blev uddannet ved faget, overlevede ham.

Da der findes bevaret skifter efter de tre første hustruer og efter hans egen død, kan vi følge virksomhedens omfang og formueforholdene ret detaljeret. Opgørelsen er vist i tabel 5.8.

Det er sandsynligt, at aktiverne, navnlig indboet, er vurderet noget under den faktiske værdi, men selv om det skulle være tilfældet, viser tabellen, at det kun er en ringe nettoformue, det har været muligt at erhverve sig ved virksomheden.

Lindegaard har måttet låne sig frem for at kunne etablere sig. Huset i Påskestræde var i starten stærkt belånt, og han skyldte familien og en købmand for det lager af skind, han havde liggende i 1757. Desuden har det været nødvendigt for ham at gå ind på datidens »grå« lånemarked – måske for at skaffe til indboet. I 1757 skylder han i hvert fald 69 rigsdaler til en aftakket korporal Christopher Momme,

Tabel 5.8: Skifteopgørelser af handskemagermester Christian Mortensen Lindegaards bo ved hans egen og hans hustruers død.

År	Fast ejendom	Skind og huder	Aktiver		I alt
			Andre produktionsmidler	Indbo	
			Rigsdaler		
1757	140	17	4	80	241
1766	100	20	1	49	170
1783	330	16	5	82	433
1786	120	19	1	119	259

År	Gæld i		Passiver		I alt
	fast ejendom	Gæld til Lahn	Anden gæld i forbindelse med køb af skind	Gæld i øvrigt	
			Rigsdaler		
1757	133	–	25	86	244
1766	66	66	40	36	208
1783	200	–	160	91	451
1786	100	–	44	121	265

Kilde: Odense byfogeds arkiv, skifteprotokoller.

der var en af Odenses udlånere med et meget stort antal små udlån til byens mellem- og underklasse.

Tabellen viser, at Lindegaard også en overgang har været i gæld til Lahn, men i hans sidste år er den foretrukne handelsforbindelse købmand Hans Riising, som han skyldte 160 rigsdaler i 1783 og 44 rigsdaler i 1786. I andre handskemagerboer fra 1780'erne træffer vi derimod typisk Lahn som den vigtigste kreditgiver.

Ved påligningen af ekstraskatten i 1757 blev Lindegaard ansat til at betale 1 rigsdaler og 24 skilling. Det svarer nogenlunde til det gennemsnitlige beløb, som handskemagermestrene blev pålignet (se tabel 5.3).

Sammenlignet med skomagerne er det påfaldende, at ingen handskemagere var i stand til at oparbejde en forretning, der kunne give dem en efter samtidens forhold betydelig indtægt, og heller ikke på anden måde gjorde de sig særligt gældende i byens liv. Det var i stedet for Matthias Lahn, der arbejdede sig op til en enestående position i byen. Allerede ved fastsættelsen af næringstaksten i 1771 blev hans årsindtægt opgjort til 400 rigsdaler eller 100 rigsdaler mere end

De odenseanske smedesvendes sølvvelkomst 1773, fremstillet af guldsmed Rasmus Møller. Øverst på en kugle en mand i lang frakke, med trekantet hat og med en nøgle i den ene hånd. Se i øvrigt side 96. Højde 54,5 cm. (V. Sylvest Frederiksen fot., Møntergården).

Handskehandler Johan Matthias Lahn, en af Odenses rigeste mænd. (Svend Møller fot., Lahns Børnecenter).

den rigeste handskemagermester, og i 1789 blev hans skattepligtige formue ansat til 60.000 rigsdaler, hvilket gjorde ham til byens femtestørste skatteyder.

Han døde i 1803. Han efterlod sig ingen direkte arvinger, da han ikke havde været gift, og et barn født uden for ægteskab i 1770 var dødfødt.

Dette barns fødsel giver i øvrigt et meget godt billede af tidens opfattelse af ikke-ægteskabelige forbindelser og kvindens stilling i sådanne situationer. Moderen til barnet var Lahns husbestyrerinde, Anna Catharina Friderichsdatter, og da forholdet blev kendt, pålagde magistraten Lahn at skille sig af med husbestyrerinden, da det måtte »regtes alt for anstødeligt og forargeligt for menigheden«, at dette »tjenende quinde-menneske« stadig boede i huset. Lahn svarede hertil i marts 1771:

»Forestående magistratens vilje og befaling er jeg så villig som skyldig at se efterlevet og opfyldt, og er det mig meget kært at blive dette kvindemenneske kvit og få hende af mit hus formedelst hendes mange hårde truselord, hvorved hun ofte har ængstet og sat mig udi yderste frygt, på det jeg engang kunne få fred og rolighed. Til den ende har jeg formået Jørgen Gorm [rådstuetjeneren] hende tilligemed alt sit ejende, som hun har haft her udi mit hus, at se befordret og hende på min bekostning med alt i dag til hendes forældre overleveret, der således og er påfulgt og efterlevet.«

Lahns version af forholdet skal nok tages med et gran salt, og for Anna Catharina Friderichsdatter betød det et farvel til en tilværelse i det velhavende hus.

Da Lahn således ikke havde direkte livsarvinger, testamenterede han sin gård i Nedergade og 55.763 rigsdaler til en stiftelse for »hjælpeløse børn«. Efter et nybyggeri på grunden blev stiftelsen indviet i 1804 i den stadig eksisterende bygning på gadens nordside.

Handskemagersvendene havde forhold, der lignede skomagersvendenes, og opretholdt også et »krankenkammer« til syge svende. Af tabel 5.9 kan det ses, at det var mere almindeligt for handskemagersvende end for skomagersvende at være gift, og at der var færre handskemagermestre i forhold til det samlede antal beskæftigede. Det kunne tyde på, at det har været relativt vanskeligt at blive etableret som handskemagermester, og det ses da også, at mange af de ugifte svende må være bortvandret eller har forladt faget, idet der er langt færre i faget, der er i trediverne end i tyverne. De gifte handskemagersvende har

De to sølubægre blev fremstillet til Odenses handskemagersvende i 1776 af guldsmed Thorn Henrichsen Schiellerup. Højde 11,2 cm. (V. Sylvest Frederiksen fot., Møntergården).

formodentlig haft samme lave levestandard som de gifte skomagersvende.

Lærlingene antoges normalt i 13-årsalderen, og den typiske læretid var syv år. Tallene i tabel 5.9 tyder på, at der har været svendearbejde til alle, der blev udlært, ikke mindst når det tages i betragtning, at konkurrencen fra tilvandrede svende var langt mindre end hos skomagerne som følge af, at der i de fleste andre danske byer kun udlærtes få handskemagersvende.

Det sidstnævnte forhold betyder generelt, at faget havde en større bestand af folk født i Odense end de andre håndværksfag.

Andre håndværk

Skomagerne og handskemagerne var de to store udadvendte fag i byens håndværk. Af de andre laves medlemmer synes kun sadelmagerne og en enkelt af rebslagerne, Hans Hansen Leopold, at have solgt en væsentlig del af deres produktion uden for byen og dens opland. Sadelmagerne havde en del arbejde for militæret, og Leopolds tovværk blev blandt andet afsat til Norge. Netop disse to fag er derfor

Rebslagerlavet i Odense blev oprettet 1738. I 1745 fik lavet den signet, der er vist nedenfor. På signeten ses rebslagere i arbejde. Øverst Odenseliljen mellem to palmegrene. Diameter 5 cm. (V. Sylvest Frederiksen fot., Møntergården).

Pottemagerlavets signet fra oprettelsesåret 1742. I midten en drejeshive i et skjold. Diameter 4,2 cm. (V. Sylvest Frederiksen fot., Møntergården).

Tabel 5.9: Faglærte erhvervsudøvere inden for handskemagerfaget i Odense 1787 fordelt efter alder og stilling i faget.

Alder	Mestre	Ugifte svende med	Gifte svende med	Lærlinge	I alt
		bopæl hos mesteren	egen bopæl		
Antal personer					
10-19 år	–	1	–	27	28
20-29 år	–	32	9	1	42
30-39 år	9	4	8	–	21
40-49 år	4	–	5	–	9
50-59 år	10	–	6	–	16
60 år eller mere	9	–	5	–	14
I alt	32	37	33	28	130

Kilde: Odense magistrats arkiv, folketællingen 1787.

Tabel 5.10: Antal beskæftigede ved en række håndværk i Odense 1787.

Fag	Mestre	Svende og lærlinge		Antal ansatte pr. mester
		I mesters husstand	Med egen husstand	
Bødkere	7	8	–	1,1
Feldberedere	9	7	1	0,9
Guldsmede	5	8	–	1,6
Murere	8	1	11	1,5
Pottemagere	8	7	–	0,9
Rebslagere	3	9	3	4,0
Sadelmagere	8	23	–	2,9
Skræddere	26	29	2	1,2
Smede	15	24	2	1,7
Snedkere	16	27	–	1,7
Tømrere	4	–	17	4,3
Vævere	11	3	1	0,4

Kilde: Odense magistrats arkiv, folketællingen 1787.

også karakteriseret ved ret store virksomheder med mange svende pr. mester (se tabel 5.10).

De øvrige fag arbejdede stort set kun for byens og det nærmeste oplands befolkning, hvor de ofte mødte konkurrence fra hjemmeproduktion og håndværkere, der mod lovens bestemmelser havde slået sig ned uden for byen. Disse lavs medlemmer fremstillede hovedsagelig nødvendighedsvarer, tøj og mindre redskaber, og i mange tilfælde, f.eks. for det talstærke skrædderlavs vedkommende, sattes produktio-

Tre bægre af tin, fremstillet til rebslagerlavet i Odense i 1720'erne af kandestøber Gunder Pedersen Schmidt. På siderne er der indgraveret henholdsvis et, to og tre kløverblade. Højde 17 cm. (V. Sylvest Frederiksen fot., Møntergården).

nen først i gang, når der indløb ordrer, så man finder ikke hos dem store varelagre, hverken af råvarer eller færdigvarer.

I en række af fagene kunne arbejdet af tekniske grunde ikke foregå i et af beboelsesrummene, som det var tilfældet hos skomagere, handskemagere og skræddere, så det kunne være nødvendigt at indrette selvstændige værksteder. Det gjaldt f.eks. smede, guldsmede, snedkere, bødkere og pottemagere. Ofte kunne værkstedet indrettes i en særlig bygning i baggården, men undertiden inddroges en stue til værkstedet, og familiens beboelsesareal blev indskrænket tilsvarende.

Indretningen af et selvstændigt værksted kunne undertiden også medføre kapitalkrav til en del udstyr, smedenes værktøj og esse, pottemagerens drejeskiver og tørreovne, men selv i disse fag var det dog relativt overkommeligt for en mester at etablere sig, når han først var optaget i lavet. Et stort kapitalapparat havde kun de farvere, der også foretog anden form for tekstilbehandling, f.eks. overskærerne, der fjernede fremstående trævleender fra nyvævet tøj.

Et eksempel på dette er farver Mathias Peter Gundemann, der drev sin virksomhed i Vestergade 73 fra 1744, til han døde i 1760. I ejendommen fandtes et pressekammer med en presse vurderet til 40 rigsdaler, et farverhus med to blykar og to kobberkedler samt andet materiale vurderet til 126 rigsdaler, et pakhus med for 52 rigsdaler råvarer og værktøj, en trykkestue med presse og kobberplader til 132 rigsdaler og i overskærerstuen værktøj for 4 rigsdaler, eller et samlet produktionsudstyr til en værdi af 354 rigsdaler. Det overgår selv de største skomagervirksomheders kapitalapparat, inklusive deres skind- og hudelagre.

Pottemagernes lauslade fra oprettelsesåret 1742. Af egetræ. Højde 32 cm. (V. Sylvest Frederiksen fot., Møntergården).

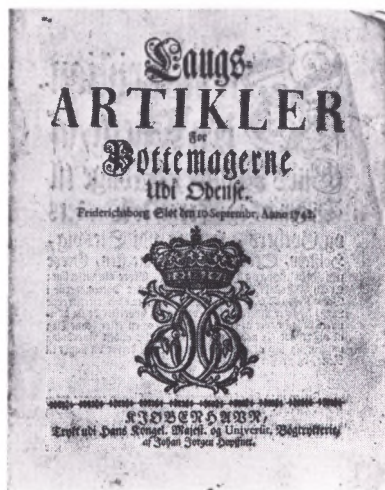
Om en anden farver, Peter Engelbert Kellinghusen, der etablerte sig i Nørregade 56 i 1780, siger kommercessessor Matthias Lundning ved sit besøg i byen i 1787:

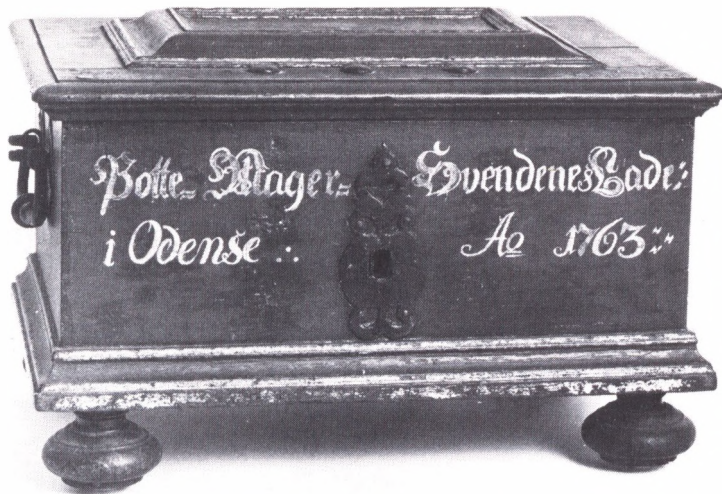
»Derpå hos farver Kellinghusen, der har og et overskæreri og årlig appreterer [stiver] omtrent 10.000 alen frakketøj og klæde, som bliver gjort hos præster og bønder og på hovedgårde til eget brug; dels køber han det og sælger; desuden farver og istandgør han en stor mængde vadmel til bondeklæde og ligeledes et betydeligt kvantum multum [tæt vævet groft flonel, der ofte blev brugt til tæpper]. Han har været syv år i byen og skal særdeles havde bidraget til denne vindskibeligheds grens udvidelse, thi før var der ingen, der ordentlig kunne appretere det, og da købte bønderne deres klæde fra Holsten og altså formodentlig lybsk. Nu bruger både fornemme og rige og fattige for en stor del hjemmegjort«.

Kellinghusen har næppe i denne samtale sat sit eget lys under en skæppe. Der fandtes som nævnt store farverier i Odense før hans tid, men produktionsomfanget og forsyningsområdet, som Odensefarverne betjente, dækkede, som Kellinghusen oplyste, en stor del af Fyn. Farverne indgik som et vigtigt led i en organisation af klædehandelen, der peger ud over det lokale område, som ellers karakteriserede de fleste af de lavsmestre, der omtales i dette afsnit (se også side 150).

Indtægtsniveauet for de fleste af de små håndværksfag har efter skatteligningerne at dømme været de samme som for skomagere og handskemagere (jfr. tabel 5.3 og 5.4). Kun rebslager Hans Hansen Leopold har ved ekstraskatten 1757 en indtægt, der adskiller sig markant

Forside af Odensepottemagernes lausartikler 1742. (V. Sylvest Frederiksen fot. efter foto i Møntergården).

Pottemagersvendenes lade 1763. Af egetræ ligesom mestrenes. Højde 26 cm. (V. Sylvest Frederiksen fot., Møntergården).

fra de andre håndværkeres. Der var det år kun syv skatteydere i byen, der betalte mere end ham i ekstraskat.

Af tabel 5.10 kan det desuden ses, at der var meget store forskelle blandt de enkelte håndværk med hensyn til, hvor almindeligt det var, at svendene giftede sig, før de eventuelt blev mestre. Navnlig blandt bygningshåndværkerne har det været det normale, at en svend var gift. Måske er forklaringen den, at svende i disse fag lettere end andre kunne skaffe sig tag over hovedet ved selv at udføre en del af arbejdet på bygningerne.

Lågkrus af tin fra pottemagerlavet i Odense 1763, fremstillet af kandestøber Nicolai Munch. På siderne to stående løver, der holder Frederik Vs kronede monogram. Højde 18 cm. (V. Sylvest Frederiksen fot., Møntergården).

6 · Industrialiseringforsøg i 1700-tallet

Fabrikation i større stil end den, der kunne rummes inden for lavsvæsenets rammer, fandtes næsten ikke i provinsen i Danmark i første halvdel af det 18. århundrede. Da man i 1735 skulle indsende oplysninger om de økonomiske forhold i Odense til Kommercekollegiet lød svaret på et spørgsmål om omfanget af den industrielle virksomhed da også: »Byen har ingen fabriquer eller manufacturer«.

I de følgende år, hvor det nystartede kommercekollegium forsøgte at få etableret fabrikker rundt omkring i landet, kom der imidlertid også fra Odense en række ansøgninger fra folk, der ønskede at etablere sig i byen uden om lavsvæsenet, men kun enkelte af dem fik tilladelsen, og endnu færre lykkedes det at få sat produktion i gang.

I 1739 blev der således givet en svendborger, Henrich Paulin Top, tilladelse til at anlægge et overskæreri i Odense, eventuelt i samarbejde med farverne i byen. Denne virksomhed kom ikke i gang, men Top vågede nidkært over sit privilegium og tillod ikke andre overskærere at nedsætte sig i byen i de følgende år.

Noget mere held med sig havde tre brødre af feldberederfamilien Waittlev, der i 1740 fik tilladelse til at anlægge en limfabrik i Odense med eneret til produktion i hele Fyns stift. Limen skulle fremstilles af spildprodukter (limlæder) fra feldberedervirksomheden. Denne virksomhed kom i gang i ejendommen Vesterbro 5, men den nåede aldrig at blive nogen større virksomhed og beskæftigede kun ejerne og deres børn – en af brødrene havde dog syv sønner – og de kunne endda overkomme samtidig at fortsætte deres håndværksvirksomhed.

Nye industriinitiativer i større stil kom først til kort efter århundredets midte. I 1752 blev den danske udenrigsminister, den handlekraftige Johan Hartvig Ernst Bernstorff, medlem af Kommercekollegiet i København og året efter leder af kollegiets særlige afdeling for manufakturer, dvs. industri- eller fabriksdrift. Han var stærkt påvirket af samtidens økonomiske debat i Tyskland blandt de såkaldte kameralister, der for at skaffe øget beskæftigelse og mindre afhængighed af im-

port blandt andet foreslog, at staten skulle medvirke til at få oprettet en national industri ved at yde tilskud og andre begunstigelser til erhvervsdrivende, der ønskede at oprette sådanne manufakturer.

En væsentlig del af de initiativer, som Bernstorff tog i de 14 år fra 1753, indtil han trådte tilbage i 1767, kom hovedstadsområdet til gode, men hans virksomhed kan også spores i Odense.

Det mest storstilede industriprojekt i provinsen kom til at dreje sig om etableringen af et bomuldsvæveri i Odense. Gennem sine mange udenlandske forbindelser kom Bernstorff i 1754 i forbindelse med lederen af et væveri i Wiesbaden i Tyskland, Anton Hübner, og efter en lang række forhandlinger blev der opnået enighed med denne om, at han mod at få dækket alle udgifter af den danske stat skulle flytte sin fabrik med dens arbejdere til Odense, som Hübner mente ville være velegnet, fordi der var rigeligt vand til farvning og gode områder til blegning. Der var nogen uklarhed om, hvor mange arbejdere Hübner skulle medbringe, idet man fra dansk side gerne ville have en fast stab af faglærte udlændinge, men på den anden side ønskede, at der hurtigt kunne uddannes dansk arbejdskraft på stedet, så anlægget også kunne få en positiv effekt på beskæftigelsesmulighederne i Odense. Resultatet blev, at Hübner både skulle medbringe faglært og ufaglært arbejdskraft for at være sikker på, at fabrikken så hurtigt som muligt kunne komme i gang.

Overflytningen af et stort foretagende over så lang en afstand var imidlertid i sig selv et arrangement, der krævede store forberedelser og først i foråret 1756 var man kommet så langt, at rejsen kunne begynde. Ruten blev lagt til søs. Først skulle arbejdere, væve, råvarer m.m. med flodpramme ned ad Rhinen til Holland og derfra med skib til Odense. Forinden måtte der skaffes pas til gennemrejse fra de fyrster, hvis områder skulle passeres, og en del modvilje disse steder måtte overvindes ad diplomatisk vej. Ingen var i samtiden særligt interesserede i eventuelt at få tilført en gruppe mennesker, der kunne falde fattigvæsenet til last. Endelig den 6. april 1756 var dog ejendele og 180 mennesker, de faglærte arbejdere med familie, bragt om bord på flodskibene sammen med provianten, der bl.a. omfattede levende okser, kalve og får samt betydelige mængder saltet og røget kød, drikkevarer og 482 pund smør og 276 pund ost. En uges tid senere blev personkredsen udvidet med en stor gruppe ufaglærte, der stod på i Bingen, og selskabet omfattede nu 436 personer. Rhinfarten synes at være gået relativt let for sig, og den 17. april var man i Arnhem på hollandsk område.

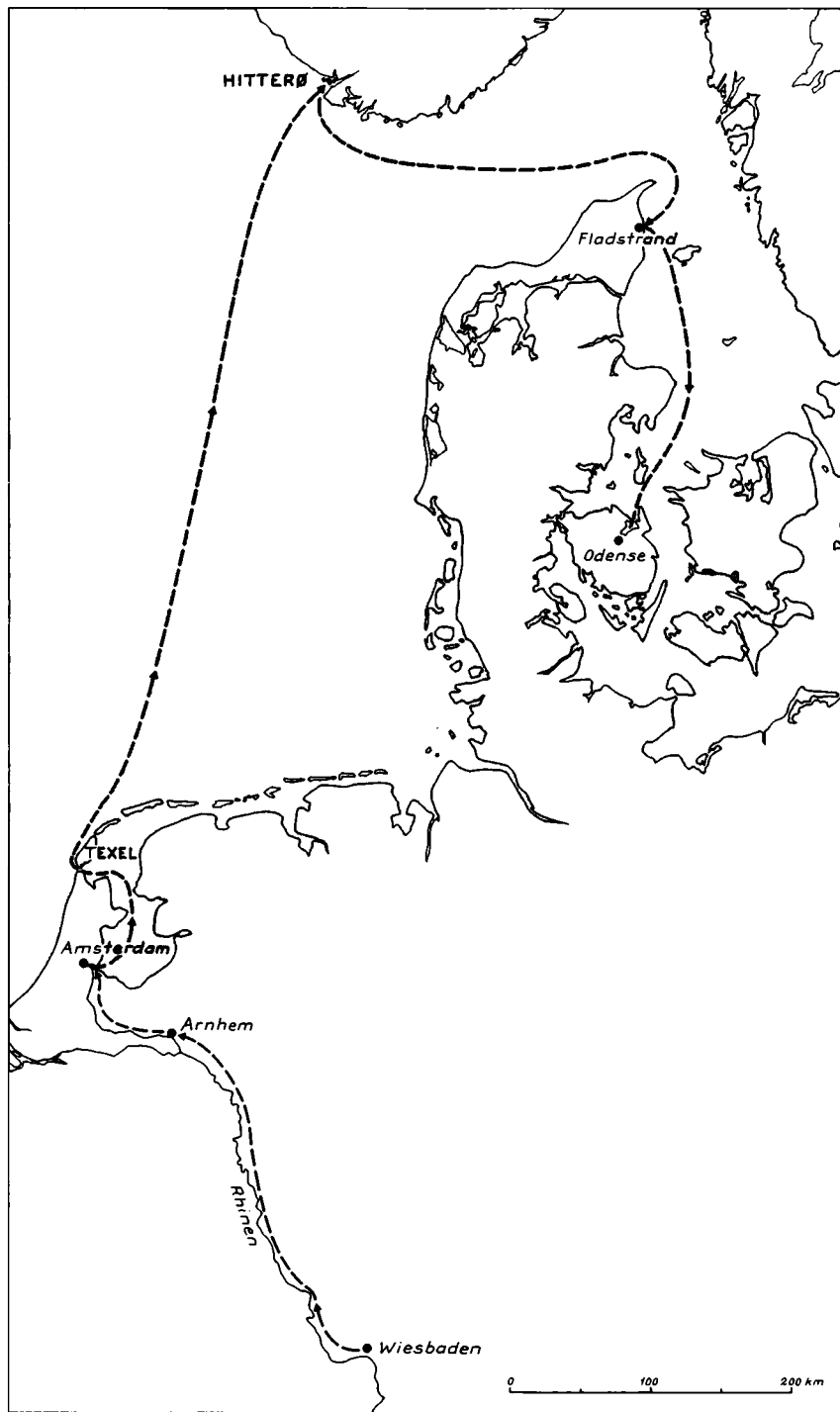
Udenrigsminister, greve Johan Hartvig Ernst Bernstorff (1712-72), malet af maleren J.-L. Tocqué. (Sophus Bengtsson fot., Frederiksborgmuseet).

Nu begyndte vanskelighederne imidlertid at tårne sig op for transporten. Ganske vist havde man fra Kommercekollegiets side gjort meget for at få en hurtig videre transport til Odense. Den danske regerings vigtigste finansielle forbindelse i Amsterdam, handelshuset J. Dull, der også var dansk konsulat, havde fået besked på at chartre et skib og i øvrigt sørge for de rejsende, men det viste sig hurtigt svært at finde et egnet skib til en så stor transportopgave, og dertil kom, at der udbrød uro blandt de rejsende. Det skyldtes dels, at der opstod rygter blandt dem om, at rejsemålet i virkeligheden slet ikke var Danmark, men at de ville blive narret om bord på et skib, der ville føre dem til Amerika, dels at de sanitære forhold næppe var særligt gode om bord på flodbådene, hvor man havde været tæt sammenstuede under Rhinfarten. Der udbrød sygdom blandt arbejderne, og flere børn fik kopper og døde. Da der blev ventetid i Holland, benyttede nogle af arbejderne derfor lejligheden til at desertere.

Imens arbejdede Dull efter egne oplysninger i døgn drift for at skaffe videre transport, og det lykkedes at få chartret en tremastet galeoth på 280 kommercelæster, »De Juffrouw Cornelia«, der netop var hjemkommet fra Middelhavet, til den videre transport. I de sidste dage af april begyndte så overførslen af arbejdere og ca. 60 tons bagage til skibet, alt imens der indtraf nye dødsfald blandt de kopperamte børn. Endelig den 4. maj littede man anker, hvad der fik Dull til at drage et lettelsens suk – hans brev denne dag til Bernstorff slutter således: »I dette øjeblik har jeg – Gud være lovet – modtaget den gode nyhed fra bugten, at al bagage er om bord på skibet, og at de er afsejlet i morges kl. 10¹/₂ mod Texel«. Han undlader heller ikke at gøre opmærksom på, at kaptajnen har beklaget sig dybt over at være blevet sendt ud på en sådan ekspedition.

Et skib på 280 kommercelæster som »De Juffrouw Cornelia« var efter samtidige forhold et meget stort skib, blandt de største i den hollandske handelsflåde. I moderne mål vil det svare til ca. 600 tons, det vil sige på størrelse med en nutidig coaster. Men med 400 mennesker om bord ud over besætningen har det været fyldt til bristepunktet, så tæt befolket, at det svarer til, hvad en moderne tid har set om bord på de skibe, der har rummet bådflygtninge fra Vietnam.

Under normale vindforhold skulle en rejse med sejlskib i samtiden fra Holland til Odense kunne klares på 14 dage, og i Odense, hvor man havde modtaget besked med den hurtigeregående post til lands, begyndte man da også at spejde efter skibet – det hidtil største, der no-

Kortet viser rejseruten for Anton Hübners arbejdere fra Wiesbaden i Tyskland til Odense 1756. (Inger Bjerg Poulsen tegn.).

gen sinde havde besejlet fjorden – midt i maj, men i mange dage for-gæves.

Skibet var i Nordsøen kommet ud for uheldige vindforhold, der først opholdt det i fem dage under den hollandske kyst og derefter kun tillod en langsom fart mod Skagerrak. Imens forværredes sund-hedstilstanden om bord hurtigt og krævede inden længe de første dødsopfre. Der manglede desuden ferskvand, og de sydtyske arbejdere, som aldrig før havde set det åbne hav, synes også psykisk at have væ-ret langt nede.

Da skibet nærmede sig Skagerrak, fandt kaptajnen det derfor klo-geat anløbe Norge for at få friske forsyninger. Den 21. maj lagde skibet ind til Hitterø ved Norges sydvestligste hjørne, hvor man i de kommende fem dage fik ny proviant om bord, mens arbejderne kom lidt til sig selv igen. Så fortsatte rejsen og nu uden større problemer. Der kom lods om bord i Fladstrand (Frederikshavn); lodsens førte ski-bet sikkert gennem Kattegat, og derefter overtog en lokal lods skibet det sidste stykke af turen, indtil man den 1. juni måtte ankre op midt i Odense fjord. Et så stort skib kunne med de lave vanddybder ikke komme byen nærmere end 2 1/2 mil. Resten af rejsen foregik med både – 69 gange måtte småbådene frem og tilbage, før alt var i land – og med vogne (182 vognlæs) fra Skibhuset og Munkebo til bymidten.

Rejseselskabet var blevet noget reduceret, idet 20 mennesker døde om bord på skibet – et par nyfødte var dog til gengæld kommet til – men der var stadig udbredt sygdom om bord. Der var 40 personer, som var meget syge, og yderligere 76 havde det så dårligt, at man ikke fandt det tilrådeligt at bringe dem helt ind til byen, men indlogerede dem foreløbig i Skibhuset, hvor der må have været meget trangt med så stor en indkvartering.

Det samlede antal, der nåede til Odense, kendes ikke, men den 5. juli, altså godt en måned efter ankomsten, optoges et mandtal over de overlevende. Gruppen bestod da af de i tabel 6.1 viste 394 personer.

I Odense havde man kendt til Kommercekollegiets planer i nogen tid, og der var da også gjort de første forberedelser til at få fabriksbyg-ninger gjort klar, og man havde overvejet den indkvarteringsbyrde, som etableringen ville medføre. Den betød, at byen pludselig ville få øget sit indbyggertal med næsten 10% på et areal, hvor der i forvejen var ringe plads til indbyggerne.

Til at stå for de mange beslutninger, der skulle træffes, og forvalte de midler, der blev stillet til rådighed fra kollegiet i København, blev

udpeget en lokal kommission, der blandt andet bestod af den lokale postmester og byskriveren.

Som produktionssted udså man sig gården Mageløs på Vestergades sydside – hvor senere gadegennembruddet af samme navn blev ført ind i Vestergade. Gården blev købt den 5. april 1756 og blev i de følgende måneder stærkt ombygget af lokale håndværkere til fabriksformål. Efter ombygningen bestod bygningskomplekset af fire fløje, hvoraf de tre var i to etager – i alt omkring 1.000 m² lokaler, der kunne an-

Kobberstukket Fynskort, trykt i en historisk almanak 1761. En sammenligning med kortet side 9 viser, at kartografien – korttegnekunsten – ikke stod i stampe. (Det kgl. Bibliotek).

Tabel 6.1: Arbejdere ved Hübners fabrik den 5. juli 1756 med familie.

Alder	Mænd			Kvinder			I alt
	Ugifte	Gifte	Enkemænd	Ugifte	Gifte	Enker	
0- 9 år	44	–	–	45	–	–	89
10-19 år	50	–	–	44	–	–	94
20-29 år	22	17	1	26	21	3	90
30-39 år	6	24	–	5	27	3	65
40-49 år	1	17	–	2	14	4	38
50-59 år	1	6	1	–	4	1	13
60-69 år	1	2	–	–	–	1	4
70-79 år	–	–	1	–	–	–	1
I alt	125	66	3	122	66	12	394

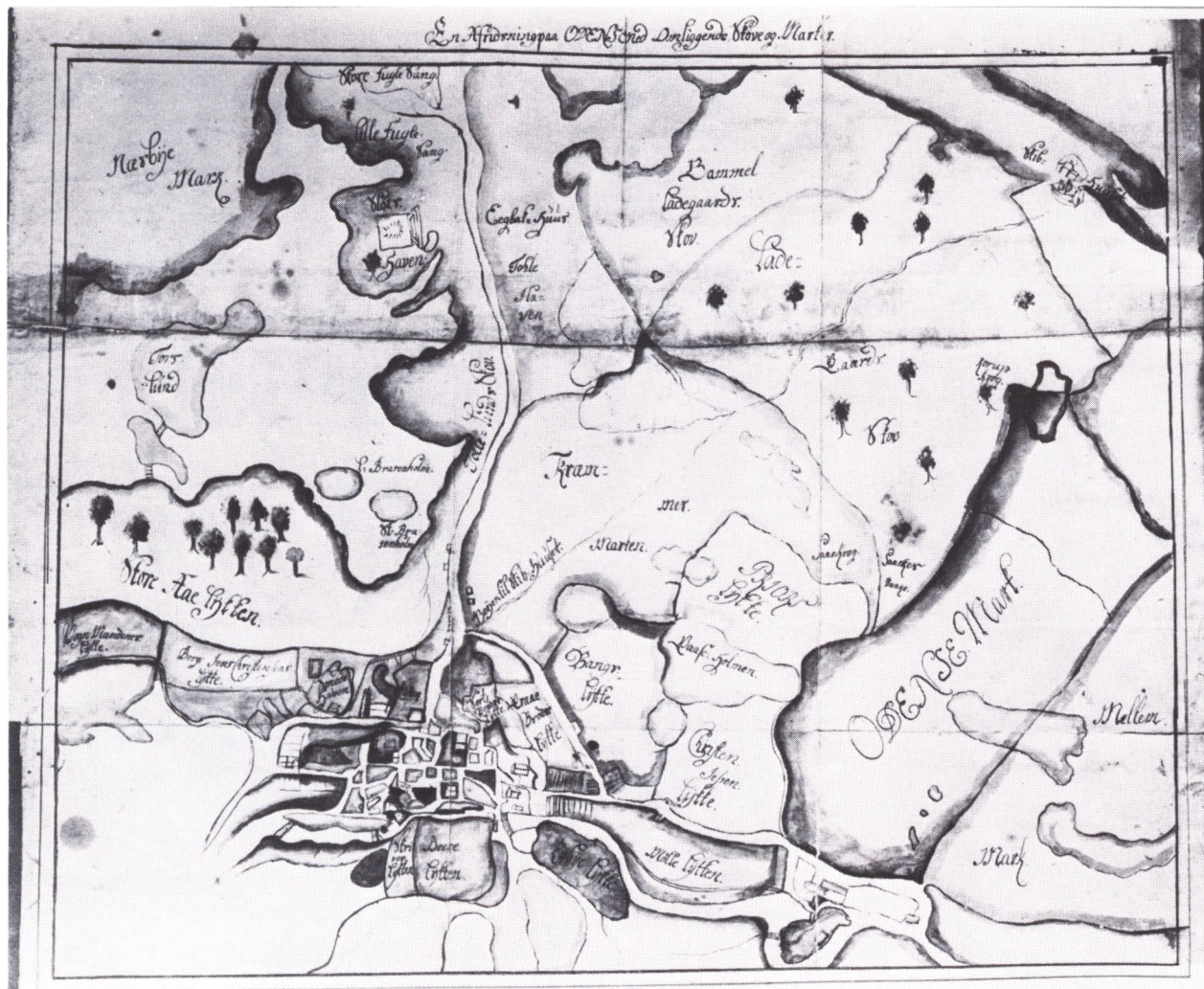
Kilde: Rigsarkivet, Kommercekollegiet 1735-97, pakke 397.

vendes til spinderi og væveri samt til efterbehandlingen af tekstilerne.

Produktionen indledtes ganske kort tid efter arbejdernes ankomst og nåede hurtigt et betydeligt omfang, så både byens handlende og flere udenbys forhandlere kunne forsynes med varer. Stadig eksisterende vareprøver tyder på, at der blev frembragt stof af god kvalitet.

Mens produktionsomfanget således i begyndelsen levede op til forventningerne, opstod der større problemer med at indkvartere arbejderne. Først måtte naturligvis kroer og værtshuse holde for, men selv om deres antal var betydeligt, forslog det kun lidt, og de fremmede måtte da anbringes i private huse efter forhandlinger med ejerne. Da ikke alle Odenseborgere var lige interesserede i at få nye logerende, måtte tyskerne presses sammen de steder, hvor der var muligheder. Flest kom til at bo hos skomager Anders Huus i nuværende Frederiksgade 23 – et to-etages hus på 11 fags længde med et etageareal på omkring 250 kvadratmeter. Han modtog 19 af de fremmede, men det var mere normalt med fire til fem personer i hvert hus og fortrinsvis i byens fattigere dele, hvor befolkningstætheden i forvejen var stor. Værterne måtte normalt også sørge for at bispise de logerende. Der var ikke plads til, at de kunne få egne kogepladser i de små huse. Det var i mange tilfælde også nødvendigt at forsyne husene med det nødvendige udstyr. Administratorerne købte derfor 100 senge allerede i marts 1756. De blev leveret til de huse, hvor der var mangler.

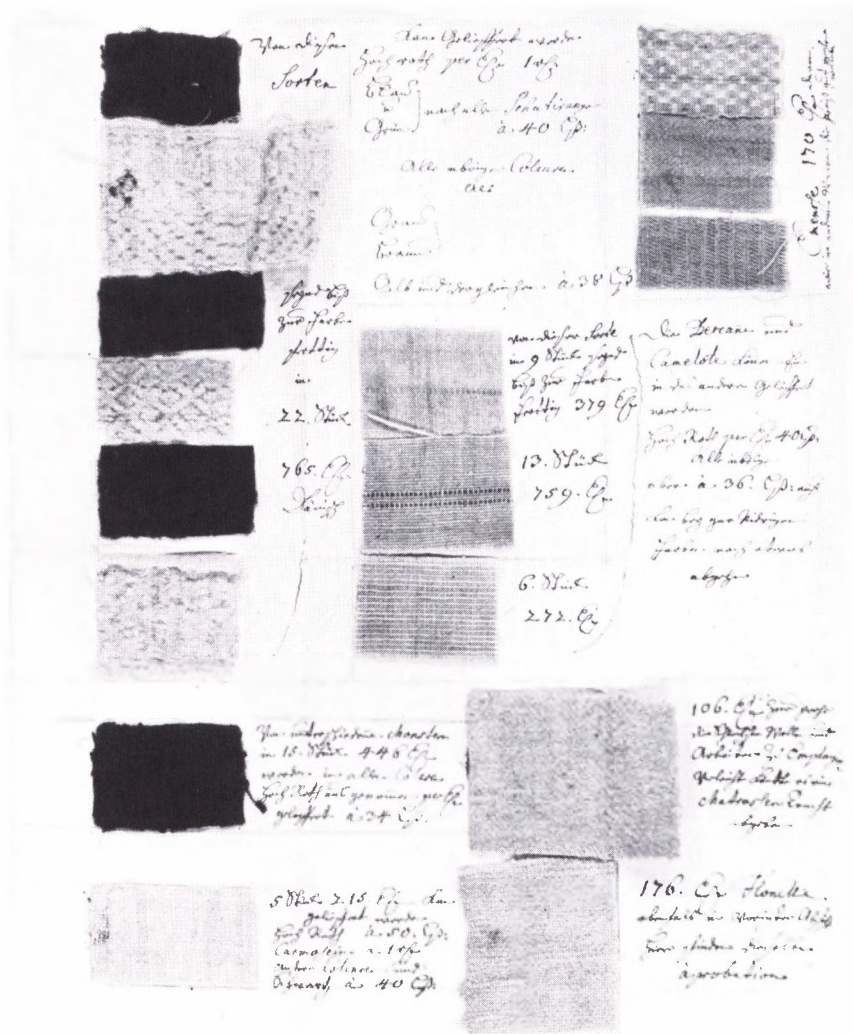
I første halvdel af juni betaltes husleje og kostudgifter direkte af administratorerne til værterne, men derefter fik tyskerne selv udbetalt løn – 6-12 skilling dagligt for enkeltpersoner og 10-16 skilling for ægte-

Dette kort over Odense og omegn blev i 1759 omtalt som 50 år gammelt. (V. Sylvest Frederiksen fot. efter foto i Møntergården, Odense Katedralskoles bibliotek).

par uden børn samt tillæg for børn. Det svarer til en årsløn på 25-50 rigsdaler for en enkeltperson. Denne løn ligger i underkanten af det normale i samtiden for en faglært arbejder, og det var derfor et stort problem for de fremmede at klare sig, ikke mindst fordi manglen på boliger skruede huslejerne op på et usædvanligt højt niveau.

Også andre sider af de fremmedes dagligliv måtte administratorerne tage sig af. Af de 394 personer, der er nævnt ovenfor i tabel 6.1, var 266 lutheranere, og dem var det enkelt at give den rette religiøse betjening, da der allerede fandtes tysksproget gudstjeneste ved Sct. Hans kirke af hensyn til det tyske islæt i den hvervede hær. Desuden var der 90 reformerte, og for dem fik man etableret en ordning, så

En side med en række forskellige vareprøver fra Anton Hübners væveri. (V. Sylvest Frederiksen fot., Rigsarkivet).

præsten ved den reformerte menighed i Fredericia – hvor der var tilladt en større religionsfrihed end noget andet sted i Danmark – en gang i kvartalet kom til Odense. Vanskeligst var det med de resterende 38, der var katolikker, da man i samtiden holdt skarpt øje med alle udslag af »papistisk sværmeri«. Efter mange overvejelser fandt man det mest betimeligt, at katolikkerne med mellemrum kunne få tilladelse til at rejse til Fredericia og besøge den katolske menighed, som der var blevet givet tilladelse til at oprette i denne by. Den katolske præst skulle altså ikke have mulighed for at udøve en skadelig indflydelse på lutheranske indbyggere i Odense.

Også sundhedsforholdene var i de første måneder et stadigt problem. Byens kirurg, David Tiedke, blev sat til at kurere de mange syge straks efter ankomsten. Han diagnosticerede en snes forskellige sygdomme blandt de fremmede, flest havde halsbetændelse og dysenteri. Tiedkes medicinske kunnen var dog ikke stor. Nok kunne han ordinere en del medicin – byens apoteker sendte i juni 1756 en regning til administratorerne på 70 rigsdaler for piller, pulvere, dråber m.m. – men Tiedkes foretrukne middel var åreladninger. I løbet af juni præsterede han 73 åreladninger på arbejderne, i juli 39 og i august, da følgerne af rejsen var overstået, fire. Det meget blod flød forgæves, som man kan tænke sig. I løbet af juni og juli begravedes 28 af de fremmede fra byens kirker og i resten af året yderligere 12 personer.

Men også på helt andre områder gav fremmedarbejdernes tilstedeværelse i byen problemer. Mange af dem synes hurtigt at være blevet stamgæster på byens værtshuse, hvad der måske ikke er så underligt, når man tager det store antal unge ugifte i betragtning. Men det gav uro og sammenstød med byens borgere og også klammerier blandt de fremmede indbyrdes.

I løbet af efteråret gav alle disse forhold anledning til stadig større bekymring. Hübner klagede i breve til Kommercekollegiet både over produktionsforholdene og arbejderne problemer. Han kunne ikke få de rette råvarer, arbejderne var ulydige, bylivet gav dem »alt for meget lejlighed til liderlighed«. De ufaglærte arbejdere, han havde fået med fra Bingen, var enfoldige bønder, der var uegnede til at være fabriksarbejdere. Arbejderne på deres side klagede over, at de var lokket til Odense med løfter om langt bedre forhold, end de havde fået. Huslejerne slugte næsten hele deres løn. Klimaet var værre end ventet. Brændsel var dyrt. Levnedsmidler var dyre, og lønnen var for dårlig.

Utilfredsheden viste sig også direkte ved, at nogle af arbejderne lod sig hverve som soldater, mens andre i protest simpelt hen forlod fabrikken og enten holdt sig skjult på Fyn eller søgte at finde vejen tilbage til Tyskland til fods.

På den baggrund kom man i Kommercekollegiet på den idé, at man kunne flytte fabrikken til et sted, hvor det ville være billigere at ernære arbejderne og lettere at holde kontrol med dem.

Først undersøgte man muligheden for at flytte ud til Kristiansdal (Dalum kloster), men interessen samlede sig snart om Tåsinge, hvis ejer, Niels Juel, erklærede sig villig til at modtage dem og lade dem etablere sig i nærheden af Valdemarsslot. I slutningen af maj 1757

Stamhusbesidder, kammerherre Niels Juel (1696-1766), ejer af stamhuset Thorseng (Tåsinge) fra 1714 til sin død, malet af en ukendt kunstner. (Pacht & Crone fot., Valdemarsslot).

drog gruppen af fremmede derfor ud af Odense med kurs mod Svendborg og Tåsinge, men den var reduceret stærkt i tal. En del var døde, 188 var forsvundet, eller som det hed i den officielle rapport »bortgået«, så det var kun 184 af de oprindelige indvandrede, der med deres væve, øvrige redskaber og personlige ejendele forlod byen.

I Odense har man vel draget et lettelsens suk, da man tog afsked med fremmedarbejderne, men der har måske også været en del af byens borgere, der har tænkt på, at de ville blive ramt på deres pengepung, når de fremmede ikke længere skulle have husly og ernæring, og når der blev mindre arbejde for byens håndværkere med leverancer til fabrikken og reparationer på bygninger og værktøj.

Hübners tid på Tåsinge blev kort. Han døde allerede den 28. august 1757, og under enkens og en senere tilkommen fabrikants ledelse var fabrikkens produktionsomfang i den følgende tid beskedent.

Hvad blev der så af de mange fremmede? Deres skæbner blev mangeartede. Nogle lykkedes det at slå sig ned i Odense som håndværkere og få en borgerlig næring, der gjorde dem til permanente indbyggere i byen. Enkelte af de faglærte arbejdere tilførte på den måde det odenseanske erhvervsliv en faglig kompetence af betydning. Nogle meldte sig til frivilligt arbejde i tugt- og manufakturhuset og fik på den måde tilknytning til byen, men det store flertal strejfedes rundt i landet som tiggere og blev så alvorligt et problem, at staten i august 1759 gav besked om, at de skulle »indfanges« og sendes til København, hvor man ville give dem arbejde ved de fabrikker, der fandtes i hovedstaden. Hvor mange, der nåede til København, vides ikke, men i hvert fald blev 14 af arbejderne i foråret 1760 sendt fra Odense med skib til hovedstaden.

Det storstilede projekt kostede formodentlig de danske skatteydere omkring 20.000 rigsdaler og de fremmede arbejdere store menneskelige lidelser. For Odense har virkningen været mere blandet. En del af de offentlige tilskud blev trods alt givet ud i byen.

Det sidste man i Odense mærkede til det mislykkede eksperiment, var auktionen over ejendommen Mageløs. Den solgtes i august 1761 til lægen Johannes Eichel. Ejendommen havde stået tom, siden arbejderne forlod byen fire år tidligere, og var stærkt stormskadet. Den indbragte derfor kun 1.250 rigsdaler.

Tugt- og manufakturhuset

Endnu en industriel nyetablering i 1750erne fremkom ved et offentligt initiativ. Under 1730ernes lavkonjunktur var der en omfattende arbejdsløshed, som med den mangelfulde sociallovgivning medførte et stort antal tiggere, der drog rundt i landet. Flere steder fremkom der derfor planer om at oprette arbejdsanstalter, hvor tiggerne kunne anvendes til arbejde. Uden for Fyn blev disse planer realiseret ved etablering af et tugt- og manufakturhus i Stege i 1742 og i Viborg i 1743.

På Fyn gik det langsomt. Ganske vist fremkom stiftamtmand Christian Sehested allerede i oktober 1731 med en skitse til, hvorledes et tugthus kunne oprettes, og i en lang indberetning til kongen om fattigvæsenet på Fyn fra januar 1733 skrev stiftamtmanden og biskoppen følgende:

»Til slutning må vi allerunderdanigst melde, at det ønskeligste middel var, både til de stærke og friske omløbende betlere her i provinsen at tvinge og til ungdommen, som formedelst ørkesløshed og lediggang opvokser i megen ondskab og ugudelighed, om der kunne oprettes et tugthus her i Odense, hvor udi så vel stærke og friske betlere kunne indsættes til arbejde, som de børn, der enten af egen modvillighed eller formedelst forældrenes enten fattigdom eller efterladenhed ikke falder enten til skole eller arbejde, kunne indtages og opdrages i gudsfrygt og kundskab og oplæres til noget, hvorved de i fremtiden ærligen kunne fortjene deres brød«.

I de følgende år blev der arbejdet videre med planerne, og i 1737 søgte man støtte til at oprette institutionen på Kristiansdal (Dalum kloster) med plads til 50 personer, men det blev ikke til noget, og derefter gik arbejdet næsten i stå i en halv snes år.

I slutningen af 1740erne kom der imidlertid på ny gang i planerne, og den 24. maj 1747 købte stiftamtet den tidligere bolig for domkirkens provst i Klaregade for 342 rigsdaler. Midlerne til købet var samlet ind blandt præster på Fyn. Tanken var at indrette en institution for 40 personer. Formålet oplyses at være, at tugthuset

»skal jage skræk i alle lediggang og ørkesløshed elskende mennesker og give dem afsky for at opholde sig i en provins, hvor de risikerer deres frihed, og hvor man med alle mulige midler søger at tvinge dem til det, som de af alle ting mest frygter for, nemlig ved eget arbejde at fortjene og erhverve deres brød og underholdning«.

Men institutionen skulle også kunne beskæftige folk, der frivilligt kom for at få arbejde, f.eks. fattige fra Odense, og man kunne eventuelt

Titelblad for foundationen for tugt- og manufakturhuset 1752. (Det kgl. Bibliotek).

indrette en speciel afdeling for kriminelle, der kunne afsone deres straf i tugthuset, ligesom der skulle åbnes for, at forældre kunne sende ulydige børn og håndværkere ulydige lærlinge til tugthuset for at opdrage dem til at blive gode samfundsborgere.

Ved en kongelig resolution af 7. april 1749 blev disse planer godkendt, og de praktiske forberedelser blev påbegyndt. Blandt andet blev der i sommeren 1749 indsamlet penge på hele Fyn til at ombygge provstegården i Klaregade og købe inventar og redskaber til anstalten.

Den 25. maj 1752 kunne der udstedes en foundation for et »tugt- og manufactuurhuus udi Odense for Fyen og Langeland med underliggende øer«, og den 28. august 1752 kunne man modtage de første indfangede tiggere.

Foundationen følger i hovedtræk forslaget fra 1748 og fastslår, at man skal modtage:

1. »Alle løsgængere og omløbende betlere, som er så friske og stærke, at de ved arbejde kan fortjene deres brød, men af lathed og dovenskab hellere vil stryge landet om for at betle end arbejde for deres føde«,
2. »de fattige, som vel for svaghed og anden årsag behøver almisse og kan nyde nødtørftigt ophold i deres egne sogne ... men hellere vil løbe om på landet for at betle og for at fortære det, de sammentrygler i liderlighed og drukkenskab«,
3. »børn, som enten imod deres forældre eller dem, som sig dem i forældres sted har antaget, eller tjenestefolk af mands- og kvindkøn, der mod deres husbond og håndværksmestre findes ulydige, opsætsige eller til andre grove laster forfaldne«,
4. »ægtefolk, som måtte leve uforligelig med hinanden«,
5. »alle både af mand- og kvindkønnet, som bliver idømt lejemåls- eller andre bøder at betale, og ikke enten alt eller noget deraf kan udrede«,
6. »de, som formedelst lathed, liderlighed og et ryggesløst levned, bedrager godfolk og af ingen anden årsag geråder i fattigdom«, og
7. »andre fattige mennesker, som gerne vil, men ikke altid kan få arbejde, skal det stå frit for at melde sig for inspektørerne for tugthuset for der frivilligt at arbejde, da de og skal nyde betaling for deres arbejde efter billighed«.

De ansatte skulle dagligt have et pengebeløb, som de kunne anvende til mad. Der skulle indrettes to sovesale for henholdsvis mænd og kvinder og så mange senge, at »lemmerne« kun behøvede at ligge to i hver seng. Om dagen skulle de arbejde flittigt med spinden og væven af uld, hør og hamp, og således at dem, der havde fået den hårdeste dom, skulle udføre det strengeste arbejde. »Banden, skælden, slagsmål og trætte« samt kortspil skulle være forbudt, og ingen af de indsatte

måtte »røge tobak eller drikke brændevin uden på de tider, dertil vorder tilladt«, og ved daglig morgen- og aftenbøn og ved gudstjeneste på søn- og helligdage skulle de opdrages til et bedre levned. Der skulle være lægeligt tilsyn med alle, og lægen skulle desuden barbære de voksne mandlige indsatte en gang om ugen. Det var ifølge foundationen ikke meningen – som det ellers var foreslået af stiftamtet – at tyve skulle kunne indsættes i tugthuset – for ikke at gøre stedet »infamt«.

Ved tugthuset skulle der ansættes en portner, der tillige skulle være spisemester, dvs. sælge fødevarer til de indsatte, og desuden en håndværksmester og en bogholder. Disse ansatte skulle være ansvarlige over for en inspektion bestående af fem Odenseborgere og være under tilsyn af stiftamtmanden og biskoppen.

Da man var klar over, at tugthusets udgifter ikke ville kunne dækkes ved de indsattes arbejdspræstationer, blev der bevilget et engangsbeløb til institutionen og nogle årlige beløb, bl.a. en ydelse fra de fynske godser og en afgift af hver nyansat embedsmand på Fyn.

Ved en udvidelse af foundationen af 10. april 1753 blev det også tilladt at tage landbobørn og fattigbørn fra de fynske byer i lære, og indtægterne blev i de næste 10 år forøget med provenuet af en afgift på handel med fast ejendom i Fyns stift.

Provstegården i Klaregade blev forud for de første fangers ankomst ombygget til et stort trefløjet anlæg. I den stadig eksisterende to-etages bindingsværksfløj ud mod Klaregade indrettedes arbejdstuer og i kælderens sovesale for »lemmerne«. I de to andre fløje mod nord og øst var der boliger for personalet og farveri til de varer, der blev forarbejdet af de indsatte. Til fabrikationen indkøbtes bl.a. otte væve og redskaber til spinderi, væveri og overskæreri. Overskæreriet overtog det privilegium, som H. P. Top tidligere havde haft (se side 106). Det samlede anlæg blev kort efter starten vurderet til 10.300 rigsdaler og var dermed en af byens største ejendomme.

For at ingen skulle være i tvivl om bygningernes formål, blev der i 1754 indkøbt en stor natursten, der med skib blev transporteret til byen fra København, hvor den var blevet forsynet med indskriften:

»Et dobbelt nyttigt hus, som dobbelt nytte bringer,
det lærer flittighed og betleriet tvinger.
Vor store Frederik, vor konge ejegod
på begge dele har så viselig rådet bod«.

Med de mange rekrutteringsmuligheder, der var opregnet i foundationen, var det en broget skare, der befandt sig på institutionen i de

Stenen med verset i muren på tugt- og manufakturhusets bygning i Klaregade. (Herluf Lykke fot., Møntergården).

Maleri af Klaregade set mod åen ca. 1800. Tugt- og manufakturhusets bygninger ses til venstre. Til højre indkørslen til bispegården. (Møntergården fot.).

næste 40 år. Mellem 1752 og 1790 blev det til 892 mennesker – eller i gennemsnit godt 20 nye personer om året. Flest kom ind i de første år, nemlig 60 i 1752 og 58 i 1753, og også i 1756 og i 1770 var der stor tilgang med 38 og 39 nyankomne. Til gengæld kom der kun syv nye i 1784 og otte i 1777. I de første år efter 1752 var anstalten fyldt til bristepunktet, og også i 1774-75, da der blev iværksat en jagt på tiggere overalt på Fyn, var der trængsel i bygningerne. Men i perioder og navnlig mod slutningen af århundredet var belægningen ikke ret stor. Ved folketællingen i 1769 var der 29 beboere og ved folketællingen 1787 kun 17.

I jagten på tiggere gik man frem med stor nidkærhed, som det kan ses af nedenstående brev til stiftamtmanden fra en mor, hvis søn var blevet indsat. Brevet er skrevet i tidens svulstige stil – næppe af moderen selv, men af en betalt skriver, der beherskede de rette vendinger. Brevet er dateret den 16. maj 1761.

»I Jesu navn nedknæler atter i dag jeg fattige enke i dybeste underdanighed for Deres høje Excellences fødder, sukkende, råbende og bedende med modigste hjerteråd og tårer over en nådig bøn høring i følgende: Ak nådigste gehejmeråd jeg fattige enke havde iblandt andre mine fattige kære børn en søn ved navn E.A. i sin alders tolvte år, hvilken om natten, da han lå ved min side i sengen, blev borttaget fra mig og for nogen tid siden indbragt i tugt-huset her i staden, hvor han nu er dømt til efter sigende at forblive i tolv år, hvilket, Gud i himmelen ved, smerter i højeste måde mit fattige moderlige

hjerter; allerhelst da jeg ej kan vide, at han i nogen måde har forset sig, thi han gik daglig i skole i Sct. Hans sogn på de fattiges og derhos nød fri klæder med andre børn i skolen, men stundom i skolegangen imellem skoletimerne var nødt til som et fattigt faderløst barn at bede folk om et stykke brød til sit nødtørfte livsophold. Ak højbydende herre. Drengen var betinget til en skomager her i byen og skulle i samme dage have indgået i lære hos Sr. [seigneur] Peder Kiøbenhavnner. Nådige herre. Mesteren har nu gjort sig al umage for at få drengen ud igen med løftet om, at han ej skulle være byen til byrde i nogen måde. Men Gud bedre mig. Forgæves. Er derfor min underdanigste bøn og begæring, at Deres høje Excellence ville befale, at min søn E.A. måtte løsgives og overleveres til sin mester Peder Kiøbenhavnner. Ak højbydende herre; den nådige Gud, som i sit hellige ord har sagt: Skikker faderløse børn ret og hjælper enkers savn, opvække og Deres høje Excellences hjerte til medlidenhed over mig. At mit sorrigfulde hjerte dog kunne læges og trøstes, og min søn E.A. fra tugthuset løsgives, da mit hjertesuk og ønske er og stedse skal være, at den nådige Gud for Deres og andre velgerninger igen vil velsigne Dem med allehånde åndelige og legemlige velsignelser. Forblivende i dybeste underdanighed

Deres Excellences, højædle høj- og velbårne herr gehejmeråd, stifts- og befalingsmand, højbydende herre, nådige herre, Deres ringeste tjenende og supplicant M.S., salig A.E.'s enke«.

Brevet er desuden påtegnet af den pågældende skomagermester, der bekræfter, at han vil tage drengen i lære.

Der kom dog ikke noget ud af ansøgningen, og lærepladsen måtte opgives. Da drengen slap ud et par år senere, kom han i stedet i reb-slagerlære, blev svend i 1769 og forlod derefter byen.

Årsagerne til indsættelserne var i øvrigt mangeartede. I de første par år var tiggere den helt dominerende gruppe, men der kom hurtigt flere andre typer til. Omkring 1760 brugte en del af de fynske godsejere institutionen til at afstraffe bønderkarle, der blev fanget efter at have forsøgt på at flygte fra godset og derved havde overtrådt stavnsbåndets bestemmelser, og trods foundationens regler var der i perioder også en del kriminelle, der fik en dom, der lød på ophold i manufakturhuset. Bestemmelsen om, at der også skulle uddannes tekstilarbejdere blandt unge, der meldte sig frivilligt, fik kun betydning i de første år, og da der efterhånden heller ikke meldte sig mange andre frivillige, fik institutionen mere og mere karakter af at være en ren straffeanstalt, og det produktionsmæssige aspekt, der havde været det oprindelige særpræg, gik tabt.

Denne udvikling kan ses af tabel 6.2, hvor de 892 »lemmer« fra årene 1752-90 er forsøgt opdelt på nogle hovedårsager til indsættel-

Tabel 6.2: Indsatte i tugt- og manufakturhuset 1752-90 fordelt efter årsag til indsættelse.

År	Tiggere	Krimi- nelle	Alkoho- likere	Overtræ- delser af moralske normer	Ulydighed	Flåre	Frivillige	Andet ¹
1752-55	36	3	5	19	4	20	9	70
1756-60	5	—	3	11	19	3	17 ²	51
1761-65	26	9	6	11	31	5	1	45
1766-70	20	2	7	8	25	2	1	33
1771-75	59	17	4	13	15	—	1	21
1776-80	26	2	2	8	5	—	—	26
1781-85	45	1	3	7	7	—	—	37
1786-90	38	13	3	2	9	—	1	10

1) Herunder en del børn til forældre, der blev indsat, samt en del indsatte, hvor årsagen ikke er opgivet.
2) Heraf 13 af arbejderne på Hübners fabrik.

Kilde: Odense tugthus' arkiv, fangeprotokol.

sen, så godt som det er muligt ud fra de bevarede oplysninger om de pågældende personer.

Nogle eksempler fra de rapporter, der blev optaget over de fleste nyankomne, kan give en illustration af de typer, som befandt sig på institutionen.

Blandt tiggerne havde en del længere tids omstrejfen på landevejen bag sig, f.eks.:

Fangeprotokol nr. 599 og 600 indsat den 16. august 1774:

»HJC, barnefødt i Odense, gammel 21 år, og GMM, barnefødt i Kværndrup, gammel 28 år, begge optagne i Hillerslev ved inkquisitionen i går og som løse folk, der er løbet sammen og avler børn, uagtet kvindemennesket skal være gift med en anden endnu levende mand og nu højfrugtsommelig ved denne og altså begået horeri, er de tilsammen her i tugthuset at arbejde udi tvende år og siden at være landet (Fyn) forvist«.

Fangeprotokol nr. 82 indsat den 27. april 1753:

»MK, som er optaget i Søby mølle og her til tugthuset indsendt med brev fra sognepræsten og fogeden på Søbysøgård, hvilket brev forklarer, at hun ikke alene haver omløbet og betlet der i sognet, men endog opført sig uanstændigt både med drukkenskab, trusselsord og utilladelig tobaksrøgen m.m. ... Hun foregiver at have været gift med DK, soldat ved kronprinsens regiment, død for en 18 år siden. Hendes pas havde hun haft liggende hos AF her i Odense, men er bortkommet for hende. Forklarer ellers, at hun for 3/4

1774 den 16 Aug.
 Nr: 599 Hans Jacob Christensen Lønn Pind i Odense gammel 21 Aar og
 Nr: 600 Piertrud Marie Mortensdatter bonfad i Curmandrup af 28 Aar
 begge optagne i Hillerøstet ved Inquisitionen i gaads by for lovs
 Lovet de og Løbs Jæger og andes som nægtes Quindrummet
 Lovet naar giftt hnd en anden nydelig kvant Mand, og med sig
 fængselsomt og Jæger og altsaa hysark forsvær, og at hel-
 fænk for i Tuffenit af Arbeid i de 2 de Aar og
 siden at som Landst forsvær

1774 den 16 Aug.
 Nr: 601 Johan Liebk gammel 62 Aar sin forsvær og fød i Odense
 med den generelle Inquisition optagne i Hinge by, men af
 Lovet og Muller - Præd bog i den exameneset og Jæger som
 i Land Jæger de nye Prof alle Skudemaal for, at Arbeid
 i Tuffenit - Jæger Aar, altsaa Læge til hoi, forsvær
 for god Jæger og Arbeid altsaa fandt Prædrot Arbeid

Indførsler i tugthusets fangeprotokol 1774.
 De under nr. 599 og 600 opførte fanger er
 omtalt side 122. Nr. 601 var en 62 år
 gammel landstryger. (V. Sylvest
 Frederiksen fot., Landsarkivet for Fyn).

år siden har været sidst til alters i Garnisons kirke i København hos den tyske
 præst og har opholdt sig i mange år af og til i København og af og til rundt
 om i Sjælland, Fyn, Falster og Lolland, hvor hun har rejst omkring for at
 sælge viser og Nürnberger breve og ellers holdt sit hjem i København og
 logeret hos en mand i Mikkil Bryggersstræde, som hun ej kunne erindre
 hvad hed«.

Fangeprotokol nr. 47 indsat den 30. september 1752:

»PH, gammel 87 år, men ved ej, hvor han er født, siden hans forældre er
 døde, da han var 2 år gammel, har ellers tjent ved krigen i 41 år og derfra
 fået sin afsked for 12 år siden, da han derefter har opholdt sig i Holsten og
 Jylland og til sidst en 2-3 år i Sønder Bjert ved Kolding, hvor han sidst gik til
 alters ved Sct. Hansdags tide og straks derefter tog her til Fyn og kom over
 ved Fynsskov, har siden gået og betlet på Langeland, Tåsinge og her i landet,
 indtil i går, da han blev pågrebet i Rynkeby sogn, hvor da den almindelige
 inkvisition var«.

De fleste af de pågrebne tiggere var naturligt nok danske, men der var
 ganske mange fra rigets øvrige dele – Norge og hertugdømmerne –
 og ikke få fra Sverige og Tyskland samt nogle enkelte længere væk
 fra, f.eks. en fra Salzburg.

Blandt de kriminelle var flest småtyve og enlige mødre, der havde
 dræbt deres børn og fik en livsstraf forvandlet til livsvarigt ophold i
 tugthuset, men også andre straffe kunne blive omsat til tugthusstraf,
 f.eks.:

Fangeprotokol nr. 307 indsat den 26. november 1761:

»ECR, 19 års barn født her i Odense, indsendt dags dato med kongelig allernådigst resolution dateret Fredensborg den 20. november sidstleden for her at arbejde hendes livstid i stedet for den den 15. oktober næstforhen over hende afsagte højesteretsdom at miste sit hoved ved sværd med videre formedelst at hun har villet ombringe et drengebarn her i byen, hvor hun tjente, med en kniv«.

Alkoholisme var ofte forbundet med ægteskabelige stridigheder, men findes også i anden form:

Fangeprotokol nr. 81 indsat den 19. april 1753:

»MCB, født her i Odense, gammel nogle og fyrretyve år, været forhen i Møens tugthus i trede år formedelst hendes slette forhold og drik og anden liderlighed indsat, men igen udtagen i håb af forbedring. Men da hun nu er kommet på fri fod igen, og hendes brødre, især en skomager navnlig CB her i Odense, havde antaget sig hende, i eget hus employeret og brugt til husgering og deslige eller og hos fremmede at tjene, på hvilke begge dele han har gjort forsøg, men med hende ikke kunnet komme nogen vej, da hun både hos ham selv ikke har villet gøre godt, ej heller hos andre villet tjene, men løbet af sådan sin tjeneste og hele otte dage svævet om som et galt menneske, så han desårsag ved memorial af den 14. april 1753 har forlangt, at hun her måtte blive imodtaget til arbejde og forsøge om hun sig i sit liv og levned ville forbedre, da om hun viser nogen kendelig forbedring, vil reservere sig at få hende ud, dog at fabrikken ved hende kan være skadesløs«.

Fangeprotokol nr. 356 indsat 28. december 1763:

»CP fra Middelfart, gammel 36 år, indsendt med politiforhør og dom af 24. dennes afsagt af birkedommer L sammesteds, hvorefter hun formedelst drukkenskab samt for at have udsat hendes mands og børns klæder såvel som det godtfolk har flyet hende at spinde, alt for at drikkende varer, item for den ulykke hendes mand JM har befrygtet, hun med en kniv har villet gøre på deres ældste drengebarn med videre, er dømt at arbejde i Odense tugthus et år foruden hvad hendes hidførsel med vogmands vogn og varetægt har kostet. Hvilken dom hende således her i samlingen blev forkyndet, hvorimod hun intet til sin befrielse vidste at indvende og var med den idømte straf tilfreds, endskønt hun derhos forklarede, at de over hende førte vidners udsigende var til dels usandfærdig og urigtig«.

Vold i hjemmet er også en hyppig årsag uden nødvendigvis at være forbundet med alkoholisme:

Fangeprotokol nr. 469 indsat den 13. januar 1770:

»HJE, skomagervend her af Odense, gammel 40 år, indsendt dags dato med et over ham den 9. dennes holdt politiforhør og derpå fulgte Odense

rådstuedom, hvorefter han formedelst en tyrannisk omgang i sit hus og imod hans kone, efterladenhed i den omsorg han burde have for kone og børn og skodesløshed med lys uden lygte ved stråtag m.v. er tilstuden her i tugthuset at arbejde i tvende år og derefter så længe direktørerne for ret måtte eragte ifald han ikke kunne erhverve sig sådant skudsmål efter den tids forløb, at kunne sættes på fri fod.

Fangeprotokol nr. 317 indsat den 17. maj 1762:

»MB, smed fra Kullerup, Lykkesholms gods, gammel 55 år, indsendt med dom afsagt på Lykkesholm dags dato af herredsfoged B formedelst hans befrygtede omgang med ild samt utilbørlig omgang med kone og børn såvel som mod andre hans naboer at have truet at ville jage en kniv i dem med videre, hvorhos han efter ovenmeldte dom er tilfunden at arbejde i tugthuset ifølge fundationen, indtil han efter kendelig forbedring af hans herskab igen bliver udbegæret, imod hvilken dom, som ham blev betydet, han intet havde at indvende.

Gruppen overtrædelse af moralske normer i tabel 6.2 omfatter først og fremmest forhold, der stødte an mod samtidens opfattelse af seksualitet:

Fangeprotokol nr. 191 indsat den 27. juli 1756:

»RS, 56 år gammel, husmand på Ulriksholms gods, Ullerslev, indsendt med dom afsagt ved Ulriksholm birk dags dato, hvorved han formedelst et ondt og forargeligt levned med en løs og ledig kvinde AH af hvem han til sidst er udlagt til barnefader for hendes uægte barn, foruden et ondt og ukristeligt levned med hans kone er dømt at arbejde her i 10 år, hvilken dom for inddømte RS blev oplæst og betydet dens indhold, hvorimod han intet havde at erindre, uden at han mente, tiden, som han var inddømt her, var noget lang og derfor håbede, direktørerne ham den modererede straffen blev faktisk nedsat til 5 år.

Men også overtrædelser af religiøse normer blev der set alvorligt på:

Fangeprotokol nr. 720 indsat den 2. april 1781:

»AP af Lykkesholms gods, gammel 16 år, indsendt med promemoria fra fuldmægtig B til revselse og forbedring i særdeleshed for hans efterladenhed i at lære sin kristendom for at komme til konfirmation, mod at hans herskab ifølge fundationen bliver pligtig refusionen for samme at betale, dermed drengen ikke havde noget at indvende.

Endelig skal anføres et par eksempler på, at børns ulydighed mod forældre kunne føre til indsættelse:

Fangeprotokol nr. 168 indsat den 16. januar 1756:

»MK, født i Vejrup, gammel 16 år, som af hendes moder KP i bemeldte

Vejrup er indsat her i tugthuset for hendes begangne løsagtighed og ryggesløse levned til revselse på nogen tid, hvorom hun nærmere vil indgive sin skriftlige memorial.

Fangeprotokol nr. 190 indsat den 15. juli 1756:

»JH fra Odense, 9 år gammel, indsendt af faderen LK på nogen tid til revselse og for at bringe ham til lydighed, hvorimod faderen efter hans skriftlige bevis herfor af 10. juli erbyder sig at erstatte hans forplejningspenge.

De fleste af de tvangsmæssigt indsatte var der kun en kort periode. Det oplyses i fangeprotokollen kun ved få personer, hvornår de blev løsladt – eller flygtede –, men af de 17 »lemmer« ved folketællingen i 1787 var kun tre langtidsfanger – to var indsat i 1771 og en i 1778. De øvrige 14 havde været der under to år, og i de to år var der blevet indsat 52 fanger, hvoraf en var død, så 38 må være kommet ud igen efter et relativt kort ophold.

Af de indsatte var omkring 2/3 mænd og 1/3 kvinder, men da der var flere kvinder med langtidsstraf – mænd med langtidsstraffe blev som oftest sat til arbejde ved fæstningerne – var klientellet, der opholdt sig i tugthuset, normalt omtrent ligeligt fordelt mellem mænd og kvinder. Alle aldersklasser var repræsenteret i tugthuset. I de første år blev der indsendt mange gamle, formodentlig fordi en række fynske sogne håbede, at de på den måde kunne blive lettet for nogle af deres fattigudgifter, men direktionen returnerede en del af dem med den begrundelse, at produktionshensynet skulle stå i forgrunden, og derfor kunne man kun modtage folk, der kunne producere noget.

Med det klientel, der er omtalt i det foregående, har det ikke været nogen let opgave at nå det formål, der var tænkt med anstalten. Det kneb med at få de indsatte til at leve op til både de moralske og de arbejdsmæssige forhold, som ledelsen ønskede. Indtil 1790 fødtes der 24 børn i tugthuset, hvor undfangelsestidspunktet ligger efter moderens indsættelse i anstalten, og i de fleste tilfælde var faderen en af de mandlige indsatte. De fleste af disse fødsler ligger mellem 1754 og 1765; derefter synes ledelsens bestræbelser at være lykkedes noget bedre.

»Lemmerne« omfattede heller ikke institutionen med de blideste følelser. Ved et brandretsforhør i 1765 efter en mindre brand i et skur kom det frem, at adskillige af de indsatte var kommet med trusler om at sætte ild til bygningerne – eller med et vidneudsagn havde ønsket »at Fanden måtte splitte det [manufakturhuset] ad for alt det ondes skyld de måtte lide her«.

Sundhedsforholdene har næppe heller været de bedste. I løbet af

de 38 år fra 1752 til 1790 døde 119 af de indsatte, hvilket er mindst fire-fem gange den normale dødelighed i samtiden for en befolkningsgruppe med en alderssammensætning som tugthusets klientel. De værste år var 1771-73. I de tre år døde 31 indsatte. Foundationens bestemmelser om lægeligt tilsyn er, så vidt det kan ses, blev fulgt – selv betydelige apotekerregninger blev betalt af bogholderen – men den lægelige kunnen var ikke stor og har ikke haft væsentlig betydning for forholdene. Da kronprinsen, den senere kong Frederik VI, i sommeren 1787 besøgte Odense og blandt andet besøgte tugthuset, fandt han da også sundhedsforholdene så dårlige, at han på stedet skænkede 100 rigsdaler til en forbedring, og det blev benyttet til en større oprydning, der kostede det tredobbelte beløb. Den omfattede blandt andet indsættelse af større vinduer og indkøb af ekstra sengetøj, og det bestemtes, at bygningerne fremtidig skulle fejers indvendig tre gange om ugen og væggene kalkes en gang om året.

Medvirkende til den dårlige sundhedstilstand kan også kostens ensidige sammensætning have været. Ved periodens slutning fik de indsatte daglig: 1 1/2 pund rugbrød, en kande fuld af suppe eller kål eller ærter eller grød eller vælling, men ingen kød eller »sulevarer«, da dagpengene ikke kunne slå til til dette.

Produktionsforhold i tugthuset

Som der står på indskriften på muren ud mod Klaregade, var hensigten med tugt- og manufakturhuset en dobbelt, nemlig dels at få dæmpet betleriet, dels at få sat produktion i gang i god merkantilistisk ånd, og at dette sidste forhold spillede en stor rolle, kan ses af, at institutionen ikke sorterede under kancelliet, der havde med justits- og fattigvæsenet at gøre, men under Kommercekollegiet, der stod for erhvervslivets fremme.

Tanken var derfor også, at de indsatte skulle kunne producere så meget, at tugthusets virksomhed kunne løbe rundt med det begrænsede tilskud, som fremkom fra de mindre indtægter, som var blevet tilstået ved oprettelsen. Det blev imidlertid hurtigt et problem for tugthuset, dels at produktionen ikke blev så stor som ventet, dels at man for straks fra starten at kunne få alle led i en tekstilproduktion i gang havde finansieret indkøbet af redskaber ved i 1753-54 at optage et lån i Odense kommunitet på 6.000 rigsdaler, hvilket belastede regnskaberne med en årlig rentebyrde på ca. 300 rigsdaler.

I de fleste år i 1750erne var der derfor underskud på tugthusets

Frederik VI (1768-1839) var Danmarks konge 1808-39, men fungerede allerede fra 1784 som landets egentlige leder under faderens sindssygdom. Billedet her er malet af Jens Juel, mens kronprinsen endnu var ganske ung. (Bent Næsby fot., Frederiksborgmuseet).

Kommerceassessor Matthias Lunding (1760-1806), der bl.a. besøgte Odense på sin rejse gennem Danmark 1787. Han beskrev byen og en række af virksomhederne her. (Foto efter miniature i privateje).

regnskab, som kun kunne dækkes ved yderligere lånoptagelse. Man fattede derfor den beslutning i 1765, at man skulle forsøge at få produktionsvirksomheden bortforpagtet til private, men selv om man indrykkede annoncer i både danske og tyske aviser meldte der sig ingen interesserede, og også købmandslavet, der en overgang overvejede, om det skulle påtage sig produktionen, hvis det kunne få en række kongelige begunstigelser til gengæld, meldte fra. Virksomheden måtte derfor fortsætte i uforandret form og stadig med underskud. I midten af 1770'erne var gælden steget til ca. 10.000 rigsdaler, og et typisk årsregnskab så da ud som vist i tabel 6.3, dvs. med et underskud på over 400 rigsdaler.

I de følgende år forhandlede der mellem tugthusets direktion og centraladministrationen om en reform af virksomheden, og i 1782 blev væverivirksomheden nedlagt. Fremtidig skulle der kun spindes i tugthuset, og spinderivirksomheden skulle ske for det militære uldmanufaktur i København, der både skulle levere ulden og aftage garnet. Derved kunne der spares nogle udgifter til ansatte, og desuden skulle en del af gælden nedbringes ved hjælp fra Møns tugthus og indtægterne øges ved at forhøje tilskuddene. Reformen blev gradvist sat i kraft i de følgende år og gav efterhånden noget bedre økonomiske forhold for virksomheden.

De tidligere anvendte to rejsedagbøger fra 1787 omtaler også tugthuset og kan derfor give et indblik i forholdene efter reformen. Den »rejsende sachser« skriver:

»Et tugthus, som ikke fattes for værdige kandidater, men hidtil har haft megen vanskelighed med at føde dem, hvorfor lemmerne tilforn har måttet gå i dagleje hos folk i byen og været så ærlige at indfinde sig om aftenen rigtig igen i deres fængsel. Nu skal det dog have læt en bedre indretning«.

Matthias Lunding skriver følgende:

»Om eftermiddagen var jeg på tugthuset, hvor der var i alt 15 fanger, der spandt og kartede grov uld for Guldhuset [det militære uldmanufaktur] og fik 5 skilling for strengen; forhen havde det været fattige folk tilladt at komme der og spinde, men det var nu afskaffet, da Guldhuset ej behøvede det, til stor tab for byens fattige; det synes dog, at det var billigt, magistraten sørgede for at beskæftige dem. Bogholderens gage var 100 rigsdaler foruden agrements tillæg; der var spindemester og portner; hver fange har daglig 5 skilling. Der var et godt farveri til stedet«.

Vi har ikke andetsteds fra oplysninger, der kan bekræfte, at fanger er gået ud i dagleje. Forholdene synes snarere at tyde på, at det er for-

Tabel 6.3: Tugthusregnskab 1775.

Indtægter	Rigsdaler	Udgifter	Rigsdaler
Tilskud fra herredskasserne	400	Renter	460
Andre tilskud	270	Løn til ansatte	350
Frivillige bidrag	70	Løn til lemmerne	912
Kollekter	65	Vedligeholdelse af bygninger	60
Indtægter af lemmernes arbejde	550		
I alt	1.355		1.782

Kilde: Rigsarkivet, Kommercekollegiets arkiv 1735-1816, pakke 2123.

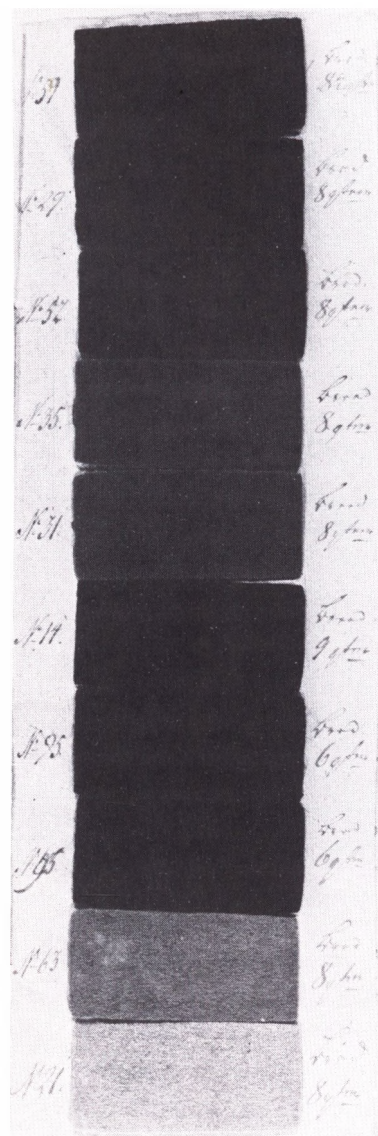
kert. I det hele taget er Lunding bedre orienteret, og hans bemærkninger om den manglende beskæftigelse for de fattige kan måske være et udtryk for, at man lokalt ikke har været helt så tilfreds med reformen, som man tilsyneladende – ud fra rent finansielle hensyn – har været i centraladministrationen.

Odense sukkerraffinaderi

Også det private initiativ trivedes i Odense i 1750erne, og de fabriksgrundlæggelser, som det gav anledning til, fik længerevarende betydning for produktionen af industrivarer end de to offentligt anlagte virksomheder, hvis forhold er behandlet ovenfor.

Den danske erhvervelse af øerne Sct. Croix, Sct. Thomas og Sct. Jan i Vestindien i slutningen af det 17. og begyndelsen af det 18. århundrede gav mulighed for, at der også til Danmark – ligesom til andre kolonimagter – kunne hjemtages rørsukker, som kunne danne basis for en hjemlig sukkerraffineringsindustri. Indtil 1750 havde Vestindisk Kompagni i København monopol på at raffinere det hjembragte rørsukker, men derefter blev der åbnet for, at også andre efter ansøgning kunne få tilladelse til at etablere raffinaderier. Odense blev det første sted i provinsen, hvor det lykkedes private at få stablet et raffinaderi på benene – nemlig allerede i 1751.

Initiativtagerne var tre af byens fremtrædende mænd, amtsforvalter Jens Baar, borgmester og toldforpagter Laurids Erichsen og byens apoteker Johan Christopher von Westen. De indgik i et interessentskab med en tredjedel hver og fik den 16. marts 1751 udstedt et kongeligt privilegium, der gik ud på, at der ikke i de næste 30 år kunne oprettes andre raffinaderier i Fyns stift, at der ikke skulle beta-

En vareprøve fra tugt- og manufakturhuset i Odense er bevaret i et auktionskatalog fra 1755. (E. Pantou fot., Landsarkivet for Fyn).

Apotheker Johan Christopher von Westen (1701-74), der var en af initiativtagerne til sukkerraffinaderiet i Odense, malet af en ukendt kunstner. (Hans Petersen fot. efter ætsning af maleri, Frederiksborgmuseet).

les kommuneskat af virksomheden og dens fuldtidsansatte, og at råvarerne til produktionen kunne indføres toldfrit, dog at råsukkeret foreløbig skulle købes af Vestindisk Kompagni. Salget skulle ske til det fynske område og udenlands, et afsætningsområde, der i 1753 blev udvidet til også at omfatte Ribe stift.

Fra København har man adskillige eksempler på ildebrande forvoldt af sukkerraffinaderiernes store inddampningsanlæg, hvor der anvendtes stenkul og derfor nåedes højere varmegrader end i de andre fyr i byen, hvor der hovedsagelig blev fyret med træ og tørv. Det er måske baggrunden for, at man i Odense valgte at lægge virksomheden uden for portene. Interessenterne købte endnu i 1751 en købmandsgård, der lå på åens sydbred ved Møllebroen – i dag Frederiksgade 2-4, firmaet Elias B. Muus' gård – og her gik man i gang med store byggearbejder, så der inden længe fandtes 12 bygninger på grunden, som dels rummede raffinaderiet, dels bolig for de ansatte, en 10-15 personer. Desuden anskaffedes et kostbart udstyr af bl.a. kedler, koge- og kølepander, skum- og klarebækkener, forme og potter. De største kogepander, der var af messing, kunne rumme over 1.000 liter.

I 1751 ankom også det første råsukker fra København, og produktionen gik i gang. Det brune råsukker, der kom hjem fra Vestindien, var fremstillet ved knusning og presning af sukkerrørene og en efterfølgende inddampning af den saft, der løb fra. Raffineringsprocessen, der skete i Danmark, bestod i, at der til råsukkeret tilsattes forskellige klaringsmidler, hvorefter det blev kogt af flere gange, og urenheder blev skummet af eller frasiet. Derefter blev saften stillet til en langvarig afkølings- og udkrystalliseringsproces, hvorunder der aftappedes sirup, og til sidst blev sukkeret tørret i særlige opvarmede rum. Hele processen, fra råsukkeret blev modtaget, indtil det færdigproducerede sukker i forskellige kvaliteter var klar til salg, tog meget lang tid, så der var normalt store mængder varer under forarbejdning i virksomheden.

Produktionsomfanget svingede meget i årene fra 1751 til 1790, men var formodentlig størst under den amerikanske uafhængighedskrig 1776-83, da det danske monarki nød godt af at være neutralt, mens de andre lande med kolonier i Vestindien fik deres sukkerhandel forstyrret af krigshandlingerne. Flere af de skibe, der i disse år gik fra Odense til Amsterdam (se side 170), har sikkert haft sukker om bord. For at kunne klare den store efterspørgsel i disse år foretog man også betydelige udvidelser af anlægget.

Privilegiet var dog næppe nogen guldgrube for interessenterne. De klagede i de første år gentagne gange over svigtende afsætning, mens det gik meget bedre under den preussiske syvårskrig fra 1756 til 1763 og som nævnt under den amerikanske uafhængighedskrig.

Af den første generation af virksomhedsejere døde Erichsen allerede i 1756, men hans enke beholdt andelen i raffinaderiet til 1765, da hun solgte den til en indvandret englænder Peter Appleby, der i 1768 blev eneejer af virksomheden efter at have udløst Baar og Peter von Westen, der i 1762 havde overtaget sin fars anpart.

Appleby ejede virksomheden til sin død 1774 og efterfulgtes som ejer af sønnen John Appleby 1774-79 og svigersønnen John Brown 1779-89. Bag det sidste ejerskifte lå økonomiske vanskeligheder, der endte med John Applebys fallit, og også Brown måtte give op, selv om han synes at have tjent gode penge, indtil freden kom i 1783. Under den følgende fredskrise kom nemlig en række af Browns øvrige aktiviteter i København og Vestindien ud for store tab, og i 1789 måtte han

Kobberstik af Odense set fra syd, udført af Alexia de Lode til tredje bind af Pontoppidans danske atlas (1767). (Møntergården).

Anna Appleby (1738-98) var gift med John Brown, der er afbildet overfor. Maleri, muligvis af P. Wichmann. (Pacht & Crone fot., Halsted kloster).

derfor lade raffinaderiet gå på tvangsauktion. Det blev solgt for godt 20.000 rigsdaler til den tidligere generalguvernør over de vestindiske øer Ulrich Wilhelm de Roepstorff.

For Odense by har den direkte økonomiske virkning af sukkerraffinaderiet nok været begrænset. Beskæftigelsen var som nævnt begrænset til en 10-15 mennesker, og de betalte ikke skat til den kommunale kasse. Indirekte har virkningen derimod været en del større. De omfattende byggearbejder, der gjorde anlægget til et af de største i byen, har givet god beskæftigelse til de lokale håndværkere, og desuden har der været brug for store transportydelser set med datidens øjne. Den årlige mængde råsukker, der kom til byen med Odenseskibe – heraf et, der ejedes af raffinaderiet –, var i de bedste år mellem 100 og 150 tons, hvortil kom adskillige læster engelske stenkul. Det skulle ad dårlige veje transporteres fra raffinaderiets lager ved Skibhusene gennem byen til bygningerne ved åen og blev da til nogle hundrede vognlæs. En del af de færdige sukkervarer skulle den modsatte vej for til søs at transporteres til forbrugerne rundt omkring på Fyn, i Sønderjylland og i perioder også til Sverige og Holland.

Mens det for det meste af perioden fra 1751 til 1790 kan være vanskeligt at få andet end lidt spredte glimt af produktionsforhold og -omfang, har vi fra 1787 en kort samlet beskrivelse af raffinaderiet forfattet af kommerceassessor Matthias Lunding, der i sin dagbog den 10. juli skriver:

»Derfra på sukkerhuset, hvor regimentskvartermester Sekmann, der har administrationen og er en mand af mange økonomiske indsigter, viste mig omkring. Værket har tre kogekedler [pander], en sipande og fire kølepander, har betydelig afsats, men kan ingenlunde holde pris med de københavnske, da de har så store byrder: 1) Fragten for de rå materialer fra København til Odense, som er 6 à 7 mark pr. fad og 3 rigsdaler pr. læst stenkul og så fragten for sukkerformene; 2) transporten på pramme og både op i fjorden ved Stige og 3) at føre det derfra igen på axelen op til Odense og 4) så derfra igen til oplagsstederne i Assens, Nyborg og Fredericia – Svendborg og Fåborg tager deres sukker fra København – Tørreløfterne var således indrettede, at ved at lægge i kakkelovnen i det mindste loft, røgen steg op i kakkellovnene på de øvre lofter og varmede dem. Candisstuen var således indrettet, at de stod fire pletter højt ... De var misfornøjet med sukkerformene fra Kastrup, fordi de drak mere sirup end de hollandske; de holdt 25% bedre; af det vand, hvori de skyllede de brugte forme, brændte de brændevin ... De bruger årlig mellem 400 og 500 fade sukkerrør«.

Overgades sæbesyderi

I 1752 fremkom der planer til endnu en industrivirksomhed i Odense. Prokurator og landfiskal Wolrath Holm og købmand Peter Eilschou søgte om at få privilegium til at oprette et sæbesyderi og en oliemølle med de samme typer af begunstigelser, som sukkerraffinaderiet havde fået.

Sæbe havde man hidtil kun produceret i København, og de sæbetyper, man ikke kunne få fra hovedstaden, hentede man fra Lübeck og Amsterdam. I 1746 blev der for første gang givet tilladelse til at koge sæbe i provinsen, nemlig til ejeren af herregården Buderupholm mellem Ålborg og Hobro. Måske var det dette privilegium, der gav andre ideen, for fra begyndelsen af 1750'erne kom der planer om sæbeproduktion i mange provinsbyer, men de første blev realiseret i Odense og Fredericia.

Foretagendet i Odense fik dog ikke helt så fordelagtige betingelser som sukkerraffinaderiet. Da der faldt kongelig resolution i sagen den 24. august 1753, lød den på, at interessenterne fik sikkerhed for, at der ikke kunne oprettes andre lignende fabrikker i Fyns stift de næste 20 år, men der skulle betales told af indførte råvarer, og der blev ikke givet skattebegunstigelser. Først efter en fornyet ansøgning blev der i 1762 givet toldfrihed for importeret hampeolie til fabrikken for de følgende 10 år.

Selv om de to privilegieindehavere hørte til byens rigeste mænd, fandt de det alligevel ønskeligt at trække en tredje person, nemlig Johan Eskil de Falsen, der ejede herregården Søbo mellem Assens og Fåborg, med ind i planerne, og den 6. juni 1754 indgik de tre mænd en konvention om et interessentskab med lige store andele i virksomheden.

Fabrikken blev anlagt i Overgade 58, som blev købt i 1755 eller 1756 og hurtigt efter stærkt udvidet. Hovedbygningen var herefter i to etager, hvoraf den øverste blev brugt til beboelse og den nederste og sidehusene mod gården til produktionen. Det samlede anlæg blev allerede i 1761 vurderet til 10.000 rigsdaler og var dermed en af byens største ejendomme (se side 23).

Der blev ikke anlagt nogen oliemølle ved fabrikken, skønt dette var medtaget i privilegiet, og produktionen foregik derfor alene på grundlag af indkøbte færdigpressede olier. Produktionsprocessen bestod i, at potaske og kalk udludedes i en måneds tid, og den fremkomne lud blev derefter kogt i vegetabilsk olie i en kobberkedel i 16 til 18 timer. I

Grosserer og skibsreder John Brown (1723-1808), malet af P. Wichmann 1759. Brown ejede 1779-89 sukkerraffinaderiet i Odense. (Pacht & Crone fot., Halsted kloster).

Tavle med kongemonogram fra sæbesyderiet i Odense 1755. (Efter C. Nyrop: Om danske Sæbesyderier og Oliemøller).

samtiden bruge mange andre sæbefabrikker dyrisk fedt (tælle eller hvalolie) i stedet for planteolie, men det synes ikke på noget tidspunkt at have været tilfældet i Odense.

I Matthias Lundings rejsedagbog har vi en beskrivelse af anlægget, som det så ud i 1787. Han skriver:

»Den 10. juli var jeg på sæbesyderiet. Mesteren hedder Nielsen og er en holden mand; var efter mit skønnende et vel indrettet værk; havde 12 med cement opmurede ludbakker med kummer under, ni på den ene side og tre på den anden. På den side, hvor de tre er, står og kedelen, hvori kan koges i hver kogning 80 tønder; under kedlen er en stor metalpote. Imellem hver to kummer er en oliebakke, som er skilt fra kummen ved mure, der er opmurede med cement. Den store oliebakke er på den anden side af gården, også opmuret med cement og rummer 400 tønder. Olien pumpes op med en køberpumpe; over oliebakken er kalkmagasinet, der bruger kalcineret aske – den faldt blålig og fik den fra Danzig og Königsberg. Til to tønder kalk bruger de 10 pund aske. Mesteren sagde, at de kogte omtrent 400 à 500 tønder, men efter anden beretning kun tre kogninger årlig = 240 tønder. I salig Eilschous tid kogte de 700 tønder årligt; men han solgte og ringere end de københavnske; men hans enke ville have lige så meget, og siden den tid er det i aftagende; og mesteren mente, at når beholdningen var forbrugt, ville hun rent ophøre. Hun vil sælge det for godt køb«.

Hvor mange mand virksomheden beskæftigede, ved man ikke, men det har sikkert højst været en halv snes stykker. Af overordnet personale fandtes kun en bogholder og sæbemester – i 1787 den ovennævnte Mads Nielsen.

Fra 1761 kendes en lageropgørelse, der viser, hvilke typer råvarer der blev brugt. Der fandtes da 75.560 pund hampeolie, 7.672 pund rapsolie, 51 fade potaske, hentet fra Holsten og Østersøområdet, og desuden af færdigvarer 106 tønder god sæbe og 47 tønder sæbe, der skulle omkoges. Om disse mængder har været typiske for længere perioder, vides ikke, men Lundings ovennævnte oplysninger kunne tyde på, at virksomhedens produktion har været indskrænket noget mod periodens slutning.

Det fremgår også indirekte af Lundings oplysninger, at ejerforholdet var blevet ændret. Af de oprindelige ejere døde de Falsen allerede i 1758, hvorefter Eilschou i 1763 overtog hans arvingers part, og efter nogle stridigheder med Holm blev Eilschou ene-ejer i 1771.

Trods de dårlige forhold i 1787 kom virksomheden til at fortsætte og blev den af 1700-tallets industrivirksomheder, der holdt sig bedst.

Den blev senere inkorporeret i firmaet Danske Oliemøller og Sæbefabrikker A/S, der i 1973 blev omdannet til Oliemøllegruppen A/S.

Andre industrivirksomheder

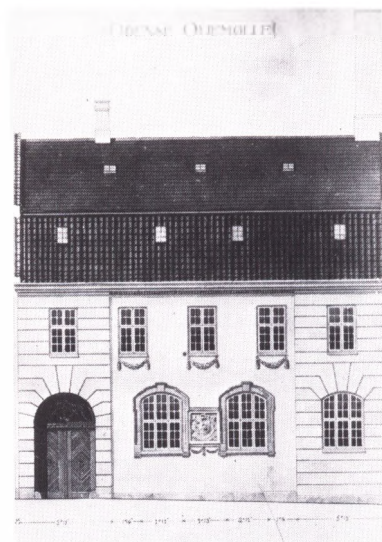
Efter den hektiske etableringsperiode i 1750erne var der i lang tid mere stille i industrisektoren, og indtil 1790 var der i virkeligheden kun yderligere et enkelt større forsøg på at få etableret en ny virksomhed, der blev til en realitet.

I 1779 fik tre brødre Otto et privilegium på at oprette et uldvæveri i Odense og et lån fra den statslige kommercefond på 2.000 rigsdaler. Virksomheden skulle drives i nært samarbejde med det kongeligt understøttede dugmanufaktur på Blågård uden for København.

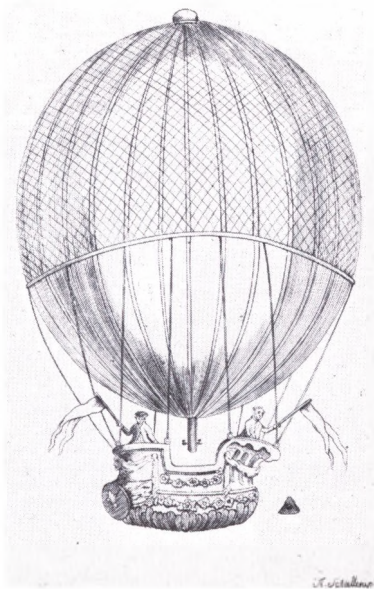
Virksomheden blev anlagt i ejendommen Torvet 3, som brødrene købte i 1780 for 1.200 rigsdaler, og indrettet med fire vævestole og 18 spinderokker samt overskæreri, presse og farveri. Også dette væveri gik trange kår i møde. Ved en inspektion i 1781 var kun to af vævene i gang, og fabrikkerne klagede over, at de ikke kunne sælge deres varer til de lokale købmænd og skræddere, der foretrak varer fra udlandet eller fra andre indenlandske fabrikker og hjemmевævere.

Endnu dårligere stod det til, da Matthias Lunding besøgte fabrikken den 11. juli 1787. Han skriver i sin dagbog:

»De havde vel fire væve, men en var kun i gang. De havde syv spindersker, dengang jeg var der, en skrubbere og to kardere. Det fineste garn var til fem strenge og betalte 4 skilling per streng; for at karte grov uld to gange 1 skilling pr. gang pro pund, for den fine uld 2 skilling, og når farvet 4 skilling. De arbejder for Blågårds regning, der vil have dem til Fredericia; de ønsker hellere at blive i Odense. Deres gård ligger bekvemt, lige ved åen, og de har kun 1/4 mil til Dalum valkemølle. Det eneste, der er besværligt, det er landtransporten fra Stige. Derimod måtte vel tages i betragtning, at det er den eneste fabrik, byen har, og den kan, når den blev udvidet, hjælpe til at underholde de mange tiggere, byen vrimler af. De har overskæreri og presse. Det eneste, jeg undrede mig over, var, at de havde to svende på den ene væv, de havde, og altså selv gik ledige. De sagde vel som en undskyldning, at de ej kunne give dem afsked, da, om de skulle få flere væve i gang, de ej kunne få folk; men om så var, så kunne vel linnedvæversvende snart lære det. I det mindste er der mange linnedvævere, der heromkring væver hjemmegjort klæde for folk ... Landsdommer Bendz som øverste magistratsperson var meget misfornøjet på byens vegne med, at Kommercekollegiet vil have fabrikkerne Otto bort. Han mente, at Odense var ligeså bekvem, og at man

Bygningstegning af det nu nedrevne sæbesyderi i Overgade 58. (Alfred Petersen fot., Møntergården).

Guldsmed Thorn Henrichsen Schiellerup blev også anvendt som illustratør. Bogtrykker Iversen lod således Schiellerup aftegne den ballon, som to franskmænd steg i luften med i november 1783, og den 31. december samme år kunne odenseanerne se vidunderet i Iversens Avis. Iversen ledsagede tegningen bl.a. med følgende ord: »Den begærlighed, med hvilken man overalt længes efter at se Montgolfiers berømte aerostatiske maskine, hvorom så meget i denne tid tales og skrives, lader mig tro, at det ville være mine læsere behageligt at se dens afbildning, inden vi her til lands selv får vore luftmaskiner færdige.« (Foto efter avis i Møntergården).

burde tage noget hensyn til, at den mængde fattige der i byen kunne derved beskæftiges, når den blev mere udvidet«.

De planer om ændringer, der hentydes til i den sidste del af citatet, står i forbindelse med en større ændring i den offentlige manufakturpolitik i 1786-87, hvor det blev besluttet at flytte en københavnsk fabrik til Fredericia og til Moss i Norge for at komme til steder med billigere arbejdskraft. Som et led i denne flytning blev det bestemt, at også brødrene Ottos virksomhed skulle overføres til Fredericia og forenes med den afdeling af det københavnske uldmanufaktur, der blev flyttet ud fra hovedstaden. I praksis blev det kun væveriafdelingen, der flyttede, idet det i 1789 blev bestemt, at der fortsat skulle være et spinderi i Odense, hvortil det offentlige ville yde 40 rigsdaler årligt til husleje samt 24 læs tørv. Som begrundelse for dette anførte man, at »der er mange i Odense, som af mangel på næringsvej henlever deres tid i uvirksomhed, lediggang og tryglerie«, og man tog derved hensyn til de lokale odenseanske beskæftigelsesproblemer, om end virkningen på beskæftigelsen nok har været begrænset.

Der kan endelig være grund til at nævne, at også tobaksproduktion spillede en vis rolle i Odense i en del af 1700-tallet. Der fandtes i byen igennem århundredet et enkelt tobaksspinderi med skiftende ejere, som havde privilegium på produktionen. I århundredets første halvdel foregik den udelukkende på grundlag af indførte tobaksblade, men efter 1740 opmuntrede staten til dyrkning af dansk tobak (se side 164), og odenseanske blade og senere blade fra Fredericia kom derefter til at udgøre en del af råvarerne. Produktionsomfanget på spinderiet var stærkt svingende; i perioder var der overhovedet ingen ansatte, mens beskæftigelsen i andre år kunne nå op omkring 25 personer. Produktionen har ikke efterladt sig spor, idet der ikke – som til de andre nævnte industrier – krævedes noget kapitalapparat af betydning.

7 · Handel

For at håndværk og industri kunne gennemføre deres produktion, var det nødvendigt, at der til stadighed gik en strøm af de nødvendige råvarer ind til Odense fra et større opland.

Vigtigst var det at sørge for forsyningen med skind, da ikke alene de to største håndværk, skomagere og handskemagere, men også feldberedere og sadelmagere brugte store mængder, som det er fremgået tidligere.

I et vist omfang søgte købmændene og Lahn at skaffe skind, men forsyningerne var så vitale for byens beskæftigelsesforhold, at håndværkerlavene selv gik ind i handelen, idet de fik tilladelse til at ansætte kommissionærer, der skulle rejse rundt i landet og opkøbe skind på lavsmestrenes vegne. Navnlig i Jylland opbyggedes på den måde et net af underleverandører til lavene, der kunne medvirke til at sikre råvareforsyningerne, og det gav også beskæftigelse til et par af Odenses mindre skibe, der gik i fast fart på de østjyske fjorde for at bringe skindene hjem.

I perioder, hvor det var vanskeligt at skaffe tilstrækkeligt med skind, f.eks. på grund af kvægsygdomme, forsøgte lavene også ved henvendelser til kongen at få bedre forhold. De ansøgte f.eks. i 1748 og 1769 om at få indført eksportforbud for huder og skind, idet de mente, at der var meget, der gik til de nordtyske byer.

En anden vigtig råvare var kalk til fjernelse af hår fra skindene, og kalk brugtes desuden af sæbesyderiet, sukkerraffinaderiet og bygningshåndværkerne. Det blev indkøbt fra Norge (se side 173), København og Mariager fjord, og transporten gav beskæftigelse til flere af fjordens skibe.

Den lokale distribution af de færdigvarer, som håndværkerne fremstillede, stod mestrene selv for, men salg på fjernere markeder blev – bortset fra ved skomagernes rejser til andre byer – udført af handlende, der havde specialiseret sig i denne omsætning. J. M. Lahn var det bedste eksempel på en sådan specialiseret handel, og generelt

siger Matthias Lunding i sin dagbog i 1787 om forholdene for skind- og handskehandelen:

»Skindenes pris er så dyr. Det er prangere, der opkøber dem og sender dem til Holsten og Hamburg – at forbyde det, var næppe gørligt, og ville være fornærmeligt for bonden. At de [handskemagerne] ej kan fortjene noget, ligger nok for en del deri, at de ej selv har bekendtskab og evne til direkte at bortsende dem, men må overlade dem til købmændene, der vil have fordel. Ulden, de tager af skindene, købte forhen den berømte, men nu afdøde Søren Møller. Når der så kom en svensk skipper med tømmer, studsede de tømmer med denne uld. Han efterlod sig to pakhuse fuld af uld af denne slags. I Skåne gør de hestedækkener og fodtæpper deraf. For nu at handskemagerne ej skal miste lejlighed til at blive af dermed, afkøber justitsråd Bang den og sender den til konferensråd Koefoed i København, men vides ej, om den employeres der, eller forsendes til Skåne«.

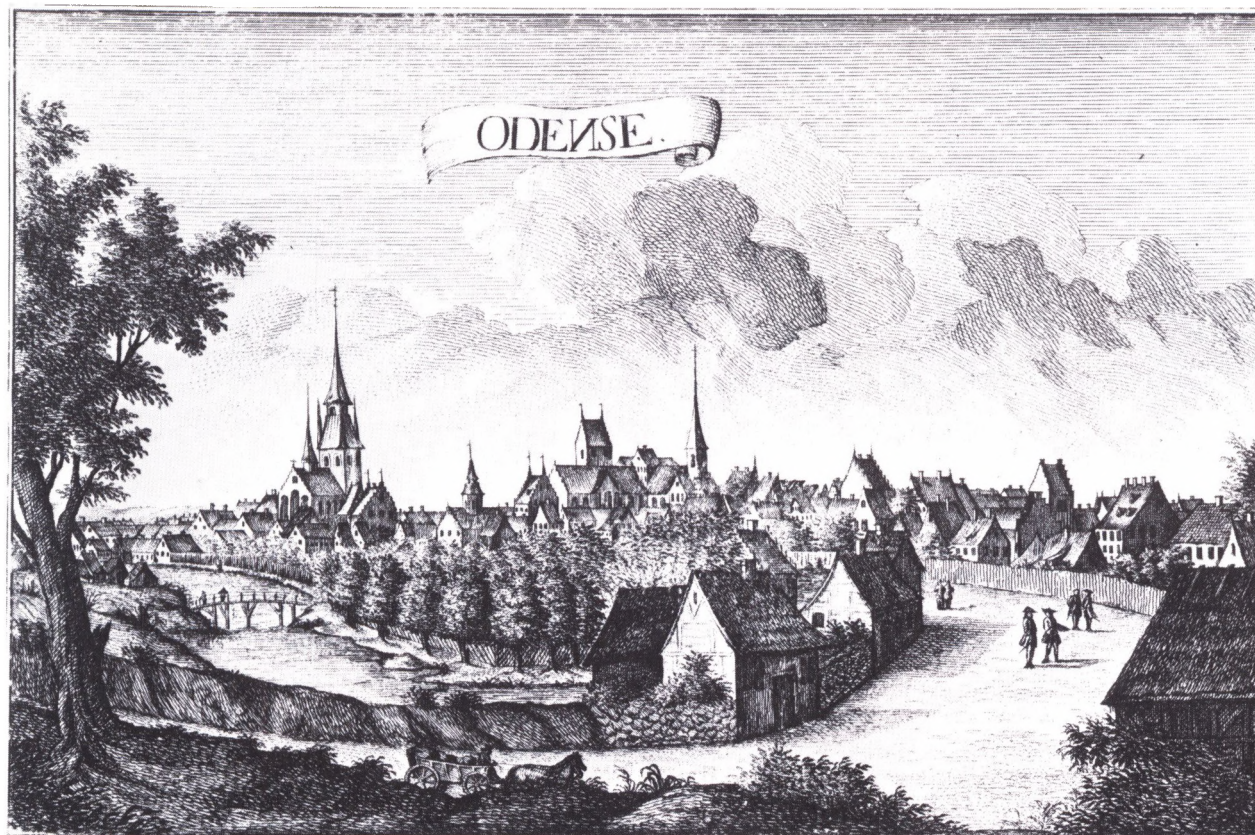
De personer i Odense, der alene levede af handelsvirksomhed, drev handel på mange niveauer. Mindst kapital krævede det at være *bissekræmmer*. Det var folk, der købte og solgte, hvad de kunne føre med sig omkring. De var ikke særligt velsete, idet de andre handlende følte, at de tog handel fra de fastboende, og også lovgivningen søgte flere gange i århundredets løb at forbyde denne form for handel, men forbuddene var vanskelige at gennemføre i praksis.

Næstnederst på rangstigen stod en lille gruppe, der i Odense kaldtes *småhandlende*. De havde et fast tilholdssted, en lille butik eller bod i byen, men deres salg var begrænset til få varer, mest tekstiler, og den årlige omsætning var ikke ret stor og kunne kun nødtørftigt underholde en enkelt person. Det var da også i mange tilfælde ældre ugifte kvinder eller enker, der udøvede denne form for handelsvirksomhed.

Købmænd

Den handel, der betød mest for byens omsætning med omverdenen, blev drevet af *købmænd*. De mest betydningsfulde af disse drev handel med et bredt sortiment af varer, som blev hentet fra et stort opland, og de deltog også i im- og eksport. Der fandtes desuden grupper af mindre købmænd, som havde specialiseret sig i enkeltvarer. De kaldte sig ofte derefter, f.eks. dynevårskræmmer, glaskræmmer, kinesisk og ostindisk handlende etc., men de optræder også med betegnelsen købmand ligesom de storhandlende med det bredere varesortiment.

Ved århundredets begyndelse havde Odensekøbmændene ikke no-

gen fællesorganisation, men ligesom statsmagten i begyndelsen af århundredet udvidede lavsvæsenet på håndværksområdet, lod den også købmændene samle i lav. I Odense ansøgte købmændene i 1720 om at få tilladelse til at oprette et »krammerlav«, og lavet fik sine privilegier den 5. august 1724. Lavets medlemmer, i starten 22 købmænd, fik eneret på at holde krambod (butik) og kunne handle med tekstiler, isenkram m.m. Der blev i privilegierne tillige fastsat regler for, hvem der kunne nedsætte sig som købmænd i byen. Det krævedes, at man havde tjent som lærling og svend og underkastede sig en eksamination i regnekunst og bogholderi og viste kendskab til mål og vægt, fremmed valuta og vekselret. For at holde konkurrencen fra fremmede nede fik lavet desuden førsteret til at købe alle varer, som ikke-lavsmedlemmer førte til Odense.

Gennem resten af århundredet var alle de større købmænd tilknyttet lavet, der normalt havde 25-30 medlemmer. Desuden fandtes en

Kobberstukket prospekt over Odense set fra øst. Fremstillet af Alexia de Lode og anvendt i tredje bind af Erik Pontoppidans danske atlas (1767). En sammenligning med Grønvolds stik side 13 viser, at kobberstikket her er lavet på grundlag af Grønvolds stik. (Det kgl. Bibliotek).

Handskehandler J.M. Lahn. (Svend Møller fot., Lahns Børnecenter).

fem til 10 handlende uden for lavet med kongelig bevilling til at drive handel. Det var især de mere specialiserede handlende, der valgte denne måde at etablere sig på.

Som et eksempel på strukturen i handelserhvervet kan vi se på de erhvervsbetegnelser, der anvendes i folketællingen i 1787. Vi finder da 24 personer, der kalder sig købmænd – 22 af disse var lavsmedlemmer –, og fire andre hører til samme gruppe, men er opført med en anden betegnelse, fordi de havde andet »erhverv« ved siden af (postmester, rådmand, fattigforstander og strandkontrollør). De mere specialiserede handlende omfatter fire lærredshandlere, hvoraf de tre var lavsmedlemmer, en dynevårshandler, en handskehandler (J. M. Lahn), en tehandler, en porcelænshandler, en galanterihandler, en træskohandler, en pjaltehandler og tre småhandlere. Ud over Lahn var det kun de egentlige købmænd, der havde en omsætning af betydning, men også blandt købmændene indbyrdes var der stor afstand fra de største til de mere beskedne foretagender.

Statens indblanding i handelserhvervet indskrænkede sig ikke blot til at give købmændene privilegier og begrænse konkurrencen udefra. Købmændene blev for at op hjælpe andre erhverv pålagt restriktioner, som de normalt var alt andet end glade for, og især på to områder gav det anledning til ærgrelse for Odensekøbmændene.

Det ene område var importen. For at hjælpe den danske skibsfart og for at spare fremmed valuta blev det i 1742 bestemt, at fremmede varer skulle hentes på »første hånd«, dvs. i produktionslandet, i stedet for at købe dem fra et af de nærmere liggende handelscentre, f.eks. Hamburg eller Lübeck. Ud over at give beskæftigelse til skibsfarten mente man derved at kunne undgå nogle mellemhandleravancer. Men det krævede kapital at udruste skibe til langfart, og det savnede de fleste Odensekøbmænd, der også var ukendte med handel på fjernereliggende steder, og de søgte derfor hvert år dispensation fra loven, så de kunne fortsætte med at hente sydeuropæiske og oversøiske varer i Lübeck. Det fik de, men det blev sværere og sværere fra år til år, og jævnlige blev der strøget varer på de ønskelister, købmændene sendte ind til statsadministrationen.

Det andet område gjaldt statens ønske om at op hjælpe en national industri. Problemet var at skaffe de nye fabrikker afsætning, da de ikke var konkurrencedygtige over for udenlandske varer, der ofte blev smuglet ind i landet. I 1742 blev det derfor bestemt, at købmændene i hver by årligt skulle aftage for et fast beløb indenlandske fabriksvarer gennem det kongelige generalmagasin, der stod for distributionen af

Disse bygninger i ejendommen Overgade 41 stammer formentlig fra midten af 1700-tallet. Billedet her er fra 1915, men gård og svalegang findes endnu i dag. (Hugo Matthiessen fot., Møntergården).

de statsunderstøttede virksomheders varer. Odensekøbmændene måtte aftage for ca. 6.000 rigsdaler varer og klagede hyppigt over store problemer med at få videresolgt de varer, de på den måde blev påtvunget.

De fleste egentlige købmænd handlede som nævnt med et bredt sortiment af varer. Det kan vi få et indtryk af fra en oversigt over samtlige købmænds varelagre fra 1761.

Listen er meget omfattende og indeholder adskillige hundrede varetyper fabrikeret i København, Lübeck, Norge, forskellige steder i provinsen, adskillige Østersøbyer og Holland (se tabel 7.1).

Som et eksempel på en af de mindre og mere overskuelige lister kan vi se på den, der blev forfattet af købmand Jakob Christensen Faaborg, Vestergade 90. Han opgav følgende:

Indført fra København: 40 pund vitriol, 4 pund svovl, 14 pund rødspån, 8 pund farenbuch.

Indført fra Norge: 40 skippund jern, 1 ½ dusin engelske piber, 20 stk. slibesten, 11 stk. kakkelovne, 2 tønder tran, 9 tønder sild, 5 våger fisk, 20 tylvter fyrretræ, 50 tylvter sielle, 1 læst kalk, ½ læst stenkul, 50 lægter.

Indført fra Haderslev: 4 dusin piske, 4.000 søm, 30 dusin pibehytter, 2 gros messingknapper, 3 gros benknapper, 30 tobakspunge.

Tabel 7.1: Købmændenes varelagre 1761 fordelt efter varernes oprindelsessted¹.

Købmand	Oprindelsessted								
	Odense ²	Øvrige Fyn	Øvrige provinser	København	Hertugdømmerne	Norge	Lübeck	Øvrige Østersøområde	Vest-europa
	Antal varearter								
H. Drejers enke				11		1	27		
A. Hettings enke	5	2		35		6			
J. Faaborg		8	5	4	6	12	47	1	2
M. Kurrelbaum	7	8	2	22	2	8	149	2	
A. Braabye	4	2	1	4		5	11	3	
A. Bolther	6	36	7	29	8	29	199	3	2
P. Hansen	1	4		50					
R. Østrup	2	6	3	36	3	24	157	7	3
N. Borch		1		1	7	12	32	2	

1) I tabellen er kun medtaget de købmænd, der har specificeret et flertal af deres varearter på oprindelsessteder.
 2) Sukkerraffineriet, sæbesyderiet, Hübners fabrik og tugthuset. Andre Odensevarer er med under »Øvrige Fyn«.

Kilde: Odense magistrats arkiv, koncepter til indberetninger om forskellige kommercielle forhold 1749-62.

Indført fra Amsterdam: 20 pund linolie, 150 pund svesker.

Indført fra Jylland: ½ tønne brunrødt, 4 dusin skæreknive, 2 dusin høleer, 3 skokke skomagerspån, 9 pund fiskeben.

Indført fra Lübeck: 400 pund stål, 40 glas, 46 pund krudt, 16 pund ingefær, ¼ pund safian, 9 gryder, 6 pund risengryn, 8 pund kommen, 1 dusin hængelåse, 2 dusin vridbor, 1 tønne hvid stivelse, 24 pund jerltråd, 20 pund terpentiniolie, 6 pund blikpulver, 8 stk. kriderhuse, 4 pund anis, 4 pund blausel, 2 par karder, 8 pund lakmus, 4 pund muskat, 10 dusin spejle, 160 breve messingnåle, 42 breve jernnåle, 50 dusin knive, 16 dusin blikplader, 2 gros fingerbøl og -ringe, 400 pund hagl, 16 ris gråt papir, 30 stk. floretbånd, 460 alen bændler, 2 pund sysilke, 1 pund nelliker, 15 tønder salt, 6 pund enebærolie, 4 pund dægerolie, 4 pund russisk sæbe, 13.000 søm, for 1 rigsdaler dukketøj, 16 pund pudder, 600 jernsyller, 4 ½ pund kamelgarn, 1 ¼ pund tråd, 16 uldne bånd, 500 alen linnedbånd, ½ pund muskatblomme, 3.000 skomagerpinde, 100 dusin syle.

Indført fra Kalmar: 18 tønder tjære.

Indført fra Fyn: 2 dusin kamme, 20 pund perlegryn, 1 ½ dusin ledebånd, 24 gros knapper, 1 gros snørebånd, 12 pund hvidt sukker, 12 pund brunt sukker, 2 ½ fjerding grøn sæbe.

De fleste af disse varer har sikkert været beregnet for forbrugere på

Fyn, dels indbyggerne i Odense, dels godsejere og præster på landet, hvorimod bøndernes behov for at gøre indkøb hos købmændene har været begrænset til de relativt få varer, som de ikke selv kunne fremstille. Den fordeling på oprindelsessteder for varerne, som fremgår af lagerlisterne, bekræftes af den importstatistik, der kan opstilles ud fra toldernes registrering af varer tilført til byen (se tabel 7.3). Fra nogle enkelte år kender vi direkte varefordelingen i importen. I 1733 var de vigtigste varer 124 skippund bergensfisk, 23 skippund blå, 1.046 tønner hvede, 66 skippund huder, 91 skippund hør, 151 skippund norsk jern, 37 læster gotlandsk kalk, 21 læster mariagerkalk, 96 læster norsk kalk, 89.000 mursten, 25 læster norsk sild og 33.000 tagsten. Denne oversigt viser lidt om importens vægtfordeling, hvorimod en opgørelse for årene 1763-71, der kun omfatter køb i udlandet (altså ikke fra Norge), er foretaget efter værdi og gør det muligt at finde frem til de varer, der lagde beslag på de største beløb. Det var hamp (11% af den samlede værdi), hør (10%), rug (10%), lærred (5%) og indigo (4%). Det ses, at tekstilvarer betød særdeles meget i handelen, når det opgøres efter værdi.

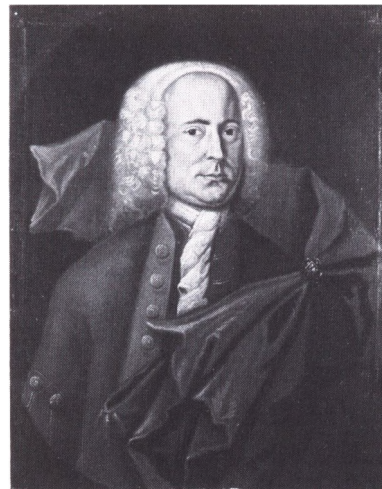
Mens tilførslerne af de tunge varer træ, kalk, salt og fisk fra Norge var ret konstante i århundredets løb, skete der som følge af regeringens pres en omlægning af tilførslerne af færdigvarer, sydfrugter og kolonivarer fra Lübeck til København – og i mindre omfang til Amsterdam. Vi har ikke årlige tal for denne udvikling, men fra nogle udvalgte år viser den indkomne tonnage i fjorden en klar forskydning (se tabel 7.2).

Købmændene handlede også med varer opkøbt på Fyn og beregnet til videresalg uden for øen. Byen havde nemlig en ikke ringe eksport, hvis landefordeling kan ses af tabel 7.3, der dog ikke medtager varer, der blev sendt til Norge. Det ses, at næsten alle varer gik til de nordtyske havne. Formodentlig er det Odensehandskerne, der udgør langt

Tabel 7.2: Indkomne skibe til Odense tolddistrikt 1733-87.

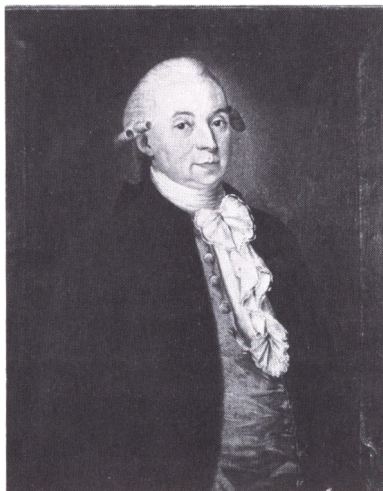
År	Fra Norge	Fra Lübeck	Fra København
	Kommercelæster		
1733	528	156	52
1773	431	42	342
1776	495	68	341
1787	752	98	320

Kilde: Told- og acciseregnskaber, refunderet strømtold.

Herover ses købmand Jens Nissen (1698-1766) og nederst på siden hans hustru, Anna Helene Johansdatter, f. Struck (1695-1738). (Foto efter malerier i privateje).

Købmand Claus Nissen (1735-1807) videreførte faderen, Jens Nissens købmandsforretning (se side 143). (Foto efter maleri i privateje).

Tabel 7.3: Værdien af Odenses im- og eksport fordelt efter lande og byer 1765-89.

Handelsforbindelse	1765-69	1770-74	1780-84	1785-89
	Rigsdaler			
Lübeck, import	32.661	17.695	18.712	17.370
eksport	10.397	15.303	6.555	5.925
Rusland, import	28.078	16.159	14.365	186
eksport	846	280	–	–
Hamburg m.fl. tyske havne, import	8.593	2.673	4.146	1.137
eksport	5.775	5.858	22.608	13.231
Holland, import	2.659	2.919	3.697	4.220
eksport	–	–	1.200	–
Danzig, Polen, import	9.028	4.527	–	4.392
eksport	1.159	566	–	–
Sverige, import	1.497	2.604	206	1.843
eksport	7.060	4.423	1.347	483
Preussen, import	931	5.121	–	3.604
eksport	734	434	235	–
Andre lande, import	3.990	1.172	1.188	5.760
eksport	–	–	–	–
I alt, import	87.437	52.870	42.314	38.512
eksport	25.971	26.864	31.945	19.639

Kilde: Kommercekollegiet, Martfeldts papirer.

den største del. Hvis den samlede produktionsværdi af handskerne i 1770erne virkelig har været på ca. 60.000 rigsdaler (se side 94), ville alene en tredjedel af dem være tilstrækkelig til at forklare hele eksporten til Lübeck og Hamburg. Også Sverigeseksporten er, som vi har set, et resultat af skindbearbejdningen, nemlig kalkuld (se side 138), mens der de fleste år synes at have været en meget ringe eksport til andre områder end de nævnte.

Fra 1733 kender vi de vigtigste varer i eksporten, inkl. dem der gik til Norge. Det var dette år 2.608 tønder byg, 35 tønder boghvedegryn, 143 tønder ærter, 16 skippund flæsk, 16.121 tønder havre, 5.572 tønder malt, 15 skippund ost, 3.173 tønder rug, 12 skippund smør og 12 skippund uld, men næsten alle disse varer gik til Norge, som ikke er

inkluderet i oversigten i tabel 7.3, og dette bekræfter således, at ved siden af handskehandelen var Norgeshandelen med overskudsproduktionen fra det fynske landbrug grundstammen i Odensekøbmændenes langdistancesalg.

Sammenholdes tallene for landbrugseksporten med Odenseforbruget af korn i tabel 8.1, kan man se, at alene korneksporten har været tilstrækkelig til at forsyne omkring 8.000 nordmænd.

Handelen på København og Lübeck lå i faste rammer med direkte bestillinger og løbende afregninger mellem Odensekøbmændene og deres handelsforbindelser i de to byer. Skipperen, der besørgede transporten mellem byerne, havde derfor i disse tilfælde ikke ansvar for køb og salg af varerne.

Anderledes var det med Norgeshandelen, hvor det var almindeligt, at skipperen fik en ladning om bord og derefter ansvaret for at få den afsat bedst muligt i den by, han anløb. Når norske skipperne således kom til fjorden med f.eks. træ og jern, var det uden at have sikret sig afsætning i forvejen, og proceduren var derfor, at skipperen henvendte sig til kræmmerlavets oldermand med en liste over de medbragte varer – købmændene havde jo ifølge lavsprivilegierne førsteret til at købe varerne – og lavets bud blev så sendt rundt til alle lavsmedlemmerne, som kunne tegne sig for andele af lasten. Kunne skipperen ikke få solgt hele sin last til købmændene, havde han fri adgang til at sælge til andre, og han søgte undertiden at fremme salget ved at indrykke annoncer i Odenseaviserne. På lignende måde handlede Odenseskipperne i de norske havne, når de kom med landbrugsvarer fra hjembyen. Kun en enkelt Odensekøbmand, Rasmus Johansen Østrup, havde mere faste forretningsforbindelser i Norge, idet han hjemtog varer fra Øster-Risør, der ved forudgående korrespondance var indkøbt gennem en norsk købmand, så skipperne i dette tilfælde alene havde transportopgaver på samme måde som i Lübeck- og Københavnerhandelen.

Det var ret store midler, der kunne være bundet i det varelager, som en købmand måtte ligge inde med, og da der desuden krævedes bygninger og undertiden andele i skibe for at kunne drive købmandsvirksomhed, var det nødvendigt med en stor startkapital for at kunne nedsætte sig som købmand. I de fleste tilfælde kom kapitalen, når en ny købmand skulle etablere sig, fra familien, idet der ikke eksisterede noget organiseret kapitalmarked, hvor man kunne optage lån. Det enkleste var naturligvis, såfremt der blot var tale om et generationsskifte i en veletableret virksomhed, men det var kun i få tilfælde, at

Købmand Claus Nissens hustru, Ida Juliane, f. Møller (1744-1832). (Foto efter maleri i privateje).

Epitafium over købmand Hans Thomsen Flensborg (1649-1717) og hustruen, Mette Christiansdatter (1650-1713) i Sct. Knuds kirke. (V. Sylvest Frederiksen fot.).

det lod sig gøre at begynde forretningerne på den måde. Fra 1771 til 1787 (inkl.) blev der optaget 26 nye medlemmer i købmandslavet i Odense, hvoraf 25 slog sig permanent ned i byen. Af dem overtog kun to faderens forretning, og to giftede sig med enker efter købmænd. De 21 andre måtte på anden måde skaffe den nødvendige kapital, og da de fleste var født uden for byen, har de sikkert medbragt et større beløb ved deres ankomst til Odense. De nytilkomne lavsmedlemmer var mellem 22 og 66 år gamle ved optagelsen, men var typisk 30-40 år og derfor gennemsnitligt lidt ældre end håndværkerne, når de etablerede sig.

Det afhang naturligvis meget af virksomhedens størrelse, hvor store beløb man selv skulle kunne sætte ind for at komme i gang. Da købmændenes nettoformuer skulle vurderes til brug for en formueskat i 1789, svingede de for de relativt nyetablerede fra 400 til 5.000 rigsdaler, og da der normalt optoges nogle lån ved starten, har det samlede kapitalapparats værdi været noget større. Det krævede derfor langt mere at slå sig ned som købmand end som håndværker.

Købmændenes formuer var ikke blot bundet i realkapital, der stod i direkte forbindelse med varehandel. Flere af de større købmænd drev også udlånsvirksomhed og investerede i fast ejendom. Blandt dem, der drev det videst i at besidde ejendomme, var købmændene Peter Eilschou, Rasmus Østrup, Sigvart Møller og Søren Møller.

Den sidstnævnte ejede i 1781 følgende ejendomme i byen:

1. Sct. Jørgens Gade 54-56, forsikret for 300 rigsdaler.
2. Sortebrødre Torv 4, forsikret for 100 rigsdaler.
3. Stålstræde 1, forsikret for 50 rigsdaler.
4. Overstræde 10, forsikret for 500 rigsdaler.
5. Nørregade 2-4, forsikret for 600 rigsdaler.
6. Nørrebro 40-44, forsikret for 490 rigsdaler.
7. Ramsherred 13, forsikret for 80 rigsdaler.
8. Nedergade 19, forsikret for 800 rigsdaler.
9. Overgade 66-72 (købmandsgården), forsikret for 6.100 rigsdaler.

Købmandsforretningerne gav mulighed for gode fortjenester, og købmændene hørte derfor til de erhvervsgrupper, der havde de største indkomster i byen. Næringstaksten (den skattemæssige ansættelse af årsindkomsten) blev for lavsmedlemmerne typisk fastsat til 400-500 rigsdaler, hvad der formodentlig svarer til en årsindtægt, der er over dobbelt så stor som den gennemsnitlige håndværkers. De største købmandshuse kunne kaste betydeligt mere af sig og er i flere år ansat til mellem 1.000 og 2.000 rigsdaler. Denne høje relative place-

ring i byen og den store afstand mellem de fattigste og de rigeste købmænd fremgår også af de tidligere viste fordelinger ved beskattningen i 1757 og 1789 (se tabel 5.3 og 5.4).

Men indkomsterne kom ikke af sig selv. Fejlspekulationer i varer kunne let medføre tab, og flere af byens købmænd endte deres karriere med fallitter og kom aldrig i gang med selvstændig handelsvirksomhed igen.

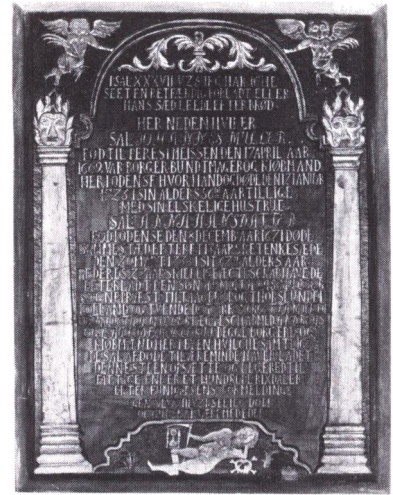
Med den høje sociale status, der var forbundet med at være købmand, fulgte også, at købmændene blev udset til at beklæde en række borgerlige ombud og andre tillidshverv. Det var således fra deres kreds, at en del af århundredets borgmestre og rådmænd blev rekrutteret, hvorimod håndværkerne aldrig nåede så langt, og også til andre hverv, såsom postmester, kirkevæрге og fattigforstander, hentede man folk fra købmændenes rækker.

Som et eksempel på, hvorledes en middelstor odenseansk købmandsvirksomheds og dens indehavers liv formede sig, kan vi følge købmand Fabian Christiansen Adler, der blev født i Odense omkring 1704. Hans far var også købmand, og da faderen døde i 1736, blev det Fabian Adler, der som den ældste søn førte forretningen videre i ejendommen Vestergade 56, der bestod af en to-etages hovedbygning på otte fags længde med et etageareal på ca. 250 kvadratmeter og fem bagbygninger.

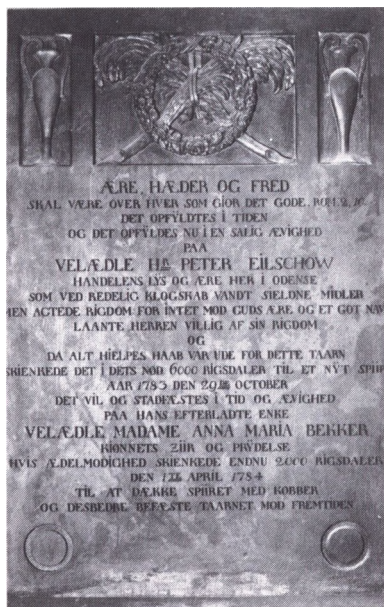
Han boede de første år sammen med sin stedmor og to halvbrødre og blev måske derfor først gift i 1749 med en toldkontrollørdatter Judith Maria Christensdatter, der var omkring 15 år yngre. I ægteskabet blev der i løbet af de følgende 10 år fra 1749 til 1759 født otte børn med meget kort afstand mellem de enkelte fødsler, og af disse børn døde kun et i en tidlig alder. Hustruen levede til 1769, og Fabian Adler døde 75 år gammel i 1779.

Ved skiftet efter faderens død i 1736 skulle der sættes penge til side til de øvrige arvinger, og der var derfor ikke meget tilovers til at finansiere købmandshandelen. Fabian Adler måtte hurtigt belåne købmandsgården og slog derefter ind på handskehandel (se side 96), som ikke var så kapitalkrævende.

Da hans likviditetssituation forbedredes i løbet af 1740erne, begyndte han også at hjemkøbe varer – især fra Lübeck – først til at forsyne handskesyerskerne med nåle, fingerbøl, sakse, bændlær og bånd og siden også med skind. Ud af dette udviklede forretningen sig i løbet af 1750erne til en middelstor manufakturforretning, hvortil kom handel med briller, spejle, krydderier og legetøj. Ved hans død i 1779 blev

Epitafium over buntmager og købmand Johannes Møller (1669-1725) og hustru, Anna Hansdatter (1671-1738). Nederst på epitafiet ses døden afbildet med le, timeglas og kranium. (Svend Møller fot., Sct. Knuds kirke).

Mindetafle i Sct. Knuds kirke for købmand Peter Eilschou (1713-83) og hustru, Anne Marie Becker (1719-99), der gav kirken store pengegaver til meget nødvendige vedligeholdelsesarbejder. Kirken rummer også et epitafium over ægteparret. (Svend Møller fot.).

varelageret vurderet til knap 400 rigsdaler, og opregningen af de mange varer fylder 20 sider i skifteprotokollen. Ved beskatningen i 1757 blev han pålignet en skat på 10 rigsdaler. Det placerer ham omtrent midt i købmandsgruppen.

Selv om virksomheden altså ikke hørte til de største, gav den alligevel mulighed for en pæn levestandard. Beboelsen i Vestergade bestod af to stuer, soveværelse, køkken og fire kamre, og da husstanden ud over familien i de fleste år kun bestod af to tjenestepiger, var der et for samtiden ret stort boligareal til rådighed for familien. Også indboet ved købmandens død bærer præg af velstand sammenlignet med flertallet af de håndværkerhjem, vi er blevet præsenteret for tidligere. Indboet blev takseret til ca. 600 rigsdaler, og opregningen af genstandene fylder 39 sider i skifteprotokollen. Blandt de mere værdifulde genstande var to stueure, tre spejle med forgyldte rammer, seks guld-læderstole og to konsolborde med marmorplader samt tre jernkælle-ovne.

Ved Fabian Adlers død var de tre overlevende sønner allerede vel-etablerede uden for byen som henholdsvis fuldmægtig ved Nysted amtstue, degn i Skydebjerg og bager i Korsør. Der var heller ikke svigersønner, der kunne eller ville overtage forretningen, som derfor blev nedlagt. Også ejendommen gik ud af familien. Den blev på en auktion købt af en guldsmed.

Af det 18. århundredes storkøbmænd kom flere til at sætte et betydeligt præg på byen. Mest markant var nok Peter Eilschou. Han var født i Odense i 1713. Faderen var købmand og boede og drev forretning i ejendommen Vestergade 67, hvis forhus var i to etager og 13 fag langt med et etageareal på knap 300 m². Til ejendommen hørte også en række bagbygninger. Faderen døde allerede i 1738, og Peter Eilschou drev derefter forretningen videre i moderens navn og tog først selv borgerskab i 1760. Selv om han måtte skifte med 13 søskende, fik han hurtigt drevet købmandsforretningen op til et stort format, blandt andet ved en omfattende korn- og tømmerhandel, men der var i det hele taget meget få former for handel, som han ikke på et eller andet tidspunkt befattede sig med. Han gik også tidligt ind i rederi-virksomhed, ligesom vi har mødt ham som industriel foretager ved grundlæggelsen af sæbesyderiet.

Fra biografier om samtidens københavnske storkøbmænd ved vi, at de ofte anbragte dele af deres formue i fast ejendom på landet, og Eilschou gjorde det samme. Da det kongelige ryttergods i 1764 blev udbudt til salg, købte Eilschou en del af fæstegodset, blandt andet de

fleste af gårdene i Sanderum og Lumby og en række markområder nord for Odense for 144.158 rigsdaler. Af dette oprettede han herregården Marienlund på 90 tønder hartkorn hovedgårdsjord og 562 tønder hartkorn fæstegods samt noget skov og Ryds mølle.

Eilschou blev i 1761 gift med den langelandske apotekerdatter Anne Marie Becker. Han var da 48 år gammel og hun 41 år. Ægteskabet var barnløst, og parret bestemte derfor i 1781 testamentarisk, at det meste af deres formue skulle gå til velgørende formål efter den længstlevendes død.

Formuen blev ved den lejlighed opgjort til 113.212 rigsdaler, der fordelte sig på den i tabel 7.4 viste måde.

Sammenligner man disse forhold med Fabian Adlers ovenfor, får man indtryk af en virksomhed af helt andre dimensioner. Eilschou døde to år senere i november 1783, men enken forvaltede formuen så godt, at den fordobledes, inden hun døde i 1799.

Ved indkomst- og formuebeskatningen i 1789 betalte Anne Marie Becker 432 rigsdaler i skat og var dermed den tredjestørste skatteyder i byen. Af de københavnske skattelister ved samme skatteopkrævning kan vi se, at internationalt kendte handelshuse som Tutein og von Hemert kun betalte lidt mere i denne landsomfattende skat, så det har ikke blot været efter en odenseansk målestok, at det eilschouske handelshus har været stort.

Ægteparrets velgørende foranstaltninger, der kom Odense og

Tabel 7.4: Købmand Peter Eilschous formue 1781.

	Rigsdaler
Marienlund (efter fradrag af gæld)	61.597
Sæbesyderiet	15.000
Vestergade 67	2.000
Andre ejendomme i Odense	9.300
Diverse jordstykker	3.300
Skibsanparter	2.490
Kreaturer	2.000
Indbo	2.500
Varelager	10.600
Udestående kapitaler	6.832
Forskellig gæld	÷ 2.407
I alt	113.212

Kilde: Odense byfogeds arkiv, dokumenter til skifteprotokollen.

Eilschous boliger i Munkemøllestræde, hvor nu telefonhuset ligger. (Møntergården fot.).

omegnens befolkning til gode, omfattede bl.a. opførelsen af et »hospital«, dvs. et hus med værelser for fattige gamle, i Lumby. Det kunne huse seks personer. I Munkemøllestræde på en del af den ryttergodsjord, Eilschou købte i 1764, blev bygget en række huse i årene 1776-81. De blev i begyndelsen lejet ud, men blev senere omdannet til en stiftelse, de såkaldte Eilschous boliger, for tre borgerlige enker og tre borgerlige jomfruer af Odense by og fra landet, såvel af præstesom købmandstanden. Endelig blev restkapitalen i boet ved Anne Marie Beckers død – i alt 107.412 rigsdaler – anvendt til et legat til hjælp for trængende mennesker i Fyns stift.

Lærreds- og dynevårskræmmere

Blandt de specialiserede handskehandlere indtog J. M. Lahn som tidligere nævnt en særstilling, men også på et andet område foregik der en handel af betydelige dimensioner, nemlig med hørlærred.

Baggrunden for denne handel skal ikke findes i selve Odense, men på Sletten, området nord for byen mellem Bogenselandevejen og fjorden. Her opstod der i løbet af det 18. århundrede en omfattende husflid kombineret med høravl. Alene på godset Einsidelsborg (det nuværende Egebjerggård), der havde det meste af sit fæstegods i Krogsbølle og Nr. Nærrå sogne, fandtes der i 1780'erne mellem 170 og 180 vævestole, og ejeren af godset delte gratis hørfør ud til sine fæstere for at opmuntre produktionen.

Det »hospitale, Peter Eilschou lod opføre i Lumby, er bevaret til vor tid, men har været udsat for en hårdhændet ombygning. (Svend Møller fot.).

Den lærredsproduktion, som Slettens vævere stod for, var langt større end til sognenes eget forbrug, og da Odense var den nærmeste købstad, søgte væverne derhen med deres produkter for at få dem afsat. Matthias Lunding skriver da også i sin dagbog under sit Odenseophold:

»Byen vrirlede i dag med bønder og koner fra Sletten, der bragte til markedet, der skal holdes i morgen, en utrolig mængde dynevår, lærreder og forklæde-tøjer. De skal være overmåde flittige der, og i ethvert hus og gård findes væve. Kellinghuusen [se side 104] mente, at de forarbejdede og solgte over 100.000 alen. Disse bønder så raske og muntre ud, godt klædte og træskoede. Ved Dalum har kammerherre Benzon bygget en stampemølle, hvor disse klæder valkes«.

Køberne i Odense var dels den lokale befolkning, der købte til eget forbrug, dels nogle handlende, der opkøbte lærredet med henblik på videresalg til købere uden for byen. Sådanne lærreds- og dynevårskræmmere drog ligesom skomagerne ud på markederne i andre byer. I 1778 fik de 107 gange udstedt pas til at rejse til fremmede steder, først og fremmest rundt omkring på Fyn, hvor der på samme marked kunne være op til 10 odenseanske sælgere, men også så langt væk som til Ålborg, Viborg og Roskilde nåede disse kræmmere. Rejsen foregik normalt med eget køretøj. Da dynevårskræmmer Christian Reimer, der boede uden for Møllebroport i den nuværende Frederiksgade, i 1767 døde 48 år gammel, fandtes der i gården til hans hus en

gammel kariol (et tohjulet enspænderkøretøj) og en gammel hest, og »varelageret« fandtes i et markedsskrin, der indholdt 17 forskellige slags lærred og andre tekstilvarer.

Vogn, hest og varer blev vurderet til et samlet beløb på 57 rigsdaler eller omtrent halvdelen af hele boets formue. Da Reimer i 1759 var for fattig til at betale nogen skat, betyder det sikkert, at hans udstyr har repræsenteret op imod et års indtægt, altså en ganske omfattende investering for at kunne gennemføre den beskedne handel.

Slettens dynevår kom også endnu længere væk. I 1787 var de f.eks. med i Odenseskibenes last til Norge, hvor de konkurrerede med hjemmegjorte østjyske varer.

Handel med daglige levnedsmidler

Når Odenseborgerne skulle skaffe sig levnedsmidler, kunne de hos købmændene hente en række mere luksusprægede varer som f.eks. ris, rosiner, kaffe og sukker. Nogle købmænd handlede som nævnt også med korn, som de købte som store samlede leverancer fra omegnens godsejere og præster. Det meste af dette korn blev videresolgt til Norge, men mindre mængder blev solgt i små portioner til byens borgere. Til det daglige forbrug kunne man også skaffe sig korn fra overskudsproduktionen på bondegårdene. Bønderne kom selv ind til byen med det, de kunne undvære, og solgte det på de ugentlige torvedage. Det har formentlig især været de bønder, der ikke var fæstere under et gods, der havde et overskud at sælge af, og ved ryttergodsets afvikling i 1764 kan det måske have haft betydning, at antallet af selvejere i byens nærhed steg, idet en del af de tidligere rytterbønder selv mødte op på auktionen og købte deres jord og bygninger. Det gjaldt f.eks. bønderne i Biskorup, Ejby og Hunderup. Ejbybønderne måtte dog hurtigt opgive selvstændigheden igen og blev fæstere under Hollufgård, men mange af de andre bønder lykkedes det at fastholde selvejet, så de kunne indgå i en mere udpræget pengeøkonomi. Bønderne medbragte i øvrigt ikke kun korn til torvet. De havde også en del andre levnedsmidler med og bidrog således væsentligt til byens fødevarerforsyning.

Det var derimod ikke tilladt odenseanerne selv at tage ud på landet og købe hos bønderne, men det kneb meget med at få denne bestemmelse overholdt. Hyppigt blev folk idømt bøder for handel i det små uden for portene, og i endnu flere tilfælde er det nok sket, uden at myndighederne har fået kendskab til det.

PLACAT.

Endskiondt det forhen af mig er bleven resolveret og ved udhævedde trykte Placater bekiendgjort: at ingen maatte kiøbe eller indføre til Forhandling her i Odense ferst Dre- eller Kalve-Kiød fra Landet i smaa eller store Partier, under hvad Paa- stød være kan, siden det er Slaagter-Lauget til Fornærmelse i deres Borgertlige Næring, hvoraf de maae haare Byens Slaatter og Daaag; saa har dog Slaagter-Lauget end videre for mig andraaget, hvorledes adskillige Slaagtere paa Landet vedblive at selge ferst Kiød til Odense Byes Indvaanere, i den Formeening at saadant Kiød ikke kan anholdes eller confisceres, naar deraf anbydes Consumption i Byens Porte, item at nogle Lands- bye Slaagtere indlægge Kiødet til Forhandling udi de omkring ved og i Nærheden af Odense beliggende, men under Landets Jurisdiction høørende Huuse, hvorfra Byens Indvaanere siden kan lade det afhente.

For da eenqaan at faae saadan utilladelig Handel og Misbrug affaaffer, bliver det herved end videre bekiendgjort: at hverken Byens egne Indvaanere, og endnu mindre udenbyes Slaagtere eller andre, maae kiøbe eller indføre ferst Dre- Lamme- eller Kalve-Kiød fra Landet, under Confiscation, halvdeelen til Byens Porte- Betiente eller anden Angiver, og halvdeelen til Slaagter-Laugets Fattig-Casse, hvad enten saadant Kiød, ved Antommen til Byens Porte, bliver anmeldt eller ikke; og skulle noget Kiød efterdags blive indlagt til For- handling udi de omkring ved Odense beliggende Huuse, bør samme ligeledes være confisceret, uden nogen slags Kundending, saa ofte det af Slaagter-Lauget kan attraperes; hvorimod Slaagter-Lauget skal være forbunden til fædse at forsiyne Byens Indvaanere med forsiyrlig Kiød efter Taxten, under vedbørlig Straf.

I øvrigt tilholdes Slaagter-Lauget at lade denne Placat i Trykken udstæde og bekiendgjøre, saavel her i Odense som ved alle Herreds- og Birke-Ting samt Kirke- og Soane-Stene i Odense og Ruggaards Amt, paa det ingen med Undenbød skal kunde undkøbe sig, som hidindtil; men at enhver kan vide at høre sig samme vedbørlig efterretlig. Odense den 24de Januarii 1775.

H. Bille.

Denne plakat, udstedt 1775 af stiftamtmand Henrik Bille-Brahe, skulle beskytte de odenseanske slagtere mod konkurrence fra slagtere i landdistrikterne. (V. Sylvest Frederiksen fot., Landsarkivet for Fyn).

De borgere, der købte korn hos købmændene eller på torvet, måtte selv sørge for at få det malet på Munke mølle, Pjentemølle eller Ejby mølle, og melet indgik så direkte i husholdningen. De fleste har formentlig selv bagt deres brød i hjemmet.

Der fandtes også et antal bagere i byen. De tilhørte to forskellige kategorier. Den fineste slags var samlet i et bagerlav, der omfattede 10-15 mestre med tilsammen en halv snes svende og lærlinge. Deres omsætning bestod hovedsagelig af hvedebrød, finere sorter af rugbrød og kager, som de dels solgte fra deres egne bagerier, dels fra et fælles udsalg, som lavet havde i lejede lokaler – i en lang periode på hjørnet af Overgade og Nørregade. På markedsdagene solgte de også brød på Torvet. At dømme efter de mængder korn, bagerne fik malet på møllerne, har de ikke haft nogen særlig stor samlet omsætning, men de fleste af bagerne havde anden erhvervsvirksomhed ved siden af, f.eks. bryggeri og krohold, og de kunne derved sikre sig en indkomst, der bragte dem på højde med de lidt bedrestillede håndværksmestres. Uden for lavet stod en snes »grovbrødsbagere«, der forsynde byen med simplere typer af rugbrød. Deres omsætning var endnu mindre end lavsbagernes, og de var ofte daglejere eller havde andet ufaglært arbejde ved siden af.

Kødvarer måtte gennem en stor del af århundredet ikke indføres i slagtet tilstand til byen. Ifølge de gældende regler måtte konsumtionsbetjente kun lade levende dyr komme gennem portene, og byens slag-

tere skulle så stå for slagtingen og det videre salg til borgerne. Slagterne havde ligesom bagerne eget lav. Medlemstallet var midt i århundredet på 12 mestre. Lavet klagede imidlertid med jævne mellemrum over, at der ulovligt blev ført kødvarer ind i byen, der var blevet slagtet af frimestre uden for portene, og i perioder også over, at de slagtere, der var tilknyttet militæret, solgte deres varer til andre end militærpersoner og deres familier. Da der i mange huse i Odense holdtes køer og svin, er der også ad den vej kommet et tilskud til levnedsmiddelforbruget, og det er derfor vanskeligt at sige, hvor meget af kødforbruget der er gået gennem slagterlavets boder.

Endelig må det også nævnes, at en række gartnere (urtemænd), der boede i byens udkant, solgte grønsager dels fra deres ejendomme, dels på torvet til odenseanerne, som ad den vej fik yderligere et supplement til kosten.

Kroer og værtshuse

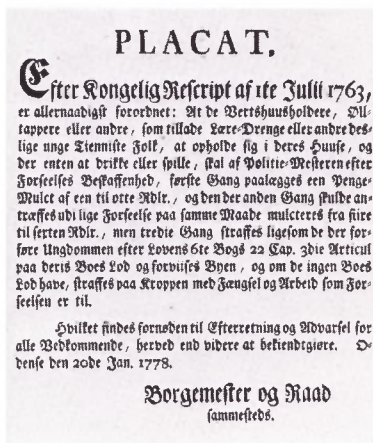
En mere speciel form for omsætning foregik på byens værtshuse. På trods af den store fattigdom blandt det meste af befolkningen var antallet af kromænd, gæstgivere og værtshusholdere betydeligt.

I 1744 fandtes der f.eks. »krohold« i 74 huse eller næsten et værtshus for hver tiende ejendom, og da der desuden i århundredets løb findes talrige klager over »smugkroer«, har det faktiske antal været endnu større.

I nogle gader har værtshusene ligget utroligt tæt. I husene rundt omkring Sortebrødre Torv har der f.eks. været udskænkning i 10 huse, og i Vestergade fandtes der mellem 1743 og 1790 kroer eller værtshuse følgende steder:

- Vestergade 8 i perioden 1743-48
- Vestergade 52 i perioden 1785-87
- Vestergade 68 i perioden 1743-90
- Vestergade 70 i perioden 1779-87
- Vestergade 78 i perioden 1772-90
- Vestergade 84 i perioden 1781-82
- Vestergade 88 i perioden 1743-90
- Vestergade 17 i perioden 1772-80
- Vestergade 19 i perioden 1748-89
- Vestergade 21 i perioden 1788-89
- Vestergade 37 i perioden 1786-90
- Vestergade 43 i perioden 1779-89

Plakat fra 1773, der skulle hindre, at ungdommen ledtes i fordærv. (V. Sylvest Frederiksen fot., Landsarkivet for Fyn).

PLACAT.

Efter givne tilstrækkelig Anledning og paa det ikke nogen sig herefter med Uvidenhed skal kunde undskyldes, bliver til Indboanernes Advarsel og Efterretning, herved offentlig bekendtgjort den 6de Art. af den Kongelige allernaadigste Forordning om de publice Latinske Skoler, saaledes lydende:

Holds nogen af Boens Indboanere befindes enten at forføre nogen Skole-Disciplin til lidelig Levet, eller at bøde og følge med dem i nogen Lust, da skal saadan een, naar det bevisligt gjøres, straffes af Friigheden, uden ald forkaansel, første Gang paa en anseelig Penge-Bøde efter sin Formue, til Skolens Bibliothek, eller, i mangel af Formue, paa Kroppen og med Jangfalsk Stær det oftere, da her saadan Ungdommens Forførere for sin Uagdelighed forsviket Byen. Saa maa og ingen, som holder Bertz-Huus eller Kroe, nogenstunde tillade Disciplinene at sidde i Deres Huuse for at drikke, eller der at forsamle sig, meget mindre at have noget slags Spil, af hvad Navn nævnes kan, i Deres Huus, alt under Straf for Vertens hver Gang paa i Adir., som skal betalt til Skole-Bibliotheket.

Til Høvedemelte Allernaadigste Forordnings Døemmed end videre i dette fal at søge opnaad, nemlig at Ungdommen ikke skal blive forføret til latter, bliver Disciplinens Huusverte herved advarede og formanede: At de ikke toader eller tillader de hos dem til Huuse værende Discipliner at bruge noget Slags enten Kaart- eller andet Spil, enten paa deres Kamre eller andre Stæder i deres Huuse, og at de ikke heller holder deres Huus-Verte længere aabnede for dem end til rette Sengetid, at det ty kan tillades dem, naar de selv lofter, at kunde, endog om Natretider indkomme i deres Logementer, til den ender her de som haver Skoles-Discipliner indlogerede hermed have sitigt og alvorsigt Tilfyn og Rønbighed i deres Huuse, men skulde det, naaglet Verternes alvorlige Advarsel til Disciplinene, dog skee at de lade sig finde i Spil eller anden Uorden, eller ikke til rette Tide søger deres Hjem, her de uførtved anmelder alt saadant for Skoleens Forreter, hvorved misbagelige Tilfælde paa alle sider kunde forekomme, og Huus-Verternes undgaae den haardt Straf som de ellers efter befindende Beskaffethed vilde forfalde ud om de imod denne Advarsel og paalagde Pligt, bøde og delger med Disciplinene. Døens den 24de Junii 1780.

Borgemeester og Raad
sammesteds.

Vestergade 45 i perioden 1743-88

Vestergade 49 i perioden 1743-72

Der har været rige muligheder for at få slukket tørsten!

Omkring en tredjedel af udskænkingsstederne har dog sikkert haft en ret begrænset omsætning. Ejerne af disse kunne ikke alene leve af øl- og brændevinssalget. Det var håndværkere, bl.a. en del skræddere, der i aftentimerne søgte lidt ekstrafortjeneste ved siden af dagens arbejde på værkstedet.

De lidt større forretninger kunne også til tider forenes med anden erhvervsvirksomhed, hvor produktionsudstyret kunne bruges til flere formål. Der fandtes en del kromænd, der tillige var bagere, brændevinsbrændere og ølbryggere. Når der skulle indrettes bageri med kornloft, ovn og skorsten, var ekstraudgifterne til produktionen af de flydende varer ikke så stor, og butikken kunne let udvides til også at rumme en skænkestue. En anden kombination var kro- og vognmand. Når der kom fremmede til byen, der senere skulle transporteres videre af en Odensevognmand, kunne man lige så godt tjene lidt på dem i ventetiden ved at kunne tilbyde bespisning og eventuelt overnatning.

Den indenbys kundekreds på byens kroer har sikkert været et bredt udsnit af byens befolkning og både mænd og kvinder (se side 124). Størst besvær gav de mange unge ugifte, der om aftenen holdt til på udskænkingsstederne, og sammenstød mellem soldater og håndværkersvende indtraf jævnligt. Det var dog nok sjældent, at det gik så

De mange latinskoledisciple havde øjensynligt andet i hovedet end deres studier. Derfor måtte værter og værtshusholdere i 1780 advare mod at forføre disciplinene til et uheldigt levede. (V. Sylvest Frederiksen fot., Landsarkivet for Fyn).

Plakat til beskyttelse af privilegerede tobaksfabrikanter 1778. (V. Sylvest Frederiksen fot., Landsarkivet for Fyn).

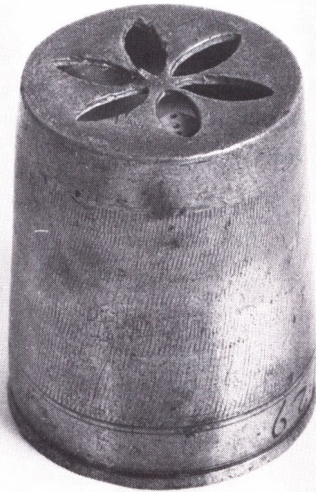
PLACAT.

Efter det Kongelige General-Land-Deconomie- og Commerce-Collegii Placat under 16de November 1778 etages forsvuden, videre at bekendtgjøre:

At Borgere i Kjøbstæderne, som have taget Borgerskab paa Kroe- og Bertzshuusbold, saavel som Kroe- og Bertzshuusmand paa Landet, som have Privilegium paa at forsyne Gæster og Rejsende med adende og drikkelige Waare, maa ei anderledes (efter Kongelig allernaadigste Befaling og under den i Forordningen af 23 Mart. 1778 paabuden Straf for u-tilladelig Tobaks-Handel,) befatte sig med at sælge og faldbolde noget Slags Tobak inden eller uden Huuse, end alene at overlade til Gæsters og Rejsendes Foruansendelse Kaaeren Tobak, som er kjøbt hos privilegerede Tobaks-Kaaberter eller Handlere i Kjøbstæderne, for at bruges i Huuset, men aldeles ikke udslænge det midtve, enten af Kaaeren eller noget andet Slags Tobak til andre foruden Huusets Gæster og Rejsende, eller til Drug og Handel uden for Huuset.

Svilket til alles Efterretning ved denne Placats Indlevering i Kroe- og Bertzshuuse samt Oplyselse paa de sædvanlige offentlige Stæder dermed gjøres bekendt. Døens den 27 November 1778.

Borgemeester og Raad
sammesteds.

Raflebæger af tin fra murerlavet 1729, fremstillet af kandestøber Gunder Pedersen Schmidt. Mellem to bunde ligger der en benterning. Vendes bægeret til drikkebrug, falder terningen ikke ud! Højde 8 cm. (V. Sylvest Frederiksen fot., Møntergården).

hårdt til som den 2. juli 1768 mellem klokken 6 og 7 om aftenen, da kromand Søren Langhoff, Nedergade 36, efter sin egen beretning kom ud for følgende:

»Først kom nogle dragoner af høj- og velbårne hr. kammerherre Ahlefeldts regiment ind i mit hus og forlangte både øl og brændevin, det de og fik og betalte, så nær som 6 skilling for øl. Dernæst indkom af det andet regiment to underofficerer, nemlig korporalerne From og Friis tillige med regiments-tambouren Hentze, der forlangte hver et glas brændevin, som de straks bekom og drak, og hvoraf det ene glas ikkun blev betalt af From, men de andre to betalte ikke deres. Som de så stod på gulvet i min forreste skænkestue, indkom fra gården en garversvend, kaldende sig Johan Saxer, som arbejder hos garver Schmidt i Vestergade, og da han gik igennem samme stue og gik op i sadelmagersvendenes egen stue, hvor de har og holder deres samling, søgte bemeldte to underofficerer og tambouren straks op i stuen efter ham, begyndte med stor alarm og klemmeri og overfaldt benævnte garversvend med et slags gevalt og blev han først angrebet af regimentstambouren, der trak sin pallask [sværd] mod ham, og da garversvenden ville værge sig med bare hænder, søgte de alle tre ind på ham, tillige med alle dragonerne fra den forreste skænkestue, slog ham meget skammelig ind i sadelmagersvendenes stue og endelig kom slæbende med ham i håret langs gulvet ud af sadelmagersvendenes stue, igennem den forreste stue og ud på gaden, efter at de andre håndværkskarle var retireret hver til sit. Hvor de trådte ham under fødderne, og de to underofficerer med regimentstambour Hentze, der bad dem enstemmig at skulle slå, han ville antvorte det [tage ansvaret for det]. Da de nu var kommet ud på gaden med ham, kom vagten, jeg havde sendt bud efter, hvorpå enhver straks løb og retirerede hver til sin side«.

At et så voldsomt forløb ikke var en hverdagsbegivenhed, viser sig også ved, at kromand Langhoff klagede over, at hans omsætning i den følgende tid gik stærkt tilbage, fordi adskillige af frygt for en sådan episode ikke turde besøge hans forretning.

Det samlede forbrug af spiritus i datidens Odense har vi ikke sikkert kendskab til. Som det omtales senere (se side 164), regnede man med, at der i normale år blev anvendt 591 tønder rug og 1.775 tønder byg til at producere brændevin. Med datidens teknik har man af det kunnet fremstille ca. 100.000 liter brændevin årligt eller omkring 20 liter pr. indbygger (børn inkl.), men det er ikke blevet konsumeret i byen alene, og der kan være foregået brænding, som man ikke har haft kendskab til, og det er tidligere nævnt, at der på sukkerraffinaderiet blev produceret brændevin (rom!) af spildprodukterne. Beregningen siger heller ikke noget om det totale alkoholforbrug i byen, da korn, der er brugt til ølbrygning, ikke er inkluderet.

PLACAT.

Da det erfares at nogen stem Ufif af een og anden imellem

Haandværks-Evnenne her i Byen skal paabegyndes, i det nogle af dem skal begaae andre med Forhaanelse, naar de famles, paaskaende, at den euer de skal staae ved Døren, forbudes at tale i deres Selskab, paalægges at skianke for dem, og laale at tiltales som Drenge, med bidere sliat, hvorved de kan piuse dem foragt, hvoril ikke skal være anden Aarsag end en selv forment Godhed over andre, enten fordi de kan have reist noget, eller lært ubi en større Vye end Dens, eller anden sig Grille; men som saadan Dørfjel istun paa Udveerens Side viser en grov og ufornuftig Tankemaade, sig selv fornemmelig til Spot, at vil tilbynge sig en ufornuftig Værd, da de, som Haandværks-Evnenne betrakter, ere alle lige gode, naar de lofliq har passeret deres Værd, og blevne udfyrelne som Evnenne, uden hvad Skikkeligbed, Alder, eller Dgthighed i Professionen, kan give een Fortrin for en anden, som en fornuftig, dog langt fra ikke paaskaes, mindst ved Grovbed; men saadan uartig Forhold ellers giver Uvillighed til ond Dngang, Klammerie og Slagsmaal, hvoraf kan komme værre Følger. Saa bliver samtlige Kaaenes Evnenne her i Dens herved alvorlig formænet og tilholdne at omgaae hinanden med Høflighed og Skikkeligbed, og enholde sig fra at fornærme hinanden enten i Ord eller Gierning; thi saafremt noget derimod maatte bringes i Erfaring at blive forøvet, eller Klammerie og Slagsmaal derover foregaae, maa den eller de skuldig befindende vente tilstrækkelig at blive ansæte i e alene med Bøder efter Loven, men endog for forvoldende Urolighed og Worden, og som de der imod de Kongelige allernaadigste Anordninger søger at stifte og vedligeholde onde og skadelige Betragtter. Dens den 6te Januarii 1780.

Borgemeester og Raad

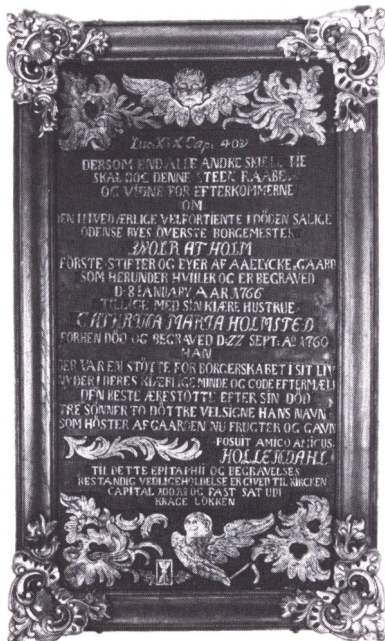
sammesteds.

Håndværkssvendenes sammenkomster kunne undertiden udvikle sig til klammerie og slagsmål – derfor denne plakat med opfordring til at vise høflighed og skikkeligbed over for hinanden. 1780. (V. Sylvest Frederiksen fot., Landsarkivet for Fyn).

Man må dog gå ud fra, at en ikke ringe del af indbyggernes daglige væskebehov er blevet tilfredsstillet gennem øl – ofte med et lavt alkoholindhold – og brændevin, da mælkeforsyningerne var små, og som vi skal se senere (se side 235), var vandtilførslerne utilstrækkelige og kvaliteten meget dårlig.

Selv om der i århundredets første halvdel var en halv snes steder i Odense, hvor fremmede kunne overnatte, var forholdene på de fleste af disse »hoteller« alt andet end tilfredsstillende, og de fleste besøgende sørgede derfor for at komme til at bo hos bekendte eller slægtninge, når de kom til byen.

I 1763 måtte stiftamtmanden som svar til en nyoprettet kommission til forbedring af befordringsvæsenet meddele, at »de i Odense værende værtshuse er så slette og indknebnede, at ingen forbedring eller indretning derudi kan ske til de rejsendes bekvemmelighed«, og han foreslog derfor, at kongen købte en gård i byen, der kunne indrettes til gæstgivergård. Endnu i 1763 besluttede regeringen at følge dette forslag, og efter at man havde undersøgt forskellige muligheder, købte Generalpostamtet, der formelt kom til at stå som ejer af den kongelige privilegerede gæstgivergård, i 1764 gården Overgade 56 af borgmester Wolrath Holm for 4.200 rigsdaler. Efter nogle ombygninger blev gæstgiveriet åbnet til påske 1765 med en tidligere sjællandsk apoteker Christian Ludvig Martini som forpagter. Gården bestod af fire fløje, hvoraf forhuset mod Overgade var i to etager og 14 fag langt. Ud over bolig for gæstgiveren, skænkestue og stalde indeholdt

Epitafium over borgmester Wolrath Holm (død 1765) i Vor Frue kirke. Holm var borgmester i Odense fra 1755 til sin død. (Svend Møller fot.).

det en række gæstekamre og plads til postkarlen, når denne passerede byen (se side 179). Det sidste er baggrunden for, at gården senere kom til at hedde Hotel Postgården.

Martini betalte ikke leje af gården, men hans efterfølger Martin Christopher Lausen, der kom til efter Martinis død i 1779, måtte årligt erlægge 140 rigsdaler i forpagtningsafgift til Generalpostamtet indtil 1780, da han købte gården for 3.000 rigsdaler.

Lånemarkedet

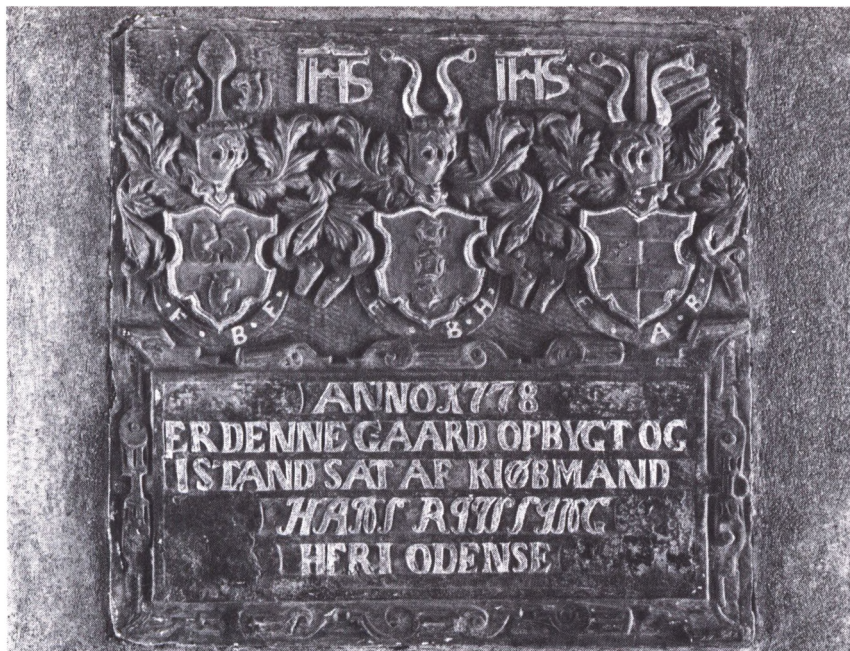
Der fandtes i det 18. århundrede ikke et organiseret penge- og kreditmarked eller særlige institutioner (banker, sparekasser, kreditforeninger), hvor Odenseborgere kunne optage lån, når egne midler ikke strakte til.

Men behovet fandtes, og lånene optoges derfor ad anden vej. Da mulighederne for at få sine penge tilbage ved at retsforfølge en for sømmelig låntager ikke var særligt gode, var det naturligt, at en kreditor måtte søge at dække sig ind ved at få pant for sit lån.

Den vigtigste långivning skete derfor mod sikkerhed i fast ejendom, som i dette fattige samfund tit blev belånt til den øverste kant af skorstenen. Långiverne kom fra et bredt udsnit af befolkningen. En stikprøve blandt de tinglyste lån i 1750erne viser, at 1/3 blev udlånt af fæstebønder fra det nærmeste opland. De må altså have haft en del penge på kistebunden. En del af resten er sælgerpantebreve i forbindelse med ejerskifte for den pågældende ejendom, og blandt de resterende er de største kreditorgrupper byens købmænd og rigeste embedsmænd samt en del præster fra fynske landsogne. Lånene blev normalt givet mod 4-5% i årlig rente og kunne opsiges med tre til seks måneders varsel.

De Odenseborgere, der ikke ejede fast ejendom, kunne imidlertid ikke skaffe sig lån ad den vej og måtte da give andre personlige ejendele i pant for de lånte beløb. Sådanne lånetransaktioner var givetvis mere risikable end lånene mod sikkerhed i fast ejendom, og det var derfor kun få Odenseborgere, der gav sig af med den slags virksomhed, men de gjorde det så til gengæld i stor stil.

Da Maria Abrahamsdatter, Overstræde 7, døde omkring årsskiftet 1757-58, fandt skifteforvalterne således i boet store mængder af tekstiler og beklædningsstykker m.m., og enkemanden, murersvend Søren Nielsen oplyste, at det var »pantegods, som af hans salige kone var modtaget og havde lånt ejerne deraf penge«. Der blev optalt 281 pan-

Bygningssten i porten til Overgade 12 med adelsvåben for slægterne Friis, Brockenhuus og Bille. Ejendommen havde tidligere været i adelig eje, og da købmand Hans Riising ombyggede ejendommen i 1778, lod han blot den gamle bygningssten omhugge. (Svend Møller fot.).

ter i boet. Det var f.eks. et brunt skørt (vurderet til 1 mark og 8 skilling), et broget tørklæde (8 skilling), et hørgarns pudevær (1 mark), en bliktekedel (8 skilling), et par fruentimmertøfler (1 mark) eller en gammel salmebog (4 skilling). Under bobehandlingen meldte flere af låntagerne sig. Det var typisk fattige enker, nogle daglejere, flere soldater og et par småhåndværkere, altså tydeligt nok personer, der hørte til blandt byens fattigste, og som i en nødssituation havde måttet pantsætte fra deres ringe udvalg af tøj eller af det sparsomme indbo for at kunne rejse et beløb, der måske svarede til en eller et par dages løn, for på den måde at overleve.

Også i dødsboerne efter flere af byens handlende er der opregnet betydelige tilgodehavender, som de havde hos mange private i Odense og på det øvrige Fyn. Det er imidlertid vanskeligt at afgøre, om der er tale om kreditgivning i forbindelse med varehandel eller om en selvstændig udlånsvirksomhed i disse tilfælde.

8 · Landbrug og gartneri

Odense var i det 18. århundrede ikke blot håndværkets og handelens by. Omkring byen lå der betydelige jordarealer, der ejedes af byen. Det samlede areal var på 176 tønder hartkorn eller det samme som jordtilliggendet til en lille herregård. Igennem hele det 18. århundrede var anvendelsen af jorden næsten uændret i forhold til slutningen af det foregående århundrede, og det var derfor græsningen på den store Heden (vinklen mellem nuværende Sdr. Boulevard og Vesterbro), der var det største aktiv for byen. Der græssede i sommerhalvåret i normale år 300-400 køer og op mod 100 heste under opsyn af kommunalt ansatte hyrder. I vinterhalvåret var dyrene på stald inde i byen, hvor der til de fleste større huse fandtes stalde i baggårdene.

Vi ved ikke, hvor væsentligt dette kvæghold har været for byens levnedsmiddelforsyning. Man kunne i samtiden næppe fodre tilstrækkeligt om vinteren til at sikre en betydelig mælkeforsyning, men kvæget har sikkert været et vigtigt bidrag til kødforsyningen og også givet en del huder til håndværkernes produktion.

Kødforsyningerne svingede imidlertid stærkt fra år til år, idet kvæget med mellemrum blev ramt af katastrofer på linie med kvæget hos det øvrige fynske landbrug, nemlig når kvægsygdomme hærgede egnen. Det 18. århundredes to værste epidemier – eller epizootier i fagsproget – forekom i 1745-46 og 1764-66.

Sygdommen i 1745-46 kom fra hertugdømmerne. Myndighederne søgte at standse den ved at forbyde indførsel af kvæg til kongeriget. Der udstationeredes også soldater ved kysterne for at hindre omgåelse af forbuddet. Det hjalp dog ikke. I marts 1745 fandt man syge dyr på Brahetrolleborg gods, og sygdommen bredte sig derfra til hele Fyn, selv om den søgtes nedkæmpet ved at forbyde afholdelse af kvægmarkeder og ved andre former for isolering af syge besætninger.

I Odense tog man ikke de første efterretninger om sygdommen særligt alvorligt. I oktober 1745 holdtes endda et – ulovligt – kvægmarked i byen. Da byfogeden blev afæsket en forklaring af stiftamtmanden, kunne han oplyse, at hans fuldmægtig havde søgt at standse

de bønder, der kom til byen med kvæg, men at de havde nægtet at adlyde, og det lod sig ifølge bystyret ikke gøre »med gevalt at drive en stor mængde af folk og fæ hver til sine veje og ud af byen«.

Snart efter indtraf de første dødsfald blandt byens eget kvæg, og i løbet af de tre første måneder af 1746 døde der over 200 køer eller mere end halvdelen af byens kvægbestand, og sygdommen fortsatte med mindre angreb frem til udgangen af august måned.

Angrebet i 1760'erne var lige så katastrofalt. Også ved den lejlighed mistede byen over halvdelen af sine dyr.

J. Thomsens kort over Odense og omegn. Koloreret håndtegning, der blev udarbejdet i forbindelse med en udvidelse af rytterdistriktet 1717. Se også side 163. (Foto i Det kgl. Bibliotek efter originalen i Hærens arkiv).

Der var i samtiden ikke meget at stille op på grund af den store smittefare og mangelen på dyrlæger med kendskab til en effektiv sygdomsbekæmpelse. Dertil kom, som det fremgår af sagen om kvægmarkedet i Odense, at det var svært at få karantæneforanstaltninger overholdt.

Man søgte dog i Odense på forskellig vis at forebygge smitteoverførsel, f.eks. ved at lade sundt og sygt kvæg græsse på forskellige marker, og efterhånden nåede man også frem til at anvende hurtig nedslagtning og nedgravning af syge besætninger.

Under sygdomsangrebet i 1745-46 indsamlede man oplysninger om lægemidler mod sygdommen både fra ind- og udland i det håb, at der måtte eksistere en eller anden mirakelkur, der kunne afvende den store ulykke. Det gav anledning til indsendelse af en lang række husråd, hvis virkninger nok har været mere end tvivlsomme, men vi ved ikke, i hvilket omfang man rent faktisk har afprøvet rådene. De kunne f.eks. gå ud på følgende:

»Koen skal med en eller to uldne dækkener tildækkes og holdes vel varm i et vel tillukket fæhus. Dernæst kastes i samme fæhus et stort hul eller grav, som fyldes med møg, hvor den syge ko nedsættes og med møg tildækkes. Derefter gives den en halv pot [liter] fuldkommen mål hvidvin, som ved kogning $\frac{1}{3}$ deraf indkoges med $\frac{1}{2}$ fjerdingpund sukker, for 3 skilling brændevin, for 1 skilling nelliker, som tørres, en reven muskat, lidet kanel eller to stk. skåret løg, som stødes. Dette gives ind tre gange om dagen, nemlig morgen, middag og aften og i værende tid må koen ej drikke uden varmt eller lunkent«,

eller

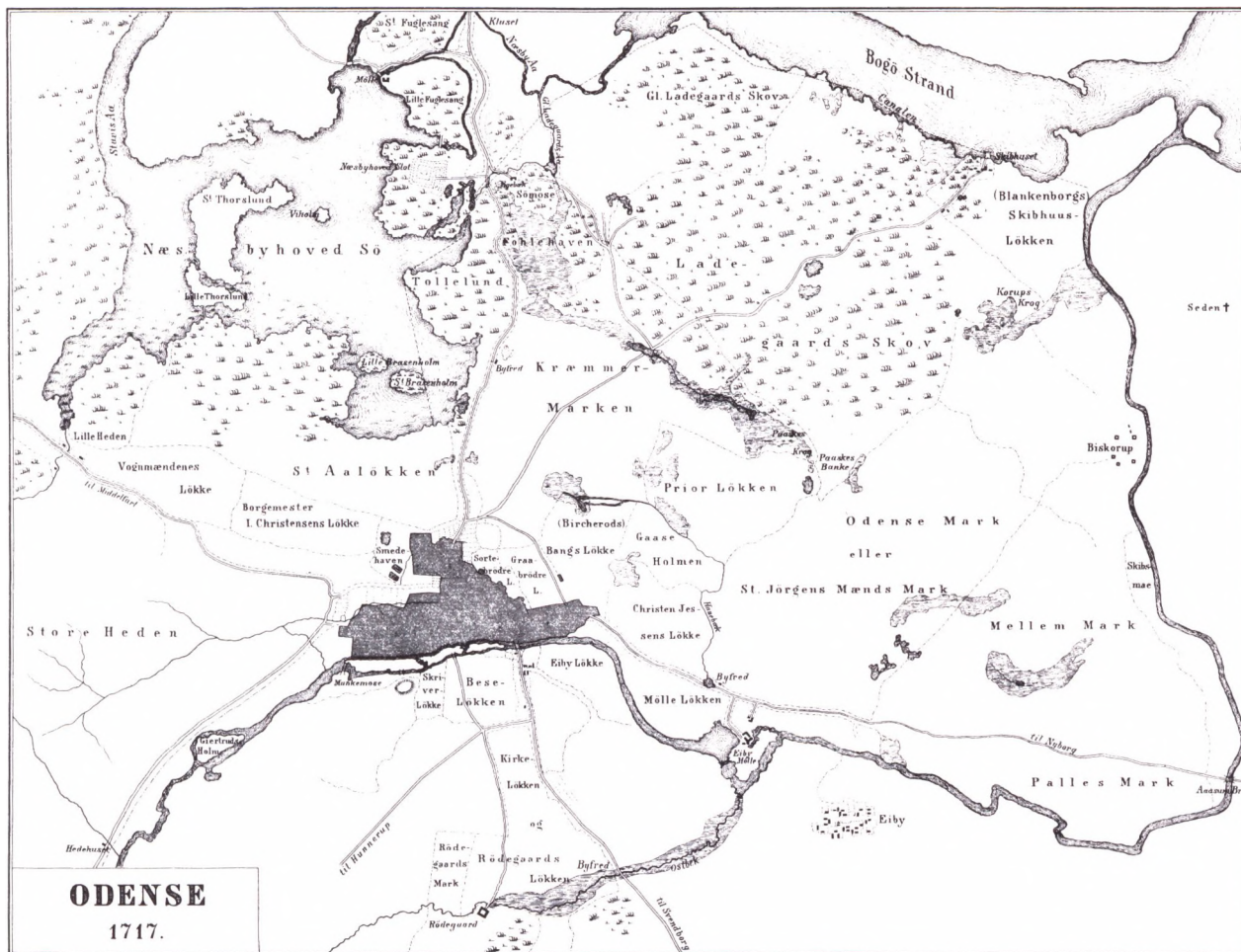
»Man tager benet af et dødt kvæg og skraber kødet af og brænder det til pulver. Så giver man hvert kvæg en halv skefuld af samme pulver i en halv potte tørt malet malt vel omrørt«,

eller

»Så snart man i mindste måde fornemmer, at en okse eller ko begynder at blive syg, så skal man straks lade den årelade på begge sider af halsen. Dernæst gives kvæget så meget af et menneskes urenlighed, som et æg er stort, som og tillige skal blandes i en pot menneskeurin og noget lidt varmes. Når dette er den indgivet, skal den stå nogle få timer fastende«.

Ud over kvæghold var der også en betydelig svinebestand og en del gæs i Odense, som kunne bidrage til levnedsmiddelforsyningen. De befandt sig det meste af året inde i byen i stalde og haver.

Da så stor en del af byens jord gik til græsning, blev der ikke meget

Kortbilag til biskop C.T. Engelstofts byhistorie, nyttegnet omkring 1860 efter en genpart af J. Themsens kort (se side 161). (Foto efter fotografisk genoptryk af C.T. Engelstoft: Odense Byes Historie).

tilbage til planteavl. Korndyrkning foregik fortrinsvis på mindre jordstykker, der nok tilhørte byen, men blev lejet ud til enkelte borgere mod en årlig afgift. Det var især områder øst og syd for byen. I årene efter kvægsygdømmene blev også en del af fællesgræsarealerne opdyrket vest for byen, da der ikke var kvæg nok til at afgræsse hele Heden.

I tabel 8.1 ses en oversigt over byens kornproduktion og kornforbrug i et normalt år. Det fremgår af denne, at der ud over det, der kunne dyrkes på byens jord, har været brug for store tilførsler udefra, således som det er nærmere omtalt ovenfor i handelsafsnittet.

Fra 1740'erne søgte regeringen at interessere byboerne for at dyrke hamp, hør og tobak for at reducere importen og fremme indenlandsk

Tabel 8.1: Odenses kornavl og kornforbrug i et normalt år i det 18. århundrede.

Kornsort	Byens høst	Byens forbrug		Egen høst
		Til direkte konsum	Til brændevinsfremstilling	i % af forbrug
	Tønder korn			
Rug	550	4.959	591	10
Byg	900	6.325	1.775	11
Havre	900	3.220	–	28
Hvede	–	1.350	–	–
I alt	2.350	15.854	2.366	13

Kilde: Odense magistrats arkiv, indkomne breve 1771.

videreførelse af disse varer. I 1741 gik man endda så vidt, at man forlangte, at en fjerdedel af byjorden skulle anvendes til disse afgrøder. Da der i de følgende år blev forespurgt, om Odense opfyldte kravene, var svaret et nej. Kun en beskeden tobaksavl blev forsøgt i en periode. Byens apoteker, J. C. von Westen, dyrkede tobak på sin gård Kragstbjerg syd for byen i slutningen af 1740'erne og begyndelsen af 1750'erne, årligt 4.-6.000 pund eller mindre end 10% af byens forbrug. Han klagede idelig over hård konkurrence fra tobaksplantagerne i Fredericia, og efter 1758 gik han over til at dyrke andre afgrøder. Omkring 1780 dyrkede den daværende tobaksspinder i byen, Dominicus Simonsen Brandt, en tid tobak i Grønløkken vest for byen, men også han synes at have opgivet det efter få år.

Vi har ikke kendskab til dyrkning af hør og hamp på bymarken. Derimod blev der dyrket en del hør på Sletten nord for Odense til brug for egnens lærredsvævere (se side 150).

En mindre del af byjorden blev brugt til gartneri. Ved folketællingen i 1787 fandtes der i byen 26 gartnere eller urtemænd, som de kaldtes i samtiden, samt nogle få mere i landsognene uden for byen. De fleste boede uden for Vesterport og i Vindegade. De dyrkede en lang række grønsager, f.eks. løg, persille, porrer, selleri, ærter, bønner, rødbeder og forskellige slags kål, som blev solgt på torvet i byen, eller ved at Odenseborgere selv købte ind direkte i gartneriet.

9. Søfart

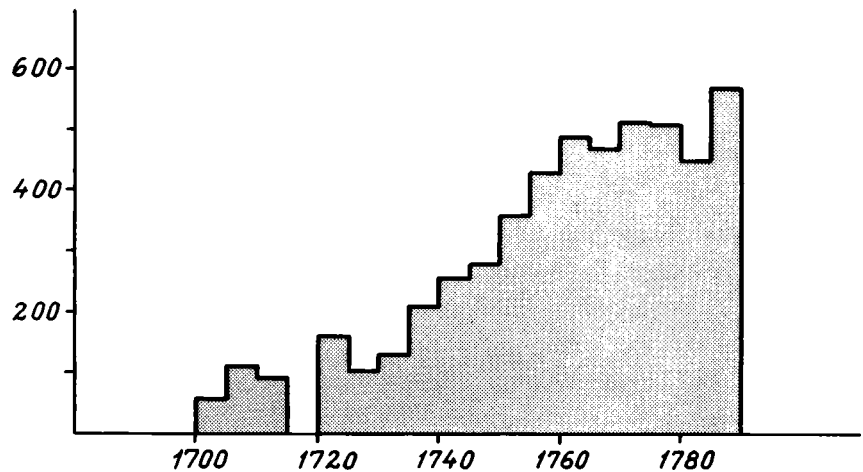
Det kan umiddelbart lyde lidt mærkeligt at tale om Odense som en søfartsby i 1700-tallet. Det var før kanalens tid, så man kunne ikke sejle nærmere til byen end til bunden af fjorden (se kortet side 167), og selv det kunne være besværligt nok på grund af fjordens mange grunde. I 1682 havde man fundet en nogenlunde sikker sejlrende ind til Klintebjerg, og med forsigtighed kunne mindre skibe også sejle videre til i nærheden af Stige. En anden mulighed var at sejle til i nærheden af Munkebo. Hvad enten man valgte den ene eller den anden rute, var det besværligt at få varer til eller fra skibene. Det måtte foregå med små åbne både, der hyppigst gik ind til Skibhuset nord for byen, hvor der måtte omlades til og fra vogne, der stod for transporten til og fra byen. Transporten ad Skibhusvejen var besværlig, for vejen havde ikke nogen fast overfladebelægning før lidt uden for Nørreport, og igennem skovene nord for byen var der mudret og opkørt, så hestene havde svært ved at trække selv små vogne igennem i vådt vejr.

I 1746 hedder det f.eks. i en indberetning til den nyoprettede General-Landets-Havne-Commission:

»Havnen angående, da findes nok her til byen en fjord, som har sit indløb fra Nordsøen [!] af, og strækker sig her til på en halv mil nær ungefæhr, hvor byens skibhus er anlagt. Men ingen skibsrum kan dog komme højere op i samme fjord, formedelst sandbanker, mudder og lavt vande, samt ebbe og flod, der går ind i seks og ud igen i seks andre timer, end på en mil nær bemeldte skibhus, som dens almindelige lade- og losseplads, så at indsejlingen her til byen er helt slet, og varernes befordring først med både derfra til Skibhuset og siden med vogne derfra igen her til stedet, er mere kostbar end nogen tror eller tænker, foruden at tale om det ophold og tab samme forårsager«.

Ikke desto mindre var der dog skippere, som kort før 1700 fik øje for nogle erhvervsmuligheder ved fjorden. De fik lov til at slå sig ned på jord tilhørende det kongelige gods rundt omkring fjordens inderste arm. På den måde opstod Stige, hvor der før havde været åben mark.

kommercelæster

Figur 9.1: Odenses handelsflåde 1700-90 (fem års gennemsnit; tal for årene 1716-20 mangler). (Kilde: Anders Monrad Møller: Fra galeoth til galease, appendix-tabeller).

og andre mindre lokaliteter kom snart til, det nærliggende Hauge og en bebyggelse ved Seden strand.

I de første år var det kun små skibe, som disse skipperne anskaffede sig. Det største var på omkring 15 kommercelæster, det svarer til 30-40 tons i dag, altså det samme som en middelstor fiskekutter. Med disse beskedne skibe sejlede den halve snes skipperne rundt i århundredets første 30-40 år, men inden århundredets midte begyndte der en kraftig vækst i handelsflåden. Hvad der forårsagede denne vækst, er det svært at udtale sig om, men det ser ud til, at der efterhånden opstod et mere fast samarbejde mellem skipperne og en række Odensekøbmænd, som stak penge i at få bygget eller indkøbt større skibe på mellem 20 og 40 kommercelæster. I 1750'erne nåede handelsflåden, der var hjemmehørende i fjorden, op på omkring 25 skibe med en samlet størrelse på godt 400 kommercelæster og var da provinsens fjerdestørste kun overgået af Dragør, Ålborg og Århus. Senere i århundredet fortsatte væksten, så man omkring 1790 var nået op på 30 skibe med ca. 600 kommercelæsters drægtighed, men det var i den mellemliggende tid gået betydeligt hurtigere for en række andre provinsbyer, så Odense nu var nede omkring ottendepladsen i dansk provingssøfart.

Skibene, der anvendtes i sejladsen, var hovedsagelig jagter, dvs. et enmastet fartøj med bomsejl, og galeother eller galeaser, der havde to master.

Den sejlads, der kunne foretages med Odenseskibene, var i århun-

Odense fjord og landskabet omkring den ca. 1790. Kortet er formentlig tegnet efter Videnskabernes Selskabs kort over Fyn fra 1780 (se byhistoriens bind Gudsfrøgt og oplysning, side 46, 49 og 51). (Det kgl. Bibliotek).

dredets begyndelse stort set begrænset til ture til andre danske havne, til Lübeck, hertugdømmernes østkyst og til Sydnorge.

Desværre er størstedelen af det toldmateriale, der ville kunne fortælle os om skibenes ruter, blevet kasseret, og det er derfor kun i enkelte år, at vi kan rekonstruere al sejlads med Odenseskibene. Det gælder f.eks. for 1733. Da var der 15 skibe hjemmehørende ved fjorden. I årets løb kom skibene på over fem kommercelæster 18 gange hjem fra Lübeck, 14 gange fra Norge, 10 gange fra Flensborg, en enkelt gang fra København og tre gange fra forskellige andre havne. De små både på under fem kommercelæster sejlede korte ture til forskellige østjyske havne.

På grund af rejsernes relativt lange sejltid var det Norgesfarten, der i dette år lagde størst beslag på tonnagen. Som et typisk eksempel på et rutemønster kan vi tage skipper Søren Jørgensen, der sejlede med galeothen »Unge Tobias« på 11½ kommercelæst bygget på Samsø i 1670erne. Han forlod Odense den 14. april 1733 på årets første tur, idet det var ualmindeligt i samtiden at sejle i vintermånederne, hvor de små træskibe ikke kunne klare sig mod is og dårligt vejr. Om bord var der korn, røget flæsk, smør og tørret frugt til den norske by Skien og en kasse bøger til en person i Fladstrand (Frederikshavn). Skippe-

Odense, findes tilkiøbs i det Kongel. Privil. Adresse-Contoirs Bogtrykkerie hos C. G. Biering.

Jeg Underskrevne Anders Fodeberg fra Odense a. N. Skipper næst Gud paa mit
førende Skiberom ~~af~~ kaldet, nu sølferdig liggende i Odense a. N. for
med den førstegode Vind, som Gud forleener, at affegle til ~~Odense a. N.~~ hvor min rette
Lodse-Plads skal være, bekiender at have annammet under Dekket i samme mit Skiberom af

Majihanden som er David under Konfigurations i Søe fæstet hvor ind i
af Foden i Odense a. N. den 22. April 1775. M. Fodeberg

Som alle ere og velconditionerede, og tegnede med bostaaende Merke, hvilke Valbe jeg lover saa-
snart Gud sender mig hykkeligen frem med bebolden Skib og Gods til ~~Odense a. N.~~ at
levere ligesaa velconditionerede til ~~Odense a. N.~~ eller Ordre, som efter
rigtig Leveance skal betales til Fragt af samme Gods ~~af~~ ~~Odense a. N.~~
af den 22. April 1775. M. Fodeberg

Sarvelsom og Averi efter Sædvane og Brug over Søen. Og til at fuldbyrde hvis som forskrevet er, for-
binder jeg mig selv, alt mit Gods og forbemeldte mit Skib med ald desjen Tilbebør. Dette til Bekræf-
telse haver jeg her af tvende ligelydende Comossementer undertegnet, hvoraf naar det ene er fuldbyr-
det, de andre ey valider. Datum Odense, den 22. April Anno 1775

Anders Fodeberg

Et såkaldt certeparti, undertegnet af skipper Anders Fodeberg, hvor han attesterer at ville befordre en ladning hørlærred til København 1775. (V. Sylvest Frederiksen fot., Landsarkivet for Fyn).

ren ankom til Fladstrand den 22. april, og efter et kort ophold gik tu-
ren videre over Skagerrak, hvor der blev indtaget en last af træ og
jern udskibet fra Skiens havneby Langesund, og den 29. maj var skibet
tilbage i Odense. Så fulgte en ny tur til Skien/Langesund med afrejse
fra Odense den 22. juni og hjemkomst den 3. august. Ladningen var
af omtrent samme sammensætning som på den første rejse, dog var
der denne gang også noget ost med til den norske befolkning. Sæson-
en sluttede med en tredje rejse på samme rute med afgang den 31.
august og hjemkomst den 28. oktober. På hjemturen var der denne
gang blandt andet et par norske jernkakkellovne med.

For den del af sejladsen, der ikke gik til Norge, var det karakteristi-
ske i modsætning til mange andre danske provinshavne, at der næsten
ingen forbindelse var til København. Forarbejdede forbrugsvarer,
som det kunne have været naturligt at få fra hovedstaden, hentede
Odensekøbmændene som tidligere omtalt i stedet i Lübeck og i et vist
omfang i Flensborg.

Trafikken på Lübeck og Flensborg foregik efter et næsten lige så
stift mønster som på Norge. Som eksempel kan vi følge skipper An-
ders Hansen, som sejlede med en jagt på 6½ læst. Hans rute var i
1733:

26. marts afsejlet fra Odense til Flensborg med 200 tønder rug og
diverse stykgods.

2. maj ankommet til Odense fra Flensborg med 300 pund hollandsk
tobak.

1. Kongens Overfart paa det Store Bælt fra Cöpen til Njeborg. 2. Endeel af Cöpenborgere som med Meffique sølvrede ved siden af Sineske
3. Waag, Købels Callouper. 4. Fregatten Alroø. 5. Skelland. 6. Sprøge. 7. Bjørn. 8. Kroen iudi Njeborg. 9. 4. Sineske

15. maj afsejlet fra Odense til Flensborg med 40 tønder rug og 14 skippund uld.

10. juni ankommet til Odense fra Flensborg med 1½ skippund hør og ½ skippund blå.

22. juni afsejlet fra Odense til Lübeck med 130 tønder havre.

31. juli ankommet til Odense fra Lübeck med 59 forskellige slags varer om bord til købmand Jens Drejer, bl.a. papir, tøj, piber, søm, sy-nåle, ståltråd, peber, risengryn, stivelse, alun, ingefær, mandler, olie, glas, salt og rosiner.

12. august afsejlet fra Odense til Lübeck i ballast.

10. september ankommet til Odense fra Lübeck med en blandet last som den ovenstående til syv Odenseborgere.

25. september afsejlet fra Odense til Flensborg med 50 tønder byg og 2 skippund uld.

30. oktober ankommet til Odense fra Flensborg med bl.a. hør, blå, tjære og tøj til otte Odenseborgere.

5. november afsejlet fra Odense til Flensborg med 120 tønder rug.

Ikke al søfart i 1700-tallet foregik på en så idyllisk måde, som dette kobberstik af P. Grønvold fra Frederik Vs rejse gennem Danmark 1749 giver indtryk af. Bemærk skibenes størrelse i forhold til robådene. Overfarten over Store Bælt var ofte en alvorlig hindring for den faste forbindelse mellem hovedstaden og Odense. (Det kgl. Bibliotek).

14. december ankommet til Odense fra Flensborg med bl.a. hør, tjære, bly og papir til 12 Odenseborgere.

Da de større skibe kom til kort før århundredets midte, blev det stive mønster i nogen grad brudt, men Norgesfarten var dog gennem hele århundredet ryggraden i Odenseskibenes sejlads.

De perioder, der gav anledning til at prøve nye ruter, var først og fremmest år med krig mellem Europas stormagter, hvor Danmark samtidig var neutral. Det gjaldt således under den preussiske syvårskrig 1756-63 og under den nordamerikanske uafhængighedskrig 1776-83. En del Odenseskibe vovede sig da ud i Nordsøen og anløb hollandske, belgiske, franske og engelske havne, og det Odenseskib, der kom længst væk, nåede i 1782 ind i Middelhavet. Det var på 43 kommercelæster, hed »Fru Maria Elisabeth« og ejedes af købmand Peter Eilshou.

Sammenlignet med andre danske større søfartsbyer var Odenseskibenes udnyttelse af neutraliteten dog af ret begrænset omfang.

Et andet forhold, der kunne få Odenseskibene til at gå længere bort, var år med en fejlslagen høst i Danmark. Da gav staten tilladelse til, at der kunne indføres korn til landet, mens det i normale år var forbudt. Odenseskipperne benyttede sig af den mulighed til at sejle ind i Østersøen til de havnebyer, hvorfra der også i normale år gik store korntransporter til Vesteuropa, og der kom da skibe hjem til fjorden fra Memel, Königsberg og Danzig.

Den mest varige og stabile nydannelse for Odenseskipperne opstod imidlertid på grund af tættere forbindelser mellem Odense og Bergen. Det begyndte i 1740'erne med, at Odenseskibene hentede korn fra Østersøen til Bergen og fortsatte i øget omfang i de følgende årtier. I løbet af 1770'erne og 1780'erne tog syv af fjordens folk borgerskab som skipperne i Bergen, og en af dem, Casper Thornøe, blev snart en af Bergens største redere. En del skibe ejedes derefter af partrederier, der havde interessenter både i Bergen og i Odense, og flere skipperne, der bevarede deres bolig ved Odense fjord og lod skibene være hjemmehørende der, deltog i sejlads mellem Bergen og Østersøen, måske fordi de fik fragter via de personlige bekendtskaber med de bortflyttede. Det betød, at de det meste af året var borte fra Odense i stedet for at gå i den traditionelle pendulfart. Man startede fra Odense om foråret og vendte tilbage sidst på året.

En del af denne trafik kan følges gennem Øresundsregnskabernes oplysninger om alle skibe, der passerede Helsingør. Der kan man f.eks. se, at skipper Seneca Christensen Nygaard, der sejlede med gale-

asen »Sct. Jørgen« af Odense på 32 kommercelæster, bygget ved fjorden i 1768, mellem 1784 og 1789 passerede følgende gange:

13. juli 1784 fra Bergen til Königsberg med sild, tørfisk, tran og 18 ankre brændevin.

15. august 1784 fra Königsberg til Bergen med 33¼ sten hamp, 29 læster byg, 10½ læst rug, 4 læster hvede og ærter.

13. juni 1785 fra Bergen til Sct. Petersburg med 112 ankre brændevin.

13. juni 1786 fra Königsberg til Bergen med 43 læster rug.

23. juli 1786 fra Bergen til Østersøen i ballast.

20. august 1786 fra Königsberg til Bergen med 23 læster rug og 20 læster byg.

7. juni 1787 fra Bergen til Sct. Petersburg med sild, rom og 145 ankre fransk brændevin.

12. september 1787 fra Sct. Petersburg til Bergen med 285 skip-pund hamp, 14½ skippund hør, 1.571 pund sæbe, 645 pund anis, 8 ahmer roeolie, 78 stk. sejldug og 229 stk. ravndug.

1. juni 1788 fra Bergen til Sct. Petersburg med 33½ tønde sild og 24 ankre spansk brændevin.

6. september 1788 fra Sct. Petersburg til Bergen med 263 skippund hamp, 5 skippund hør, 42 skippund blå, 8 ahmer hampeolie, 54 stk. sejldug, 120 stk. ravndug og 30 pund sålelæder.

26. juni 1789 fra Bergen til Königsberg med tørfisk, tran og nogle uspecificerede varer.

1. august 1789 fra Danzig til Bergen med 42 læster rug, 4 læster hvede og 13½ skippund potaske.

26. september 1789 fra Bergen til Stockholm med tørfisk og nogle uspecificerede varer.

Bergens toldregnskaber for 1787 viser, at han er kommet dertil fra Odense og Korsør den 1. maj, og at han efter turen til Sct. Petersburg igen er sejlet ud fra Bergen den 18. oktober med kurs mod Odense, så sæsonen har ikke strakt til mere end de nævnte rejser, og familien har ikke set besætningen mellem april og november.

Disse afvigelse må dog ikke få os til at glemme det traditionelle mønster på fjorden, og for at se, hvor meget vi har bevæget os væk fra forholdene i 1733, som er nævnt ovenfor, kan vi se på farten i 1770erne og 1787. Sejladsen på fjorden i nogle år i 1770erne kan belyses ud fra bevarede acciseregnskaber, der for den indgående sejlads er lige så fyldige som de kasserede toldregnskaber. Odenseskibene kom i disse år hjem fra de havne, der er vist i tabel 9.1.

Iversens Avis for den 23. februar 1787 rummede bl.a. denne annonce for skipper Ritz' københavnerfart. (V. Sylvest Frederiksen fot., Odense Centralbibliotek, Lokalhistorisk Afdeling).

Forsk i tilkommende Uge agter Skipper Ritz i Stige om Gud vil give Lykke, at foretage sin første Reise herfra til Kiøbenhavn og beder altsaa at Vedkommende jo før jo hellere vilde melde dem som sædvanlig hos Kjøbmand Hr. Rissing i Odense eller hos ham selv i Stige, da han baade medtager Passagerer og Bragtgods.

Ligesom i 1733 er det Norgesfarten, der lægger beslag på den største del af Odensetonnagen, men den stærke afhængighed af Lübeck og Flensborg er brudt. Færdigvarer hentes nu også i betydeligt omfang i København, og selv om der er tale om fredsår, er der nogen trafik på Holland, dels til Amsterdam, hvor skibene hentede de samme blandede laster af færdigvarer som i Lübeck, dels til Dordrecht, hvorfra der medtoges mursten, et produkt, der tidligere var kommet fra teglværkerne ved Flensborg fjord.

De første år efter afslutningen af den amerikanske uafhængigheds-krig (1776-83) synes at have været kriseprægede for den odenseanske

Table 9.1: Hjemkomne Odenseskibe fordelt efter afgangshavne.

Afgangshavn	1773	1774	1775	1776
	Antal skibe			
København	19	14	17	16
Danske provinshavne	4	8	16	14
Flensborg	1	1	1	–
Andre havne i hertugdømmerne	2	3	–	1
Bergen	10	3	6	5
Andre norske havne	12	17	20	23
Lübeck	7	8	10	7
Stettin	–	–	2	1
Memel	1	–	–	–
Riga	1	1	1	1
Andre Østersøhavne	3	–	2	–
Göteborg	1	–	–	–
Holland	3	5	2	2
I alt	64	60	77	70

Kilde: Rigsarkivet: Reviderede regnskaber, acciseregnskaber.

handelsflåde. I 1787 oplyses det f.eks., at seks af tolddistriktets 29 skibe har ligget stille, og det er typisk de store skibe, som havde deltaget i fjernere sejlads under krigen.

Sejladsen med de øvrige 23 skibe kan kun følges indirekte, idet der hverken findes bevaret told- eller acciseregnskaber, så oplysningerne må stykkes sammen fra mange forskellige kilder. Desværre ved vi ikke noget om eventuel sejlads på Nordsøen, men trafikken på hovedruterne viser, at der i årets løb kom 23 Odenseskibe hjem fra Norge, 14 fra København og otte fra Lübeck, så forholdene synes at være de samme som i 1770erne.

I Norge var hovedhavnen for den del af trafikken, der gik i direkte fart mellem Odense og den nordlige del af riget, Christiania (Oslo) med den nærliggende kalkudskibningshavn Slæben (Slependen). Kalk var med det store forbrug i skindforarbejdningen og til fabrikkerne en vigtig vare for byens erhvervsliv og blev også tilført fra Mariager fjord og København. Enkelte af skibene i Norgesfarten besøgte også Frederikshald, Drammen og Langesund, mens Bergen kun havde to anløb af Odenseskibe i direkte fart, men derudover af fem skibe, der deltog i Bergensfarten på Østersøen.

Som eksempel på skibe med hovedvægten på farten på Oslofjorden i 1787 kan vi følge skipper Christen Jørgensen, der sejlede med jagten »Ebbenetzer« på 12½ kommercelæst. Ifølge de norske toldbøger havde han i 1787 følgende rejser:

Ankomst til Christiania fra Odense den 1. maj 1787 med 2½ skip-pund tovværk, 6 fjerdinge grøn sæbe og 4 tønder bergensild.

Afgang fra Christiania til Odense den 7. maj 1787 med træ og papir og 6 fjerdinge grøn sæbe.

Ankomst til Christiania fra Odense den 19. juni i ballast.

Afgang fra Christiania til Slæben den 21. juni med papir.

Ankomst til Slæben fra Christiania den 23. juni med papir.

Afgang fra Slæben til Odense den 25. juni med papir og en ladning kalk.

Ankomst til Bergen fra Ålborg og Odense den 10. august med 285 tønder byg, 28 tønder rug, lærred, olmerdug, hatte, 14 dyner, 6 dusin handsker, 2 dusin strømper, 5 gros snørebånd og 10 huder.

Afgang fra Bergen til Flensborg den 20. august med 11 skippund tørfisk, 36 tønder sild, 85 tønder tran, 87 hjorteskind og 24 rensdyrhuder.

Farten på København havde næsten karakter af rutesejlads med stykgods og passagerer. To skibe afsejlede hver med en til to måne-

ders mellemrum til hovedstaden og annoncerede i forvejen i byens aviser, så folk, der havde forsendelser, kunne melde sig hos skipperen eller hans faste købmandsforbindelse i Odense og indlevere pakker og mindre godsmængder, der ønskedes medtaget. De to skibe havde i 1787 i alt 11 af årets 14 afsejlinger fra København til Odense og har næppe været særligt begejstrede, da en tredje skipper forsøgte at få del i farten. Han annoncerede ligeledes sin afrejse i *Iversens Avis*, og i modsætning til de to andre opgav han sin pris, 3 mark pro persona, for overfarten til København – det svarer nogenlunde til, at en retur-billet til København har kostet en halv ugeløn for en ufaglært, og det har sikkert endda været noget under den normale takst hos de to skipper, der ellers havde farten, for den ene af dem svarede igen. Ved hans næste afrejse hed det i hans annonce: »Han forsikrer enhver om honet opførsel og omgang, som just ikke altid regnes i købet for 3 mark pro persona«.

Farten på Lübeck havde den samme karakter som i 1733. Da skipper Christen Harboe i september 1787 kom hjem fra Lübeck med galeasen »Sct. Maria« på 24½ kommercelæst, havde han følgende varer med til syv Odenseborgere:

30 pund mandler, 2 tønder hørfrø, 1 fustage og 1 kasse tobakspiber, 20 tønder lüneborgersalt, 100 pund jernplader, 30 pund ståltråd, 1 fustage isenkram, 1 anker roeolie, 300 pund risengryn, 10 ris papir, 100 pund hagl, 120 pund amidam, 2 fustager pudder, 4 fustager pibejord, 1.030 pund bleghvidt, 120 pund vitriol, 1 fustage korkpropper, 1 fustage og 1 kurv med digler, 1 fustage nürnbergkram, 250 pund stål, 60 pund hvid sæbe, 30 pund terpentintin, 1 flaske terpentintinolie, 37 tønder tjære, 1 tønne beg, 1.000 stk. tagsten, 6 gamle skilderier og 6 ryslæderstole.

Selv om fjordens søfolk således gled ind i det odenseanske erhvervsliv og udfyldte en vigtig transportfunktion, var deres forhold til byen ikke problemfrit. De havde i århundredets løb adskillige alvorlige sammenstød med myndighederne.

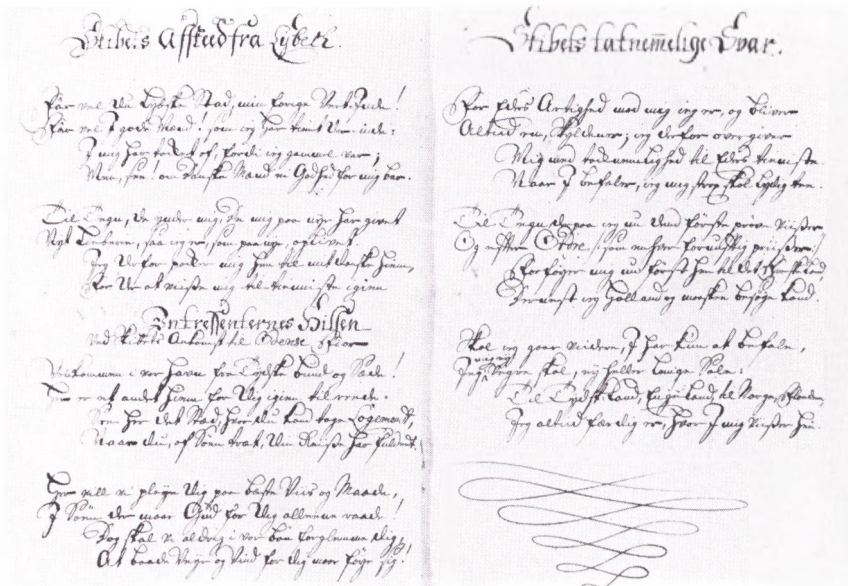
Der opstod strid som følge af, at søfart ifølge loven var et byerhverv, så skipperne skulle bosætte sig i byerne, dvs. at de burde flytte fra Stige, Hauge og Seden ind i selve Odense. Ved flere lejligheder krævede byens embedsmænd og toldere, at dette skulle ske, blandt andet for at forebygge smugleri og for at få skatter af skipperne, mens søfolkene på deres side holdt på, at det var nødvendigt for dem at kunne holde stadigt opsyn med deres skibe, og at det ville være umuligt, hvis de boede inde i byen.

Dette lågkrus af sølv er fremstillet af Odenseguldsmeden Carl Simon Johansen Schwartz i 1709 til købmand og skibsreder Jørgen Thomsen, Fåborg. Totalhøjde 19,8 cm. (Svend Møller fot., Møntergården).

Ved forskellige lejligheder måtte stiftamtmanden mægle mellem de stridende parter, og i løbet af 1750erne fandt man frem til en modus vivendi. Søfolkene fik lov til at blive boende, egentlig kun dem, der allerede boede der, men i praksis kom der også nye til. Til gengæld måtte de betale skat til Odense, selv om de ikke boede i byen, og i stedet for konsumtionsafgiften af varer, der blev ført ind i byen, måtte de betale et fast årligt beløb.

Et andet stridsspørgsmål var erhvervelsen af borgerskab. Ligesom det kneb med at få håndværkerne til at tage borgerskab (se side 77), var der også problemer med skipperne. Der var til stadighed mange, som sejlede uden borgerskab, men i 1716, 1733 og igen i 1766 fik en del skipperne åbenbart samvittighedskvaler. I disse år optræder der pludselig et stort antal nyerhvervede skipperborgerskaber, som ikke skyldtes, at der kom nye søfolk til egnen, men måske snarere, at man var noget nervøs over det pres, som byen lagde på dem ved den tid. Myndighederne skulle i hvert fald så ikke også kunne beskylde dem for snyderi med hensyn til borgerskabsforpligtelsen.

Udsnit af dagbog for et skib, købmand Peter Eilschou var medejer af i 1740'erne. Her er indført forskellige digte, lagt i munden på skibet og interessenterne! (E. Panton fot., Landsarkivet for Fyn).

Endelig kunne det også komme til interesse modsætninger mellem skipperne og det offentlige, når staten pludselig kom ud for at skulle bruge store transportydelser og derfor ønskede at tvangsudskrive skibene. Eksempler på dette kendes fra 1715 og 1719, da skibene skulle fragte militære forsyninger under den store nordiske krig, fra 1729, da man ønskede forsyninger af byggematerialer fra Flensborg til København på grund af den store brand i hovedstaden, og fra 1762, da der var brug for leverancer til hæren, der var samlet i Holsten. Ved sådanne lejligheder vidste skipperne dog at sno sig udenom, formodentlig ofte med de lokale myndigheders billigelse. Når de statslige budbringere nåede frem til fjorden, var mange af skibene netop sejlet, andre havde en fuld ladning om bord og var kontraktligt bundet til at levere den andetsteds, og atter andre skibe var ikke sejldygtige. Det var derfor meget begrænset, hvad der kom ud af udskrivningerne.

Der findes kun et meget begrænset kildemateriale til belysning af den odenseanske skibsfarts økonomiske forhold. Det mest fuldstændige er en regnskabsbog for et af de skibe, som Peter Eilschou havde part i, men det omhandler kun sejlads i årene 1744-47 – neutralitetsperioden under den østrigske arvefølgekrig – med et relativt stort skib, der blandt andet var i Bordeaux, La Rochelle og Boston på den engelske østkyst, altså ikke et særligt typisk sejladsmønster for Odense-skibe.

Nærmest noget mere traditionelt kom sejladsen i 1747, der gik

Transporten 1748		Summa 1618-1749	
Transporten 1748	2 11		
Transporten 1748	1 14		
Transporten 1748	1 10		
Transporten 1748	1 10		
Transporten 1748	3 12		
Transporten 1748	1 2 10		
Transporten 1748	2 4 8		
Transporten 1748	1 5 10		
Transporten 1748	4 8		
Transporten 1748	1		
Transporten 1748	1 8		
Transporten 1748	1		
Transporten 1748	3		
Transporten 1748	5 8		
Transporten 1748	11		
Transporten 1748	8		
Transporten 1748	12		
Transporten 1748	4		
Transporten 1748	2		
Transporten 1748	12		
Transporten 1748	15 6 1 9		
Transporten 1748	80		
Transporten 1748	Summa 1618-1749		

Opgørelse fra skibsdagbogen 1744, hvor man ser, at Peter Eilschou ejede 1/4 af skibet. Der var i alt seks interessenter i skibet. (E. Panton fot., Landsarkivet for Fyn).

Odense-Trondheim-København-Riga-København-Odense. De samlede udgifter dette år var på 817 rigsdaler og fragtindtægterne på 991 rigsdaler. Overskuddet på 174 rigsdaler gav en forrentning af den investerede kapital på ca. 11%. Det har rederne formodentlig anset for tilfredsstillende, når man sammenligner med datidens renteniveau. Af udgifterne gik de 243 rigsdaler til forårsklargøringen af skibet, og af resten var 1/4 hyre til besætningen og resten medgik til proviant, havne-, mægler- og lodsafgifter og til losnings- og ladningsudgifter i havnene.

Hyrrerne var på 46 rigsdaler til skipperen, der også fik 1/8 af overskuddet, på 37 rigsdaler til styrmanden og på 25 rigsdaler til matroserne. Ved bedømmelsen af søfolkenes indkomstniveau må man tage hensyn til værdien af den kost, de fik om bord, og de matroser, der ikke var gift, sparede desuden husleje i sejlperioden. Det betyder formodentlig, at skipper og styrmand har haft indtægter, der ligger på niveau med håndværksmestrenes, mens matroserne snarere kan sammenlignes med byens ufaglærte.

De transporttydelser, som skipperne i Stige og de andre steder ved fjorden kunne stille til rådighed, var ikke tilstrækkelige til at dække byens behov for at få varer transporteret søværts, og fremmede skibe kom derfor til at tage del i skibsfarten.

Tabel 9.2: Fremmede skibe ankommet til Odense 1733-87.

	1733	1773	1776	1787 ¹
	Antal skibe			
Skibenes hjemsted				
Ærø	–	4	8	7
Dragør	–	4	1	3
Øvrige provins	21	7	5	?
Hertugdømmerne	6	–	1	?
Norge	25	8	9	15
Sverige	1	5	3	?
I alt	53	28	27	?
Skibenes afgangshavn				
København	3	–	1	1
Danske provinshavne	15	14	12	?
Norge	30	8	10	15
Hertugdømmerne	2	1	1	?
Sverige	2	5	3	?
Tyske Østersøhavne	1	–	–	7
I alt	53	28	27	?
1) For 1787 kendes ikke alle fremmede skibe, der er kommet til Odense.				

Kilde: Som tabel 7.2.

Disse skibes ruter er for nogle udvalgte år, hvor der er bevaret et kildemateriale, vist i tabel 9.2.

Det var især på to områder, at de fremmede skibe spillede en rolle. Det ene gjaldt korntransporter fra Lolland til Odense, som tidligt i århundredet foregik på skibe, der var hjemmehørende på Lolland, men hvor det senere blev Marstal- og Ærøskøbingskibe, der var de vigtigste. Det andet var norske skibe, der især sejlede træ fra Øster-Risør og gik hjem i ballast eller med landbrugsvarer, ofte i en regulær rutesejlad. F.eks. viser de norske toldregnskaber i 1787, at skipper Tellef Torbiørnsen af Nedenæslehn afsejlede fra Øster-Risør til Odense den 25. april, 12. juni, 1. august og 21. september med bjælker og lægter, og ved hjemkomsten medbragte han korn, flæsk, ost og smør.

Den beskedne trafik med Sverige gik især på Varberg. De svenske skibe medtog næsten altid en ladning kalkhår – restprodukter fra garvningen (se side 138 og side 144) – på deres returrejse.

10 · Landtransport

Al tung trafik til Odense foregik i det 18. århundrede så vidt muligt til søs, idet det fynske vejsystem var så dårligt udbygget, at tunge transporter over lange afstande var en umulighed. Kun fra de omkringliggende landsbyer og herregårde kunne man med vogn sende korn, brændsel, tømmer og andre typer masse gods ind til byen. Vejtransport over længere afstande var forbeholdt personbefordring, breve og mindre pakker.

Den vigtigste del af denne transport stod postvæsenet for, i begyndelsen af århundredet kun brevene, men senere også dele af den øvrige trafik. Den såkaldte »ridende post« fra København, der kun medtog breve, passerede Odense to gange om ugen, da byen lå på hovedpostforbindelsen København-Hamburg, der over Fyn fulgte ruten Nyborg-Odense-Assens. Fra Odense udgik der sideruter til Bogense, Kerteminde og Fåborg, mens Svendborg fik post over Nyborg, og Middelfart nåede man via Assens. Der var også to ugentlige forbindelser den modsatte vej.

Selv om der var en del kritik af postens manglende regelmæssighed, var det normalt en hurtig transport, der foregik med den ridende post. Den førtes frem dag og nat, og rytteren skiftede heste for hver to mil. Kun vintervejr eller sejladsbesvær mellem Nyborg og Korsør og mellem Assens og Årøsund kunne give alvorlige forsinkelser.

Brevene, der blev befordret med posten, kunne afleveres og afhentes hos den lokale postmester, og taksterne svingede efter afstanden, brevene skulle befordres. Ved en forordning i 1734 blev taksten for et brev fra København til Odense fastsat til 8 skilling, dvs. det samme som en halv dagløn for en ufaglært arbejder. Selv om denne gruppe havde kunnet skrive, ville portoen således have været så høj, at den ville have forhindret dem i at komme i kontakt med fjernere boende slægtninge pr. brev.

Den høje porto gjorde også, at antallet af transporterede breve var ret begrænset. Gennem det meste af århundredet kunne den ridende post i en sæk have al post fra udlandet og fra poststationerne på hele

1. Støtlet i Odense Svovr Hans Majestæt ankom om aftenen den 15te May kl. 8. 2. Cavalleriet som Soldat Wagt-
3. toe Compagnier Borgere som frøtt begge sider af Gaderne Svovr kongen Ruffende, Jøder Geve, 4te Hans Kirke
Signet af Grønvold

P. Grønvolds stik, der viser Frederik Vs ankomst til Odense slot på rejsen gennem Danmark 1749. Sct. Hans kirke i baggrunden. (Det kgl. Bibliotek).

ruten fra Hamburg til København. Sidst på århundredet steg brevmængden dog, og man gik over til at bruge en let tohjulet vogn, der kunne komme næsten lige så hurtigt frem som rytteren, der havde besørget posten i den forudliggende tid.

En langsommere forbindelse ad samme rute var den ugentlige »agende post«, der medtog pakker og personer på en åben vogn. Den ankom til og afgik fra byernes privilegerede gæstgivergårde, hvor sådanne fandtes – i Odense som tidligere nævnt fra 1765. Taksten for en passager (inkl. kost) blev i 1735 fastsat til 6 rigsdaler om sommeren og 7 om vinteren for strækningen København-Odense. Det er næsten to måneders løn for en ufaglært arbejder og langt mere, end det kostede at sejle (se side 174), men for almindelige mennesker har det almindeligste nok været at gå.

Mange mere formuende personer fandt dog transporten med den åbne postvogn alt for besværlig og langsom, og de anvendte derfor ekstrapost, dvs. de lejede hos byens vognmandslav heste og, hvis de

ikke selv medførte vogn, også denne frem til næste by, hvor de så skiftede til et nyt vognmandslavs forspand og køretøjer.

I første halvdel af det 18. århundrede var der megen kritik af transportvæsenet, og regeringen nedsatte derfor i 1762 en kommission, der skulle komme med forslag til forbedringer. Et udslag heraf blev som nævnt ovenfor indretningen af en gæstgivergård i Odense, og det blev tillige i 1763 pålagt vognmandslavet, at de altid skulle holde tre par forspandsheste og tre postvogne med heste og postkarle klar til afgang fra gæstgivergården, så rejsende ikke blev forsinket. I 1769 fik Odensevognmandslavet yderligere tilladelse til at anskaffe nogle lukkede vogne til passagertransport. De krævede to par heste som forspand og var derfor en del dyrere at leje end de åbne vogne.

Skønt magistraten i de følgende år gik nidkært til værks med inspektioner af de 16 Odensevognmænds opfyldelse af betingelserne for at kunne have privilegiet på transporten, kom der dog hyppigt klager over, at de rejsende ikke kunne komme hurtigt nok af sted. Det synes således at have været almindeligt, at hestene om sommeren ikke stod klar i gæstgivergården. Vognmanden foretrak i stedet at have dem gående på græs i den såkaldte »vognmandsløkke« vest for byen, som lavet lejede af magistraten. Når hestene først skulle hentes der, gik der let en del ekstra tid, inden en vogn var klar til den rejsende.

11 · Anden beskæftigelse

De erhverv, der er nævnt i de foregående kapitler, udgjorde ryggraden i det private erhvervsliv i Odense.

I folketællingernes erhvervsrubrikker træffer vi imidlertid en lang række betegnelser, der ikke lader sig indordne under disse erhverv, og når vi vil have et samlet billede af, hvad den odenseanske befolkning ernærede sig ved, må vi derfor også undersøge en række andre beskæftigelsesformer.

Daglejere og andre ufaglærte

I folketællingerne findes der således en stor gruppe, som har erhvervsangivelser, der ikke umiddelbart angiver, hvilket erhverv de pågældende har fået deres udkomme fra. Der er f.eks. i folketællingen i 1787 i alt 222 personer, der kalder sig daglejere, daglejsker, arbejdskarle, gårdskarle, tjenere og håndlangere, og flertallet af dem har selvstændig husholdning, så man ikke af erhvervsbetegnelsen hos husstandsoverhovedet i den familie, de ellers ville have boet hos, kan få en idé om, hos hvem de har været beskæftiget.

Formodentlig har de fleste levet af tilfældigt arbejde. Vi kan f.eks. finde dem beskæftiget ved offentlige arbejder – fordi der stadig findes bevaret regnskaber for disse. De hjalp således byens rendemester (se side 238) med at reparere vandrør og oprense byens bæk. De jagede kvæget fra en mark, der var afgræsset, til en anden, og de kunne være beskæftiget med vejarbejde. Men flertallet må have fundet arbejde for private. Det kunne være transportopgaver. Vi har set, at en del af sukerraffinaderiets varer blev bragt fra Skibhusene på »axelen«. Der var lejlighedsvis brug for ekstra arbejdskraft ved byggeri og i købmandsgårdene, og også håndværkerne kunne til tider have behov for en ekstra hånd til at tage sig af det grovere arbejde.

De kvinder, der kalder sig daglejsker, har formodentlig hjulpet til i husene på vaskedage eller ved festlige lejligheder, men der er også

eksempler på, at de har måttet påtage sig samme typer arbejde som mændene.

Arbejdet var tilfældigt og lønnen ringe. Var man beskæftiget hele året, kunne det i sidste halvdel af århundredet indbringe omkring 50 rigsdaler i årsindkomst eller omtrent det samme, som en gift håndværkssvend tjente. Men der har formodentlig været stor sæsonarbejdsløshed, så de færreste er nået så højt op, og det er da også karakteristisk, at daglejerne ved skatteligningerne altid anses for at være for fattige til at kunne bidrage noget til at dække fællesskabets udgifter.

De usle forhold, som dette befolkningslag levede under, bekræftes også af deres boligforhold. De boede i de dårligste huse, uden for portene, i Hans Jensens Stræde og omkring Sortebrødre Torv. De var ikke ejere af husene, og de flyttede hyppigt fra et sted til et andet – måske jaget bort, når indtægterne ikke var tilstrækkelige til at kunne betale huslejen, og blev de gamle, måtte fattigvæsenet træde til med en beskeden hjælp, når kræfterne ikke mere slog til.

Som et eksempel på en daglejers forhold kan vi følge Jørgen Jensen Schiøler, der en kort overgang var kusk ved militæret i Odense, men som efter at være blevet gift slog sig ned som daglejer.

Han blev trolovet med Anna Hansdatter den 19. februar 1757 og gift med hende to måneder senere i Sct. Hans kirke. Han var da omkring 40 år gammel og hun 37.

I ægteskabet fødtes tre sønner i 1757, 1759 og 1763, hvoraf den ældste døde et år gammel. Skønt ægteparrets tilstedeværelse i Odense i denne periode således er velkendt fra kirkebøgerne, optræder de ikke på skattelisten i 1759, end ikke blandt dem, der var for fattige til at betale skat. Første gang, familien findes i en opgørelse over byens beboere, er i 1762, hvor der i Hans Jensens Stræde 16, et en-etages hus på fire fags længde, bor tre familier, nemlig et ægtepar med et voksent barn, hvor manden er tømrersvend, et tambourægtepar og daglejer Jørgen Jensens kone. Manden omtales derimod ikke, og dette i forbindelse med den manglende registrering i 1759 kan måske tages som et udtryk for, at manden hyppigt har haft arbejde uden for byen.

Ved folketællingen i 1769 er ægteparret og de to sønner flyttet til en ejendom uden for Nørreport, der lå, hvor Østre Stationsvej 11 nu findes. Den var også i en etage og på fire fag og havde et etageareal på knap 40 kvadratmeter, var altså af nogenlunde samme størrelse som Hans Jensens Stræde 16, men der boede i den ud over familien »kun« en rytterenke på næsten 80 år, der modtog fattighjælp fra byen, så familien har haft lidt mere plads på den nye adresse. Her blev de

En officer og en menig af det fynske nationale regiment 1761. Rød kjole med grønt for, grøn vest, røde bukser, sorte støvletter og sort hat samt gule handsker er fælles udstyr. Officeren har desuden en ringkrave med kongemonogram. I øvrigt er uniformerne kun forskellige i detaljer. (Efter Bertram: Vorstellung).

formodentlig boende til omkring 1780, men mangler så igen et par år i byen og træffes først igen i folketællingen 1787. Da var børnene flyttet hjemmefra, og parret boede nu i ejendommen Nørrebro 7 sammen med tre andre familier i et hus på otte fags længde. Her døde konen i februar 1788 fra et hjem næsten uden ejendele.

Den samme grå tilværelse genfinder vi hos byens andre daglejere.

Militæret

Gennem det meste af det 18. århundrede bestod den danske hær dels af en tvangsudskrevet del, der rekrutteredes fra landdistrikterne, dels af frivillige hvervede regiment, der var indkvarteret i byerne.

Odense havde i århundredets løb forskellige af disse hvervede regiment indkvarteret, normalt dele af fynske eller holstenske rytterregiment.

Indtil 1764 var regimenternes faste tilholdssted Christiansdal (Dalum kloster) og Sct. Hans og Sct. Knuds klostres ladegårde, idet jorden til disse gårde udgjorde en del af det kongelige ryttergods. Det meste af jorden tilhørende dette ryttergods var bortfæstet til bønderne i de omliggende landsbyer, men en stor del af de resterende marker, der lå direkte under godserne, blev brugt til græsning for rytteriets heste.

Soldaterne boede derimod ikke på godserne, men i byerne, hvor borgerne måtte betale en særlig indkvarteringskat (se side 234) for at dække udgifterne. Antallet af indkvarterede soldater i Odense svingede mellem 100 og 200.

Da der i 1717 blev givet en kongelig ordre om, at Odense for fremtiden skulle være fast indkvarteringsby for rytterne, stillede det byen over for store problemer. I forvejen var der ikke meget plads i de små huse med den befolkningsstørrelse, man var nået op på, og kun få af soldaterne kunne derfor selv skaffe sig et logi.

Bystyret gik i praksis frem ad tre forskellige veje for at skaffe husly til soldaterne. For det første indrettede en del mennesker et enkelt værelse i deres hus til et såkaldt »rytterkammer«, og der boede så en af soldaterne i spartanske omgivelser. Nogle borgere klagede endda over, at de var »så fattige, at de måtte tage sengene fra deres egne børn til indkvarteringen«. For det andet fik byen lov til at nedbryde de staldbygninger, der tilhørte Sct. Hans og Sct. Knuds klostre. En række privatpersoner anvendte derefter byggematerialerne til at opføre nogle mindre huse, kaldet »rytterbaracker«, hvor navnlig gifte solda-

ter kunne finde husly. Disse barakker opførtes dels i området omkring Sortebrødre Torv, dels uden for portene. For det tredje foretog man en ombygning af den såkaldte »provstegård« sydøst for Frue kirke, så den kom til at indeholde 20 små lejligheder og fra 1739 også stalde til et halvt hundrede heste.

På den måde skaffede man husly til menige og underofficerer, mens regimenternes stabsofficerer fik mere statelige boligforhold i byens finere huse.

Gennemgående var det tarvelige og dårligt vedligeholdte rum, der blev stillet til rådighed for menige soldater.

Ved en inspektion af indkvarteringsstederne i august 1765 får man et indtryk af forholdene, som et par eksempler vil vise:

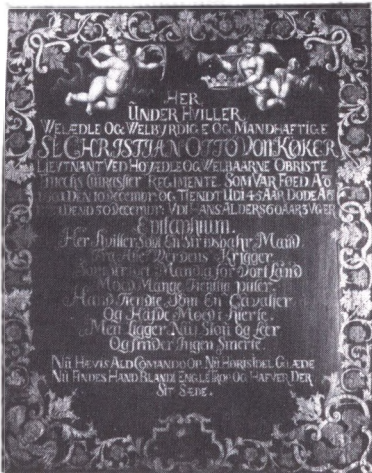
»Hos Peder Christensen urtemand [Vestergade 87] er væggene i indkvarteringskammer ganske åben, samt på gulvet så nedrig [lavt], at indkvarteringen ikke kan gå tørt om vinteren, og i stalden er hovedstykket under spiltovet ganske bortrådneth – »Fabian Christiansens barak [Ridehusgade 17] er meget slet. Indkvarteringen kan ikke ligge tør derudi. Over stalden er fast ingen tag; ingen loft eller vægge derudi; ingen krybber derudi; stenbroen ganske oppe, meget slette døre derfor – »Sr. Friises barak [Vindegade 7] er taget hel slet, forstykket under spiltovet bortrådneth, væggene brøstfældige, hægge og krybber forfaldne«.

Værterne for de indkvarterede soldater fik refunderet et årligt beløb på gennemsnitlig 5 rigsdaler af indkvarteringskattebeløbet, og soldaterne fik sidst i århundredet yderligere udbetalt ca. 25 rigsdaler om året til mad og andre fornødenheder. Dette beløb kunne man imidlertid på ingen måde eksistere for. Selv daglejerne, der hørte til byens lavestlønnede, havde betydeligt mere i årsløn. Da øvelser og vagter langt fra udfyldte en almindelig arbejdsuge, fik soldaterne derfor lov til at påtage sig almindeligt arbejde i byen, og fra 1739 måtte soldater, der havde lært et håndværk, påtage sig forefaldende arbejde inden for deres fag for alle militærpersoner, men måtte dog ikke ansætte svende eller lærlinge. De opnåede dermed en status, der lignede den, man i samtiden kaldte frimester, dvs. man var selvstændig håndværker uden at være tilknyttet lavsvæsenet. Frimesterstatus kunne desuden fastholdes, når den hvervede soldat gik ud af militæret efter mindst 14 års tjeneste, og han havde derefter tilladelse til at arbejde for alle, ikke blot for militærpersoner.

Hvem var det så, der meldte sig under fanerne ved de regiment, der lå i Odense? I århundredets første halvdel var kun hver tiende

En officer og en menig af det 1. fynske kyrasserregiment (eller rytterregiment) 1761. Fælles for officer og menig er den røde kjole med grønt for, det sorte kyrads (en brynje), den gule vest og de gule bukser samt de sorte støvler. Officersuniformen har desuden en sølvkant på vesten og et skærfs i rødt og guld. (Efter Bertram: Vorstellung).

Epitafium i Vor Frue kirke over løjtnant Christian Otto von Køker (1661-1721). Indskriften slutter med følgende veldrejede verselinier: »Han tjente som en kavaler/og havde mod i hjerte,/ men ligger nu i støv og ler/ og finder ingen smerte./ Nu hæves al kommando op,/ nu høres idel glæde./ Nu findes han blandt engles trop/og haver der sit sæde.« (V. Sylvest Frederiksen fot.).

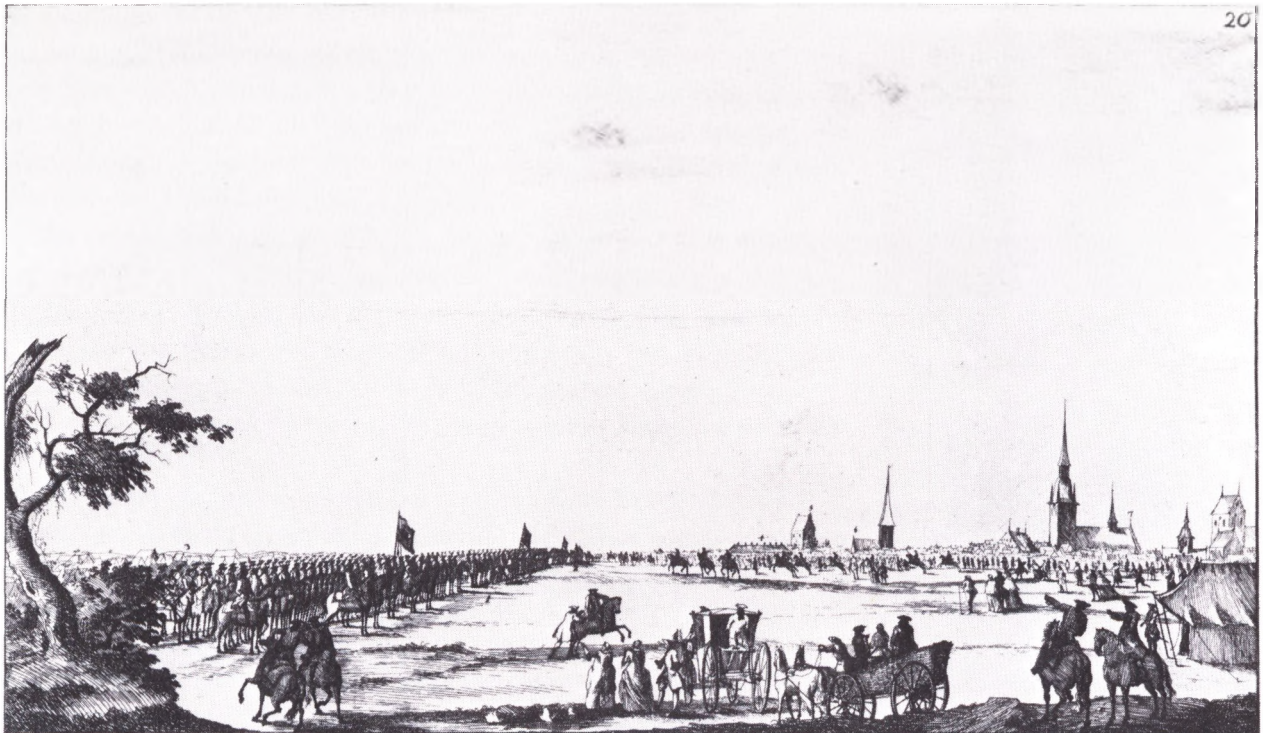
dansker, og blandt udlændingene var hovedparten tyskere. Efter århundredets midte blev det danske element gradvist større, navnlig efter at der i 1772 blev indført dansk som kommandosprog.

I tabel 11.1 er vist en oversigt over nogle oplysninger om et udsnit af de soldater, der var stationeret i Odense i sidste halvdel af det 18.

Tabel 11.1: Stikprøve af Odensesoldater fra sidste halvdel af det 18. århundrede fordelt efter fødested, alder og uddannelse.

	Antal soldater
a) Fødested	
Fyn	80
Jylland	13
København	8
Øvrige Danmark	18
Norge	16
Hertugdømmerne	18
Sverige	1
Tyskland	10
Riga	1
Danzig	1
Wien	1
I alt	167
b) Alder på hvervningstidspunktet	
Under 20 år	56
20-24 år	65
25-29 år	23
30 år eller mere	23
I alt	167
c) Uddannelse	
Skomager	19
Handskemager	14
Skrædder	11
Smed	7
Andet håndværk	33
Ingen uddannelse	83
I alt	167

Kilde: Rigsarkivet, de militære arkiver, stambøger.

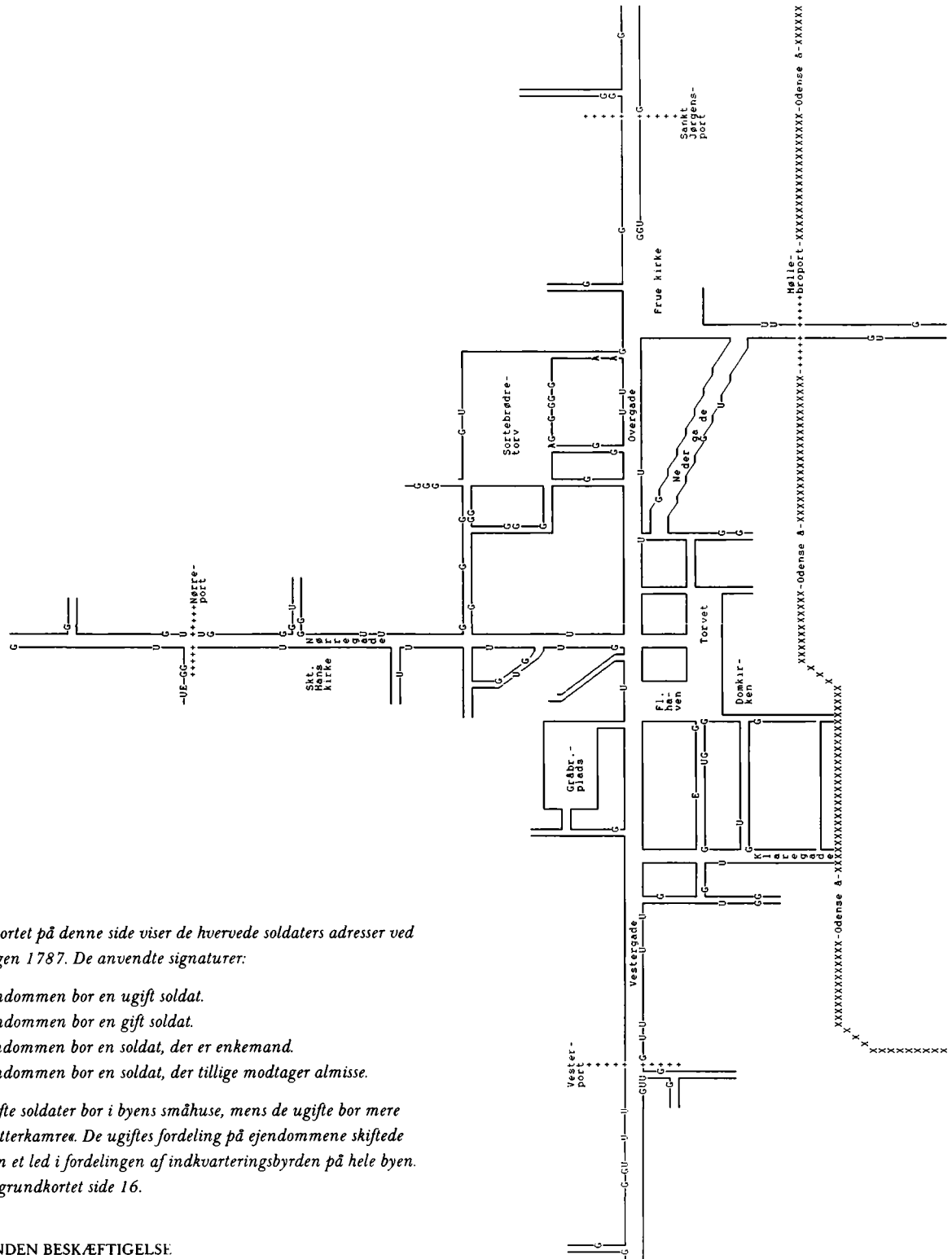
*1. Reg. Gen. Major Neuberghs Regiment. 2. Reg. Gen. Major Nørks Regiment foruden for Odense Vestre. Port
den 16te Maj. Myntstride for Hans Kongelige Majestet. 3. Løjten. 4. Slottet. 5. 1ste Hæns K. 6. 1ste Bredt K. 7. 1ste Knuds K.
Sigtet og Grønvald.*

århundrede. Af dem var næsten 3/4 danskere, og mindre end 1/10 kom fra områder, der ikke var underlagt den danske krone. Blandt danskerne var fynboerne, heriblandt indfødte odenseanere, dominerende. De hvervede regiment var derfor i denne periode i langt mindre grad et fremmedelement i byen end 50 år tidligere.

Det ses også af tabellen, at det var almindeligt, at man lod sig indskrive i hæren omkring 20-årsalderen. Normalt skrev man under på en syvårskontrakt, men mange forblev i hæren i to kontraktperioder og var således typisk midt i trediverne, når de vendte tilbage til det civile liv.

Af de ryttere, der er medtaget i tabel 11.1, havde halvdelen en håndværkeruddannelse, inden de lod sig hverve, og andelen er især stor blandt dem, der var født i Odense og nærmeste omegn. Det betyder formodentlig, at en del nyudlærte håndværkersvende, der har haft vanskeligt ved at få arbejde eller har anset mulighederne for at blive mester for små, fordi de ikke har ment, at de på noget tidspunkt ville kunne skaffe penge til at blive lavsmester, i stedet har valgt at ernære

Dette kobberstik af P. Grønvald viser en soldatermønstring for Frederik V under hans rejse gennem Danmark 1749. (Det kgl. Bibliotek).

Soldater. Kortet på denne side viser de hvervede soldaters adresser ved folketællingen 1787. De anvendte signaturer:

U = I ejendommen bor en ugift soldat.

G = I ejendommen bor en gift soldat.

E = I ejendommen bor en soldat, der er enkemand.

A = I ejendommen bor en soldat, der tillige modtager almisse.

De fleste gifte soldater bor i byens småhuse, mens de ugifte bor mere spredt i »rytterkamre«. De ugiftes fordeling på ejendommene skiftede hyppigt som et led i fordelingen af indkvarteringsbyrden på hele byen. Se i øvrigt grundkortet side 16.

sig dels som soldat dels som frimester, først for militærpersoner og dernæst, når de 14 års tjeneste var overstået, for byens almindelige befolkning. En sådan karriere gav også mulighed for at gifte sig relativt tidligt – 2/3 af de menige i byen i 1787 var gift – og at sikre sig en levestandard, der måske har været lidt bedre end den gifte svends, hvis der var tilstrækkeligt med arbejde.

Det er dog nok ikke alle håndværkersvende, som denne mulighed har stået åben for. Ved hvervningen blev den kommende soldats højde målt, og de, der blev indrulleret, er i gennemsnit noget højere, end landbefolkningen var ved de samtidige sessioner. Det er derfor nok kun de største og stærkeste, som har kunnet komme således frem.

Vi kan også her se på et par livsskæbner som eksempler på soldaternes forhold.

Som første eksempel er valgt garversvend Lars Berggreen, der lod sig hverve i 1746 og fortsatte i tjenesten til 1760. Han boede det meste af tiden i Bangs Boder 21 hos en lædertover (garver), og det er vel sandsynligt, at han i fritiden har arbejdet for ham. I 1751 blev han gift med Maria Elisabeth Povlsdatter, der da var 33 år gammel. Hun medbragte et barn født uden for ægteskab, og parret fik i de følgende 10 år fire børn, hvoraf to døde, inden hustruen døde i barsels seng 43 år gammel i oktober 1761.

Lars Berggreen var da begyndt på egen garvervirksomhed efter at have forladt militæret, men noget større foretagende var det ikke. Ved hustruens død bestod lejligheden af en stue, et kammer og et køkken, så der har ikke været megen plads til de fem mennesker. Der var kun en enkelt seng i lejligheden og end ikke jernkakkellovnen, som ellers var mange boligers største værdi, var deres egen. Den tilhørte mølleren i Borreby mølle. Den samlede værdi af hele boet blev blot sat til 7 rigsdaler, og samtidig oplyste enkemanden, at han havde en gæld på 68 rigsdaler.

Lars Berggreen flyttede kort tid efter hustruens død et par huse hen i gaden til nr. 13, hvor han i 1763 blev gift med Maren Christensdatter. Få år senere flyttede de igen, nu til Hans Jensens Stræde 29, hvor manden døde i oktober 1774. Familiens ejendele var da af samme beskedne omfang som 13 år tidligere, men gælden var næsten væk. Alligevel er det dog tydeligt, at hele Lars Berggreens liv må være foregået under meget spartanske forhold.

Andre hvervede soldater fortsatte med at forny deres kontrakter også efter udløbet af de to første syvårsperioder og kunne da forblive i aktiv tjeneste, indtil de var omkring 50 år, hvor man egentlig skulle

Tegningen herover viser en soldat af det fynske nationale regiment. Soldatens kjole, bukser og strømper er røde, mens hat og sko er sorte. Geværremmen, taskeremmen og sabelgehængel er i guld. 1728. (Efter E.C. Worgewitz: Infanterie du Roy de Danemarck, Tøjhusmuseets bibliotek).

Soldater på march. Fra bogtrykker Peter von Westens prøvebog 1779. (Det kgl. Bibliotek).

mene, at deres kampduelighed var stærkt reduceret. Disse soldater havde mulighed for at få en beskeden pension eller at blive optaget på Chistianshavns plejehus i København, når de ikke længere kunne klare sig »formedelst alderdom og svaghed«.

Et eksempel på en sådan professionel soldat er Detlef Guldbech, der blev født i Odense i 1735 og lod sig hverve i 1757 omtrent samtidig med, at han blev gift med Karen Hansdatter Holm. Hun døde i 1778, men han blev gift igen i 1779 med Anna Christensdatter. I det første ægteskab fødtes 10 børn og i det andet to. Detlef Guldbech fortsatte som soldat til 1781 og fik derefter tildelt en pension. Han døde i 1795. Guldbech boede i alle årene fra 1757 i ejendommen Sortebrødre Torv 5, der var i en etage og fem fag lang med et etageareal på ca. 50 kvadratmeter. I de fleste år boede der i huset ud over rytterfamilien en eller to ældre enker, og familien disponerede derfor kun over en stue og et soveværelse, så der har været trangt i de år, hvor der var mange børn hjemme. Alligevel hører Detlef Guldbech dog til de lidt bedrestillede soldater. Han havde i 1771 råd til at købe huset på Sortebrødre Torv for 81 rigsdaler, og ved hans død fandt man også en del kontante penge i en skuffe, men kilderne beretter ikke noget om, på hvilken måde han kom til disse midler. Soldaterlønnen og pensionen kan i hvert fald næppe have tilladt nogen opsparing.

Andre offentligt ansatte

Selv om den offentlige sektor i det 18. århundrede havde langt mindre omfang end i nutiden, var Odense alligevel sæde for så mange offentlige organer, at embedsmænd m.fl. og deres husstande udgjorde et væsentligt element i befolkningen. I 1787 var der således 26 husstande med 187 personer, hvor husstandsoverhovedet var ansat ved kirkerne eller byens undervisningsinstitutioner. Justitsvæsenet omfattede 14 personer med husstande på i alt 100 mennesker, told- og konsumtionsvæsenet 20 husstande med 101 person, de kommunalt ansatte 20 husstande med 105 personer og forskellige andre 12 husstande med 120 personer. Lægger man til disse 613 mennesker de øvrige odenseanere, der enten direkte modtog deres indkomst fra det offentlige (militære og pensionister) eller kom til byen, fordi der fandtes offentlige institutioner (latinskoleelever, tugthusfanger og de handicappede, der blev plejet på Gråbrødre hospital), kommer man til, at omtrent hver fjerde indbygger i Odense direkte eller indirekte befandt sig i byen på grund af offentlige tiltag.

En væsentlig grund til, at Odense var større end de andre fynske byer, var derfor tilstedeværelsen af de mange forvaltningsenheder.

De funktioner, som de offentligt ansatte udførte, er dels beskrevet nedenfor i kapitlet om bystyret og den øvrige administration, dels i et særligt bind i byhistorien om kirke- og undervisningsforhold i perioden. Gruppen af offentligt ansatte spænder over meget store sociale forskelle, fra biskop, stiftamtmand og landstingsdommere, der hørte til byens højeste sociale lag, til vægttere og hyrder og nederst på skalaen natmændene, der udførte et job, som var ildeset blandt byens almindelige befolkning.

Kvindernes placering i byens erhvervsliv

I gennemgangen af byens erhverv er vi stødt på enkelte kvinder, der som enker fortsatte mandens erhvervsvirksomhed, men ellers er kvinderne i det foregående hovedsagelig optrådt med ufaglærte job, f.eks. som handskesyerske, spinderske, daglejerske eller tjenestepige. Disse betegnelser er i det benyttede materiale især anvendt ved enkerne og de voksne ugifte kvinder. Det er vanskeligere at sige noget om, i hvilket omfang gifte kvinder har været erhvervsaktive, da de i folketællingerne normalt blot omtales som hustruer.

Vi kan dog formodentlig gå ud fra, at overklassens hustruer ikke har haft noget erhvervsarbejde, og de har tillige haft et større eller mindre antal tjenestepiger til deres rådighed, således at også behovet for en arbejdsindsats i hjemmet har været begrænset.

Håndværksmestrenes hustruer har nok i højere grad måttet give et nap med i mandens erhverv, og en skomagerhustru, hvis mand i forretningsøjemed tog rundt på udenbys markeder en del af året, har måttet bestyre den hjemlige virksomhed så længe. Disse hustruer har sikkert haft en lang arbejdsdag, for ikke alle havde tjenestepiger, og boede der svende og lærlinge i huset, og var der desuden et par børn, har det huslige arbejde i sig selv lagt beslag på megen tid.

I de økonomisk dårligerestillede familier har den gifte kone formodentlig altid måttet have arbejde, for at familien overhovedet kunne eksistere, og det er sikkert i denne gruppe, at vi fortrinsvis skal finde de mange anonyme handskesyersker. Havde man et hjem med børn at passe, var handskesyning et relativt tillokkende arbejde, fordi det kunne foregå i hjemmet, og arbejdstiden var også mere fleksibel, end hvis man måtte gå ud som daglejerske. At lønnen så nok har været beskednen, er en anden sag.

Soldat af det såkaldte fynske geworbene (d.v.s. hveruede) regiment. Kjole, bukser og strømper er røde, kjolens for og vesten er grønne og hat og sko sorte. Handsker, taskerem og sabelgehæng i guld. 1728. (Efter E.C. Worgewitz: Infanterie du Roy de Dannemarc, Tøjhusmuseets bibliotek).

12 · Indkomst- og formueforhold

I det foregående er omtalt nogle typiske indtægter for en række forskellige erhvervsgrupper i det odenseanske samfund i 1700-tallet, men disse eksempler har kun i ringe omfang kunnet give et indtryk af borgernes indbyrdes indkomstforhold og heller ikke kunnet sige noget om, hvordan indkomsterne udviklede sig i århundredets løb, og om det samlede samfund var i vækst, stagnation eller tilbagegang i de 90 år, der behandles i dette bind.

Der er kun bevaret meget lidt samtidigt regnskabsmateriale, der anfører lønninger og virksomhedsoverskud, og der findes heller ikke indsamlet nogen indkomst- og formuestatistik, så det er nødvendigt at ty til mere indirekte og usikre vidnesbyrd om indkomsternes størrelse, først og fremmest oplysninger om borgernes skattebetalinger.

Kommuneskatterne er, som det vil blive nærmere omtalt senere (se side 231), pålignet dels efter indkomst (næring), dels efter værdien af fast ejendom, men skatterne blev kun betalt af et mindretal af befolkningen, idet der var en bundgrænse – formentlig omkring en årsindtægt på ca. 100 rigsdaler ved århundredets midte – der fritog lidt over halvdelen af indbyggerne for skat, og ofte er de fritagne end ikke nævnt i ligningslisterne.

I løbet af århundredet blev der tillige udskrevet nogle ekstraordinære statsskatter (se side 235) efter et tillempet udtryk for indkomst og formue, men også ved disse skatter blev den dårligststillede del af befolkningen fritaget.

Ved brugen af disse skattelister gælder det naturligvis som ved alle indkomstansættelser, der lægges til grund for skattebetaling, at man må regne med, at de opgivne indkomster og formuer ligger i underkanten af det faktiske.

Det nærmeste, vi kan komme til lønmodtagernes indkomster, er daglønnsens højde for ufaglært arbejdskraft. I det spredte bilagsmateriale, der er bevaret til de kommunale regnskaber, kan vi se, at der for almindeligt daglejerarbejde blev betalt 16 skilling for en dags arbejde – formodentlig en 12 timers arbejdsdag – i sommerhalvåret fra 1.

Et såkaldt hovedvandsæg, der anvendtes til opbevaring af forskellige væsker, som mentes at have en gunstig virkning mod hovedpine eller besvimelsesanfald. Fremstillet i Odense af Jørgen Pauli Harder, der var guldsmed her 1777-96. Højde 7,3 cm. (V. Sylvest Frederiksen fot., Møntergården).

april til 30. september og 12 skilling i vinterhalvåret, hvor arbejdsdagen var kortere. Denne sats er fundet i alle tilfælde, hvor der foreligger oplysninger mellem 1726 og 1770. Det er således et meget stift lønsystem, man har anvendt, og det kan tyde på, at der altid har været et rigeligt udbud af denne type arbejdskraft, så der ikke har været mulighed for at presse lønnen op. Lønsatsen er desuden så lav, at en familie næppe har kunnet eksistere i byen for et mindre beløb uden at måtte tigge.

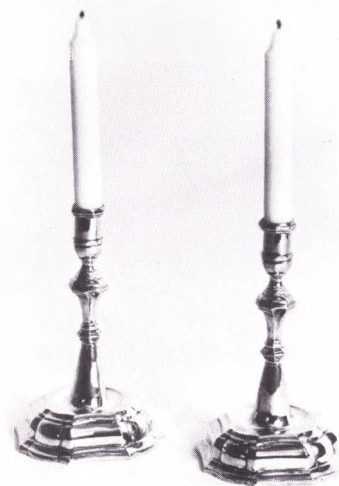
I jomfruklostrets regnskaber findes de samme satser for daglejere, der udførte arbejde i haven, men fra 1782 sættes satsen op til 20 skilling i sommerhalvåret og 18 skilling i vinterhalvåret. Klostret betalte i det meste af århundredet »koner, som hjalp med at slagte« 8 skilling om dagen og i 1780'erne 10 skilling. Kvindelønnen har altså kun været det halve af mandslønnen.

Det er imidlertid vanskeligt at finde frem til den årsindtægt, som denne dagløn vil give, idet vi ikke ved, hvor mange dage om året de pågældende var beskæftiget. Det er sandsynligt, at der har været en betydelig arbejdsløshed om vinteren, idet daglejerne mest udførte udendørsarbejde, så en årsindtægt på lidt under 50 rigsdaler må nok anses for at have været det maksimale, der kunne opnås.

De selvstændige næringsdrivende, som dengang udgjorde en langt større del af en bys befolkning end i nutiden, fik alle vurderet deres indtægt en gang årligt til brug for den kommunale skattebetaling. Oplysningerne om denne såkaldte »næringstakst« (se side 231) findes bevaret for en række år mellem 1759 og 1789, og for årene 1771-75 er tillige bevaret de originale takseringsprotokoller. Man kan af dem se, at der er foretaget et individuelt skøn årligt, og at forhøjelser og nedsættelser er begrundet med ændringer i de reelle forhold. Kommentarerne kan f.eks. lyde: »Har skikkelig næring, forhøjet 30 rigsdaler« – »Hans næring mærkeligt svækket, nedsat 50 rigsdaler« – »Formedelst armod nedsat 50 rigsdaler« – »Har nu den største slagternæring, opsat 50 rigsdaler« – »Er en gammel svag mand og har mistet sin enes søns hjælp, nedsat 30 rigsdaler« eller »I betragtning af hans nærings tiltagelse opsat 25 rigsdaler«.

Umiddelbart skulle man derfor forvente, at taksterne fortæller noget korrekt om indkomstudviklingen i Odense i perioden, men dette er nok en for forhastet slutning. Den samlede ansættelse ses i tabel 12.1.

Skal man tage taksten efter pålydende, skulle der være sket et dramatisk fald i de selvstændige erhvervsdrivendes indkomster mellem

Lystestager, fremstillet 1784 af guldsmed Rasmus Møller, Odense. Højde 20,0 cm. (V. Sylvest Frederiksen fot., Møntergården).

Hovedvandsæg fra Odense, et arbejde af guldsmed Jørgen Pauli Harder fra omkring 1780. Højde 7,2 cm. (V. Sylvest Frederiksen fot., Møntergården).

Hjerteformet hovedvandsæg, fremstillet af Søren Nielsen Bruun, der var guldsmed i Odense fra 1738 og nogle årtier frem. Højde 6,8 cm. (V. Sylvest Frederiksen fot., Møntergården).

Tabel 12.1: Samlet beløb for næringstaksten i Odense 1759-86.

År	Næringstakst Rigsdaler
1759	78.380
1763	68.625
1769	64.575
1774	55.180
1782	46.008
1786	42.865

Kilde: Odense magistrats arkiv, regnskaber over kommunale skatter.

Tabel 12.2: Næringstakstansættelser for beboerne i Nedergade 1759-89.

År	Antal ansættelser	Gennemsnitlig ansættelse	Højeste ansættelse Rigsdaler	Laveste ansættelse
1759	36	168	500	25
1760	35	170	500	25
1761	34	179	600	25
1763	36	170	600	25
1765	35	160	400	25
1766	35	159	400	50
1768	37	153	400	25
1771	29	154	420	30
1772	30	140	420	10
1773	30	135	420	10
1774	31	130	420	10
1775	28	141	400	30
1776	31	158	400	20
1782	26	97	500	25
1788	24	108	500	25
1789	25	103	500	25

Kilde: Odense magistrats arkiv, regnskaber over kommunale skatter, kærnerregnskaber, protokoller over næringstaksterne på Odense borgerskab.

1759 og 1786. At en del af disse år har været en tilbagegangstid for byen, kan bekræftes af andre vidnesbyrd (se side 75 og side 255), men det almindelige kendskab, vi har til byens historie, tyder dog ikke på, at nedgangen har været så voldsom, som ansættelserne viser. Muligvis

Rebslagergården, Overgade 60, opført 1764 af rebslager og købmand Hans Hansen Leopold. Den vestligste del af facaden blev dog først grundmuret 1816-17. (Hugo Matthiessen fot., Møntergården).

har den almindelige slaphed i bystyret under borgmester Seidelin (se side 228) betydet, at næringstaksterne langsomt er gledet nedad for at undgå klager fra borgerne, selv om takseringsborgerne, der stod for ansættelserne, egentlig ikke har haft noget andet incitament til at gøre det, idet det på forhånd lå fast, hvilket beløb der skulle opkræves i skat. Lave takseringer betød derfor blot højere skatteprocenter.

Vi har ikke bevaret næringstakstansættelser fra begyndelsen af århundredet, men den almindelige erhvervsudvikling synes at vise, at indkomsterne må have været stigende mellem 1700 og 1750.

Næringstaksten gjaldt for næringsdrivende med meget forskellige indtægter. For at få et indtryk af, hvordan det gik byens middelklasse, kan vi se på, hvad beboerne i Nedergade, der mest var småhåndværkere og vognmænd, blev ansat til i de år, hvor taksten er bevaret. Disse tal er vist i tabel 12.2, og det ses af denne, at gadens beboere følger det almindelige mønster. Der bliver færre, der overhovedet betaler skat, og taksten falder gradvist ned til et gennemsnit, der i 1789 er 39% lavere end i 1759.

Hos Hans Leopold i Odense, er at bekomme Car-
toffer af bedste Sort, enten til Husholdnings Brug
eller og til Forplantning, for billig Pris.

Købmændene var begyndt at annoncere deres varer i avisen, som det fremgår af dette udsnit af Iverssens Avis for 23. februar 1787. (V. Sylvest Frederiksen fot., Odense Centralbibliotek, Lokalhistorisk Afdeling).

Bygningssten i Rebslagergården,
Overgade 60, opsat i forbindelse med
bygningsarbejdet 1764 af bygherren,
Hans Hansen Leopold. (Svend Møller fot.).

Næringstaksterne kan også give et indtryk af, hvem der var de rigeste i byen. De højeste næringstakster fra begyndelsen og slutningen af den periode, hvor de findes bevaret, var følgende:

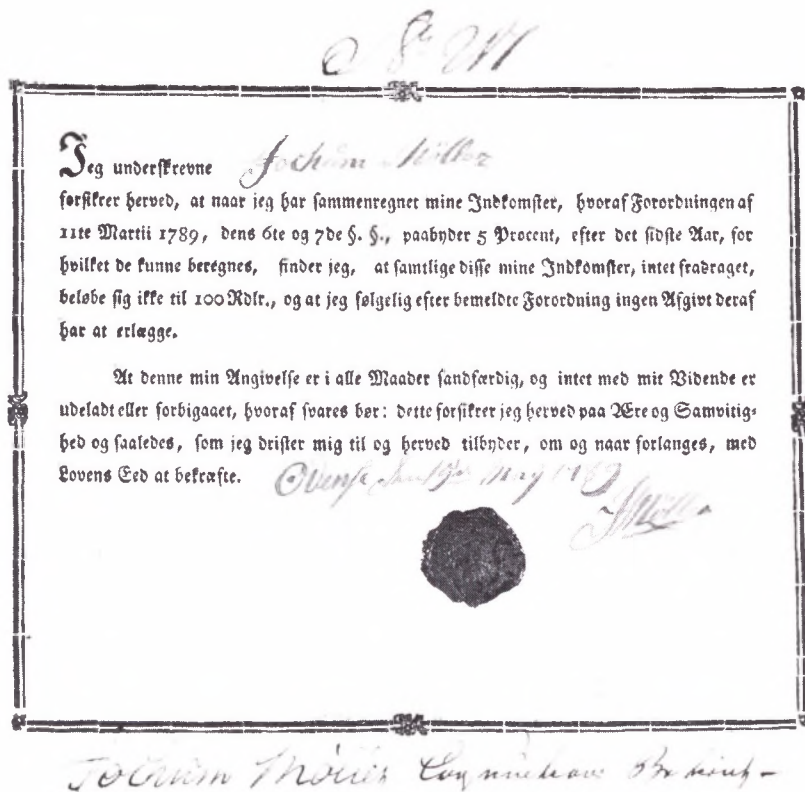
1760:

1. Købmand Peter Eilschou, Vestergade 67	2.000 rigsdaler
2. Købmand J. C. Köhler, Overgade 28	1.000 rigsdaler
3. Købmand Mogens Faber, Overgade 50	1.000 rigsdaler
4. Apoteker J. C. von Westen, Overgade 8	900 rigsdaler
5. Farver Christian Stitzer, Vestergade 21	800 rigsdaler
6. Købmand Anders Braaby, Nørregade 79	800 rigsdaler
7. Købmand Rasmus Østrup, Nørregade 69	800 rigsdaler
8. Rebslager Hans Hansen Leopold, Overgade 60	800 rigsdaler
9. Købmand Erich Poulsen, Overgade 41	800 rigsdaler
10. Købmand Chr. Haman Dreyer, Overgade 19	800 rigsdaler

1789:

1. Købmand Mads Høgh, Flakhaven 1	900 rigsdaler
2. Købmand Hans Riising, Overgade 14	800 rigsdaler
3. Købmand Christian Lottrup, Vestergade 69	650 rigsdaler
4. Købmand Johannes Bang, Overgade 26	600 rigsdaler
5. Købmand Rasmus Østrup, Nørregade 69	500 rigsdaler
6. Handskehandler J. M. Lahn, Nedergade 36	500 rigsdaler

Det er hovedgadernes købmænd, der helt dominerer denne liste,

Selvangivelser er ikke en opfindelse fra vort århundrede. Her ses konsumtionsbetjent Jochum Möllers selvangivelse i forbindelse med den ekstraordinære indkomstskat 1789. (V. Sylvest Frederiksen fot., Rigsarkivet).

men når man vil bedømme de store indkomster i byen, må man ikke glemme, at der også fandtes en højtlønnet gruppe af offentligt ansatte, der ikke blev takseret efter næring. Ved en ekstraordinær indkomst- og formueskat i 1789 blev disse offentligt ansatte påbudt at betale 5% af deres gage til staten, og da det har været let at kontrollere, hvad deres skattepligtige indtægt var, kan man formodentlig regne med, at de opgivne beløb for denne gruppe af Odenseborgere har svaret til de faktiske forhold. Derimod kan disse indtægter næppe sammenlignes med, hvad de næringsdrivende betalte skat af, idet det kan ses, at man ved ligningen benyttede næringstaksten som udgangspunkt for håndværkernes og købmændenes skattebetaling, så denne gruppe er formodentlig sluppet forholdsvis billigere end de offentligt ansatte.

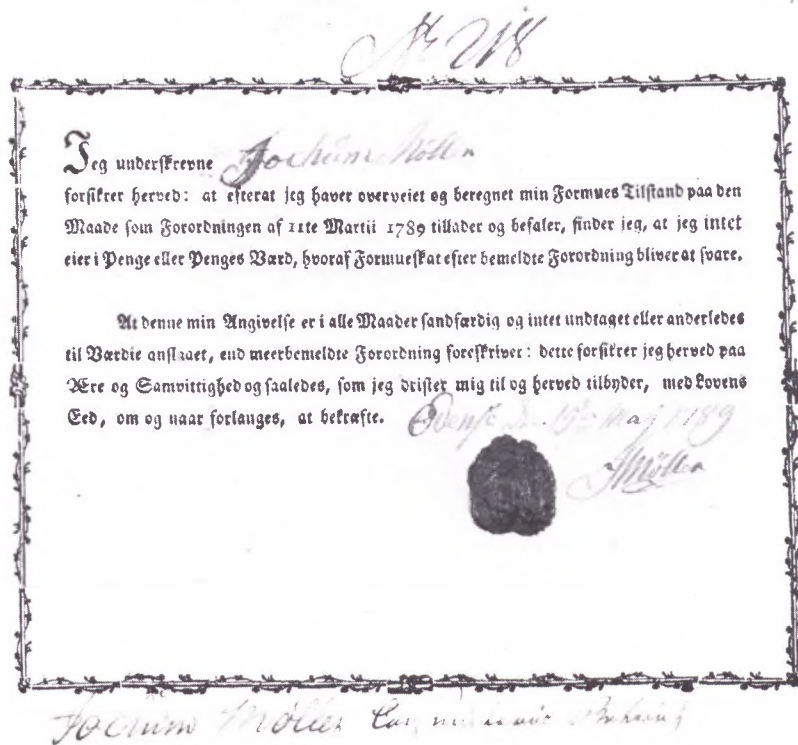
De største indkomster blandt de offentligt ansatte var:

1. Biskop T. Bloch, Klaregade 17 5.000 rigsdaler
2. Professor C. G. Seydlitz, Nedergade 19 900 rigsdaler
3. Professor Lorents Ancher, Vestergade 12 740 rigsdaler

Grundtegnning af bispegården og dens haveanlæg 1787. Åbredden ses fornedet på tegningen. (V. Sylvest Frederiksen fot., Landsarkivet for Fyn).

Konsumtionsbetjent Jochum Møllers selvangivelse af formuen i forbindelse med ekstraskatten 1789. Se også side 197. (V. Sylvest Frederiksen fot., Rigsarkivet).

4. Landinspektør J. N. Berg, Torvet 11	732 rigsdaler
5. Konsumtionsinspektør H. Vogt, Overgade 19 . . .	588 rigsdaler
6. Professor Ole Kraft, Nedergade 25	550 rigsdaler
7. Sognepræst Chr. Seidelin, Overgade 62	500 rigsdaler
8. Professor Hans Sibbern, Overgade 13	478 rigsdaler
9. Professor O. N. Bytzov, Vestergade 6	420 rigsdaler
10. Læge Johannes Eichel, Vestergade 75	400 rigsdaler

Selv om det kun er muligt at få et meget ufuldstændigt billede af borgernes indkomstforhold, fremgår det dog tydeligt af det ovenstående, at der er tale om et samfund med en langt større indkomstulighed end i nutiden. Tager vi udgangspunkt i en ufaglært arbejders løn, har den typiske håndværksmester tjent tre-fire gange så meget. En præst og en købmand med en gennemsnitsomsætning har tjent omkring 10 gange så meget som den ufaglærte arbejder, og de rigeste i byen 50-100 gange så meget. Dertil kommer så, at der ikke foregik nogen udligning af indtægtsforholdene gennem beskatning og sociale ydelser.

Det samme indtryk af stor ulighed får vi ved at se på formuefordelingen.

Ved den ekstraordinære skat i 1789 skulle der også betales en formueafgift på 1/2% af alle nettoformuer på over 4.000 rigsdaler, hvorimod ikke alle formuer under 4.000 rigsdaler var skattepligtige. Der var 53 skatteydere i Odense, der nåede op over denne grænse, dvs. ca. 4% af byens familier. Men selv blandt disse 53 var spredningen stor. De 23 havde en formue mellem 4.000 og 6.000 rigsdaler og yderligere 13 mellem 6.000 og 10.000 rigsdaler. Tilbage var så 17 personer med meget store formuer, hvoraf de betydeligste var:

1. Kammerherre Christian Benzon, Sct. Knuds kloster	527.558 rigsdaler
2. Geheimeråd A. C. von Holstein, Nørregade 45	160.000 rigsdaler
3. Købmand P. Eilschous enke, Vestergade 67	86.400 rigsdaler
4. Komtesse Sophie H. Rantzau, Kragstbjerg	65.300 rigsdaler
5. Handskehandler J. M. Lahn, Nedergade 36	60.000 rigsdaler
6. Grevinde Frederika L. Rantzau, Kragstbjerg	56.600 rigsdaler
7. Løjtnant J. Sass, Overgade 13	30.210 rigsdaler
8. Landsdommer J. J. Mylius, Vestergade 11	18.050 rigsdaler
9. Frøken Anne Cathrine Juel, Torvet 6	14.283 rigsdaler
10. Prokurator Christian Bagge, Vestergade 25	14.000 rigsdaler

På dette tidspunkt havde daglejerne normalt overhovedet ikke nogen formue, og håndværkerne typisk en formue på et par hundrede rigsdaler. Det var således en meget stor del af den samlede formue, der ejedes af en ganske lille overklasse, der fortrinsvis bestod af adelige familier, der havde store jordegodsbesiddelser uden for Odense, og et par købmænd. Det er da også karakteristisk, at Christian Benzon ved den ekstraordinære skat i 1789 betalte over en fjerdedel af hele det beløb, som byen måtte erlægge.

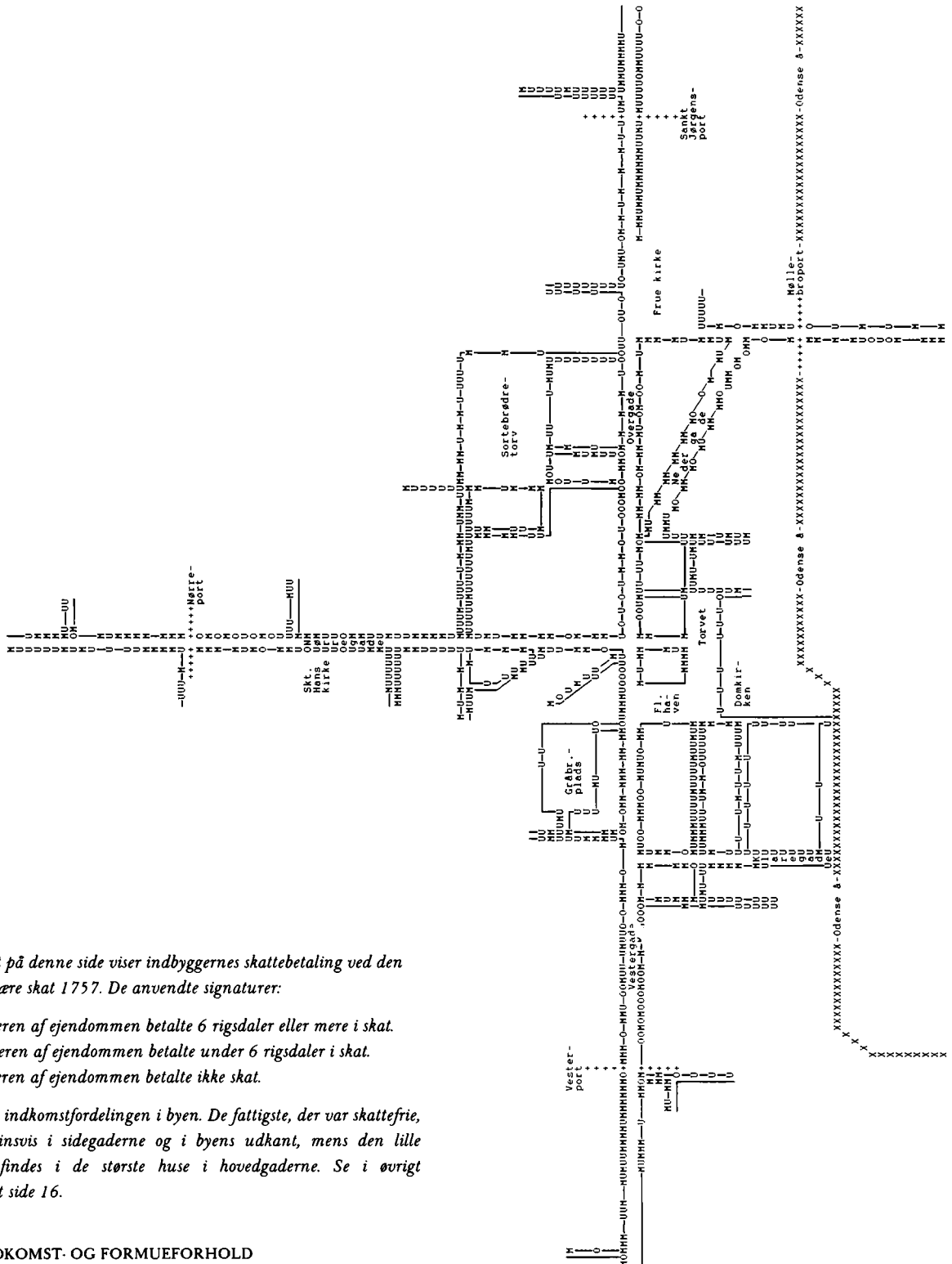
Beskatningen

Når vi skal bedømme, hvilken levestandard det var muligt at opretholde med de indtægter, der er nævnt ovenfor, må vi tage skatten med i betragtning. Ganske vist betød den langt mindre end i dag, men til gengæld var skatteevnen også mindre.

Indtil 1762 betalte den halvdel af befolkningen, der havde de laveste indtægter, ikke nogen direkte skat, hverken til byen eller til staten. De pågældende bidrog kun til at dække statens udgifter gennem den

Oberstløjtnant Christian Benzon
(1718-1801) købte 1764 Christiansdal
(det tidligere Dalum kloster) ved Odense,
da kongen solgte det fynske ryttergods.
(Pacht & Crone fot., Frederiksborgmuseet).

Skat. Kortet på denne side viser indbyggernes skattebetaling ved den ekstraordinære skat 1757. De anvendte signaturer:

- O = Beboeren af ejendommen betalte 6 rigsdaler eller mere i skat.
- M = Beboeren af ejendommen betalte under 6 rigsdaler i skat.
- U = Beboeren af ejendommen betalte ikke skat.

Kortet viser indkomstfordelingen i byen. De fattigste, der var skattefrie, boede fortrinsvis i sidegaderne og i byens udkant, mens den lille overklasse findes i de største huse i hovedgaderne. Se i øvrigt grundkortet side 16.

Ejendommen Overgade 9 (på hjørnet af Torvegade) faldt i forbindelse med de omfattende reguleringer i bykernen efter 2. verdenskrig. Som huset fremtræder på dette billede, er det i det væsentligste et produkt af en ombygning, som borgmester Wolrath Holm lod foretage, efter at han havde overtaget ejendommen i 1764. (H. Lykke fot., Montergården).

afgift, der var på brændsel og et bredt udsnit af fødevarer, der førtes ind i byen, den såkaldte portkonsumtion. For en jævnt stillet familie har afgiftsbeløbet formodentlig været omkring 4 rigsdaler om året. Desuden må man antage, at nogle af ejendomsskatterne er blevet overvæltet på huslejerne, så der på den måde også har måttet ydes noget fra de dårligststillede.

I 1762 indførtes en ny kongelig skat – kaldet ekstraskatten – på 1 rigsdaler pr. person over 12 år. For denne skat blev kun omkring en femtedel af indbyggerne fritaget – deres skat blev betalt af de bedre-stillede – så en stor ny gruppe i byen kom fra det år til at betale skat på normalt 2 rigsdaler om året, da mand og kone hyppigst ville være de eneste personer over aldersgrænsen i disse familier.

Såfremt årsindtægterne har ligget mellem 50 og 100 rigsdaler, har den direkte skat således været på 2-4% af indkomsten og afgiften på fødevarer m.m. yderligere 4-8% af årsindkomsten.

For personer med større indkomster har beskatningen også været højere. Ser vi på en gennemsnitshåndværker med en årsindkomst på omkring 150 rigsdaler, ville han typisk have et hus med en grund- og bygningstakst på ca. 100 rigsdaler og en brandforsikringssum på 400 rigsdaler, og det var disse beløb, der dannede grundlag for beskatningen, således at vi deraf kan beregne hans skattebyrde.

Han ville omkring 1770 komme til at betale ca. 7 rigsdaler i de for-

Fane med Odenselilje i skjoldet til højre. I skjoldet til venstre en lindorm. Foroven Frederik Vs navnetræk og årstallet 1751. (Møntergården fot.).

skellige kommunale skatter (se side 231), ca. 5 rigsdaler i ekstraskat til staten – håndværksmestrene betalte også skatten for svende og lærlinge – og ca. 5 rigsdaler i konsumtion, i alt 17 rigsdaler svarende til godt 10% af indkomsten. Med mellemrum, når der udskreves ekstraordinære skatter, ville han yderligere komme af med en 4-5 rigsdaler hver gang.

For de højeste indkomster steg skattebeløbet yderligere, men det holdt sig omkring de 10% ligesom ved personerne med de lavere indkomster. Portkonsumtionen og ekstraskatten steg ikke så stærkt som indkomsten, men en stigende andel blev anvendt på boligen, og også bidragene til at dække sociale udgifter – herunder til at aflaste de dårligststillede for ekstraskat – steg progressivt. Det samlede resultat var derfor, at alle indkomslag bortset fra de allerfattigste, der slet ikke betalte skat, bidrog med omtrent den samme del af deres indtægt til at dække de offentlige udgifter, og at der ikke foregik nogen indkomstudligning over skattebilletten.

Når vi skal vurdere, hvordan levestandarden har udviklet sig i århundredets løb, er det ikke tilstrækkeligt at kende indkomsternes højde. Vi må også vide, hvordan prisudviklingen har været for de varer, som man skulle købe for indkomsten. Der findes bevaret en del prisoplysninger for fødevarer, mens det er mere spredt, hvad der kan findes om priserne på tøj og om huslejen, som har været de andre vigtige poster på budgettet.

Det groveste mål for fødevarerprisudviklingen er de såkaldte kapitalstakster. Det var priser, som blev fastlagt en gang om året for hvert af de danske stifter, efter at der på lokalt plan var indhentet oplysninger om forholdene. Taksterne skulle bruges i de tilfælde, hvor betalinger, der var aftalt som vareleverancer, skulle omregnes til penge.

I Fyns stift blev der fastsat priser for rug, byg og havre, og i figur 12.1 er vist kapitalstakstudviklingen for rug, der var den vigtigste kornsort til konsum i perioden. Sammenlignet med en mere moderne prisudvikling er det karakteristiske de store udsving fra år til år, der bl.a. afspejler, at høstudbyttet af klimatiske grunde kunne være meget forskelligt. Et andet vigtigt forhold, vi kan se af kurven, er, at langtidsprismiveauet sammenlignet med nutiden var ret stabilt. Så kraftige inflationsperioder, som vi kender fra vort århundrede, findes ikke.

De største langtidsudsving er i 1730'erne, hvor priserne generelt lå lavt, og i 1760'erne og 1780'erne, hvor priserne steg stærkere end i andre dele af århundredet.

Kapitalstaksterne lider imidlertid af den svaghed, at de er udtryk for udviklingen i hele Fyns stift, at de ikke siger noget om udsvingene i årets løb, og at de kun foreligger for få varer.

For en del af århundredet findes bevaret takster fastsat af magistraten i Odense ud fra prisoplysninger, der blev indhentet fra de handlende. De skulle gælde som en art maksimalpriser ved handel i byen, men man må formode, at der i perioder med mangel på levnedsmidler er foregået en »sortbørshandel«, hvor man har afvejet fra taksterne.

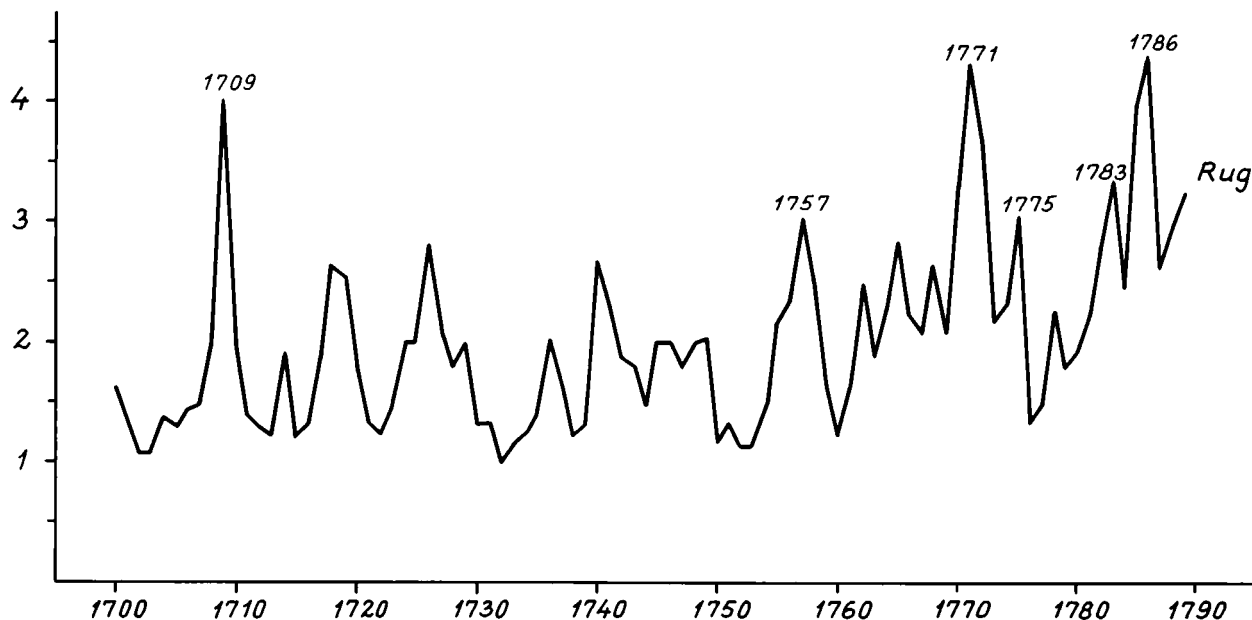
I århundredets begyndelse fastsattes taksterne for et kvartal ad gangen, men omkring 1740 gik man over til at justere dem med kortere eller længere mellemrum alt efter den faktiske udvikling, og fra 1773 blev priserne fastlagt månedligt.

Før 1743 er der kun bevaret fortsatte prisserier for rug og hvede samt nogle spredte oplysninger om taksterne for enkelte andre varer,

Kig gennem Torvegade mod Overgade 1915 med borgmester Wolrath Holms gård til venstre i billedet med karnappen. (Hugo Matthiessen fot., Møntergården).

rigsdaler

Figur 12.1: Kapitelstakster (pr. tønde) 1700-89 for Fyns stift. (Kilde: Statistiske Meddelelser 4, 15, 1).

mens vi derefter har kendskab til alle taksterne for de almindeligste fødevarer.

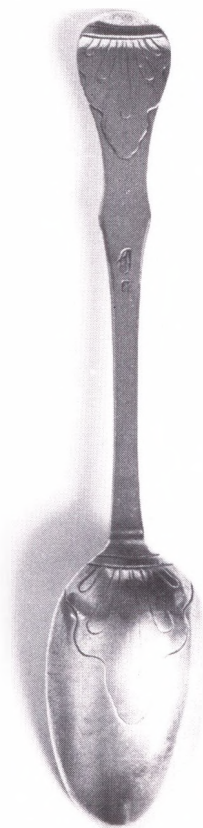
I tabel 12.3 er vist udviklingen for nogle af de vigtigste af disse varer. Tabellen bekræfter det indtryk, som fås af kapitelstaksterne. Kornprisniveauet stiger stærkest efter 1760 og har for perioden som helhed en stigningstakt på gennemsnitlig 1½% om året. Priserne på de animalske produkter svinger stærkt i den første del af perioden, idet de ligger relativt lavt i 1750erne, mens kvægsygdommene i 1740erne og 1760serne betød relativt høje priser.

Helhedsindtrykket er som ved kapitelstaksterne, at priserne frem til 1770erne nok har svinget meget, men at langtidsniveauet for det sam-

Tabel 12.3: Magistratens takster for fødevarer 1743-89.

År	Rug Skilling pr. tønde	Hvede	Oksekød	Smør Skilling pr. 100 pund	Flæsk
1743-49	159	336	422	600	400
1750-59	170	290	352	663	377
1760-69	196	306	468	1.035	456
1770-79	239	427	457	910	499
1780-89	289	483	458	1.095	692

Kilde: Odense magistrats arkiv, rådstueprotokoller, Odense amts arkiv, pakke 613-18.

Det var ikke alle tidens Odenseborgere, der fik lejlighed til blot én gang i deres liv at spise med en ske af sølv. Denne sølvske er fremstillet af guldsmed Peder Jørgensen 1782 og dekoreret i en for denne mester karakteristisk enkel rokokostil. Længde 20,8 cm. (V. Sylvest Frederiksen fot., Møntergården).

de levnedsmiddelproducerende i byens omegn, bortset fra de år, hvor de højere priser skyldtes en fejlslagen høst.

Forbruget

Med de indkomster, som størstedelen af Odenses befolkning har haft, er næsten al indtægt gået til at dække de mest elementære behov – føde, beklædning, husly og brændsel, og der er så godt som intet blevet tilovers til at købe mere luksusbetonede goder f.eks. med kulturelt indhold eller knyttet til den beskedne fritid. Disse typer af goder har været forbeholdt den lille, men meget velstillede overklasse.

Ernæringen

I et samfund, der lever under så dårlige vilkår som dem, der fandtes i Odense i 1700-tallet, anvendes en meget stor del af budgettet til at dække udgifterne til køb af mad. Endnu omkring midten af 1800-tallet medgik lidt over halvdelen af hele det danske samfunds forbrug til fødevarer, har man beregnet, og med den skæve indkomstfordeling, som også da fandtes, må de fleste mennesker have brugt en endnu større del af deres indkomst til at købe de daglige madvarer.

Da Odensesamfundet i 1700-tallet var fattigere end danskerne omkring 100 år senere, må vi regne med, at fødevarerne har tynget endnu stærkere på budgettet, så måske omkring 2/3 af indkomsterne er gået til at købe mad og for de fattigste endnu mere.

Vi har ikke bevaret noget materiale, der kan give os oplysninger om det samlede levnedsmiddelforbrug i byen i århundredets løb, idet den vigtigste kilde, konsumtionsregnskaberne, ikke eksisterer længere. Det er tidligere nævnt, at byens kornforbrug i et normalt år var på ca. 18.000 tønder eller omkring 3-4 tønder pr. indbygger, hvoraf det meste var byg og rug. En del af byggen er blevet anvendt til foder og andet til brændevinsbrænding, så rug har formentlig været den vigtigste kornsort som menneskeføde.

Vi kan komme lidt nærmere på den enkelte husholdnings levnedsmiddelforbrug ved hjælp af en oversigt fra 1756 over, hvad man i Odense mente, at en »skipper med kone, børn og folk af middelmådig vilkår og næring« kunne klare sig med om året. Grunden til opgørelsen var, at Stigesøfolkene boede uden for portene og derfor ikke betalte konsumtion. Da de imidlertid drev borgerlig næring, burde de efter byens mening bidrage til statskassen på linie med rigtige byboere, og

Denne flotte terrin blev fremstillet i Odense 1787 af guldsmed Rasmus Møller til en fynsk herregård. Totalhøjde 28,5 cm. (V. Sylvest Frederiksen fot., Møntergården).

man søgte derfor at opgøre, hvad deres indkøb af konsumtionspligtige varer kunne tænkes at være. De kommunale myndigheder opstillede følgende årlige forbrug for en sådan familie:

- 1 stk. slagtekvæg
- 1 svin
- 2 får eller lam
- 3 gæs
- 1 par ænder
- 1 par høns
- 3 tønder malt
- 4 tønder rug
- 1/2 tønde gryn
- 1/2 tønde ærter
- 1 tønde smør

Denne varemængde ville det koste 5 rigsdaler og 28 skilling i konsumtion at føre ind i byen. Det fandt Stigefolkene var for meget, og de foreslog til gengæld at betale 4 rigsdaler om året pr. familie. De måtte dog til sidst gå ind på at betale det højere beløb, men diskussionen kunne tyde på, at det faktiske forbrug har ligget mellem 80% og 100% af det, der er medtaget i budgettet.

Antager vi, at der er tænkt på en familie på fem-seks personer, svarer fordelingen på enkelte varer i øvrigt meget godt til det, der kendes fra samtidens København, hvor der findes langt bedre materiale beva-

Sølvbæger, fremstillet 1740 af Søren Pedersen, der var guldsmedemester i Odense 1702-44. Højde 9,5 cm. (V. Sylvest Frederiksen fot., Møntergården).

Fornem sukkerbøsse af sølv, fremstillet 1766 af guldsmed Fridrich Wissing, Odense. Højde 23,0 cm. (V. Sylvest Frederiksen fot., Møntergården).

ret. De vigtigste forskelle er, at der i København brugtes mere hvede og flæsk, men mindre oksekød og smør pr. indbygger. Forskellen i kødforbrug kan muligvis skyldes, at man i Stigebudgettet har rundet af til »hele dyr«, så det faktiske forbrug i Odense også har bestået af en større andel flæsk, end budgettet viser.

Forbrugssammensætningen gælder som nævnt »folk af middelmådig vilkår og næring« og udtrykker nok omtrent, hvad en mindre håndværksmester har kunnet få råd til.

Målt med de priser, der var gældende kort efter århundredets midte, ville den pågældende mængde varer koste godt 50 rigsdaler, og det er derfor klart, at det kun er odenseanere med en årsindtægt på over en 70-80 rigsdaler, der har kunnet købe så meget.

Daglejerfamilierne med en indtægt på under 50 rigsdaler, men måske også med en lidt mindre husstand, har måttet klare sig med billigere mad, og det mest nærliggende må da have været at undvære en del kød, som var den dyreste del, og i stedet bruge mere korn. Man kunne dog også i et vist omfang købe spegesild og andre billige former for fisk i stedet for kød og derved spare lidt.

De mere velhavende har derimod kunnet supplere med en række mere luksusprægede varer fra købmændenes kramboder, f.eks. en del sydfrugter – svesker, rosiner, mandler og korender – samt et udvalg af krydderier og dertil sukker og ris.

Af drikkevarer har øl og brændevin været de mest udbredte i alle samfundslag, men i århundredets løb begynder te og kaffe at trænge ind i Odensehjemmene. Vi finder i skifterne fra sidste halvdel af århundredet tepotter og kaffekander i alle samfundslag undtagen de allerfattigste, og købmændene havde også betydelige lagre af disse varer. Derimod har vin været forbeholdt de rigeste, men de kunne til gengæld have en særdeles velassorteret vinkælder med franske, tyske, ungarske og sydeuropæiske vintyper repræsenteret næsten til overdådighed. Mælk føres der en del til byen af, og Odenses egne køer har også kunnet yde noget, men det var sæsonbestemt, idet køernes mælkeydelse, som nævnt var meget lav i vinterhalvåret på grund af dårlig fodring. Det meste mælk er formodentlig blevet anvendt til at koge grød af, da kvaliteten ikke var den bedste til direkte konsum.

Vi kender ikke den daglige menu, som man kunne få med dette fødevarerudvalg i Odense. Derimod findes der bevaret kostplaner fra omegnen fra slutningen af århundredet, og det er vel sandsynligt, at nogle af de faste bestanddele i bondemenuerne også er gået igen i de mere jævne lag af befolkningen i byen. Hvis det har været tilfældet, er

man begyndt dagen med grød eller øllebrød som morgenmad. I formiddagens løb har man fået noget rugbrød, til middag f.eks. kødsuppe, vælling, stegt flæsk, saltet oksekød eller fisk og kål eller ærter med en vis variation fra dag til dag og om aftenen igen grød. Kartoffler blev endnu ved periodens slutning kun dyrket i mindre mængder i Danmark, men fandtes dog i byen. De synes kun at have udgjort en sparsom del af den daglige kost.

Denne føde har et relativt stort kalorieindhold, men det har også været nødvendigt for alle, der havde legemligt arbejde. Meget af arbejdet var hårdt, og arbejdsdagen var lang. Til gengæld har vitaminindholdet og andre bestanddele af betydning for helbredet været begrænset, og for de dele af befolkningen, der måtte skifte kød ud med korn, har det formodentlig også knebet med at få tilstrækkeligt med proteiner. Dertil kommer så, at kvaliteten af de anvendte råvarer ofte har været tvivlsom, dels på grund af dårlig forarbejdning hos producenten, dels fordi opbevaringsforhold og hygiejne var utilstrækkelig. Kornet var dårligt rensat og dårligt tørret, og man hører derfor ofte klager over muggent mel og over mel, der var angrebet af mider, og brødet kunne til tider være ildelugtende, og i 1756 kaldtes det en lang periode for »muggent og uspiseligt«. Selv stiftamtmanden fandt det da umuligt at skaffe sig brød af ordentlig kvalitet.

De mere velstillede odenseanere har ikke haft så stort et kaloriebehov som dem, der måtte arbejde hårdt med legemligt arbejde, og de har også kunnet skaffe sig en mere varieret kost. Fra jomfruklostrets indkøbsbøger og fra samtidige kagebøger, der også fandtes i Odensehjem, kan vi se, at man har lavet forskellige frugt- og kødsupper, fiskeretter, hvori der indgik ål og flyndere, meget kød og fjerkræ og et rigt udvalg af kager – mandeltærte, kringler, kanelkager, sukkerbrød osv. Disse samfundsgrupper har derfor haft mulighed for en bedre sundhedstilstand som følge af større alsidighed i råvareforbruget.

Det levnedsmiddelforbrug, der er skildret ovenfor, har formodentlig været det, der kunne realiseres i normale år. Undertiden opstod der akutte mangelsituationer, hvor forbruget måtte lægges om eller skæres ned.

Det første var tilfældet i årene med kvægsygdomme (se side 160). Forsyningerne faldt da drastisk, og kødpriserne gik så stærkt i vejret, at almindelige mennesker næppe har haft råd til at købe det, men er blevet endnu mere grød- og brødspisere end ellers.

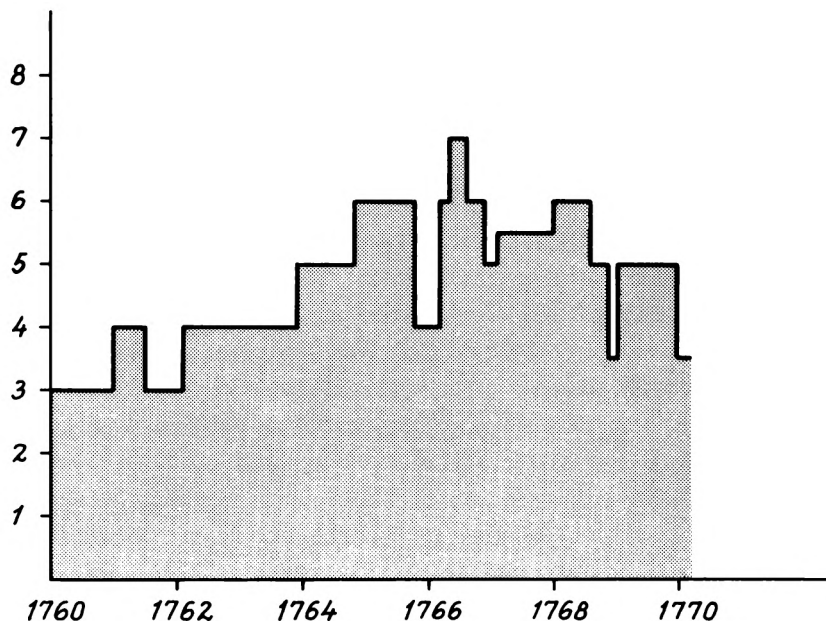
I figur 12.2 kan man se virkningen af kvægpesten i 1764-66 ud fra oksekødstaksterne. I normale år i 1760'erne lå prisen på 3-4 skilling

I 1719 fik Gråbrødre kirkes tårn nyt blytag. Da taget var færdigt, udbragtes der skåler, bl.a. med dette glas, der derefter blev kastet til jorden – uden at gå itu. Glasset blev senere forsynet med en sølvfod. Højde 13,5 cm. (Se byhistoriens bind Guds frygt og oplysning, s. 176f.) (V. Sylvest Frederiksen fot., Møntergården).

Figur 12.2: Taksten for oksekød i Odense 1760-1770. (Kilde: Odense magistrats arkiv, rådstueprotokoller).

skilling pr. pund

Spiseske af sølv med senbarok dekoration. Fremstillet 1743 af Odenseguldsmeden Søren Nielsen Bruun. Længde 18,5 cm. (V. Sylvest Frederiksen fot., Møntergården).

pr. pund, men under sygdommens højdepunkt nåede den op på 7 skilling, og der gik et par år derefter, inden man havde fået bygget en tilstrækkelig stor kvægbestand op igen til at sikre normale kødforsyninger til byen.

Endnu værre var det, når dårligt vejr en sommer gav en dårlig høst. Så faldt kornforsyningerne til byen stærkt, og priserne steg til næsten det dobbelte af det normale. Det kunne budgetterne ikke klare, og nød og sult blev følgen, fordi der ikke fandtes billigere former for fødevarer, man kunne skifte over til.

Klager over kornmangel forekommer med få års mellemrum, men figur 12.1 afslører, at 1709, 1771 og 1786 var de største sådanne katastrofeår – eller snarere de efterfølgende forår, når de sparsomme mængder af efterårets høst slap op.

I 1771-72 kan vi følge situationen nærmere. Da blev mangelen på korn allerede tidligt på høståret så desperat, at bystyret og lavene i november 1771 appellerede først til stiftamtmanden og gennem denne til myndighederne i København om at komme byens fattige til hjælp med rug til »en tålelig pris«. I første omgang kneb det for staten at få korn til rådighed, men man var så overbevist om situationens alvor, at man gav ordre om, at de kornleverancer fra de fynske godser, som skulle leveres til militæret, i stedet skulle sendes til magistraten i

To bægge af tin fra det odenseanske murerlav 1703. Højde 7,0 cm. (V. Sylvest Frederiksen fot., Møntergården).

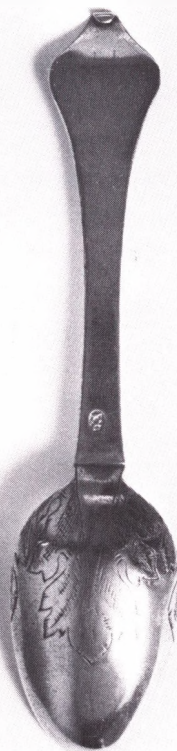
Odense og andre fynske byer for at blive videresolgt til byernes nød-
stedte for en pris af 4 rigsdaler pr. tønne, så snart kornet var leveret
fra herregårdene. Leverancen var på 1.100 tønner rug, svarende til
22% af et normalt års forbrug af denne kornsort (se side 164).

Udleveringen af denne såkaldte »magasinrug« begyndte den 15.
februar 1772, og tidligt i maj var der kun få tønner tilbage, og der var
længe til næste høst. Fra København kom der derfor besked om, at
der skulle leveres yderligere 1.100 tønner rug til byen, og udleverin-
gen af dem startede den 4. juni og fortsatte til den 23. september. Da
var den nye høst i hus, og den officielle rugpris, der ikke var faldet
trods de ekstra forsyninger, der svarede til næsten et halvt års normal-
forbrug, kunne nu endelig nedsættes til $3 \frac{2}{3}$ rigsdaler pr. tønne, idet
høsten i 1772 faldt betydeligt bedre ud end i 1771. Men det var først,
da en stor høst i 1773 var bjerget, at taksten kunne sættes ned til det
normale leje på godt 2 rigsdaler pr. tønne.

Nøden i 1771-72 kan også følges i den nystartede Odenseavis. Der
berettes om mangelen på korn og om uddelingen fra de kongelige
magasiner, men også om privat godgørelse for at mindske nøden.
Den 28. februar 1772 hedder det:

»Mangen fattig her i byen, hvis tal er stort, er i denne hårde kulde og vinter-
tid blevet oplivede og kvægede med brænde og tørv, som dem er blevet til-
sendt og givet uden at vide, fra hvilken godgørende hånd sådan velsignelse
kommer. Hvor glade disse forfrosne fattige må blive, når de ser, snart et læs
brænde, snart et læs tørv for deres dør, dem til bedste, og uden at vide,
hvorfra det kommer, kan den, der selv har følt hunger, frost og nøgenhed,
bedst forestille sig«.

*Sølvspeeske, fremstillet af guldsmed
Jørgen Olufsen Lund i Odense ca. 1755.
Længde 18,8 cm. (V. Sylvest Frederiksen
fot., Møntergården).*

Udsnit af Odense Adresse-Contoirs Efterretninger, avisen for den 24. januar 1772. Godt tre uger tidligere var avisen begyndt at udkomme. (V. Sylvest Frederiksen fot., Odense Centralbibliotek, Lokalhistorisk Afdeling).

En højædelmodig og goddædig men ubekiendt Giver har skænket til denne Byes Fattige 20 Edr. Rug, som af Magistraten bleve uddeelte til fattige Huusarme; hver 2 a 4 Skpr. efter enhvers Trang. De Fattige annahmede denne saa højædelmodige Gave med Hiertens Glæde og Taksigelse, og med det inderligste Ønske, at al Godheds Belønner vil velsigne den højædelmodige Giver med allehaande Got i Tid og Evighed; og at Giveren paa hiin Dag maa høre til sin Berømmelse af den store Overdommer: Jeg var hungrig, og du gav mig at æde.

Har man skullet betale den høje kornpris, er der blevet endnu mindre tilovers til livets andre fornødenheder end normalt.

Det fremgår også af avisen, hvor meget man har set frem til den nye høst, så situationen kunne blive bedre. Den 14. august 1772 hedder det:

»Høsten med rug og byg har nu her omkring og på nogle steder mod Nyborg begyndt. Nogle har alt spist af det nye korn. En bonde, ved man, høstede for mere end otte dage siden, og mens han høstede, varmedes ovnen for at tørre det ej fuldkommen modne korn; men brødtrangen har været og er endnu stor, den Gud i nåde lindre, ved betimeligt vejrlig til en velsignet høst«.

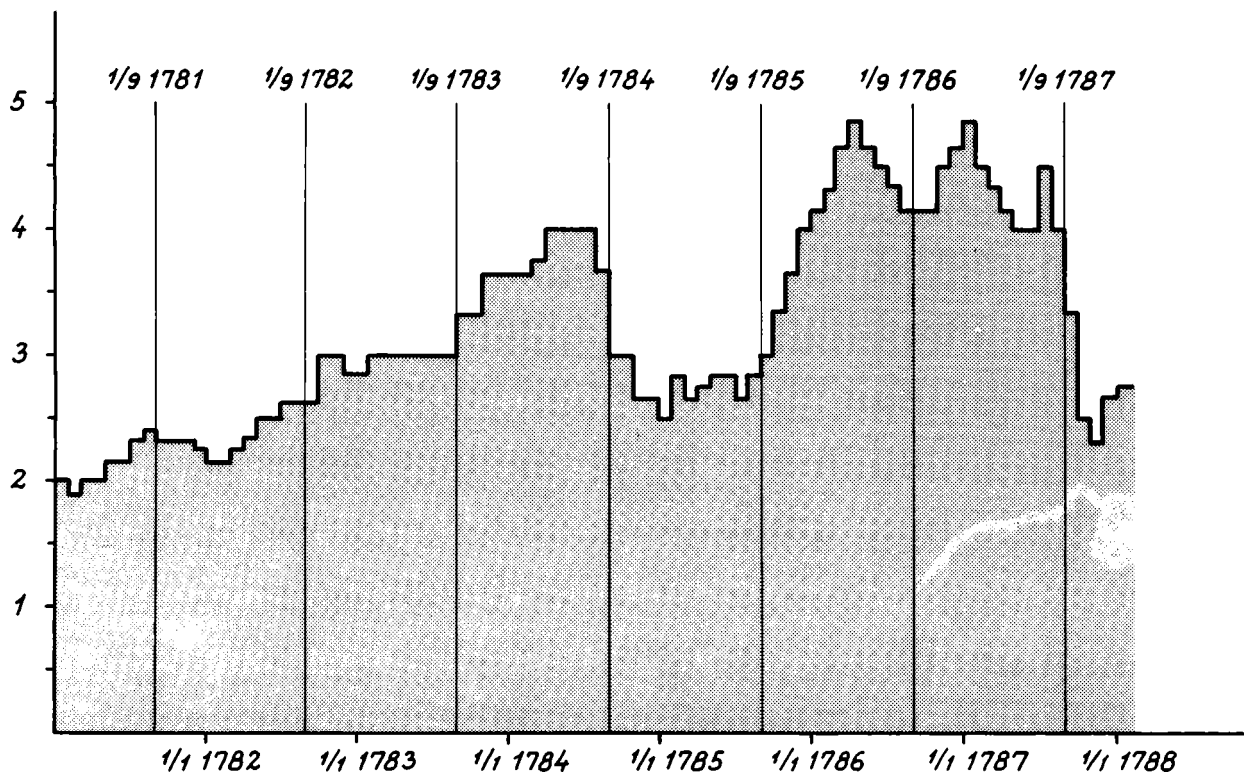
Nøden fremgår også af en meddelelse en uge senere om, at der om natten stjæles rug fra negene, der stod på markerne uden for Nørreport.

Også 1780ernes dårlige høstår slog stærkt igennem i priserne, som det kan ses af figur 12.3. Den 2. november 1785 samledes magistraten og de såkaldte eligerede mænd (se side 226)

»for at rådføre dem med hverandre, hvorledes der bedst kunne rådes bod for den efter al anseende truende rugmangel, såsom fast intet var at bekomme i landet ved proprietærerne eller præster og mindre ved bonden, som på de fleste steder dette år selv savner det nødvendige og er nødsaget til at købe«.

Det blev besluttet at anmode om at få stillet 1.000 tønder rug til rådighed af det kongelige magasin for 3½ rigsdaler pr. tønde, men Rentekammeret i København afslog dette. Nøden voksede derfor, og den 6. februar 1786 kunne magistraten oplyse, at »der næppe var brød at få til købs ved rugbrødsbagerne for den fattige«, og der blev

rigsdaler pr. tønde

Figur 12.3: Rugpriser i Odense 1781-88.
(Kilde: Odense amts arkiv, pakke 613-18).

indsendt en ny ansøgning om at få 1.000 tønder rug stillet til disposition. Prisen var nu steget så meget, at man tilbød at betale $4\frac{1}{4}$ rigsdaler pr. tønde. Men også denne gang var det forgæves.

Staten forsøgte i stedet at lette situationen ved at åbne for import af fremmed korn – det var ellers forbudt. Det blev imidlertid svært at få noget korn frem til Odense. Vinteren kom tidligt både i 1785-86 og i 1786-87, hvor høsten igen var dårlig. Den første af vintrene var så hård, at man i perioder kunne køre med hest og vogn over bælteerne og mellem øerne syd for Fyn, og til lands vanskeliggjordes al trafik af kraftigt snefald. Man mente i Odense i foråret 1786, at man ikke havde været igennem så hård en vinter siden 1709. Det var derfor ikke meget, der kunne gøres for de fattige i Odense, og det hjalp kun lidt, at nogle rige folk med mellemrum uddelte gratis brød til de fattige.

Da landevejene endelig blev farbare, var der ikke meget korn på Fyn, der kunne tilføres byen. Der berettes om, at bønderne flere steder i omegnen i foråret 1786 brækkede stråtagene af husene for at få

Brudekjole ca. 1750, et eksempel på beklædning fra perioden, hentet fra byens rigeste lag. (Møntergården fot.).

føde til kreaturerne. Først i løbet af juni måned kom der nye forsyninger til udefra, men lettelsen blev af kort varighed, fordi den nye høst igen blev dårlig, og byen måtte igennem endnu en nødvinter og et forår, før 1787-høsten endelig bragte de lave kornpriser tilbage.

Beklædning

Odenseborgernes dagligtøj i 1700-tallet bestod for kvindernes vedkommende inderst af en særk af hørlinned og yderst af trøje og skørt eller af en »kjole«, som man kaldte kjolen i samtiden. Yderbeklædningen var hyppigst af vævede stoffer, men trøjen kunne være strikket. Dertil kom så strikkede uldstrømper samt sko eller træsko. Desuden bar man hyppigt et forklæde og i den kolde tid en kåbe som overtøj. Tidligt i århundredet var sort den dominerende farve, men i århundredets løb blev farvevalget mere livligt – blå, rødt, grønt og stribet –, og der kom efterhånden også nogle lette bomuldsstoffer til som en variation i materialevalget.

Mandsdragten bestod som oftest inderst af en ulden trøje eller en linnedskjorte og underbukser af lærred. Ovenpå af bukser og enten en skind- eller lædertrøje eller en kjol af vævet stof. Under kjolen bar man ofte en vest i stærke farver. Dertil strikkede strømper samt sko, træsko eller støvler, og endelig hørte der i de lidt bedrestillede kredse en paryk med til at fuldende udseendet. Som overtøj anvendtes en kappe.

Begge køn kunne pynte på tøjet med forskellige slags metalknapper, Halsbeklædning (kravetøj) m.m., og antallet af beklædningsgenstande i garderoben varierede naturligvis med indkomstforholdene. I de bedrestillede kredse var en del af tøjet normalt også lavet af silke.

Børnenes tøj var normalt miniudgaver af de voksnes.

Fremstillingen af tøjet er kun i ringe omfang foregået i hjemmet. Væve var for dyre til, at de kunne blive hvermandseje, og hvis man skulle have stof, gik man derfor til en købmand eller en lærredshandler for at gøre sine indkøb. I købmandsboderne fandtes store mængder af forskellige stoffer i et rigt udvalg af farver. Det kunne f.eks. være: fløjl, multum (let valket uldent stof), klæde, bay (tykt, groft løst vævet uldstof), lærred, bommesi (forskellige slags tykke bomuldsstoffer), flonel, rask (let og billigt uldstof), chalon (fint, blankt uldstof), damask (silke og undertiden andet stof) og sirts (fint bomuldsstof).

Fra 1764 har vi oplysninger om auktionspriser for stoffer fra en købmands varelager, som viser de væsentlige forskelle, der var i pri-

serne. Det bedste vævede uldstof havde meget høje priser sammenlignet med lærred og de dårlige stoffer. På auktionen solgtes f.eks.

- brun rask for 25 skilling pr. alen,
- hvidt multum for 27½ skilling pr. alen,
- grønt klæde for 240 skilling pr. alen,
- rødt krabbet klæde for 91 skilling pr. alen,
- sort bay for 21 skilling pr. alen,
- lybsk lærred for 11 skilling pr. alen,
- rødt bommesi for 12 skilling pr. alen,
- blomstret flonel for 28½ skilling pr. alen og
- blåstribet bomuldstøj for 24 skilling pr. alen.

Man kunne med dette prisniveau ekvipere sig med det mest nødvendige stof for nogle få rigsdaler, men det færdige tøj var naturligvis noget dyrere, idet meget af syningen også må være foregået uden for hjemmet. Ellers ville det store antal skræddere (se side 72) næppe have kunnet eksistere i byen. Det er dog formodentlig kun yderbeklædningen, der har været skræddersyet. I de fleste hjem fandtes en del lærred i alenmål sammen med nål og tråd i skabe og skuffer, og det tyder på, at det er blevet bearbejdet i hjemmene til f.eks. undertøj.

Strikket tøj har man i højere grad end vævet tøj kunnet fremstille selv, men omvandrende kræmmere falbød også strikkede produkter, så selv en del af de strikkede varer må være blevet købt færdige.

Sara Lausen, gift med postmester i Odense Martin Christopher Lausen, i fineste stadskjole. Regeringen søgte gang på gang at begrænse importen af luksusvarer, bl.a. ved overdådighedsindskrænkningen 20. januar 1783, men ikke med ubetinget succes. Maleriet er fra 1791. (Foto efter originalen i Købstadsmuseet Den gamle By, Århus).

Tabel 12.4: Fattighjælpsmodtageres tøj solgt på auktion i 1760'erne.

Vare	Pris Skilling	Købers erhverv eller lignende
Brunt hvergarns skørt	66	enke
Sort vadmelskørt	32	brølægger
Sort skørt og en trøje	27	graver
Sort skørt og en kattunstrøje	47	hattemagermester
Grønt skørt og en trøje	106	rådstuetjener
Hvid trøje	20	rådstuetjener
Hvergarns kjol og et skørt	137	enke
Sort vadmels kjol	30	enke
Blåt forklæde	25	handskemagermester
Gammel sort kåbe	16	handskemagermester
Gammel sort kåbe	41	pottemagersvend
To blågarns særke	64	skomagermester
Et par tøfler og et par træsko	5	enke

Kilde: Odense byfogeds arkiv, auktionsprotokoller.

Livkjole til en mand, af lilla fløj og fra omkring 1770. Fra Krogsbølle sogn på Nordfyn, men en lignende beklædning har sikkert også været anvendt i Odense. (Møntergården fot.).

For de mindre velstående bestod der også en anden mulighed for at skaffe sig klæder på kroppen, nemlig ved at købe brugt tøj. Der har været en livlig genbrugshandel, som vi i dag kun i begrænset omfang kan ane betydningen af. Mest direkte kender vi den fra salget på de offentlige auktioner. Ved fallitter eller når en person døde uden arvinger eller med underskud i boet, blev hele indboet ofte solgt på en sådan auktion, og vi kan se, både hvad der blev solgt, til hvilken pris, og hvem køberne var. Fra salget af nogle kvindelige fattighjælpsmodtageres ejendele i slutningen af 1760'erne kan vi få den i tabel 12.4 viste oversigt.

Sammenligner man med de stofpriser, der er nævnt ovenfor, ses det, at man ved auktionerne har haft mulighed for at få brugt – men sikkert også godt slidt – tøj til en langt lavere pris, end hvis det skulle anskaffes som nyt. Det ses også, at købergruppen ikke var begrænset til de allerfattigste lag i byen.

Udvalget af tøj i de enkelte hjem kendes kun fra skifteoplysningerne, der næppe har registreret alt tøj, men som dog lader os ane, hvor store forskelle der har været i garderoben.

Ser vi først, hvad et par fattighjælpsmodtagere efterlod sig i 1766, kan vi nok regne med, at registreringen er ret fuldstændig, da myndighederne mødte straks ved dødsfaldets indtræden og lagde beslag på indboet for at få nogle af de penge hjem igen, som den afdøde havde fået i understøttelse.

Listerne viser følgende beklædningsgenstande:

1. Efter Margrethe Pedersdatter – et gammelt hvergarns skørt, en trøje, to klokker (underskørter), et par strømper, et par gamle sko, to gamle blågarns særke, to gamle forklæder.
2. Efter Jep Andersen – en gammel grå klædeskjol, en vest, et par gamle bukser af skind, et par gamle strømper, et par sko, en gammel hat, en gammel sort kjol og vest, to gamle veste, to gamle kitler.

Det synes i dette sociale lag at have været normalt højest at have et ekstra sæt tøj ud over det, man gik i, så der var noget at skifte med, når tøjet en sjælden gang skulle vaskes.

I et par middelstands håndværkerboer kan vi finde følgende garderobes:

1. Tilhørende Anne Hansdatter, gift med skomagermester Niels Buch – 14 særke, syv trøjer (heraf en af silke vurderet til 1 rigsdaler), ni skørter, syv forklæder, en kjol, tre buler (livstykker), to klokker, et korset, to par uldstrømper, to kyser, to silkehætter og en rød ulden damaskeskåbe med sølvhægter vurderet til 3 rigsdaler.

2. Tilhørende skomagemester Hans Larsen Hoff – en undertrøje, otte hørgarns skjorter, fire veste, tre kjoler, to par sorte skindbukser, det ene par med 14 sølvknapper (vurderet til 2 1/3 rigsdaler), to kapper, tre par uldstrømper, tre par sko, tre par støvler og fire par tøfler.

Her er der et langt større udvalg af tøj til dagligt brug end hos de fattige, og desuden et enkelt sæt fint tøj, og det er endda sandsynligt, at registreringen i disse hjem ikke er fuldstændig, da den ofte er sket et stykke tid efter dødsfaldet, og den overlevende ægtefælle kan da meget vel have disponeret over noget af tøjet.

Udvalget i nogle af de rigeste hjem har været næsten overdådigt og skiftede i århundredets løb med moderne. Allerede dengang var Frankrig et modecentrum, hvorfra man dikterede, hvordan man skulle gå klædt i hele Europa – hvis man havde råd til det. Det skete endda i et sådant omfang, at kongen flere gange skred ind og forbød den overdådighed i beklædningen, som fandtes blandt de rige, fortrinsvis for at forbedre betalingsbalancen, da indførslen af silke og andet dyrt stof kostede megen fremmed valuta.

I disse kredse finder man i Odense hos kvinderne underskørter afstivet med fiskeben, 10-20 kjoler, 30-40 trøjer og skørter, et stort antal tørklæder ofte med kniplinger og broderi, fire-fem kåber og mange par strømper og sko, alt i dyrere stoffer end hos håndværkerne og dertil et udvalg af smykker af ædelmetal og ofte med smykkesten.

Hos mændene var antallet af beklædningsgenstande ikke helt så stort. Mangfoldigheden var størst i løse kraver og ærmer samt i metalknapper, og selv blandt folk i yderst civile erhverv findes tit en pyntekårde som tilbehør til det fineste tøj. Også hos mændene viser stofvalget en klar kvalitetsforskel i forhold til håndværkernes.

Det er på grundlag af de ovenstående oplysninger vanskeligt at sige noget om, hvor store Odenseborgernes årlige udgifter til tøj har været. Var man nøjsom, og det har været strengt nødvendigt for de fattigste, kunne man nøjes med brugt tøj, som man måske endda kunne være heldig at tigge sig til noget af, og man kunne i tider med høje fødevarepriser reparere lidt mere på pjalterne end ellers, så udgifterne kunne spares til bedre tider.

Gik man så sparsommeligt til værks, har en familie måske kunnet klare sig med et samlet udstyr til en værdi på 10-20 rigsdaler, som ikke blev skiftet ud hvert år. Det er derfor formodentlig kun nogle få procent af årsindtægten, der er gået til tøj blandt disse mennesker.

For de bedrestillede familiers vedkommende møder man garderober af en værdi på omkring 100 rigsdaler pr. person. Med et sådant

*Silkekjole fra Odense, formentlig ca. 1760.
(Møntergården fot.).*

Mandsdragt af blåt fløj, bestående af jakke, vest og knæbukser. Ca. 1770. Fra Krogsbølle sogn. Se også side 216. (Møntergården fot.).

udstyr må en ikke ringe del af den højere velstand hos disse mennesker være gået til at købe tøj, der sikkert har været et væsentligt statussymbol i et samfund, hvor udbuddet af andre statusvarer var begrænset sammenlignet med nutiden.

Boligforhold

Huslejen har næppe været de dårligststillede største problem. Gennem det meste af århundredet betalte man for et af de små huse i byens sidegader mellem 4 og 8 rigsdaler i årlig husleje eller 5-10% af lejernes årsløn. Det er altså langt mindre end til føden, men det har måske i år med mangel på føde været fristende at bruge de penge, der ellers var lagt fra til den halvårslige huslejebetaling, til at mætte de sultne munde, og så skete det, at skyldneren blev sat ud af huset og med sine få ejendele måtte finde et nyt sted at bo. Som oftest kan det næppe have været svært, da der altid var nogle ubeboede huse i byen, men det kunne komme til demonstrationer mod udsættelsen.

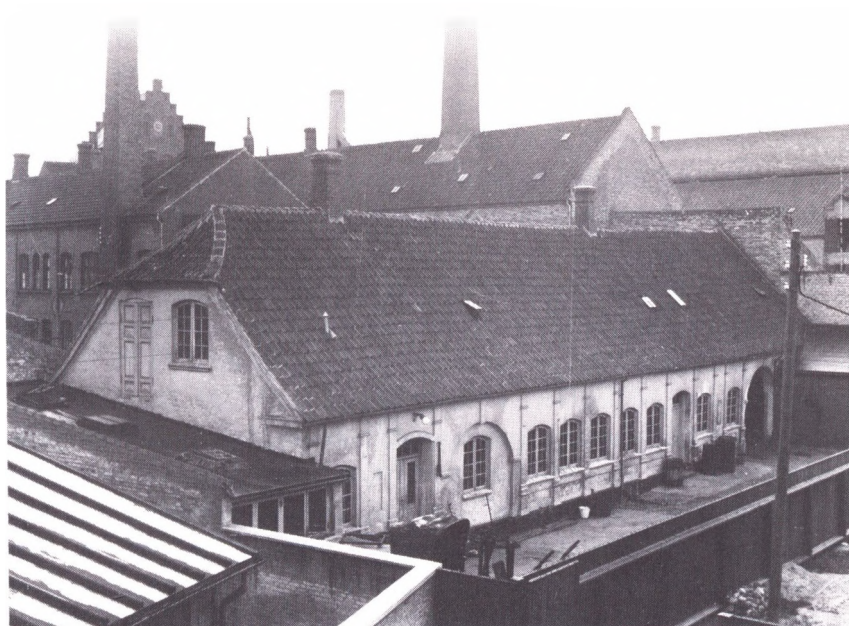
I maj 1746 oplevede magistraten, at

»et kvindfolk her ved stedet, navnlig Juliana Brant, som for nogle dage siden ved rettens middel blev udkastet med sit gods på Gråbrødre kirkegård, efterdi hun ikke ville kvittere [forlade] en mands værelser efter lovlig opsigelse, foretog sig derpå at blive siddende med sit gods på bemeldte kirkegård. Sad der og i trede nætter og dage i blæst og kulde til spectacul [skue] for alle mennesker«.

Derefter greb magistraten ind og installerede kvinden og hendes ejendele på rådhuset og søgte om at få hende overført til forsørgelse på Gråbrødre hospital. Det lykkedes dog ikke, og hun forlod derefter byen, måske hjulpet på vej af magistraten, der gerne ønskede byen befriet fra at blive påført udgifter fra et sådant individ.

Til de direkte boligudgifter skal yderligere lægges et beløb til køb af brænde og tørv til opvarmning og madlavning. Hvor stort det har været, vides ikke.

Middelstanden og overklassen ejede normalt selv de huse, de boede i, men mange af husene var belånt næsten helt op til brandforsikringsværdien, og det betød, at f.eks. en gennemsnitshåndværksmester kunne have årlige renteudgifter til sin prioritetsgæld på 10-20 rigsdaler, hvortil så kom vedligeholdelsesudgifter og ejendomsskatter, så måske mellem 10 og 20% af indkomsten gik til at sørge for tag over hovedet.

Denne en-etages grundmurede bygning lå indtil 1952 på det område, der blev ryddet ved anlægget af politigården. Porten til højre førte ud til det nu forsvundne Præstræde, der mandede ud i Overgade mellem nummer 60 og 64. Bygningen var opført omkring 1760 og tjente bl.a. som portbygning for Vor Frue præstegård. Selve præstegården, som lå parallelt med portbygningen i et firesidet kompleks, blev nedrevet allerede 1836. Vor Frue kirkes tårn ses i baggrunden. Bemærk anvendelsen af pilastre (søjledekorationen) på facaden – ligesom på Rebslagergården fra samme tidsrum (se side 195). (H. Lønborg fot., Møntergården).

De største ejendomme var normalt mindre stærkt belånt, og ejerne af disse huse har derfor ikke mærket huslejen i det daglige, men kun i form af mangel på at kunne disponere over den del af deres formue, der var anbragt i huset, til erhvervsformål.

Den boligstandard, der fandtes i byen, er der allerede givet nogle eksempler på i de foregående afsnit. Her skal disse eksempler følges op med en nærmere beskrivelse af boligerne på tre gadestrækninger i byen, der repræsenterer tre miljøer af meget forskellig karakter.

Som det første eksempel er valgt de 12 huse i gaden Bangs Boder i vinklen mellem Nørregade og Overgade. De lå på de grunde, der nu er bebygget med husnumrene 11-23 og 2-20. Nogle af datidens parceler svarer til mere end et husnummer i dag. I husene boede der 16 familier i 1769 og 18 i 1787. Det var typisk daglejere, soldater, enker, gifte håndværkssvende og nogle enkelte håndværksmestre med en beskeden omsætning. Næsten alle familierne havde lejet sig ind i de huse, de boede i. Omkring 1760, da næringstakstansættelserne endnu var ret realistiske, var der kun fire af husstandene, der overhovedet blev takseret, og det var med ansættelser mellem 25 og 75 rigsdaler. Husene i Bangs Boder er derfor et eksempel på, hvorledes de dårligt stillede i byen boede.

Som det andet eksempel er valgt husrækken på nordsiden af Nedergade. Der lå 18 huse, de nuværende husnumre 6 og fra 10 til 42. Der

boede i disse huse 16 familier i 1769 – to af husene var ledige – og 18 familier i 1787. Næsten alle beboerne var håndværksmestre, men der fandtes dog også en kromand, en handlende og en soldat. Kun to af husene var udlejede. Resten blev beboet af ejerne. Ved takseringen til næringstakst i 1760 blev 13 familier sat til i gennemsnit 147 rigsdaler i årsindkomst, og det placerer husrækkens beboere som typiske middelstandsodenseanere.

Endelig er som et eksempel på overklassens boligforhold valgt husrækken på nordsiden af Overgade mellem hjørnet til Nørregade og hjørnet til Overstræde, en senere tids Overgade nr. 2 til 26 med 14 ejendomme og 17 familier i 1769 og 13 familier i 1787. Blandt beboerne var en del købmænd, byens apoteker, en kirurg, en postmester, en birkedommer, et par officerer med høj rang og et par af de rigeste håndværksmestre. De offentligt ansatte blev ikke ansat til næringsstakst, men der var 12 af husrækkens beboere med i taksten fra 1760, og de var i gennemsnit ansat til 344 rigsdaler.

Sammenligner vi nu husenes størrelse i de tre gader, finder vi den i tabel 12.5 viste fordeling. I Bangs Boder var lejlighederne små, og der boede i flere af husene to familier, så det gennemsnitlige areal pr. indbygger var meget begrænset. I Nedergade var næsten alle husene kun beboet af en enkelt familie, og der var betydeligt mere plads i husene, selv om nogle af værelserne anvendtes både til beboelse og arbejdsplads. Endelig ser man af tabellen, at pladsen var meget rigelig i Overgade på trods af, at husstandene normalt var store, fordi der var mange tjenestefolk.

Men forskellen i boligstandard kommer også frem på anden vis.

I *Bangs Boder* var det typiske hus på fem til seks fags længde og i en etage med en næsten kvadratisk grundplan på syv-otte meter på hver led uden nogen udhuse og blot med en lille baggård, der var mindre end huset. Det var bygget af bindingsværk med mur mellem træværket, med tegltag og med en skorsten. Indvendig var det delt op i tre rum, der normalt kaldtes stue, kammer og køkken, men der var hyppigt ikke indrettet selvstændigt køkken i de huse, hvor der boede mere end en familie. På indersiden stod væggene ubehandlede, og i flere huse var der ikke bræddeloft, men rummene fortsatte op til taget. I omkring halvdelen af husene skete al opvarmning fra et åbent ildsted i køkkenet under skorstenen. De andre huse havde desuden en jernkakkellovn i stuen, hvor der blev fyret med træ eller tørv.

Møblementet var sparsomt. I stuen et fyrretræsbord og en bänk samt et skab eller en kiste og eventuelt en seng, i kammeret måske en

Tabel 12.5: Etageareal og beboelsestæthed i en række ejendomme i Odense.

Gade	Gennemsnitligt etageareal (m ²) pr. ejendom ¹	Antal beboere pr. hus 1769	Antal m ² pr. beboer 1769	Antal beboere pr. hus 1787	Antal m ² pr. beboelse 1787
Bangs Boder	54	5,1	10,6	5,3	10,2
Nedergade	123	3,9	31,5	4,3	28,6
Overgade	561	8,7	64,5	7,6	73,8

1) Excl. areal, der ikke anvendes til beboelse.

Kilde: Odensedatabasen.

seng og et skrin og i køkkenet de mest nødvendige redskaber til madlavningen. Af løsere genstande i stuen fandtes ofte et gammelt spejl og en lysestage, hvis tællelys var husets eneste lyskilde i den mørke tid.

Da væver Johan Nicolaj Møller i 1750 mistede sin kone Kirstine Mortensdatter, beboede de en del af Bangs Boder 13, hvor de disponerede over en stue og et køkken. I stuen fandtes et slagbord, tre træstole, et hængeskab, et lidet spejl, to væve – stuen har altså også tjent som værksted – og en seng med dyner og sengelinned. I køkkenet var der gryder, andre køkkenredskaber, nogle tallerkener og spande, en rok og en slagbænk uden noget sengetøj i. Familien bestod af mand, kone og en søn på 10 år. En anden søn var død et par år tidligere. Det er mest sandsynligt, at alle tre personer har sovet i sengen i stuen. Da væveren mistede sin anden kone to år senere, var der kommet en egekiste til i køkkenet, men ellers genfindes husets indretning stort set uforandret.

I *Nedergade* varierede husenes størrelse noget mere, men det typiske var huse på fra syv til 10 fags længde i to etager med en grundplan for hver etage på ca. otte-ni meter gange syv meter. Grundene var noget større end i Bangs Boder, og bag huset fandtes derfor ofte et sidehus eller en tværbbygning langs grundens nordlige afgrænsning. Tilbygningerne indeholdt til tider et karlekammer, men anvendtes hyppigst til stald, vognport, brændehus eller eventuelt til håndværkernes værksted. I to huse omtales et lokum i tilbygningerne. Seks af ejendommene havde kælder under en del af huset.

Bygningsmaterialerne var mur og bindingsværk samt tegltag – et enkelt sidehus havde stråtag på den ene side. De mindre huse havde en enkelt skorsten, de største derimod to. Husets størrelse gav plads for flere rum end i Bangs Boder. Mest almindeligt var to stuer, et køkken og tre kamre, hvoraf et blev anvendt til soldaterindkvartering.

Værelserne var med træloft og væggene hyppigt malede. Der fandtes jernkakkellovne i stuerne, hvorimod kamrene ikke kunne opvarmes.

Møblementet bestod af de samme typer møbler som i husene i Bangs Boder, men antallet var større, og udsmykningen var der gjort mere ud af, og undertiden fandtes billeder på væggene, hyppigt med religiøse motiver. På skabene kunne der være pyntet med en sølvkande, tin- eller kobbertøj, og i flere huse var en af de højest vurderede genstande et stueur.

Mange af husene havde en ko i stalden i vinterhalvåret. Om sommeren gik den på græs på Heden.

Indretningen i Nedergade 34 kendes fra 1768, da den daværende ejer, grovsmed Oluf Hansen, mistede sin hustru Marie Kirstine Bøjesdatter.

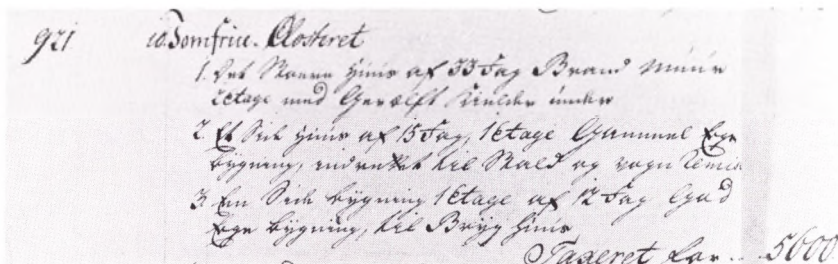
Da hedder det i skiftet: »Huset, som enkemanden bebor, består af 10 fag til gaden, en etage med en liden kvist og fire fag med lidet gårdsrum, blev vurderet for 150 rigsdaler«. Indretningen omfattede følgende rum med de vigtigste genstande nævnt i parentes:

1. Den forreste stue (et gammelt fyrreslagbord, en liden stol og en skammel, et gammelt spejl, et gammelt natskrin, en liden jernkakkellovn med tud, en seng med dyner).
2. Den øverste stue (et blått malet slagbord, fire gamle stole med læderbetræk og en ditto lænestol, et lidet nürnbergerspejl, et større firkantet med forgyldt ramme, en liden jernkakkellovn med tud, et lidet fyrfad, en egedragkiste med fire skuffer, en himmelseng).
3. Sengekammeret (et rundt malet bord på fod, to spinderokke, et fyrreskab, en seng).
4. Køkkenet (gryder, pander, kedler og tallerkener).
5. Spisekammeret (en bondekiste, tønder, bøtter, diverse service).
6. Gården (en slibesten med jernaksel).
7. Rytterkammeret (et gammelt bord og en stol, en seng, en rulle af fyr).
8. Smedjen (ambolter, skruestik, blæsebælg, stempler, tænger).

I huset boede smeden med en hjemmeboende søn på 21 år og tre døtre på 16, 14 og 12 år samt den indkvarterede soldat. Sengearrangementet kunne tyde på, at sønnen har sovet i den ene stue, de tre døtre i samme seng i den anden stue og smedeparret i sengekammeret.

Fra andre huse i gaden, hvor der boede ansatte, kendes også betegnelser som »svendenes seng« og »drengenes seng« (dvs. lærlingenes), der stod i værkstedet, eller »pigernes seng« (dvs. tjenestepigernes) i køkkenet. Meget plads til privatliv har der ikke været.

En af byens højest vurderede ejendomme i 1761 var det adelige jomfrukloster. Udsnit af brandtaksationsprotokol 1761. Se herom side 19f. (V. Sylvest Frederiksen fot., Landsarkivet for Fyn).

gården, og de største af ejendommene havde endda en port i denne tværbygning, der åbnede til en baggård mere med et par fløje. En del af bagbygningerne blev brugt til beboelse og resten til stalde, vognremiser, brændehuse og købmandsgårdenes varelagre. I nogle angives også specielle toiletforhold i udhusene med betegnelser som »vandhus« og »abtritt«.

Denne form for indretning kan f.eks. ses af købmand Hans Riisings ejendom, Vestergade 14, der efter en ombygning i 1770erne blev beskrevet på følgende måde ved optagelsen i brandforsikringen i 1781 (i parentes er tilføjet nogle oplysninger om de enkelte bygningsdeles anvendelse omkring århundredskiftet):

1. Et forhus til gaden, 17 fag, to etager, kælder, af mur og bindingsværk vurderet til 1.800 rigsdaler (to skorstene, fire kakkelovne, til beboelse og krambod).
2. En sidebygning mod øst, 17 fag, to etager, af mur og bindingsværk vurderet til 500 rigsdaler (en skorsten, to kakkelovne, til beboelse og pakhus).
3. Et skur på samme side, otte fag, en etage, af mur og bindingsværk vurderet til 50 rigsdaler (til brændehus og stald).
4. En sidebygning mod vest, 17 fag, to etager, af mur og bindingsværk vurderet til 500 rigsdaler (en skorsten, tre kakkelovne, til beboelse og husholdning).
5. En bygning på samme side, 10 fag, en etage, af mur og bindingsværk vurderet til 200 rigsdaler (en skorsten, en maltmølle, til bryggerhus).
6. En tværbygning mod nord, 16 fag, to etager, af mur og bindingsværk vurderet til 550 rigsdaler (til pakhus og kornloft).
7. En tværbygning mod nord, 21 fag, to etager, af mur og bindingsværk vurderet til 400 rigsdaler (til pakhus, rullestue, karlekammer, stald, svinesti og tørvehus).

Det samlede anlæg er således vurderet til 4.000 rigsdaler.

Nogle af forhusene var opført i grundmur og med en hvælvet (ge-

Det var formentlig kakkelovne med ovnplader som disse, Odenseskibene havde med hjem fra Norge (se side 168). De to sammenhørende plader til venstre er fra 1769, mens pladen herover er fra 1717 og rummer ønsket »Leve Frederik IV« på latin. (Møntergården fot.).

wölbt) kælder under, men i flertallet var bygningsmaterialerne som i nr. 14 og de andre gader, dvs. mur og bindingsværk.

Antallet af beboelsesrum var stort, mellem to og seks stuer, et køkken og op til 10 kamre. Væggene var ofte med malede paneler, og der var malede trælofter. Som i Nedergade var der kakkelovne – enten af jern eller fajance – i stuerne, og undertiden også i familiens kamre, men derimod aldrig i tjenestefolkenes. I køkkenet var der et åbent ildsted.

Sovekamrene var adskilt fra opholdslokalerne, og de større børn havde ofte eget værelse, hvorimod tjenestefolkenes sovesteder var som i Nedergade.

Også andre værelsesbetegnelser vidner om god plads, f.eks. »amnestuen«, »skolen« og »kontoret«.

Møblementet var meget varieret med borde, kister og skabe, og stolene var ikke blot træstole. I stuerne fandtes et rigt udvalg af læderstole og lænestole, og på vægge og borde og i og på skabe fandtes en rig samling af prydenstande. Fra skifternes meget lange lister kan nævnes alabastopsatser, sølvkaffekander, kobbertemaskiner, forgyldte spejle, malerier af familien, barometre, landkort, messinglysekroner samt et stort udvalg af sølvservice og guldsmykker. Dertil kom så ofte en bogsamling på op til et par hundrede bind.

I staldene fandtes ikke blot køer og arbejdsheste, men der var også tænkt på familiens komfortable transport med f.eks. en forgyldt karet eller en chaise (en let vogn) og tilhørende heste.

13 · Bystyret

I begyndelsen af det 18. århundrede bestod bystyret stadig, som det var fastlagt ved købstadforordningen i 1682, af to borgmestre og tre rådmænd, der udgjorde byens magistrat, men i 1766 bestemte en kongelig resolution, at der fremtidig kun skulle være én borgmester og to rådmænd.

Magistratsmedlemmerne blev udpeget af kongen, og deres vigtigste arbejdsområder var skatteopkrævning, administration af vejvæsen, offentlige bygninger, vandforsyning, brandvæsen og forhold vedrørende byens marker samt tilsyn med fordelingen af soldaterindkvarteringen og med fattigforsørgelsen. Desuden virkede magistraten som et mellemled mellem centraladministrationen og borgerne. Ved møderne på rådhuset oplæstes nye love og andre meddelelser fra kongen, og magistraten indsamlede desuden oplysninger om erhvervsforhold, priser og sociale forhold m.m. til brug for kollegierne i København, ligesom den videreekspererede ansøgninger og forespørgsler fra byens borgere til højere myndigheder. Endelig deltog magistraten i retsplejen gennem den såkaldte rådstueret (se side 290).

Magistratens embedsførelse skete under tilsyn af stiftamtmanden, der i løbet af århundredet greb stadig stærkere ind i byens anliggender.

De arbejdsopgaver, som i dag varetages af politiet og dommerembederne, var for størstedelens vedkommende samlet hos byfogeden, der ligeledes stod under stiftamtmandens tilsyn, og desuden fandtes der ligesom i det 17. århundrede et særligt borgerudvalg – »de 24 mænd« – også kaldet de eligerede mænd, som i det meste af perioden spillede en ringe rolle. I 1776 blev institutionen søgt genoplivet af stiftamtmanden – dog kun som 16 borgere, der kaldtes »repræsentanter for borgerskabet og øvrige byens indvånere«. Hensigten var at få en lokal kontrol med magistratens embedsførelse. Da udvælgelsen skete ved magistraten, der indstillede til stiftamtmanden, var forsamlingen uafhængighed af magistraten dog stærkt begrænset, og de 16 fik til-

Byfogeden varetog en lang række opgaver – bl.a. var han auktionsholder, som det fremgår af denne plaklat fra 1774 om en klædeauktion. (V. Sylvest Frederiksen fot., Landsarkivet for Fyn).

PLACAT.

Hermed lader Magistraten ubi Denie, efter Ordre, bekiendtgjøre: at Tirsdagen den 1ste Februari forstkomende om Middagen kl. 9 Ellet bliver paa Alderne Kontouret i Ødenie indlet til offentlig Auction, og efter de paa Auctions Stedet bekiendtgjorte Conditioner de løfftebønde, paa nemmere Approbation, tilslaget, en Deel gode, fine middelfort og acode, melserde, vorseau, atome, blaa, forte, appretterede, Aapn røde Klæder, forte Remins, colurerte Bohmsjer, hvide Simerbians, og røde de Samleetter, der alle heribid fra det Kongelige Waaghu i Stuebanden er overfendte; og medes til behaalte Efterretning, at Waaghuens tilligemed Conditionerne forinden Auctionen alle Egnetheder paa Auctions Stedet kan søges i Detjen. Densit den 7 Januarii 1774.

S. BORRING.

Konst. Waaghuks Cancellie, Høst Bøffoghu
og Auctions Director.

*Kiste af egetræ fra Odenses bystyre 1748.
Højde 53 cm. (Møntergården fot.).*

syneladende ikke nogen større indflydelse på byens styre i de nærmest følgende år.

De personer, der blev udpeget til borgmestre og rådmænd mellem 1700 og 1789, blev valgt blandt byens købmænd og blandt personer fra de liberale erhverv eller folk, der havde andre offentlige stillinger i byen. Med embederne fulgte en løn, der bl.a. bestod af overskuddet af kommunale ejendomme og af beløb, der betaltes af borgerne, når de skulle have udstedt offentlige attester og have udført andre forvaltningsakter. Det er derfor vanskeligt at opgøre, hvor stor en årsindtægt magistratsmedlemmerne oppebar, men nogen guldgrube har det næppe været.

I det daglige arbejde fik magistratsmedlemmerne hjælp af forskellige embedsmænd, hvis virke vil blive omtalt nedenfor i afsnittene om de enkelte forvaltningsgrene, men borgmestre og rådmænd traf selv alle vigtige beslutninger og deltog direkte i administrationen i det daglige. Også de fleste større økonomiske transaktioner foregik ved, at pengene betaltes eller modtoges af borgmestre eller rådmænd.

Flertallet af de øvrige ledende kommunalt ansatte var udpeget til deres arbejde ved møder på rådhuset, normalt for et år ad gangen. Dette arbejde var et borgerligt ombud, og det har muligvis medvirket til, at de ikke var så ivrige i tjenesten. De måtte passe deres private gøremål ved siden af det kommunale arbejde, og kun nogle få af dem fik et mindre årligt beløb for deres umage.

Det synes at have været et generelt problem for magistratsmedlemmerne og andre i bystyret, der havde med økonomiske transaktioner

*Lædermappe, der kunne læses, anvendt af
de 16 eligerede mænd. Højde 22,8 cm.
1788. (V. Sylvest Frederiksen fot.,
Møntergården).*

at gøre, at skelne mellem deres private økonomiske forhold og deres offentlige funktioner. Manglede der midler til at afholde offentlige udgifter, skød de selv til af deres private formue, og til gengæld administrerede de så eventuelle offentlige overskud, som om det var deres egne midler og ofte uden nogen indgående kontrol med, hvorledes nettoresultatet af disse transaktioner udviklede sig. Revisionen interesserede sig hovedsagelig for, om indtægts- og udgiftshjemmelen var i orden, mens der ikke synes at have været nogen effektiv beholdningskontrol.

Resultatet blev, at det ved afslutningen af en embedsperiode kunne være næsten umuligt at finde rede i regnskaberne, og med mellemrum kunne det forekomme, at magistratsmedlemmerne skyldte byen så store beløb, at de ikke kunne klare at betale gælden.

Som de mest graverende eksempler i perioden på magistratens svigtende evne til at udføre de pålagte opgaver på forsvarlig måde, kan vi se på tre kommissionsundersøgelser.

Den første blev sat i værk, da der i 1716 blev indgivet en anonym klage mod borgmestre og rådmænd, der blev beskyldt for kun at tænke på egen fordel og for at have begået underslæb ved at beholde kongelige skatter til eget forbrug. Under kommissionsundersøgelsen døde begge de to hovedanklagede. De overlevende magistratsmedlemmer blev idømt store bøder, og en borgmester blev fradømt sit embede.

I 1759 var det også galt. Denne gang beklagede de eligerede mænd sig over borgmester Augustus Martfeldts bestyrelse af de offentlige midler. Regnskaberne var ikke i orden for en årrække, og man vidste ikke, hvorledes det stod til med byens gæld, da borgmesteren havde gældsbeviserne hjemme hos sig selv. Den nedsatte kongelige kommission arbejdede i seks år med at udrede sagerne uden at nå til bunds i dem, og da både Martfeldt og hans medborgmester døde i 1763 uden at efterlade sig midler af betydning, led byen et betydeligt økonomisk tab, der nødvendiggjorde en stramning af de kommunale finanser i de følgende år.

Omkring 1780 var det imidlertid galt igen. Fra centraladministrationen klagede man over, at de kongelige skatter ikke kom ind til tiden. For nogle skatters vedkommende var regnskaberne i uorden helt tilbage til 1773. I første omgang blev landsdommer Hans Kofoed i februar 1781 af kongen udpeget til at være viceborgmester med henblik på at få bragt orden i sagerne. Han klagede imidlertid snart efter over, at der var umuligt for ham at få adgang til alle dokumenter, da borg-

mesteren, Michael Seidelin, der siden 1763 havde været den dominerende person i bystyret, på alle mulige måder søgte at hindre ham i at finde ud af, hvad der var foregået med de kommunale midler i løbet af 1770erne.

Så blev man nødt til at gå radikalt til værks. Den 9. januar 1782 blev de tre gamle magistratsmedlemmer sat fra deres bestilling, og en ny magistrat blev konstitueret i den suspenderedes sted. I den indtrådte foruden Kofoed tillige landsdommer og byfoged Laurits Martin Bendz, der synes at have været den ledende i oprydningsarbejdet, samt landvæsenskommissær Hans Dreier.

Ved nedsættelsen havde man kun tænkt sig, at suspensionen skulle vare i seks uger, men da man opdagede sagens virkelige omfang, måtte fristen forlænges. De seks uger blev til seks år, inden man fik normale tilstande i bystyret igen.

Det var nemlig ikke blot opkrævningen af de kongelige skatter, der var mangelfuld, også de kommunale skatter var man til dels ophørt med at opkræve. Den kommunale service var følgelig blevet skåret kraftigt ned på en række områder, og Seidelin havde klaret en del af udgifterne ved at optage lån, så byen var stærkt forgældet. Dertil kom, at Seidelin personlig havde lånt en del offentlige midler til eget brug, f.eks. af fattigkassen, af umyndiges midler, af domkirkens formue etc., og dem var der ikke fornøden sikkerhed for.

Den konstituerede magistrats arbejde blev vanskeliggjort af, at den ikke stødte på nogen samarbejdsvilje i byen. De fleste indflydelsesrige personer havde naturligvis haft fordele af den lave beskatning, og også blandt mere jævne folk, der måske ikke bidrog til den kommunale kasse, var det en fordel, at man ikke tog det så tungt med at få inddrevet restancer på kongelige skatter. Hvordan man kom uden om lovens bestemmelser om at få restancerne inddrevet, fremgår af indledningen til et kongeligt reskript fra 1788, hvor det om forholdene hedder, at det

»erfares, at det skal være helt vanskeligt at få byskatterne i Odense betalte i rette tid, formedelst de mange fattige og til dels uvillige indvånere, som lidet eller intet bekymrer sig om herfor sker udpantning, stolende på, at det udpantede tøj kan blive henliggende efter deres egen lejlighed, og at ingen ved derover anstillede auktioner vil købe samme«.

Seidelins popularitet kom tydeligt frem, da der i 1785 afholdtes en offentlig indsamling for at betale for hans kassemangel. Den indbragte 1.137 rigsdaler eller mere, end der var nødvendigt til at dække de

Kancelliråd Christian Nørager til Sandholt (død 1766), der var svigerfar til den uheldige Søren Lindam og selv havde været tolder i Odense. Ukendt maler. (V. Sylvest Frederiksen fot., Møntergården).

mest påtrængende behov. Ydermere bad byen i 1788, da suspensionen blev ophævet, kongen om at få Seidelin tilbage som borgmester – og fik det. Dog på den betingelse, at ansvaret for byens pengesager blev overtaget af de eligerede mænd, og at der indførtes militær eksekution ved inddrivelse af skatterestancer, dvs. at man fik indkvarteret en militærperson, hvis forplejning blev modregnet i den skyldige skat. Denne »udpantningsform« var det sværere at smygge sig udenom.

Den uforsigtige omgang med offentlige midler, som disse eksempler viser, var ikke noget særsyn i samtiden, og den var heller ikke begrænset til kommunale embedsmænd. I 1760'erne og 1770'erne kom man ud for to andre økonomiske skandaler, der berørte to så højtstående embedsmænd som amtsforvalteren og byens tolder.

Toldsagen begyndte i 1766 med en angivelse til Generaltoldkammeret fra en konsumtionsbetjent, der oplyste, at da det norske skib »Avanture« året før var kommet til Odense fra Bordeaux, havde det medbragt langt mere vin og brændevin, end der var blevet fortoldet. Der blev nu nedsat en kommission, der fandt ud af, at hovedmanden i sagen var tolderen Søren Lindam, der blev arresteret hos sin svigerfar på herregården Sandholt og anbragt i husarrest i sin gård i Odense. Varerne var blevet leveret til en række Odensekøbmænd, som havde fået kvittering på langt mindre toldbeløb, end Lindam havde modtaget, men købmændene selv havde også haft økonomisk vinding af sagen, da de mængder, der var betalt for, var langt mindre end de faktisk modtagne. Sagen blev efter appel endelig afgjort i kammerretten i København, hvor der faldt dom i januar 1767. Lindam blev afskediget, idømt en bøde på 8.000 rigsdaler og måtte betale sagens omkostninger på ca. 2.000 rigsdaler. Det kostede ham hele hans formue. Købmændene blev dømt til at betale de unddragne toldbeløb, mens de ved en kongelig benådning slap for at betale bøde. Om toldsvig af denne karakter var noget normalt i samtiden, så Lindam blot var uheldig, er vanskeligt at afgøre. Man var i byen næppe ubetinget på ordensmagts side, for angiveren blev i den følgende tid flere gange overfaldet og måtte fortrække til København.

Sagen mod amtsforvalter Christian Schouboe Østrup blev rejst i 1773, da der konstateredes en kasse-mangel på 35.320 rigsdaler på amtstuen, et meget stort beløb efter datidens forhold. Det var skattebeløb, som enten ikke var kommet ind, eller som der direkte var begået underslæb med. Behandlingen startede ved bytinget i august 1773, og dommen faldt i marts 1774 og blev stadfæstet i Højesteret i

juni samme år. Den lød på, at Østrup skulle tilbagebetale det skyldige beløb, og kunne han ikke det, måtte han »arbejde på Bremerholm sin livstid eller og indtil han samme sin gæld måtte kunne få afbetalt«.

Østrup blev i september 1774 indsat som fange i kastellet i København, men slap dog ud efter få års forløb igen, idet vi atter træffer ham i byen fra 1781.

Han tilhørte en af byens fremtrædende familier, og bedrageriet blev dyrt for flere af hans bekendte, der havde stillet den kaution, som krævedes af alle kongelige kassebetjente. Biskop Jacob Ramus og professor Poul Holm måtte begge indbetale 2.000 rigsdaler til den kongelige kasse, men den sidstnævnte, der var stedfar til Østrups hustru, afbrød dog ikke af den grund forbindelsen med Østrupfamilien. Han tog sig i 1774 af amtsforvalterkonen og hendes børn, og da Christian Østrup slap ud af fængslet, blev han også optaget i professorfamilien. Om der også stod formuende Odensevenner bag hans frigivelse, f.eks. ved at de har betalt de manglende penge, oplyser det gennemgåede kildemateriale ikke noget om.

De kommunale indtægter

De kommunale regnskaber fra 1700-tallet er temmelig uigennemskuelige, fordi man ikke som i dag førte et samlet regnskab over alle de midler, der i årets løb passerede gennem kommunekassen. I stedet fandtes ud over nogle småposter en række større samlede regnskaber, som hver især skulle dække enkeltområder af den kommunale forvaltning. De fleste af disse regnskaber fik alle eller en del af deres indtægter fra kommunale skatter, der blev udskrevet, efterhånden som der var behov for dem.

Ligningsgrundlaget svigede fra regnskab til regnskab, men var sammensat af to forskellige former for skatteevne, nemlig efter »næring« og efter besiddelse af fast ejendom.

Næringstaksten fremkom ved, at alle, der var selvstændige næringsdrivende, en gang årligt fik vurderet, hvor meget de tjente. Om dette anslåede beløb var den omtrentlige indkomst eller et imaginært beløb, har næppe betydet så meget. Det vigtigste har været, at det indbyrdes forhold mellem de enkelte borgeres takst følte rimeligt. Det ser dog ud til, at det normale har været, at man fastsatte taksten i underkanten af de faktiske indkomster. Offentligt ansatte og lønmodtagere med en lav indkomst blev ikke sat i næringstakst og slap derfor

	Indvaanernes Tælling	Indvaanernes Tælling 1771	Innotælling 1771	Innotælling 1775	Innotælling 1779	Innotælling 1775
86. Sct. Niemanns Kirkegaard	110		110	110	110	110
87. Sct. Hansens Kirkegaard	110		80	60	70	70
88. Sct. Nicolai Kirkegaard	110		110	110	110	110

Udsnit af næringsstakstprotokol 1771-75.
Se herom side 193. (V. Sylvest Frederiksen
foto., Landsarkivet for Fyn).

billigere i skat end selvstændige næringsdrivende. At de offentligt ansatte, hvoraf flere havde store indtægter, slap, gav flere gange i århundredets løb anledning til beklagelse fra bystyret.

Grund- og bygningstaksten var et udtryk for værdien af jord og fast ejendom, men vurderingerne blev kun ændret med lange mellemrum eller ved større om- og nybygninger.

Udskrivningen af skatterne skete ved, at der blandt byens indbyggere udpegedes nogle »taksereborgere«, der skulle fastlægge taksterne og derigennem finde frem til, hvor meget hver enkelt borger skulle bidrage med. De skattelister, der kom ud af taksereborgernes arbejde, blev så overgivet til et antal rodemestre, der hver havde et område (en rode) af byen under sig, og i denne rode stod de for opkrævningen af skatterne. Disse hverv var ulønnede borgerlige ombud.

De vigtigste kommunale regnskaber i 1700-tallets Odense var:

1. Det grundlæggende regnskab var *kæmnerens*. De indtægter, der gik den vej, brugtes hovedsagelig til at vedligeholde kommunens bygninger, til at udbetale løn til borgmestre, rådmænd, kæmnere, rådstuebetjente, bytjenere, fangefogeden og skarpretteren, til vejjudgifter og til at betale vognmændene i byen for de mange rejser, de måtte foretage for offentlig regning (friægter). Det var især lokale embedsmænd, der skulle transporteres rundt på Fyn, og kongelige embedsmænd, der var på rejse rundt i landet og af Odensevognmændene

måtte føres videre til næste by, hvor de blev overtaget af de derværende vognmænd til viderebefordring. En del af transporterne var dog også beregnet på at skaffe frisk mad til den kongelige husholdning i København. I 1761 måtte Odenses vognmænd f.eks. køre 29 gange til Nyborg med tønder med østers og 11 gange med bure fulde af agerhøns.

Kæmnerregnskabet faste indtægter kom fra de landbrugsarealer, der hørte til byen, dels ved udleje af jorden og de gårde, der lå på den, dels ved afgifter fra dem, der benyttede de kommunale græsningsarealer på Heden. Slog pengene ikke til, blev der udskrevet en skat, kaldet »oplæg«, til at dække mangelen. Halvdelen af beløbet blev pålignet efter grund- og bygningstaksten, den anden halvdel efter næringstaksten.

Indtægterne fra byens jord udgjorde i århundredets begyndelse omkring 300 rigsdaler årligt, men steg gradvist gennem århundredet til op mod 1.000 rigsdaler på grund af stigende takster, og fordi flere arealer vest for byen, der tidligere havde henligget som moser og enge, blev bragt under plov og kunne indbringe større afgifter. I normale år kunne indtægterne fra jorden dække de faste udgifter til lønninger og vedligeholdelse af offentlige bygninger og veje, og da beløbet steg senere i århundredet, var der også tilstrækkeligt til at dække friægterne. Oplægsskatten brugtes derfor først og fremmest til at dække ekstraordinære udgifter, navnlig i forbindelse med større vejarbejder (se side 243) og i århundredets begyndelse til at betale friægterne. Skatteudskrivningen svagede derfor meget fra år til år, men var i århundredets begyndelse typisk på mellem 200 og 400 rigsdaler. I Seidelins borgmesterperiode, hvor der ikke blev foretaget meget ekstraordinært arbejde, blev der overhovedet ikke udskrevet oplægsskat mellem 1767 og 1776, og først da den nye forsamling af eligerede mænd kom til med pålæg om at få nedbragt byens gæld, begyndte man igen at udskrive skatten, men tilsyneladende uden større effektivitet, indtil den konstituerede magistrat begyndte sit virke.

Regnskabet førtes, som navnet viser, af en kæmner, der normalt fik assistance af en underkæmner. Kæmneren var hyppigt en af byens købmænd og må derfor fra sit civile arbejde have haft en vis regnskabsmæssig indsigt. Alligevel var der stadige problemer med at få regnskaberne færdige til tiden og godkendt. Da kæmner Laurits Rasch døde i februar 1753, krævede det således et omfattende revisionsarbejde at finde ud af hans transaktioner. Revisionsrapporten over hans

sidste 10 år i embedet indeholder 165 sider bemærkninger til regnskabsføringen. Efter alt at dømme stod det ikke meget bedre til, da hans efterfølger døde nogle få år senere.

Kæmneren fik gennem det meste af århundredet udbetalt 50 rigsdaler om året for sit arbejde.

2. Et særligt regnskab fandtes for *vand- og brandvæsenet*. Udgifterne hertil blev årligt pålignet borgerne udelukkende efter grund- og bygningstaksten. Beløbet, der blev udskrevet, var de fleste år på mellem 500 og 800 rigsdaler. Af det gik omkring halvdelen til aflønning af vægterkorpset og 100 rigsdaler til lederen af forvaltningsgrenen, der kaldtes brandinspektør. Det var hyppigt en af rådmændene. Brandberedskabet kostede normalt kun lidt, hvorimod der hvert år var store udgifter til at vedligeholde vandforsyningen (se side 237), og det slutte restbeløbet af denne skats provenu.

3. I 1762 indførtes der *gadebelysning* i Odense (se side 248), og der blev derfor indrettet et særligt regnskab og årligt udskrevet en lygte-skat efter husenes brandforsikringsværdi. Skatten indbragte 300-400 rigsdaler, der hovedsagelig medgik til brændstof og vedligeholdelse af lygterne. Ordningen administreredes af brandinspektøren.

4. Som nævnt ovenfor var byernes bidrag til landets forsvar, at de skulle huse de hvervede soldater. Da indkvarteringen ikke skete hos alle, var det nødvendigt at betale dem, der havde indkvartering, og give beløb til de soldater, der selv sørgede for bolig, og derefter fordele udgiften på byens indbyggere ved en særlig *indkvarteringskat*. Den blev udskrevet med to tredjedele af beløbet efter næringstakst og resten efter grund- og bygningstakst. Det årlige beløb var på omkring 4.000 rigsdaler, og denne skat var dermed langt den mest tyngende kommunale skattebyrde.

5. Endelig var en af de væsentligste kommunale opgaver efter 1708 at indrette en fattigforsorg, og dette krævede fra 1732 yderligere en påligning af en *fattigskat*, der blev udskrevet efter en særlig taksering, som især tog hensyn til næringstaksten, men hvor en del borgere tegnede sig for større beløb frivilligt, blandt dem en del af de embedsmænd, der ellers var fritaget for de kommunale skatter. Udviklingen i denne skats provenu og dets anvendelse er nærmere beskrevet nedenfor (se side 252).

Kongelige skatter

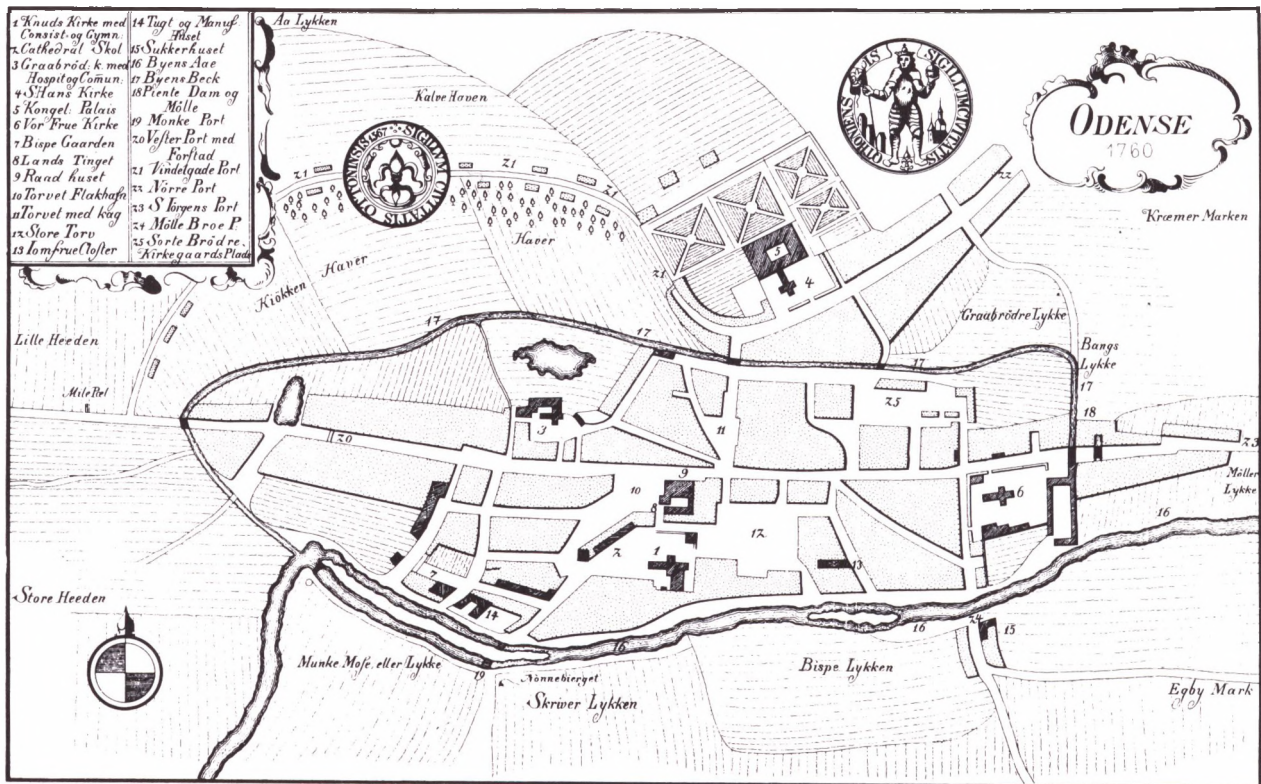
De direkte skatter, der skulle opkræves i byen til at dække statens udgifter, var magistraten også ansvarlig for. Før 1762 var der ingen faste statsskatter af betydning, men for at få dækket militærudgifterne i forbindelse med oprustningen under den preussiske syvårskrig blev der fra 1762 udskrevet en ny skat, der blev permanent og fik navnet »ekstraskat«. Den skulle betales med 1 rigsdaler årligt af enhver person over 12 år. Fattiges skat kunne dog udredes af de bedrestillede i byen efter magistratens skøn, og gamle mennesker kunne fritages for skatten. I Odense betød det i praksis, at man fritog næsten hver femte borger for skat, og de mest velhavende kunne derved komme til at betale skattebeløb på omkring 10 rigsdaler årligt.

Da skatten skulle betales månedligt, krævede den en betydelig administration, hvor man hver måned skulle holde øje med flytninger, dødsfald og børn, der var nået op i den skattepligtige alder, og det var ikke mindst etableringen af dette apparat, der voldte borgmester Seidelin besvær og medvirkede til, at byen kom bagud med regnskabsaflæggelsen. Odenses årlige bidrag var på ca. 4.000 rigsdaler, og skatten har derfor virket som en betydelig forhøjelse af skattetrykket i byen.

Ud over denne permanente skat pålagde kongen med mellemrum byen ekstraordinære engangsskatter, når der var brug for penge til at dække særlige statsudgifter. Flere af disse skatter er tidligere omtalt, og det skal derfor blot nævnes, at der blev udskrevet en del under den store nordiske krig indtil 1721 og derefter følgende: 1. i 1725 til fordel for det kongelige grønlandske kompagni i Bergen – Odense bidrog med 600 rigsdaler, 2. i 1727-28 til genopbygning af Viborg efter en brandkatastrofe – 600 rigsdaler, 3. i 1729-31 til genopbygning af København efter storbranden – 5.500 rigsdaler, 4. i 1743 til at dække militærudgifter – 11.400 rigsdaler, 5. i 1749 til udstyr til kongens søster, der blev gift med en tysk fyrste – 2.600 rigsdaler, 6. i 1757 til at dække militærudgifter – 2.300 rigsdaler og 7. i 1789 ligeledes til at dække militærudgifter – 9.600 rigsdaler.

Vandforsyning

På grund af den tætte bebyggelse og dårlige afledningsforhold for spildevand ville det have været overordentligt sundhedsfarligt, hvis

Kortet herover blev nytegnet til biskop C.T. Engelstofts byhistorie, men holder sig meget nær til originalkortet, der var trykt i tredje bind af Pontoppidans danske atlas fra 1767. At originalkortet skulle være fra 1760, er blot en formodning fra biskoppens side. Originalkortet fra Pontoppidans atlas findes i byhistoriens bind Gudsfrugt og oplysning, side 63. (Foto efter fotografisk genoptryk af Odense Byes Historie 1978).

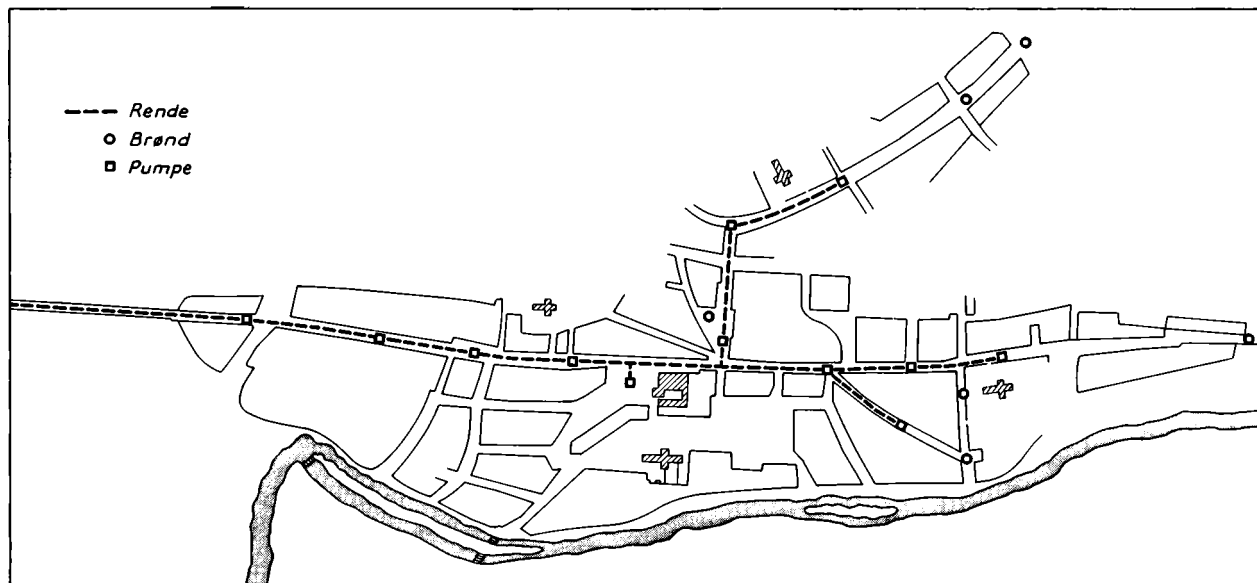
forsyningen med vand til byen var sket ved, at et stort antal brønde var blevet gravet inde midt i Odense.

Man hentede derfor overfladevand fra Roersdammen vest for byen. Fra Roersdammen ledtes vandet i nedgravede rør lavet af udhulede træstammer gennem Vesterbro, Vestergade og Overgade til ud for Overgade 51 og med en forgrening nordpå ad Nørregade til ud for Sct. Hans præstegård og en anden mod sydøst ad Nedergade til ud for Nedergade 21.

På renderne var der 11 steder – fra 1758 på 12 steder – pumper (poster), hvor indbyggerne kunne komme med deres spande og hente vand, og nogle enkelte huse – i 1744 blot fem og i 1765 i alt 13 huse – havde en selvstændig ledning fra hovedrenden ind i gården.

Beboerne i byens nordlige, østlige og sydlige udkant forsynedes med vand fra nogle kommunale brønde og ellers fra egne brønde i området.

Den vandforsyning, som man kunne få ad denne vej, var ikke sær-

ligt god. For det første knob det med at få tilstrækkeligt med vand til at dække behovet, navnlig i sommertiden. I november 1723 indsendte en gruppe af beboere i Nørregade en klage, hvori det bl.a. hed, at »det nu er kommet så vidt, at siden der den hele sommer lidet eller intet fersk vand her i poster og brønde har været at bekomme, det nu aldeles ganske savnes«, og i 1780 hedder det i *Iversens Avis*, at »Odense så tit fattes vand«. Et hovedproblem synes at have været at få det rette fald på renderne. Til tider var der rigeligt med vand frem til Flakhaven, mens man manglede i Overgade. Også dimensioneringen af rørene var dårlig, idet tykke og tynde rør vekslede mellem hinanden. Der kunne også opstå problemer om vinteren, hvor pumperne jævnligt frøs til, selv om der blev sat halm op omkring dem. Så forsøgte man at tø dem op ved at hælde salt i vandet, hvilket nok ikke har forbedret kvaliteten.

Det andet hovedproblem var, at der ikke skete nogen rensning af Roersdammens overfladevand, før det blev ledt ind i ledningerne. Det betød dels hyppige forstoppelser, dels at vandet var meget snavset, når det blev pumpet op i spandene.

Ledningssystemet var også meget bekosteligt at vedligeholde. Roersdammen og byens bække måtte oprensnes for at få de rette mængder vand. Render, der var stoppet, måtte graves op, og renderørens levetid var kort, fordi træet hurtigt rådne. Ansvar for ved-

Vandforsyningen i Odense ca. 1760, her angivet på et Odensekort, der er tegnet efter kortet overfor. (Inger Bjerg Poulsen tegn. efter forlæg i G.O. Andrup: Af Odense vandforsynings historie).

Christian VII (1749-1808) var Danmarks konge fra 1766 til sin død, men led af skizofreni og var kun en brik i hænderne på sine talrige skiftende rådgivere. Fra 1784 var det hans søn, den senere Frederik VI, der udøvede den reelle magt. Maleriet her er udført af Jens Juel i 1781. (Herluf Lykke fot., Reventlowmuseet).

ligeholdelsen påhvilede en kommunalt ansat »rendemester«, der fik 50 rigsdaler om året for sit arbejde. I hans årlige indberetninger til magistraten kan vi følge, hvad der måtte gøres.

I juli 1741, som ikke var nogen usædvanlig måned, var det f.eks. nødvendigt at udskifte rør to steder inde i byen og et sted ude på Heden samt at reparere en af pumperne. Dertil krævedes 31 arbejdsdage fra daglejere, der blev hyret til at hjælpe rendemesteren med at grave, 10 nye renderør, 12 læs grus, for 1 rigsdaler og 30 skilling andre materialer (tælle og hamp til at tætte sammenføjningerne med), og endelig betales 40 skilling til vognmænd, der kørte materialerne til reparationsstederne.

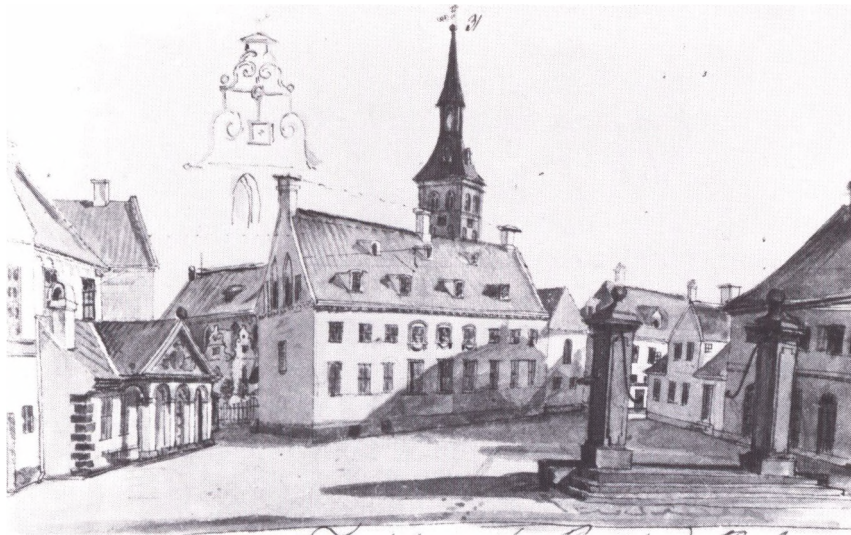
Med mellemrum var det nødvendigt med større vedligeholdelsesarbejder. I 1748 meddelte rendemesteren, således at der måtte en større istandsættelse til ved Roersdam, idet dammen var »så forgroet og opfyldt med mudder, at både kilden og dammen fast truede med at forsvinde, foruden at kreaturerne daglig gødede, oprørte og aldeles bedærvede vandet«. Oprensningen og indhegningen af dammen kostede byen 223 rigsdaler og var en betydelig ekstra byrde for den kommunale økonomi i dette år.

I 1789 var situationen for vandforsyningen i den nordlige og østlige del af byen så dårlig, at der den 18. september blev udsendt et kongeligt reskript, der beordrede nedsat en kommission til at forbedre forholdene, idet kongen havde »erfaret den slette forfatning, som vandvæsenet i vor købstad Odense befindes udi, og den med sådan vandmangel forbundne farlighed ved påkommende ulykkelig tilfælde af ildsvåde og deslige«. Kommissionens forslag til forbedringer fik dog først betydning for byen efter udløbet af den periode, der skildres i dette bind.

Brandvæsen

Det 18. århundredes tætbebyggede by, hvor der ved byggeriet var anvendt meget træ, betød stor brandfare, og havde ilden først fået godt fat, var den næsten umulig at stoppe med datidens primitive tekniske udstyr.

Det skete derfor jævnligt, at store dele af de danske byer nedbrændte. I København var der store brande i 1728 og 1795, som lagde henholdsvis 1.670 og 900 huse i aske. I provinsen brændte det meste af Viborg i 1726, og også mange af de mindre provinsbyer var ude for store brandskader i løbet af århundredet.

Vandpumpernes placering på Flakhaven ses på denne skitse af J.H.T. Hanck fra ca. 1835-40. (Møntergården fot., original i privateje).

Det var på den baggrund ikke mærkeligt, at regeringen søgte at forebygge, at brande kunne opstå og om muligt at opbygge et mere effektivt brandværn.

Den 4. november 1718 udstedtes en brandordning for Odense, der påbød tilsyn med alle brandfarlige installationer (skorstene, bagerovne, malkøller o.lign.), skorstensfejning, anvendelse af lukkede lygter i staldene, anskaffelse af brandslukningsredskaber og nattevagt i kirketårnene for hurtigt at kunne opdage, hvis der udbrød brand.

Den 22. februar 1737 gentoges disse bestemmelser i udvidet form i en brandordning for købstæderne i Fyns stift, og ordningen blev gjort ens for alle landets byer ved en forordning angående brandvæsenet i købstæderne i Danmark af 24. januar 1761.

I Odense gennemførtes det administrative apparat i ordningerne punktligt, mens det kneb noget mere med at få borgerne til at respektere reglerne.

Der anskaffedes det fornødne materiel til opstilling i særlige sprøjte-huse ved hver af de tre kirker og i rådhusgården, og der førtes kontrol med, at der rundt om i byen var slukningsmateriel til rådighed – i alt krævede man 1.217 vandspande, 61 stiger og 61 brandhager stillet i beredskab i byens huse. Redskaberne blev jævnlige efterset, men fungerede ikke altid, når der var brug for dem. Ved en brand i 1765 var Sct. Knuds sprøjte fyldt med dynd og grus, og slukningsarbejdet blev først effektivt, da de to andre sognes sprøjter nåede frem lidt senere.

Nyeheder.

Odense. Natten imellem den 12 og 13 September Kl. 12 opkom en ulykkelig Ildbrand udi Ejbys Mølle en halv Fierdingvej fra Odense beliggende. Heele Møllen bestaaende af 3 Længder og et Baanings-Huus ved den Vestsre Ende, bleve paa nogle faae Minuter gandske af Ilden bespændt; saa de arme Folk slet intet fik reddet, men maatte halvsnøgne med deres 4 smaa Børn redde sig. Brand-Inspecteuren Hr. Raadmand Biørnsen hastede derud med Byens Sprønter og Brandfolk, det mest mueligt var, ja, kom end og paa samme Tid, da Mølleren med Kone og Børn kom ud fra Ilden; men for Baanings-Huusene og de 3 Maalværker var da alt ingen Redning, hvorfore og Brand-Inspecteuren med sine Brand-Kedskaber anvendte al Slid og Møje paa at redde det nær ved staaende Grubbe-Værk, hvilket og næst Guds Bistand, lykkedes saa vel at dette, som var Tegle

På denne og den følgende side ses en reportage i Odense Adresse-Contoires Efterretninger for den 18. september 1772 om branden i Ejby mølle og et hus ved Hjallesø. (V. Sylvest Frederiksen fot., Odense Centralbibliotek, Lokalhistorisk Afdeling).

Der gennemførtes desuden syn af byens skorstene og kontrol med, at skorstensfejning blev udført jævnlige, men ikke alle borgere var lige samarbejdsvillige. De nægtede at lade skorstensfejeren komme til, i nogle tilfælde i flere år, selv om brandordningen påbød fejning fire gange årligt eller ved sjældnere brugte skorstene to gange årligt. Nogle borgere fortsatte også med at bruge deres skorstene uden at reparere dem, selv om de ved inspektionerne var blevet kasseret som revnede, ubrugbare eller utætte. Om en skorsten, der var i brug i Nødergade, hedder det ved en inspektion: »Her findes på skorstenen en træluge samt på samme skorsten et stort hul – er ret så farlig!«

For hurtigt at kunne få slået alarm i tilfælde af brand blev to af byens vægtene sat på vagt i Sct. Knuds kirketårn. Fik de øje på ild, skulle de klemte med kirkeklokkerne, mere eller mindre hurtigt efter ildens omfang, og for at borgerne, der udgjorde brandværnet, hurtigt kunne finde frem til stedet, hvor de skulle hjælpe med at slukke ilden, skulle der om dagen hænges et flag og om natten en lygte »med et tændt lys« ud på den side af kirketårnet, der vendte mod brandstedet.

Vægternes alarmeringssystem var i begyndelsen ikke for pålideligt, og i 1738 indførte man som kontrolforanstaltning, at tårnvægtene hvert kvarter skulle råbe ud af tårnet for at bevise, at de ikke sov. Derefter hørtes ikke flere klager.

hængt, og Stampemøllen med tvende andre Bygninger bleve conserverede, saa Stolperne paa Grubbeværket bleve alene noget sviede, og en Deel af Taget fik Skade. Ilden paatøm og greb saa hastig om sig, at Creativene ej kunde komme ud; men 43 Faar og Lam, 3 feede Svini, en Soe med 12 Grise, foruden Høns og Kyllinger bleve brændte, en Kylling undtagen, som den følgende Dag kom ud fra Bagerovnen. Foruden at Møllereis egen Indavling blev en Deel andres Korn, som var paa Mølleværkene, brændt, da de som vare paa Møllen, fik neppe Tid at redde Livet. De hidtil afhørte Vidner kan ingen Forklaring giøre, hvor af Ilden er kommet.

I Manddags Aften afbrændte ligeledes et Høns ved Giallese, en halv Meil fra Odense; om denne Ildbrand tales noget skummelt, og Manden skal være taget bort.

Klemningen fra kirkerne blev taget meget alvorligt, og det vakte derfor også postyr, da Vor Frue kirkes klokker pludselig begyndte en meget hidsig klemten straks efter gudstjenesten den 7. maj 1749 – den passede i tempo til en storbrand. Det var dog falsk alarm. Kirkens klokker måtte senere vedgå, at det var sket i drukkenskab, hvorefter han blev idømt en større bøde.

Trods mangler i beredskabet blev Odense forskånet for større brandkatastrofer i 1700-tallet. Der var hvert år nogle skorstensbrande, og bryggeriernes malkøller optræder også jævnligt som steder, hvor det blev for varmt. Men en hurtig indsats begrænsede normalt skaderne til de lokaler, hvor ilden var opstået.

De alvorlige brande forekom alle i byens udkant, hvor der var mindre risiko for, at ilden skulle springe fra hus til hus og udvikle sig til en egentlig storbrand.

De værste brande efter 1738, da de bevarede protokoller fra den da etablerede brandret gør det muligt at følge alle brande i byen, synes at have været følgende:

Den 12. september 1772 brændte en del af Ejby mølle med store tab af materiel og dyr.

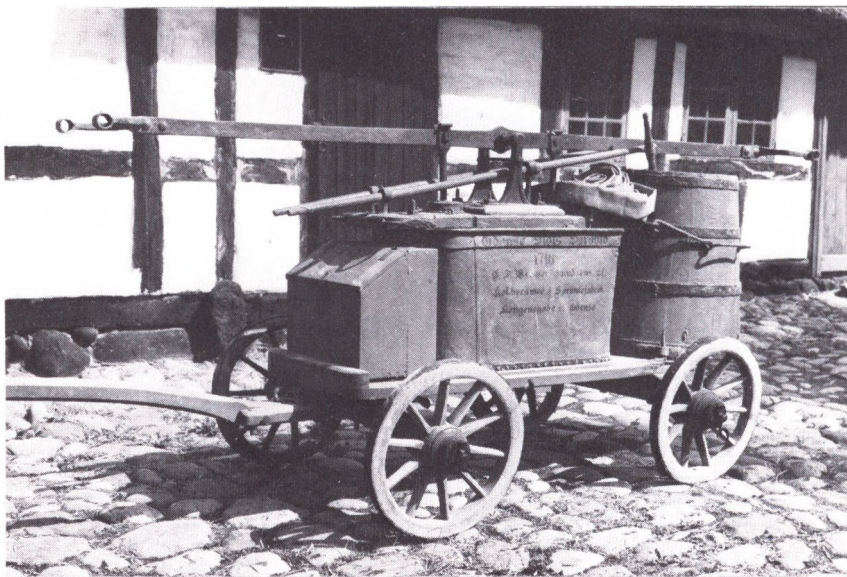
Den 15. september 1775 brændte ejendommen Vindegade 10.

Den 29. juni 1787 opstod der ild i Sct. Jørgens Gade, hvor nr. 35-47 blev »afbrændt og aldeles lagt i aske« og flere omliggende huse stærkt beskadiget, men vinden var heldigvis i vest, dvs. den bar væk fra byen, så man slap for skader inden for porten.

Bygningssten fra Odense bys sprøjtehus 1727 med Odenseliljen over teksten. (Møntergården fot.).

Odense slots brandsprøjte fra 1716, senere anvendt i Kølstrup sogn. (Møntergården fot.).

Den 28. februar 1788 skete der betydelige skader på Nørregade 47 og mindre skader på naboejendommene. Denne brand opstod således på et centralt sted i byen, men bredte sig heldigvis ikke.

Årsagerne til brandene synes hyppigst at have været problemer med fyringsstederne, men enkelte pyromaner har dog også været på spil i århundredets løb. En brand i en tilbygning til tugt- og manufakturhuset i 1765 var formodentlig påsat »af nogle ugudelige lemmer«, men man fandt ikke frem til de skyldige. I 1747 måtte tre 12-års drenge efter et langvarigt forhør indrømme, at de havde »fyldt en dem tilhørende nøglebøsse med krudt og hagel, sat en forladning af papir derfor, lagt den på stenbroen mod haven, hentede så en glød i deres bryggers og lod den derpå afskyde«. Retningen blev ikke helt som planlagt, og afskydningen forårsagede en mindre brand, men fik dog ikke alvorlige følger – forældrene fik en bøde.

Vejvæsen

Byens og den nærmeste omegns gader og veje var enten grusveje eller belagt med stenbro. Brolægningen fandtes især på de største gader og torvene og på de inderste dele af indfaldsvejene til byen.

Vedligeholdelsen af gaderne inde i byen var ikke et kommunalt anliggende. Hver enkelt husejer måtte sørge for, at gadebelægningen ud for hans hus var i orden, og at gader og fortove blev fejjet.

Det kneb dog ofte med at få disse krav opfyldt, og der var i århundredets løb talrige klager over gadernes tilstand. Stenbroen blev opkørt. Faldet i gaderne vekslede fra ejendom til ejendom, så der samlede sig større mængder vand på de laveste steder i regnvejr. Renholdelsen var det småt med.

Bystyret måtte derfor gentagne gange give henstillinger til folk om at gøre noget ved deres vejstykker, men endnu så sent som i 1788 hedder det ved et gadeeftersyn, at magistraten har »befundet samme så aldeles ruinerede, så at de ikke uden vanære for byen og for megen hinder udi passagen for godtfolk således længere kan henligge«. Da der i 1789 gennemførtes en ny politianordning for byen blev det da også bestemt, at der kunne idømmes bøder til de husejere, der ikke sørgede for fejning af gaderne hver lørdag.

Indfaldsvejene til byen var derimod et kommunalt anliggende. Når de skulle istandsættes, foretoges først et offentligt syn, og reparationen af de konstaterede skader blev så udbudt i offentlig licitation. Finansieringen skete i århundredets begyndelse på den lidt ejendommelige måde, at det kun var de dele af byen, der lå nærmest den reparerede vej, der kom til at betale – efter grund- og bygningstakst. Om dette skyldes, at man regnede med, at dem, der boede der, havde størst glæde af forbedringen, skal ikke kunne siges, men egentlig var det vel til fordel for hele byen, at man kunne komme til og fra stedet. Vejudgifterne var derfor i denne periode ikke en egentlig skat, men dens opkrævning foregik efter samme principper som ved de øvrige kommunale afgifter – ved hjælp af taksereborgere og rodemestre. Fra midten af århundredet ændredes dette princip, og vejjudgifterne indgik derefter i det almindelige kæmnerregnskab.

Den normale renholdelse af indfaldsvejene blev ligeledes udbudt i licitation til private. Den, der fik arbejdet, skulle sørge for, at stenbroen blev fejtet en gang om måneden, og at vejene blev holdt fri for sne om vinteren.

I normale år var vejjudgifterne meget begrænsede, men med mellemrum blev vejenes tilstand så dårlig, at det var nødvendigt med større samlede reparationer, der kunne løbe op i betydelige beløb.

De største problemer havde man med vejen til Skibhusene, som gik igennem et terræn, der egentlig krævede en god fundering, som ikke fandtes, og vejen blev derfor let næsten ufremkommelig. En af de større istandsættelser fandt sted i 1723. Ved synet konstaterede man utallige huller i vejen. Det største var på ca. 15 meters længde, og synsmændene mente, at det ville kræve 60 læs grus og 30 læs sten at

Fra gammel tid havde kongen vildtbane, dvs. jagtdistrikt, forskellige steder i landet, bl.a. omkring Odense. Efterhånden fandt man ud af, at det var billigere i det lange løb at markere vildtbanen med sten end med træpæle. Denne sten er fra 1761 og findes nu i Møntergården. (Møntergården fot.).

Der synes ofte at have været vanskeligheder forbundet med at benytte anløbspladsen ved Skibhuset, fremgår det af denne plakate fra 1777. (V. Sylvest Frederiksen fot., Landsarkivet for Fyn).

PLACAT.

Da det er paalaagt Skibhuusets Beboere Hans Hansen Tanggaard altid at holde aaben og frie Fart igiennem Skibhuus-Vorten til og fra Skibbroen, saa og Skibbroen altid tilbørlig at lade reenhoide, og ellers være saaledes frie at sammeheds kan have ubehindert Pasage ved Koffen og Køben, samt for gaende og gaende, item altid at holde Mudder og Sand fra Skibbroen paa alle Sider, og Sandet saa dybt, saa at Baadene uden hinder kan gaate tæt til Broen. Saa bliver Baadeførere og andre som fare Strandfand til Skibbroen 1) hermed aldeles forbuden at løffe eller aflaae ge noget saadan Sand ind paa Broen saavidt Broe-Hammeren gaer, under Straf af 4 Skil. d. for hver Baad Sand som saaledes herimod maatte befindes der at blive henlagt, som Skibhuusets Beboere tillægges for Reenhoelshen, og som han paa Stedet maa Dante og lade give sig Forsikring for i Mangel af Betaling. 2) Bliver de som vilde have Tilladelse at løffe og opstaae Strandfand, imellem Skibbroen og Lømmer-Pladsen uden for Skibhuuset, pligtede at lade sig Stedet paa denne som Skibhuusers Grund der af Beboeren i sætte besiddes, udrulle, og det saaledes at Kjørsel og Gang ikke i mindste Waade hindres, ligesom 3) i Almindelighed ikke nogen tillades at lægge Lømmer, Sand, eller andet sligt, nogensteds inden for Skibbroen som Skibhuusets Fortoa og Steenedroe paa alle Sider, uden Skibhuus-Beboerens Samtykke og Anvisning, som den der traer til Anbar for Reenhoelshen og den frie Pasage, og hvem de derimod har fornøit, enten med Penges eller med Gierning ved at reense faavel Broen som ograbe det samende Sand af Søen rundt omkring Broen og bortføre samme hvor anvises og naar tilfiges, at der bestandig kan være Slydeband for Baade tæt ind til Broe-Hammeren. Ddenfe den 22 April 1777.

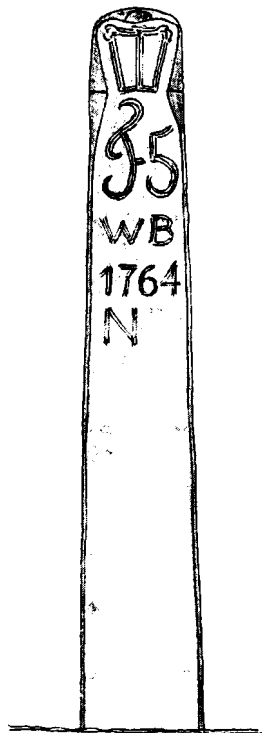
Borgemeester og Raad
sammesteds.

få det fyldt, så det har ikke været nogen luksus at gå i gang med dette arbejde. Da det var færdigt i september 1723, var der til hele strækningen faktisk medgået 400 læs grus og 230 læs sten, og det havde kostet 90 rigsdaler, som lignedes på byens fire nordlige roder.

Da der også derefter var stadige klager over Skibhusvejens tilstand, nåede man sidst i århundredet til en nyordning, der gik ud på, at købmændslavet, der var særligt interesseret i vejen af hensyn til de søværts varetransporter, skulle overtage den yderste del af vejen. Lavet skulle vedligeholde vejen og måtte til gengæld opkræve bompenge af alle, der passerede. Denne ordning kom i stand ved et kongeligt reskript i 1784.

Et andet problematisk vejstykke var Møllebroen – den nuværende Frederiksbro – over åen. Broen havde træpæle rammet ned i åen. Disse blev forbundet med planker, hvorpå der lagdes et tykt lag blåler, og dette var så fundament for en brolægning. Vejbanen var ca. fem meter bred, så den kørende trafik kunne let passere over broen. Hovedproblemet var at vedligeholde træværket. Det rådnede i løbet af en snes år, og broen måtte så bygges op næsten fra ny, hver gang det var sket. I 1711 var broen »så brøstfældig, at der snart med livsfare ej nogen kan over komme«. Da kostede reparationen 634 rigsdaler. Andre store reparationer fandt sted i 1735 og 1763. Den sidste kostede 540 rigsdaler, og i 1787 melder Odenseaviserne i september, at broen indtil videre er spærret for passage på grund af en større reparation.

Vildtbanesten 1764, se billedet overfor.
(Ove Jørgensen tegn.).

Der fandtes i byen ikke noget offentligt væsen, der sørgede for bortkørsel af det affald, som renovationsvæsenet i dag tager sig af. Den enkelte husstand måtte selv skaffe sig af med aske, køkkenaffald, møddinger og andet skrald, og det kunne med de mange husdyr inde i byen blive til ganske store mængder. Kunne man ikke selv bære eller køre det ud til affaldspladserne, måtte man betale andre, der havde hest og vogn, for at gøre det.

Det var imidlertid fristende at undgå besværet og udgifterne og finde et nærmere liggende sted, hvor man kunne bortkaste skarnet, og århundredet er rigt på tilfælde, hvor der efterhånden voksede store bunker af affald op inde i selve byen.

I oktober 1727 fandt magistraten det således nødvendigt at fjerne 272 læs »urenlighed« fra hjørnet af Klingenberg og Sct. Knuds Kirkestræde, hvor beboerne i de omkringliggende huse i et stykke tid havde smidt deres affald. Udgiften på godt 11 rigsdaler blev de pågældende husejere nødt til at betale.

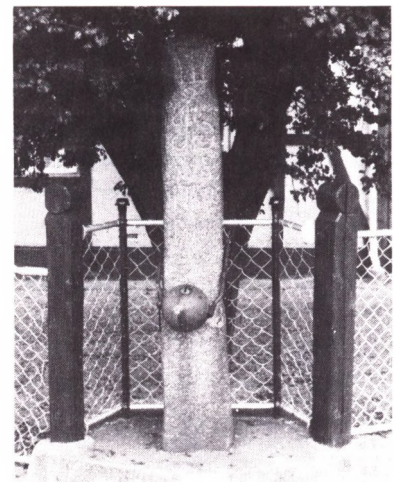
I den efterfølgende tid var man stadig på vagt for at hindre gentagelser og idømte i 1728 flere gange bøder til folk, der søgte at komme af med deres affald på ulovlig vis, f.eks. til personer, der havde »udbåren urenligheder og samme henlagt på adskillige godtfolks fortove om natten« eller havde lagt »den udbårne uhumskhed i bækken ved Gravene, hvor de fleste både borgere og andet godtfolk i Nørregade tager deres vand at koge mad udi«.

Også i 1744 var der problemer. Byen meldte da til amtet, at der lå »adskillige dynger her og der i byen af gadeskarn, jord, grus, ler og deslige, udsmidt af private, især på Torvet«. Magistraten ønskede at vide, hvem der skulle betale for bortkørslen, og stiftamtmanden slog da fast, at grundprincippet måtte være, at enhver var pligtig til at holde sin del af byen ren, men at mængderne, der var tale om, på dette tidspunkt var så store, at det ikke kunne betales af dem, der boede nærmest dyngerne, så man som en engangsforanstaltning kunne lade byen betale.

Endnu så sent som fra 1788 findes der klager over, at skarn blev »henlagt på adskillige steder i byen, der ikke alene er til hinder for passagen, men endog til stor vansir og ofte forårsager stank i byen«, og det tilføjes, at det meget affald måske også kunne være årsag til smitsomme sygdomme.

I den nye politianordning fra 1789 begyndte man at lægge spirerne

Vildtbanesten ud for den tidligere kro i Skibhusene. Indsamlingsbøssen, der hænger på stenen, er dog ikke oprindelig. Det fynske ryttergods blev solgt fra kronen i november 1764 og vildtbanen dermed nedlagt, og stenen nåede således kun lige at blive hugget, før den var overflødig. (Bjarne Mortensen fot.).

PLACAT.

Det bekiendtgjøres herved: at ved Kongelig allernaadigst Rescript til Hans Excellence Høi og Velbaarne Hr. Geheimeraad og Stiftsbefalingsmand BILLE af 17de Junii indeværende Aar, har Hans Kongelig Majestæt allerhøist alvorlig forbudet, at ikke nogen løse Svin maa gaae eller være paa Gader og Byernes Marker i Kiøbstæderne, siden den forehavende Tobaks-Plantning derved lider, og det desuden seer i en Bøe ilde ud; hvorfor Hans Majestæt allernaadigst har befaleet, at hver af disse Creature, som maatte findes løse paa Gader i Kiøbstæderne og Byernes Marker, skal strax til de Jattiges Bøste confisqueres og sælges, og Eieren desuden betale en Mulct af to Rigsdaler. Thi bliver høistbemeldte Hans Kongelig Majestæts allernaadigste Willie og Befaling herved bekiendtgjort til Indbaaerne herved Stædet, deres allerunderdanigste Efterretning og Efterlevelse.

Odense den 27de Junii 1778.

Forbud 1778 mod, at løse svin strejfer rundt i gaderne. (V. Sylvest Frederiksen fot., Landsarkivet for Fyn).

Borgemeister og Raad
sammefæds.

til en mere kollektiv ordning, idet den bestemte, at hvert af byens fire kvarterer skulle anskaffe en vogn til at køre affald ud af byen, og at intet affald måtte lægges på gader, torve eller andre steder, undtagen når det skete i umiddelbar forbindelse med, at vognen skulle læsses.

Fjernelsen af det affald, der er omtalt hidtil, var kun en del af Odenses renovationsproblem. Der fandtes ingen kloakker i byen, og husernes toiletter bestod derfor af fordybninger i jorden, oftest i udhusene. De måtte renses med mellemrum ved det, der i samtiden kaldtes »natrenovation«, hvis de pågældende beboere ikke selv kunne klare sig med nedgravning af indholdet i deres baghaver.

Til at udføre dette ildesete arbejde havde byen ansat et par »natmænd«, der boede i et kommunalt hus langt ude ad Vesterbro på den såkaldte Lille Hede. Det var et lille en-etages hus på omkring 40 kvadratmeter. Når der var brug for natmændene, kom de ved nattetid ind i byen med deres vogn, udførte deres arbejde, kørte renovationen ud, så den kunne bruges til gødning på byens marker, og forsvandt så igen ud i isolationen uden for byen. Byens almindelige borgere brød sig ikke om at have mere med dem at gøre end højst nødvendigt, og deres arbejde gik hyppigt i arv fra far til søn.

Natrenovationen gav også hygiejniske problemer. Vognene var ikke altid lige tætte og kunne efterlade sig ildelugtende spor i byens gader, så det var ikke uden grund, at den nye politianordning i 1789 krævede, at der skulle anvendes »tætte vogne med en vel sluttet træsmække bag i vognen, og de må dernæst ej læsse mere på vognen, end samme kan rumme«.

Tabell
 1763
 Om den Odense pædagogiske Skole, indtil den 1ste
 Octobr 1763, i hver Dags Part indt Octobr Måned.

	Udvalgte	Udvalgte	Udvalgte
1	1/4	1/4	0/2
2	1/4	2/4	1
3	1/4	3	7/4
4	1/4	3	7/4
5	7	3	8
6	7	3	8
7	7	3	8
8	7	3	8
9	7	3	8
10	7	3	8
11	7	3	8
12	6 3/4	3	8 1/2
13	7 3/4	3	7 1/2
14	9	3	6
15	10 1/2	3	4 1/2
16	11	3	4
17	9	0	0
18	9	0	0
19	9	0	0
20	9	0	0
21	9	0	0
22	9	0	0
23	6 1/2	7 1/2	0
24	6 1/2	8 1/2	1 1/2
25	6 1/2	9 1/2	2
26	6 1/2	10 1/2	3 1/2
27	6 1/2	11 1/2	5 1/2
28	6 1/2	12 1/2	7 1/2
29	6 1/2	13 1/2	9 1/2
30	6 1/2	14 1/2	11 1/2
31	6 1/2	15 1/2	13 1/2

1763

N. JUSTITIA

Man sparede på gadebelysningen i 1700-tallets Odense. Det fremgår bl.a. af denne lygtetændingskalender fra oktober 1763; bemærk at månens faser er angivet yderst til venstre i tabellen. (V. Sylvest Frederiksen fot., Landsarkivet for Fyn).

Den manglende kloakering betød også, at man måtte skaffe sig af med spildevand, som man bedst kunne – ud i haven bag huset eller ud på gaden, hvorfra det så før eller senere fandt ned til åen.

Gadebelysning

I århundredets første halvdel henlå Odense i dybt mørke, så snart hverken sol eller måne lyste op, men i 1762 begyndte bystyret at sætte lygter op rundt om i byen og fik sidst på året tilladelse til at opkræve en særlig lygteskat til at dække de løbende udgifter til at reparere lygterne og indkøbe brændstof.

I løbet af de næste par år blev der efterhånden anbragt 86 lygter på lygtepæle rundt om i byen med flest i hovedgaderne og på torvene.

Lygterne brugte tran og måtte tændes og slukkes ved, at man på en stige kravlede op til lampen og åbnede en siderude, der gav adgang til bomuldsvægen. Som lygtepassere antoges byens vægttere, der i forvejen patruljerede i gaderne om natten. De blev alle udrustet med en stige og fik et mindre løntillæg.

For at holde udgifterne så langt nede som muligt blev lygterne kun tændt, når det var »rigtigt mørkt«, dvs. kun i vinterhalvåret fra begyndelsen af oktober til slutningen af marts, og selv i disse måneder indskrænkede man belysningen til det mest nødvendige. Lygtetændingstiderne blev fastlagt af inspektøren for brand- og vandvæsenet efter et nøje studium af almanakken. Ved fuldmåne kunne man helt spare belysningen, ved tiltagende måne kunne man vente til sent på aftenen med at tænde, og var månen aftagende, kunne man slukke inden midnat.

Man gik med disse regler strengere til værks i Odense end i København, hvor lygterne også skulle tændes »de aftener og nætter, som, formedelst tåge-, sne- eller regnvejr, månens skin kunne hindres at igennemtrænge«.

Trods alle sparefif brugte man dog omkring 1.800 liter tran årligt, og de samlede udgifter, der måtte dækkes ved lygteskatten, løb op i omkring 400 rigsdaler, altså et ikke ringe tillæg til den øvrige kommunale beskatning.

14 · Socialforvaltning

Blandt bystyrets opgaver var en af de mest tyngende at yde bistand til byens fattige, ikke mindst fordi man dengang ikke fik noget som helst tilskud fra staten til at dække de sociale udgifter – alt skulle afholdes af byen selv. Da bystyrets mænd som nævnt udgik fra byens mere velhavende kredse, og da følelsen af et socialt ansvar næppe var særligt udbredt blandt disse mennesker, kunne man frygte, at det ville føre til, at der blev gjort meget lidt for at yde bistand til de nødstedte.

I et anonymt klageskrift fra 1716 anklages den ene af Odenses borgmestre, Jens Christensen, da også for at have udtalt om de fattige: »Der er fire porte i byen, har vi ikke mere at give, så herut med det pak«.

Sådanne tendenser søgte staten at modvirke gennem en lovgivning, der pålagde hver enkelt købstad og hvert sogn på landet at tage sig af sine fattige.

I det 18. århundrede var hovedloven en fattigforordning af 24. september 1708. Ifølge denne skulle enhver købstad og altså også Odense udpege en fattiginspektion bestående af præsten ved hovedkirken, et medlem af magistraten og yderligere nogle borgere. De nødstedte kunne så henvende sig til fattiginspektørerne og anmode om at blive optaget på en liste over de fattige, som var berettiget til en fast pengeunderstøttelse, der i Odense udbetaltes hver fjortende dag. For at kunne komme i betragtning bestemte loven, at man ikke selvforskyldt måtte være kommet i nød. Det betød ud fra samtidens opfattelse, at hvis man »ved drukkenskab eller andre laster har forårsaget sig selv armod«, skulle man i stedet sendes til København og idømmes strafarbejde, og i det hele taget var man tilbageholdende med hjælp til personer, der havde en rimelig arbejdsevne i behold, f.eks. arbejdsløse. Som berettigede anerkendtes først og fremmest blinde, syge, forældre-løse børn, personer, der på anden måde var stærkt handicappede, og gamle.

Hjælpen kunne kun gives til byens egne fattige, dvs. dem, der var født i byen eller havde opholdt sig fast i byen i længere tid. Fra 1736

fastsattes perioden, der gav forsørgelsesmuligheder, til to års ophold i byen. 1708-loven indeholder intet om, hvor stor hjælpen skulle være. Det var det overladt til den enkelte bys fattiginspektion at finde ud af.

Forordningen fra 1708 bestemte, at indtægterne til at dække de sociale udgifter skulle komme fra indsamlinger i kirkerne ved gudstjenester og ved festlige lejligheder i hjemmene såsom bryllupper og børnefødsler; men man var klar over, at det langt fra ville række til at dække udgifterne. Man vovede imidlertid ikke i 1708 at indføre en egentlig skat for at få dækket udgifterne. Det, der kom nærmest, var et påbud om, at alle offentligt ansatte embedsmænd skulle betale 1% af deres årsindtægt til fattigvæsenet. For byens øvrige indbyggere oprettedes en liste, hvorpå man kunne tegne sig for frivillige bidrag »efter evne og vilkår«, dog således, at gav det ikke nok, kunne magistraten henvende sig til staten og bede om tilladelse til at pålægge en skat efter »middel og formue«. De fleste steder kom der ikke ret store beløb ind ad frivillighedens vej, og i de dårlige år i 1730'erne skærpede man flere gange bestemmelserne, så magistraten nu kunne påligne borgerne beløb ved en egentlig fattigskat. Betalte de ikke, skulle skyldnernes navne oplæses fra prædikestolen under gudstjenesten, og i yderste fald kunne der skrives til udpantning.

Set fra statsmagtens side var et hovedformål med 1708-forordningen at udrydde det omfattende tiggeri, som fandtes overalt. Den rejssende kunne ikke bevæge sig rundt i landet uden at være omgivet af skarer af tiggere, og man var klar over, at et forbud mod tiggeri kun kunne få virkning, hvis der kunne etableres et rimeligt forsørgelsesvæsen for de nødstedte.

Odenses socialforvaltning i 1700-tallet

Da fattigforordningen af 1708 skulle omsættes i praksis i Odense, valgte man fire personer til at udgøre fattiginspektionen. Provsten var den øverste i inspektionen og fik som den eneste løn for arbejdet, nemlig 30 rigsdaler om året.

Inspektørerne fik i det daglige arbejde støtte af nogle underordnede, som fik hver sit distrikt af byen under sig, hvor de gennem personligt kendskab skulle sikre sig, at det var de rigtige personer, der modtog hjælp. Desuden ansatte man to stodderfogeder, som skulle udvise fremmede tiggere og løsgængere af byen eller anholde dem, så de kunne blive sat til tvangsarbejde i nærmeste fæstning eller tugthus. Stodderfogederne fik hver en årlig løn på 15 rigsdaler og 1 mark, så

Skrædderlavet i Odense kan følges helt tilbage til 1400-tallet. Her ses lavets enkekasse af sortmalet kobber fra 1735. Den er forsynet med øskener til fire hængelåse. Længde 27 cm. (V. Sylvest Frederiksen fot., Møntergården).

det var ikke et fuldtidsarbejde, som de pågældende kunne leve af. Stodderfogederne var underkastet et opsyn fra politiet, der også skulle holde almindelig kontrol med »betleri og lediggang«. Det hedder desuden mere detaljeret i politibetjentens instruks fra 1769:

»§ 53: De, som er i ansigtet eller andetsteds på kroppen med flod [væskende sår] eller kræft ilde tilredt eller og med en eller anden udvortes skade, som kan være andre folk og særdeles svangre kvinder til rædsel og vederstyggelighed, må ingenlunde sig på gaderne eller offentlige steder lade finde. Sker det, da har betjenten, om det er af byens egne fattige, det straks for fattiginspektørerne at tilkendegive, men om det er fremmede, bør de uden ophold af byen ved fattigfogederne udjages og henvises til deres hjem.

§ 54: Andre stærke betlere og lediggængere, mands- eller kvindepersoner, om det er af byens egne, optegnes og gives fortegnelse over til de fattiges inspektører, at dem kan dikteres arbejde udi manufakturhuset.

§ 55: Løse drenge- og pige børn, som løber på gaderne og drive og ej vil slå sig til noget vist at lære, hvormed de deres brød kunne fortjene, skal ved stodderfogederne optages, hvorudi han [betjenten] assisterer, at de ligeledes af de fattiges inspektører eller øvrigheden kan dikteres arbejde udi manufakturhuset«.

Fattigvæsenadministrationen i Odense var næppe mere effektiv end bystyrets almindelige forvaltning, der som ovenfor omtalt led af hyppige mangler og forsømmelser. Det bevarede regnskabsmateriale fra

socialforvaltningen bærer præg af dette. Regnskaberne er ofte først afsluttet mange år efter regnskabsårets udløb, og navnlig udgiftsopdelingen på forskellige kategorier kan være svær at gennemskue. Mellem 1747 og 1760 manglede en del af de gældsbeviser, som lånerne af fattigvæsenets formue havde udstedt, og først da stiftsøvrigheden i 1760 forlangte en undersøgelse, dukkede de op. De blev afleveret af forskellige magistratsmedlemmer, der havde haft dem i deres private besiddelse og modtaget renter og afdrag, ja ved nogle var hovedstolen endda blevet indfriet, og pengene var ikke blevet udlånt på ny.

Bistandens finansiering

På grund af fattiginspektørernes mangelfulde administration, og fordi der er forsvundet en stor del af de fattigvæsenetsdokumenter, som faktisk har eksisteret, kan vi i dag ikke følge udviklingen i den sociale bistand år for år gennem hele det 18. århundrede, men nogle hovedlinier er det dog muligt at uddrage af det bevarede materiale.

Allerede før 1708 ejede det odenseanske fattigvæsen en betydelig formue, som hovedsagelig var opstået ved gaver fra Odenseborgere, og disse beløb var for de flestes vedkommende udlånt mod sikkerhed i byens ejendomme med en årlig forrentning på 5%.

I de første år efter 1708 dækkede disse beløb den væsentligste del af fattigvæsenets udgifter. Administrationen af udlånsvirksomheden var imidlertid, som det er omtalt ovenfor, ikke særlig effektiv, og flere gange måtte man afskrive beløb, fordi ejendommene på tvangsauktioner havde indbragt mindre end det, der krævedes for at fyldestgøre kreditorerne. Den samlede formue, der i 1722 var på 10.441 rigsdaler, var derved i 1790 reduceret til 8.656 rigsdaler. Dertil kom vanskeligheder med at inddrive de årlige rentebetalinger, og afkastet af formuen blev også stærkt reduceret, da der i 1767 ved lovbud skete en nedsættelse af forrentningen fra 5% til 4%, som yderligere blev nedsat ved beskatning, så det faktiske afkast blev på 3¼% om året.

De frivillige bidrag gav i årene efter 1708 kun et beskedent tilskud til rentepengene, og man måtte derfor fra 1732 i stedet gå over til at skaffe midler ved beskatning af borgerne, eller som det hedder i regnskabet fra 1732: »Er indkommet fra Odense bys indvånere, som de af en frivillig gave i anledning af hans kongelige majestæts allernådigste forordning om fattiges underholdning har betalt«. Skatten eller gaven, der nu blev årligt tilbagevendende, indbragte det første år 676 rigsdaler, men den mødte snart stor modstand, og af det årligt pålig-

nede beløb kom der i mange af de følgende år kun omkring halvdelen ind. Man var meget langmodig med udpantning, og det satte grænser for, hvor meget der kunne udbetales.

I slutningen af 1750erne var der på den måde opstået et stort misforhold mellem ligning og indkommet beløb, og det betød årlige underskud, som blev dækket ved at tære på en i forvejen synkende formue. Man besluttede så at gå mere drastisk til værks. Ved uddelingen i 1759 blev det fastlagt, at man fremtidig ikke måtte udbetale et større beløb end det, der kom ind, og om muligt skulle formuen bringes til at vokse igen.

Besparelserne gik ikke alene ud over det sociale klientel (se nedenfor). Fattigforstanderen, der få år før havde fået lønforhøjelse til 75 rigsdaler årligt, fik beløbet nedsat til 40 rigsdaler.

I de følgende år fortsattes sparelinien – endog så hårdhændet, at beskatningen gradvist kunne nedsættes til under det halve, og udgifterne til fattigvæsenet var derfor omkring 1790 langt mindre, end de havde været midt i århundredet (se tabel 14.1).

Bistandens omfang

Forordningen af 1708 bestemte, at de fattige, der blev anerkendt til at modtage hjælp, skulle deles i tre eller fire klasser med forskellige bi-

Tabel 14.1: Det odenseanske fattigvæsens indtægter 1719-90.

År	Rente- indtægter	Indsamlet beløb m.m. Rigsdaler	Fattig- skat	I alt
1719	537	275	–	812
1725	551	116	–	667
1730	549	104	–	653
1735	547	196	337	1.080
1740	575	?	334	?
1745	559	97	226	882
1755	400	101	771	1.272
1765	363	122	534	1.019
1770	404	97	407	908
1775	343	104	303	750
1780	318	125	281	724
1785	335	58	240	633
1790	307	54	198	559

Kilde: Odense magistrats arkiv, fattigvæsensregnskaber.

Lavsbøse af messing fra det odenseanske drejerlav 1746, forsynet med to låse. På siden ses to korslagte drejerjern og en kugle, holdt af en krumpasser. Højde 12,5 cm. (V. Sylvest Frederiksen fot., Møntergården).

standstakster. I Odense kom man hurtigt ind på at opdele i seks eller syv klasser. De trængende skulle hvert eller hvert andet år møde på rådhuset og gøre rede for deres økonomiske situation. De, der blev godkendt som tilstrækkeligt dårligt stillede, blev så indplaceret i en af klasserne og var dermed berettiget til at modtage en hjælp, der svarede til den pågældende klasses understøttelsesbeløb. I første klasse, der i de fleste år kun bestod af et par klienter, var understøttelsen hver 14. dag i begyndelsen af århundredet på 26 skilling eller ca. 7 rigsdaler om året, men blev senere øget til 3 mark eller 13 rigsdaler om året. I 1754 forsøgte man sig i et enkelt år med en sats på 4 mark, men fra 1761 til 1765 reduceredes den til 2 mark. Hjælpen i den laveste klasse var i starten 4 skilling hver 14. dag eller godt 1 rigsdaler om året, men igennem det meste af perioden var den på 12 skilling hver 14. dag eller 2 rigsdaler og 1 mark om året. Tager man i betragtning, at arbejdslønnen for en fuldt beskæftiget ufaglært i samtiden formodentlig har været omkring 50 rigsdaler om året, ses det, at selv om fattighjælpsmodtagerne normalt var enlige, har hjælpen ikke kunnet dække selv det mest beskedne budget, der var nødvendigt for at overleve, og hovedhensigten med hjælpen, at fjerne tiggeriet, opnåedes da heller ikke.

Tablet 14.2 viser, at antallet af modtagere svingede stærkt i løbet af århundredet, og da der desuden er forskel på, hvordan fordelingen på de enkelte klasser er i tidens løb, bliver det årlige beløb til sociale udgifter af meget forskellig størrelse fra år til år.

Første gang, der skete en større ændring, var i 1732, da man gik over til at udskrive fattigskat og derved fik større midler til rådighed.

Mellem 1757 og 1764 skete der derimod som omtalt en række drastiske indgreb i tildelingen for at tilpasse udgifterne til indtægterne. Antallet af modtagere blev skåret ned fra lidt over 200 til 118, og samtidig indførtes en ny lav takst på 12 skilling hver 14. dag. Efter en tids stabilisering på dette lave niveau fortsattes sparelinien i 1780erne, således at hjælpen omkring 1790 var af meget begrænset omfang.

Nedgangen efter slutningen af 1750erne var ikke et udtryk for et aftagende behov. Snarere tværtimod. I 1760erne var den statslige beskatning stigende, og der var næppe nogen større skatteevne i byen. Med et stigende prisniveau i århundredets sidste halvdel var realværdien af ydelserne også stærkt faldende.

Den direkte virkning af sparelinien ses da også tydeligt ved et stigende antal klager over de mange tiggere, der strejfede om, ikke blot i Odenses gader, men også i omegnen.

Tabel 14.2: Udgifter til fattighjælp i Odense 1719-90.

År	Samlet beløb Rigsdaler	Antal fattige på listerne	Gennemsnitlig hjælp pr. år Rigsdaler	Typisk hjælp pr. år
1719	534	–	–	–
1725	586	–	–	–
1730	474	129	3,7	2,2
1735	1.104	208	5,3	3,3
1740	1.147	180	6,4	3,3
1745	995	189	5,3	3,3
1750	830	181	4,6	3,3
1755	1.389	200	6,9	4,3
1765	818	125	6,5	–
1770	827	–	–	–
1775	712	ca. 120	5,9	3,8
1780	610	–	–	–
1785	468	–	–	–
1790	426	–	–	–

Kilde: Odense magistrats arkiv, almisseprotokol og fattigvæsensregnskaber.

Klagernes indhold bekræftes også af Matthias Lunding, da han i 1787 besøgte byen. Han skriver: »I henseende til skønhed og pragt er byen i tiltagende, men hvad formue angår i aftagende, er og temmelig velforsynet med tiggere, især af børn«.

I 1770erne gjorde sparelinien situationen så alvorlig, at man fandt anledning til at gribe ind fra statsmagtens side. Der var da kommet en nyordning på landet, men den truedes af sammenbrud, da sognene i Odenses omegn blev overrendt af tiggere fra Odense by, eller som det hedder i et samtidigt notat fra bystyret:

»Denne indretning [fattigordningen på landet] skal hindres og vanskelig være at vedligeholde, så længe Odense bys fattige så idelig og ofte overløber almuen på landet, som fra dem er klaget over, og har forvoldt, at landets høje øvrighed har befaleet os de kongelige anordninger bedre iværksat herefter, så vidt Odense by angår, at de virkelig fattige og til almisse trængende kunne nyde deres nødtørftige underhold uden at have nødig at søge landet, denne by til beskæmmelse, eller overhænge indvånerne i deres huse med betlerie«.

Der blev derefter foretaget en undersøgelse af indbyggernes behov, som mandede ud i, at der var 236 fattige i Odense, som kunne have brug for hjælp med et samlet årligt beløb på ca. 1.500 rigsdaler eller over det dobbelte af, hvad der faktisk blev givet.

Man drog imidlertid ikke deraf den slutning, at man burde forhøje skatteudskrivningen, men derimod, at der måtte større frivillige bidrag til. Det skulle ske ved at anskaffe en bog, hvor »enhver ved deres navne behagelig ville anføre med egen hånd eller mændene efter deres sigende, hvad de godvillig hertil vil udrede årligt«, og for at få bidragene til at flyde lidt rigeligt tilføjes det:

»Vi undlader ikke herved i underdanighed og ærbødighed og på det tjenstskyldigste at anmode enhver om at betænke dette værks store vigtighed og overveje, hvad de årligt udgiver ved deres døre, og hvorledes de idelig forejlighes af de fattige, og at hvad de således daglig udgiver i småt, tilløber noget anseligt inden årets slutning, da man ikke påtvivler, at de jo hellere til visse tider betaler noget klækkeligt samlet, som dog næppe skal opgå til det, som i småt udgives, endog har det jævnlige overløb og den ubehagelige uorden herved som hidtil, hvorved og kan have mere sikkerhed for tyveri, tjenestefolks forførelse og deslige«.

Som et sidste overtalelsesforsøg appellerede bystyret endelig til, at man af »kristelighed og menneskekærlig drift« gjorde noget for sine medmennesker. De smukke ord hjalp ikke. Der anskaffedes nok tre protokoller, en for hvert sogn, hvor byens familieoverhoveder opførtes gade for gade, men kun protokollen for Sct. Knuds sogn blev ført rundt med henblik på, at folk kunne tegne sig, og de fleste steder gik man forgæves. Andre tog det forbehold, at tiggeriet skulle forsvinde til gengæld, og nogle var endnu mere skeptiske. I et tilfælde hedder det: »Jeg skriver mig slet ikke for noget, førend jeg ser første mulighed i de fremsatte vilkår [tiggeriets afskaffelse] eller aspekter dertil«. Planen faldt dermed til jorden, og forsørgelsen fortsatte på samme lave niveau som hidtil – og tiggeriet florerede fortsat.

En række andre planer fra 1770erne om at oprette linnedspinderier og en arbejdskasse, der overlod fattige hør, hamp og uld til videre forarbejdning, løb hurtigt ud i sandet. Spinderiet fik ganske vist ved en indsamling på kongens fødselsdag i 1773 en grundkapital på 100 rigsdaler og satte omkring 100 fattige i beskæftigelse, men det ophørte allerede den 11. februar 1774.

Selv om sparelinien således fortsatte helt frem til 1790, kom der efterhånden en stigende kritik af den, formodentlig under indtryk af, at regeringen i 1780erne tog initiativ til at få ændret 1708-forordningen til et mere moderne og effektivt system, der skulle være langt mere human og socialt indstillet end det eksisterende, og samtidig opfordrede til en offentlig debat om de sociale problemer.

I 1788 på kongens fødselsdag holdt Odenseprofessoren Ole Nicolai Bytzov en tale i »Det kongelige lærde og typografiske selskab i Fyen«, hvor han kom ind på problemerne omkring fattigforsorgen i Odense. Han begyndte med at opremse de mange forskellige typer af årsager, der kunne være til, at folk kom i nød. Det kunne skyldes alderdom, blindhed, sygdom, manglende uddannelse eller mangel på forsørger, men Bytzov viser også, at han kender de nye strømninger i den social-politiske debat, når han siger:

»Der kan endnu være en årsag til mangel hos folk, som både kunne og ville arbejde, nemlig at de ikke kan få arbejde, eller ikke så meget arbejde, som kan give dem livsophold. Disse fattige skulle og fortjene agt, da det synes, som fejlen ikke var på deres side«.

Dette er en langt mere human indstilling til arbejdsløse end den, man fandt tidligere i århundredet.

Derefter fremsætter Bytzov forslag til et bedre socialvæsen i byen, som skal omfatte en højere understøttelse, bedre undervisning af fattige børn, oprettelse af et arbejdshus, hvor arbejdsløse kunne komme og få anvist arbejde, og han tilføjer i den forbindelse: »Jeg ved, de voksne kunne søge manufakturhuset, men jeg kender også den afsky, folk har for at arbejde der, fordi det kaldes et tugthus, og når de skulle arbejde, var det billigt, at de fri arbejdere var i et særskilt værelse«.

Men »slige omkostninger bestrides ikke uden penge«, og Bytzov mener da, at man dels må prøve at få handelslovgivningens forbud mod forprang overholdt og idømme svære bøder, der kan gå til fattigvæsenet, ved overtrædelse af bestemmelserne. Desuden må man appellere til borgerne om at give frivilligt og i værste fald skride til en skat efter grundtaksten.

Bytzov slutter:

»Således ville vore døre blive fri for betlere, således opfyldes vores allernådigste konges hensigt, at den sande fattige ikke skal lide nød, og den uværdige dovne ikke ved tryglen aftvinge den goddædige det, som ellers kunne afhjælpe den trængendes nød«.

Diskussionen om reformer af Odenses fattigvæsen fortsatte ind i 1790'erne, og der blev gjort nogle mindre beskæftigelses- og forsørgelsesforsøg, men først med den nye fattiglovgivning i 1802-03 skete der afgørende ændringer i byens sociale bistand, og den dag, da Odenseborgerne ikke mere skulle se sig omgivet af tiggere på gaden, lå endnu længere ud i fremtiden.

Håndværkerlavene varetog også sociale funktioner i 1700-tallets Odense, også selv om lausmedlemmerne ikke normalt hørte til de allerfattigste. Her ses pottemagerlavets velkomst af tin fra 1785. Højde 50 cm. (V. Sylvest Frederiksen fot., Møntergården).

Det sociale klientel

Flødeske af træ, muligvis en odenseansk træskomands mesterstykke fra 1768. Længde 15,5 cm. (V. Sylvest Frederiksen fot., Møntergården).

Hvem var det så, man i Odense fandt værdige til at modtage hjælp? For de fleste år fra 1719 til 1767 kender vi navnene på »almissemødtagerne«, men protokollerne siger ikke mere om deres trangssituation eller øvrige forhold. Kun hvis vi i andre kilder kan genfinde personerne og der hente supplerende oplysninger, kan vi karakterisere dem nærmere.

Dette skal først forsøges for årene 1757 til 1761. Årene er valgt, fordi de samtidig kan sige os noget om, hvorledes man gik frem, da besparelserne satte ind fra 1758.

I 1757, da modtagergruppen nåede et højdepunkt, var der 203 personer på forsørgelseslisten. Af dem var 15 børn, som havde mistet enten begge eller en af forældrene. Af de øvrige var ca. 4/5 kvinder og kun 1/5 mænd, og blandt kvinderne var den helt dominerende del enker. Sammenligninger med kvindernes dødsalder, som den kan findes i kirkebøgernes begravelseslister, viser, at de fleste af enkerne var over 70 år, inden de begyndte at modtage understøttelse. Det er også muligt ud fra andet materiale at finde frem til klientellets adresser. Der findes særligt mange i Sct. Knuds Kirkestræde, Holsedore, Dansestræde, Gravene, Vindegades østlige ende, uden for Nørreport, i Hans Jensens Stræde, Provstestræde, Skræppestræde og på sydsiden af Sct. Jørgens Gade uden for porten, dvs. typisk i småhusene i byens sidegader.

Da man gik i gang med at reducere støtten, lettedes dette noget ved, at det meste af klientellet var så gammelt. Der indtraf nemlig af den grund hvert år et stort antal dødsfald blandt de understøttede, mellem tildelingerne 1757 og 1758 døde således 17. Desuden fik en af hjælpemødtagerne fra 1757 nu plads på Gråbrødre hospital, og seks portioner til børn kunne inddrages, fordi børnene var blevet gamle nok til at arbejde. Man »nøjedes derfor« med ved uddelingen i 1758 at tage understøttelsen fra 18 af 1757-listens modtagere og kunne derved endda få plads til syv nye og alligevel opnå en betragtelig besparelse. Besparelserne i de følgende år opnåedes ad samme vej, idet man fortrinsvis tog understøttelsen fra de yngste af de kvinder, der havde fået hjælp i årene med det høje hjælpeniveau.

I 1772 har vi igen mulighed for at se, hvem der var på forsørgelseslisten. Den omfatter dette år 118 personer, hvoraf 10 var mænd, fire var ægtepar, og to var børn. De resterende 102 portioner gik til kvinder, der boede alene eller sammen med børn, der næsten alle enten

var mindreårige eller handicappede. Hovedgruppen er gamle og syge enker.

Vi kan få et indtryk af dette ved at se nærmere på et par eksempler.

Blandt ægteparrene fandtes handskemager Niels Johansen, født i Odense omkring år 1700, og hans anden hustru, Kirsten Jørgensdatter. De blev gift i 1745, to år efter at han havde etableret sig som mester i Odense. Forretningen havde efter hans skattebetaling at dømme i den første halve snes år en pæn omsætning, så ægteparret har kunnet have en levestandard, som man typisk finder den blandt byens håndværksmestre. Parret fik fire børn, hvoraf de tre døde som små.

Fra midten af 1750erne gik det tilbage for forretningen, og i 1758 måtte parret henvende sig til fattigvæsenet og var derefter fast på fattighjælpslisten, indtil de døde, hun i 1773 og han i 1780. De første år fik de nogle af de laveste takster, men ved hendes død var de oppe på godt 8 rigsdaler årligt, og han fik ved sin død næsten 11 rigsdaler. I 1772-listen opgives han at være ældgammel og altid sengeliggende, så det er formodentlig sygdom, der i slutningen af 1750erne har frataget ham arbejdsevnen.

Parret levede under meget spartanske forhold og flyttede fra hus til hus i byens fattigkvarterer. Ved hustruens død fandtes der i hjemmet kun et bord, en kiste, lidt tøj, fire små skamler, en gammel armstol, sengen og lidt køkkengrej. Det hele blev vurderet til 2 rigsdaler af skifteforvalterne. Da møblerne efter hans død blev solgt på auktion, for at fattigvæsenet eventuelt kunne få nogle af sine penge tilbage, indbragte de kun knap 3 rigsdaler.

Kvindeskæbnerne på fattighjælpslisten er ikke mere opmuntrende, snarere tværtimod.

I 1753 blev en Odensepige ved navn Frocke Pedersdatter, der da var midt i tyverne, indsat i tugthuset for flere gange at have fået børn uden for ægteskab. Hun slap ud efter godt et års ophold, da hun blev trolovet og senere gift med det sidstfødte barns far, en handskemager-svend, der hed Jacob Gregersen Æbelø. Parret boede i de følgende år i et lejet værelse i en ejendom lige uden for Sct. Jørgensport. Manden døde allerede i 1761 og efterlod da Frocke Pedersdatter med tre små børn, og hun var gravid med et fjerde. Skiftet viser, at hjemmet var helt uden midler, og det blev derfor hurtigt nødvendigt for fattigvæsenet at træde til med en beskedent hjælp, som hun modtog i nogle år.

I 1766 lærte hun en ny mand at kende – nok ikke en af det allerbedste selskab. Han hed Niels Christophersen og var født på Egeskov gods. Han kom til byen i 1764 for at afsone en dom på et år i tugthu-

set på grund af drukkenskab. I 1767 fik de deres første barn døbt, og i 1768 blev de gift, men også dette ægteskab blev kortvarigt.

I oktober 1770 lod Frocke Pedersdatter nemlig manden indstævne for politiretten. I anklagen angiver hun, at

»når han af og til, især når han skifter tjeneste, kommer til mig og har været her og der omkring i landet og fortjent noget, giver han mig aldrig en skilling af lønnen til nødtørftig underholdning for mig og fem uopdragne (uforsørgede) børn, men tværtimod går han i byen og drikker og spiller pengene bort, kommer hjem fuld og gal, slider og slår mig, truer mig med flere hug og ulykke, når jeg ikke kan skaffe ham mad«.

Som den umiddelbare anledning til anklagen anfører hun videre, at han »specielt den 8. oktober slog og ilde mishandlede mig uden for huset på gaden, slog en stor stok i stykker på mit bare hoved, rev en stor del hår af mig, ja, havde måske slået mig ihjel, havde godt folk ikke kommet mig til hjælp«. Vidnerne i sagen støttede hendes forklaring, og byens ordensmagt oplyste, at de »nogle gange har set ham så aldeles beskænket, at han endog har ligget midt i gaden, hvor rejsende og andre skulle passere, ved midnatstid«.

Sagen endte med, at manden fik en ny tugthusdom, denne gang på tre år, men han døde allerede året efter i tugthuset.

I sin anden enkestand sad Frocke Pedersdatter tilbage med fem børn, hvoraf den ældste dog var gammel nok til at kunne klare sig selv, og to andre døde kort efter. Fattigvæsenet måtte på ny træde til og oplyser i beskrivelsen af hendes forhold i 1772, at hun er krøbling. Har det mon været eftervirkningen af mandens mishandling? Trods disse fortvivlede forhold fik hun kun tildelt omkring 4 rigsdaler om året i hjælp og levede under kummerlige forhold, til hun døde i 1783, knap 60 år gammel.

Som et eksempel på en enke, der nåede en højere alder, kan vi vælge Margrethe Olsdatter, der i 1744 blev enke, da hendes mand, den hvervede rytter Hans Hunderup, døde. Hun var da ca. 50 år gammel, men synes højt op i årene at have bevaret en del af sin arbejds-evne, idet hun på fattiglisten fra 1772 ikke er opført med anden transårsag end alderen, og så sent som ved folketællingen i 1787, da hun var 94 år gammel, er hun opført som daglejerske. Hun kom derfor også først i kontakt med fattigvæsenet i 1764, da hun var omkring 70 år gammel, men stod så på fattiglisten i 24 år, til hun døde i 1788. Det meste af tiden fik hun en hjælp på ca. 5 rigsdaler årligt.

Andre eksempler på gamle fra perioden, der modtog hjælp fra det offentlige, er tidligere omtalt (se side 68 ff.).

Gråbrødre hospital

Ved siden af den sociale bistand, som Odense by ydede sine nødstedte, fandtes der i byen også selvstændige institutioner for det sociale klientel. Af disse er tugt- og manufakturhusets virke som et sted, hvor fattige kunne få anvist arbejde, omtalt tidligere. Blandt de øvrige var hospitalet i det gamle Gråbrødre klostres bygninger det vigtigste. Det hørte under stiftsøvrigheden, og i hospitalet kunne derfor optages syge og nødstedte fra hele Fyn. Antallet var afhængig af hospitalets indtægter, der kom fra de gårde, som hospitalet ejede rundt omkring på Fyn, fra renter af udlånte kapitaler og fra forskellige mindre afgifter til hospitalet. I begyndelsen af 1700-tallet rakte midlerne til forsørgelse af omkring 60 fattige og syge, men i århundredets løb bedredes økonomien, så der i 1787 var 153 personer på institutionen.

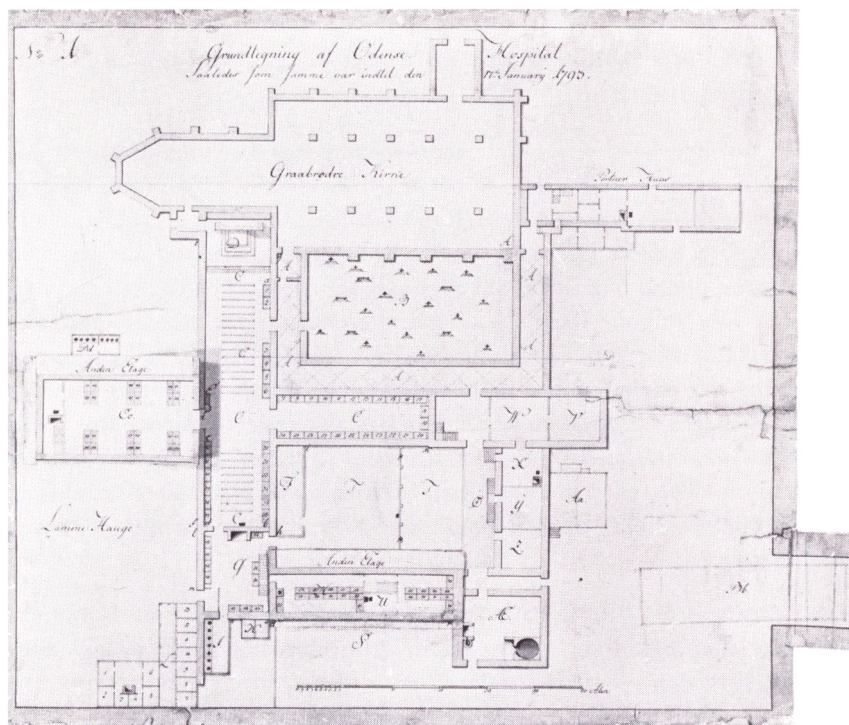
For at få understøttelse måtte man ansøge hospitalets direktion om en plads, og i århundredets løb var det en broget skare fra hele Fyns stift, der med flere eller færre anbefalinger fra lokale myndigheder søgte om at blive forsørgt. Fire hovedgrupper af trangsårsager er dog fremherskende, nemlig sindssygdом, blindhed, døvstumhed og forskellige mangler på fysisk førighed – med datidens sprogbrug vanføre personer.

Disse nødstedte personers fysiske tilstand kan også læses af ansøgningerne om optagelse. Det hedder f.eks. i en ansøgning fra 1741:

»Den elendige tilstand, som min søn Steen Larsen af alder 26 år er geråden udi, at kræft har angrebet og fortæret det meste af hans ansigt, og derhos de slette vilkår, jeg selv desuden er udi, som en fattig husmand med en del børn foruden, hvilke jeg har intet til at føde og underholde dem med, gør, at jeg hermed i dybeste underdanighed bønfalder til Deres højgrevelige excellence [stiftamtmanden], høje og gunstige herre, at de af hjertens medynk ville tillade og ordinere, at bemeldte søn Steen Larsen måtte antages i Odense hospital«.

Afsenderen er en husmand i Harndrup, og ansøgningen er anbefalet af den lokale godsejer, der bl.a. tilføjer: »Steen Larsen er et elendigt menneske, efterdi han ikke som andre uden særdeles møde [besvær] og opvartning kan nyde sin spise«. Han blev optaget på hospitalet i januar 1742 og boede der til sin død i oktober 1772.

Antallet af ansøgere var stort, og det var derfor langt fra alle handicappede, der kunne optages, selv hvor handicappet var meget alvorligt. Det viser et eksempel fra 1743. Da fik man en ansøgning fra en Odensesoldat med følgende ordlyd:

Denne grundplan viser, hvordan Gråbrødre hospital og kirke var indrettet i årene frem til ombygningen i 1790'erne. Nord er nedad på tegningen. (V. Sylvest Frederiksen fot., Landsarkivet for Fyn).

»Jeg undertegnede fattige mand, som udi 32 år har stået som curassier [rytter] udi hans majestæts tjeneste, hvorudi jeg endnu står, ved det 2. fynske curassier-regiment, må vemodig beklage for højgunstige herrer mit hårde kors og skæbne. Jeg har en søn, navnlig Johan Christian, som i sit syvende år fik en byld på sin ene fod, der omsider slog ud til en fistel eller flod, som bemeldte barn, som en arm krøbling på tiende år, har båret. Jeg og hans arme moder har ikke forsømt at søge råd og hjælp for ham hos fornuftige og forfarne læger, såsom hos regimentsfeltskær Smaltz og andre, under hvis kur han tre gange har saliveret, men aldeles uden frugt og nytte, foruden mange andre medicinske midler, som på ham er brugt og anvendt. Her over er alt håb om hans helbredelse ude; helst efterdi jeg arme mand, der har intet andet haft at tage så mange pågående bekostninger af, end min sold, er nu så vidt og yderlig udsat, at jeg ej længere formår at lade ham pleje og tilse. Bønfalder derfor i dyb underdanighed for nådige herrer, ydmygeligst bedende De gunstigst ville considerere mit arme barns høje trang og nødtørftighed og gunstigst forunde ham plads i hospitalet, at han i så måde kunne nyde sit daglige brød, som han hverken formår at forhverve eller at tilbetle sig, siden han som en krøbling ingen steds kan komme. Jeg håber, nådige herrer bønhører denne min underdanige ansøgning. Herren velsigne Dem derfor og belønne Dem i tid og evighed, bedes af mig, der i soumission [underdanighed] lever. Nådige herrers underdanige tjener Martin Pettersen«.

Hospitalsforstander H.C. Holmer (1708-86) ledede Gråbrødre hospital fra 1748 til sin død, hvorefter sønnen Peter Holmer »arvede« faderens stilling. Maleri af en ukendt kunstner. (Svend Møller fot., Den fynske Landsby).

Ansøgningen er yderligere attesteret af den nævnte feltskær, og sognepræsten har desuden tilføjet en række yderligere oplysninger om patienten. Han skriver:

»Det er utroligt, hvad ve og pine indbenævnte unge menneske har til dels ustanden, og dels endnu dag og nat må lide, samt hvad jammer, skrig og klage de fattige forældre må høre, som adskillige gange har forvoldt, at faderen om natten hellere har villet søge ro og søvn i stalden, end ideligen vækkes i sengen af den pinefuldes ynkelige råb og hylene, og da det er hans stedfader, så ville de gode herrer gunstigst eftertænke, hvor utålelig det falder moderen både at se sønnens jammer og høre hendes mands idelige knurr, ja vel iblandt føle sådan confect [hård behandling], som her ikke nævnes. Men som efter megen af moderen anvendt bekostning og dette menneskes under kirurgens hånd ustandne pine ingen håb til førlighed kan haves, så haver jeg hermed villet recommendere ham som et ret til hospitalets beneficium [understøttelse] skikket og trængende lem, ingenlunde tvivlende på gunstig bønnehørelse«.

Skønt man skulle synes, at der her var vist et virkeligt behov, var det dog ikke tilstrækkeligt. Presset på institutionen var stort, og der blev ikke plads til denne patient.

En plads på hospitalet har da givetvis også været følt som et privilegium – nok ikke mindst for dem, der ellers skulle forsørge den nød-stedte.

Mellem 1741 og 1790 blev i alt 585 personer tildelt understøttelse. Af de personer – eller lemmer, som de kaldes i hospitalets regnskaber og protokoller – der kom ind i løbet af 1750erne, var 11% endnu i live i 1790. Af de øvrige havde 6% forladt klostret, normalt fordi de var blevet raske, eller fordi familien havde taget sig af dem, men en enkelt var dog blevet overflyttet til tugthuset på grund af opsætsighed. Resten var døde i klostret efter i gennemsnit at have været der i godt 11 år. Gennemsnittet dækker dog over store forskelle. Mange var meget gamle ved ankomsten og levede kun et eller to år på hospitalet, hvorimod der f.eks. blandt de blinde var en del unge, der tilbragte et langt liv på institutionen.

En oversigt over beboerne på hospitalet ved folketællingen i 1787 fordelt over alder og årsag til optagelse ses i tabel 14.3.

Den understøttelse, der blev bevilget, bestod, efter at man i 1716 gik bort fra at bispise lemmerne på hospitalet, af et ugentligt beløb på 3 mark (½ rigsdaler), hvorefter modtageren selv måtte administrere pengene – enkelte fik dog kun halv portion eller 24 skilling. Hvorledes

Tabel 14.3: Patienterne på Gråbrødre hospital 1787.

Alder	Vanfør	Vanvittig	Årsag til optagelse			I alt
			Blind	Døvstum	Andet	
Antal patienter						
Mænd						
-20 år	—	—	—	1	—	1
21-40 år	4	9	7	—	—	20
41-60 år	8	12	1	2	1	24
61-80 år	6	4	3	—	7	20
81 år eller mere	—	—	—	—	4	4
I alt	18	25	11	3	12	69
Kvinder						
-20 år	1	1	—	—	—	2
21-40 år	7	6	—	—	2	15
41-60 år	19	14	3	6	3	45
61-80 år	3	2	4	—	10	19
81 år eller mere	—	—	—	—	3	3
I alt	30	23	7	6	18	84

Kilde: Odensedatabasen.

det kunne lade sig gøre at holde hus med disse penge for de alvorligst handicappede, ved man ikke. Med understøttelsen fulgte normalt også husly på hospitalet, men i enkelte tilfælde kunne understøttelsen modtages, samtidig med at man blev boende på sin private bopæl ude i byen eller andetsteds på Fyn. Den sidstnævnte understøttelsesform blev mere almindelig i slutningen af 1700-tallet, hvor det kneb med at skaffe plads til det stigende antal understøttede.

Understøttelsen på 3 mark svarer til en årsindtægt på 26 rigsdaler, hvortil kommer værdien af husleje og varme, hvilket er betydeligt mere end den højeste bistand, som den normale fattighjælp i Odense kunne give, selv før besparelserne begyndte omkring 1760. Da omkring 1/3 af beboerne på hospitalet i 1787 var fra Odense, har det været en stor lettelse for byens fattigvæsen, at en række af dem, der havde sværest ved at klare sig selv, blev forsørget på denne måde uden udgift for byen.

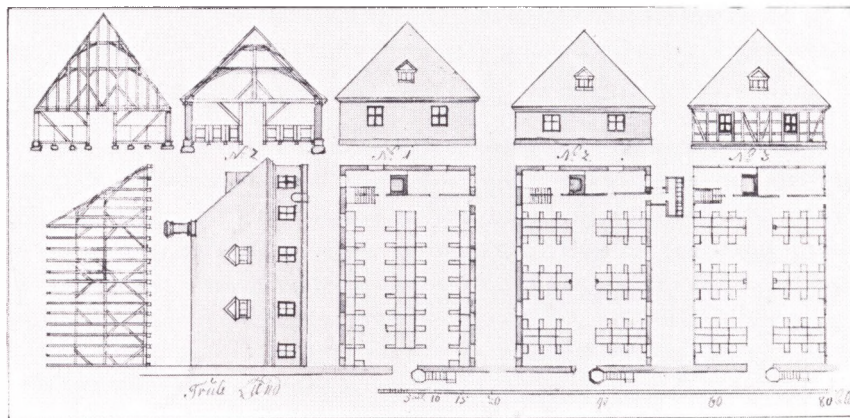
Sammenligner man understøttelsen med en daglejers indtægt på ca. 50 rigsdaler årligt, der ofte skulle dække en hel families behov,

Herover ses H.C. Holmers anden hustru, Christiane Louise, f. Wichmann (død 1784), malet af en ukendt kunstner, og herunder ægteparrets datter, Barthelette Dorothea Holmer, portrætteret 1791 af S.L. Lange. (Svend Møller fot., Den fynske Landsby).

Bygningstegning fra ombygningsarbejderne på Gråbrødre hospital 1767. (V. Sylvest Frederiksen fot., Landsarkivet for Fyn).

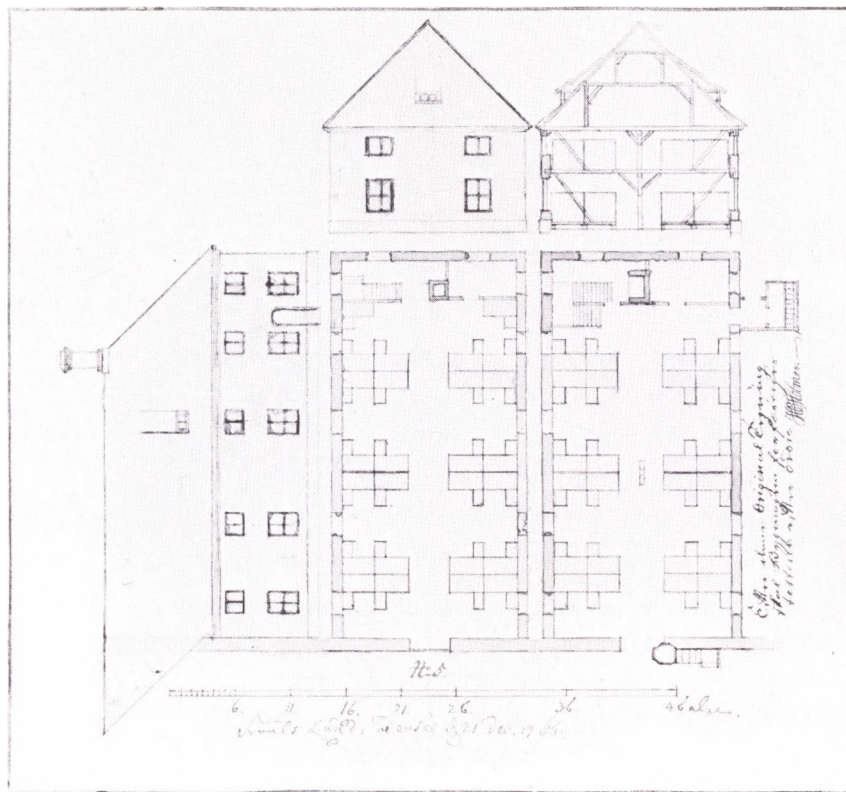

kommer man også til, at der var tale om en ikke helt ringe hjælp. Hjælpens størrelse blev da også nogle gange i århundredets løb kritiseret som værende for flot.

De fastboende i hospitalet var underkastet en række forskrifter for deres daglige færden. De måtte ikke forlade hospitalets område uden tilladelse – for at undgå tiggeri i byen – og besøgende måtte kun opholde sig en time ad gangen i hospitalet og aldrig i enrum med den, der besøgte. Der var derfor en mur rundt om bygningerne og den omgivende have, og portneren skulle sørge for, at hospitalsporten ud mod Lille Gråbrødrestræde var låst, undtagen når der var gudstjeneste i Gråbrødre kirke. Dagligdagen gik med forskelligt arbejde for dem, der havde nogen arbejdsdygtighed, med madlavning og vask, og desuden var bønnetimer seks gange daglig et led i institutionens husorden, ligesom hospitalsdegnen skulle undervise de yngre »lemmer« i katekismus og børnelærdom. Klokkeren skulle alt være roligt i hospitalet, og ingen måtte derefter færdes med åben ild i bygningerne. Instrukserne for hospitalet slår desuden fast, at banden, skænden, slagsmål og drukkenskab kunne straffes med fortabelse af en del af understøttelsen, men dette synes ret sjældent at have været nødvendigt.

I oktober 1777 kom man dog ud for, at en af beboerne

»i går morges tidlig, som var søndag, uden tilladelse har været udgået på landet, hvorfra han om eftermiddagen hjemkom beskænket, og derefter at have overfaldet tjenestekonen Maren Andersdatter med adskillige skældsord og tillige trusler, at han nok skulle ramme hende engang. For sådan hans grove forseelse og hans ellers ved lejlighed slette og ondskabsfulde omgang imod

Tegning til udvidelsen af mandsafdelingen ved Gråbrødre hospital 1767. Der blev plads til 50 senge i de to etager. Tegningen er godkendt af forstander H. C. Holmer. (V. Sylvest Frederiksen fot., Landsarkivet for Fyn).

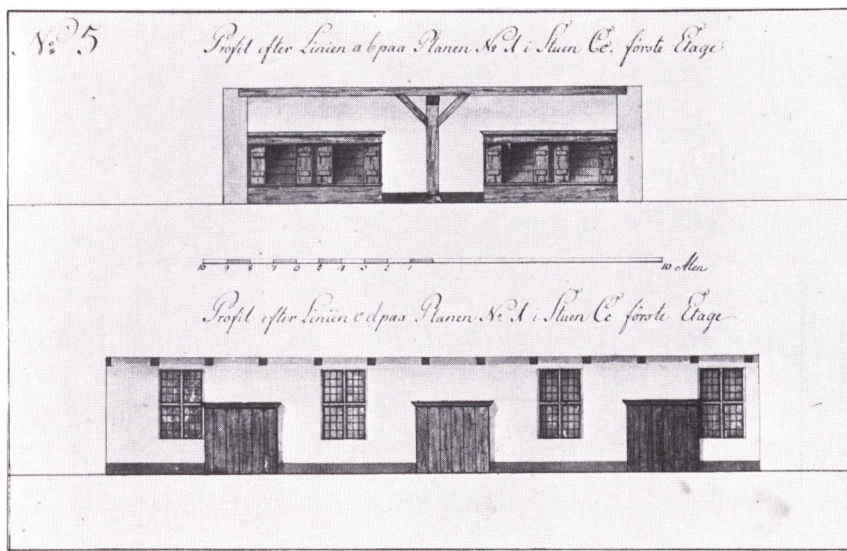
de andre lemmer ved at øve klammeri med dem, han selv til straf og andre til advarsel, blev hans halve kostportion ham frataget i 13 uger».

Helt fri for andre overtrædelser af reglementerne er tiden ikke. Nogle tilfælde af tyverier fra de forsørgede og eksempler på seksuelle forhold mellem lemmerne førte i århundredets løb til bortvisninger eller overflyttelse til tugt- og manufakturhuset af de skyldige.

Der var i hospitalets indretning ikke levnet megen plads til nogen form for privatliv for de fastboende. Kvinderne boede i den stadig eksisterende østfløj af klosteranlægget i en længe, der samtidig var indrettet til kirkesal, og den enkeltes eneste »private« område var det sengeskab, som hun fik tildelt. På tilsvarende måde boede »karlene« i en tilbygning mod øst til kvindernes hus, mens de af de sindssyge, der blev anset for farlige for deres omgivelser, kunne indespærres i celler i »dårekisten«, der lå i det nordøstlige hjørne af bygningskomplekset.

Mandsafdelingen blev udvidet ved et to-etages nybyggeri i 1767, og bygningerne blev flere gange forbedret i løbet af 1700-tallet. Blandt

Skabssenge i Gråbrødre hospital, tegnet før afslutningen af en større ombygning i 1790'erne. (V. Sylvest Frederiksen fot., Landsarkivet for Fyn).

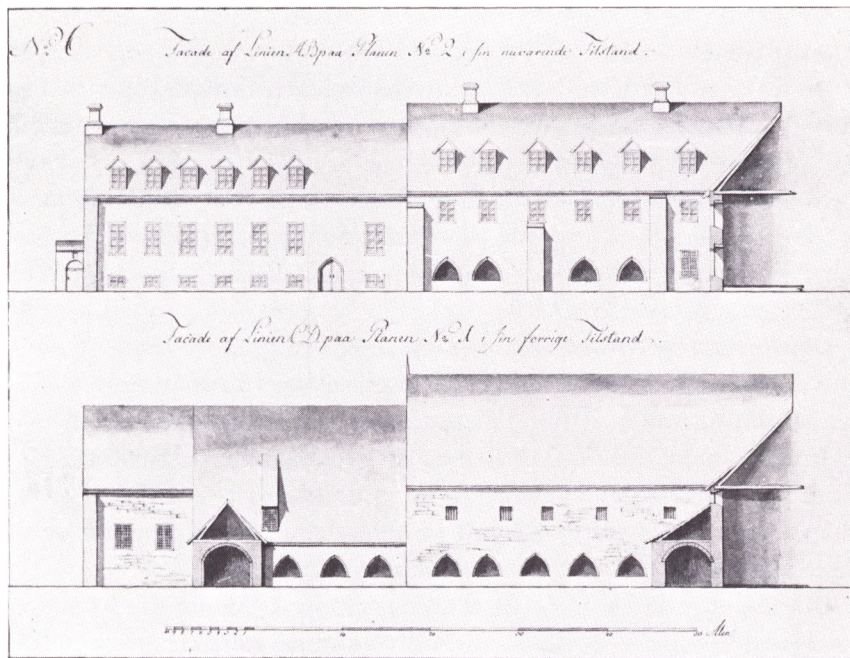

andet blev der indsat flere og større vinduer og anskaffet jernkakkellovne, så lokalerne kunne opvarmes nogenlunde tilfredsstillende. Tidligere var opvarmningen sket ved åbne ildsteder, der havde ringe varmeeffekt og fyldte luften med røg.

På grund af den ringe plads til hver enkelt beboer var der kun plads til få ejendele. De fleste medbragte ved indflytningen en kiste eller et skrin til deres få ejendele, der ud over sengetøjet kunne omfatte et par ekstra sæt tøj eller skørter, et par huer og strømper, og enkelte kvinder medbragte også en rok og en gryde og, hvad der blev omtalt som »noget skramleri«.

Som et ikke utypisk eksempel på, hvilke personlige ejendele en beboer havde, kan vi se, hvad »lemmet« Jørgen Knudsen efterlod sig, da han døde i 1790. Det var: en rødstriget overdyne, to gamle hampetangs underdyner, et rødstriget vår, en hampetangs hovedpude, et blårgarns lagen, seks skjorter, seks halsklude, et blåstriget tørklæde, to par lærredsbukser, to par skindbukser, en grå kjortel, en grønstriget trøje, tre gamle brystduge, to par strømper, en gammel hat, tre kofter, to vadmeststrøjer, et par støvler og et par gamle sko. Det hele solgtes efter dødsfaldet ved auktion til de øvrige beboere for 7 rigsdaler 3 mark og 14 skilling.

Selv om forholdene således kan virke ret triste, og man med det svagelige klientel kunne forvente meget dårlige sundhedsforhold i hospitalet, synes dette dog ikke at have været tilfældet. Gennem det meste af 1700-tallet var der knyttet fast lægetilsyn til institutionen.

Forneden på denne tegning ses Gråbrødre hospitals sydfloj, som den så ud før en ombygning i 1790'erne – og foroven ses resultatet af ombygningen. (V. Sylvest Frederiksen fot., Landsarkivet for Fyn).

Med datidens beskedne medicinske kunnen har lægens indsats måske næppe betydet så meget, men ser man på dødeligheden blandt de forsørgede, er den, når alderssammensætningen tages i betragtning, på omtrent det samme niveau som i befolkningen uden for hospitalets mure.

Den del af det gamle klostres bygninger, der ikke anvendtes til at huse »lemmerne«, omfattede den nu nedbrudte kirke ud mod den nuværende Gråbrødre Plads, dengang Gråbrødre kirkegård, samt den vestlige del af komplekset, hvor der fandtes boliger for hospitalets forstander og portner, indtil 1763 en spisestue for latinskolens elever og forskellige mødesale og lagerlokaler.

Anden hjælp til Odenses fattige

En langt mindre social institution var *Doctors boder*, der lå på hjørnet af Munkemøllestræde og Horsetorvet, hvor nu Huus' boliger ligger.

Denne institution var oprettet i 1590 og rummede i 1700-tallet 16 små lejligheder, der var bestemt for enker i Odense, men der optoges undertiden også ældre ugifte kvinder. Gennemsnitsalderen for dem, der boede i boderne i 1787, var godt 70 år, og den høje alder betød, at der skete en hurtig udskiftning på grund af hyppige dødsfald.

Kvinderne fik fri bolig og desuden brændsel, og der blev med mellemrum uddelt gratis kød til dem.

De fleste af beboerne var stærkt svækkede, og fattigvæsenet måtte derfor i mange tilfælde give en supplerende hjælp af de almindelige fattigpenge.

Nogle friboliger for ældre kvinder fandtes også i de såkaldte *Pernille Lykkes boder* eller *Sjæleboderne* på vestsiden af Møntestræde med plads til tre fattige, og ved periodens slutning kom *Eilschous boliger* i Munkemøllestræde til (se side 150).

Den private godgørenhed viste sig også ved et stort antal legater, hvis portioner blev tildelt fattige. De vigtigste var Christian Friis' legat, der administreredes af fattiginspektionen, det Glorupske eller Ahlefeldt-Rumohrske legat fra 1701 med en grundkapital på 8.000 rigsdaler til fordel for fattige i Odense og den Lundegårdske stiftelse af 1754 til »pensioner for fattige og sig i Fyn opholdende enker og jomfruer«. De to sidste legater blev bestyret af stiftsøvrigheden.

Gloruppengene gik til ca. 20 fattige personer i Odense. De fik årligt 10 rigsdaler hver, så hjælpen var større end de største portioner fra byen, men personkredsen var meget begrænset.

Midlerne i den Lundegårdske stiftelse, der kom fra overskuddet af herregården Lundegård, var betydeligt større, men de kunne til gengæld uddeles til fattige på hele Fyn. I praksis tilfaldt omtrent halvdelen af den årlige uddeling modtagere i Odense. Der var i fundatsen den væsentlige klausul, at pengene ikke måtte tildeles »fattige af landets gemene almue«, men skulle gives til folk af bedre fødsel »med et kristeligt og ærbart levned«, som var blevet fattige på grund af alderdom og sygdom. Portionerne var typisk på 10 til 20 rigsdaler om året, men kunne undtagelsesvis gå op til 50 rigsdaler. For modtagerne var der således tale om et væsentligt tilskud, og det samlede beløb, der årligt uddeltes i Odense, var på størrelse med hele fattigvæsenets budget. Modtagerne var næsten alle kvinder. Standskriteriet blev typisk opfyldt ved, at de pågældende var enker efter købmænd og håndværksmestre eller ældre ugifte døtre af embedsmænd.

Når man skal bedømme den samlede hjælp, der blev givet til Odenses fattige, var det væsentligste beløb formodentlig det, der blev uddelt direkte af byens bedrestillede borgere til de fattige, der kom og tiggede ved deres døre. Vi ved intet om, hvor stort dette beløb var, men der var så mange betlere i byen, at man må gå ud fra, at det at betle har kunnet nytte noget, og det er givet, at en stor del af den fattigere del af befolkningen ville være død af sult, hvis de alene havde væ-

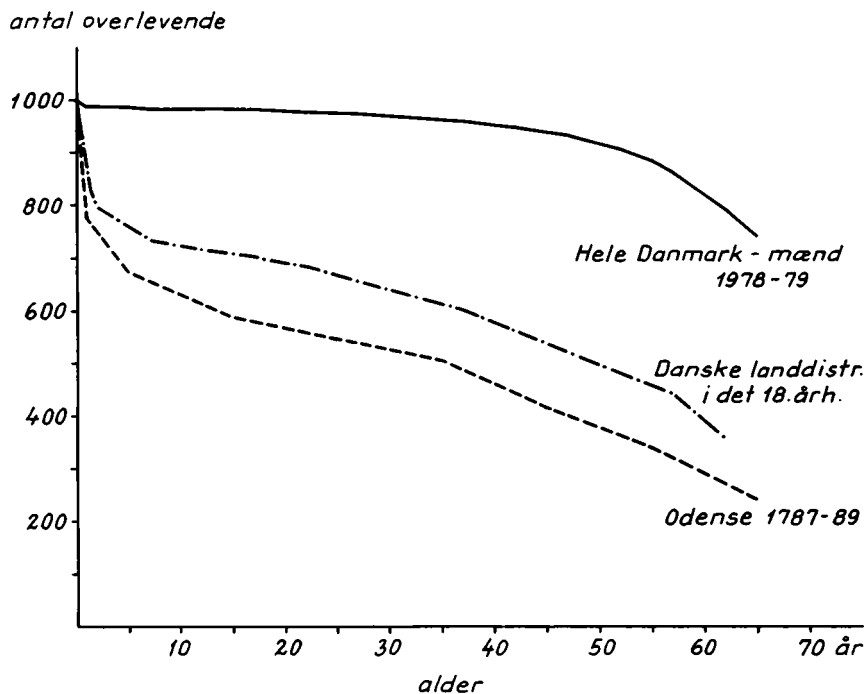
ret henvist til de muligheder, de havde for at eksistere uden privat godgørelse. Et mere indirekte vidnesbyrd er også, at vi i en del fattiges boer ved døden finder, at de havde en stor gæld for dagligvareindkøb hos nogle af byens større handlende. Der må næsten i denne »kredit« have været et element af godgørelse, idet det formodentlig har været helt klart for de handlende, at der ikke har været større muligheder for at få pengene hjem.

15 · Sundhedsforhold og sundhedsvæsen

I tidligere afsnit er der vist eksempler på, hvor stor dødeligheden i 1700-tallets Odense var. Vi kan samle disse forhold i en såkaldt overlevelseskurve, der viser, hvorledes det ville gå 1.000 nyfødte, såfremt de var underkastet de enkelte aldersklassers dødelighed i det pågældende samfund. En sådan kurve baseret på forholdene i Odense 1787-89 er vist i figur 15.1 og tabel 15.1, hvor tallene er sammenlignet med samtidige forhold på landet og forholdene i nutidens Danmark. Det ses tydeligt, hvordan det 18. århundredes store dødelighed hurtigt trækker kurverne ned under nutidige forhold. Groft sagt viser kurverne, at mens det i nutiden er normalt, at 80% af de nyfødte når at blive over 60 år gamle, var det i Danmark i det 18. århundrede kun 40% af de nyfødte på landet, der nåede en så høj alder, og i Odense kun ca. 30%. I alle aldersklasser var bylivet mere farligt end livet på landet. I de yngre år var der næsten 50% større dødelighed i byen, mens overdødeligheden var lidt mindre for de ældste aldersklasser.

Men denne forfærdende høje dødelighed i Odense er endda lidt under det normale af det, odenseanerne kom ud for i det 18. århundrede. Beregningerne er af kildemæssige grunde baseret på årene 1787-89, hvor man var forskånet for smitsomme sygdomme i byen og formodentlig generelt havde en dødelighed, der var lidt lavere end det gennemsnitlige for det 18. århundrede. Det ses f.eks. af, at dødeligheden i det første leveår – inklusive dødfødte – i 1787-89 var på godt 25%, dvs. noget lavere end for årgangene 1757-59, hvis forhold er undersøgt ovenfor.

Når dødeligheden i byen selv i normale år var højere end på landet, skal forklaringen nok først og fremmest findes i de dårlige hygiejniske forhold. Det er tidligere vist, hvor ringe drikkevandsforsyningen og renovationen fungerede, og også inde i husene stod det slet til med renligheden. Lus og andre skadedyr fandtes overalt – købmændenes varelagre indeholdt normalt flere lusekamme end almindelige redekamme. Den tætte sammenklumpen af mennesker i huse og senge

Figur 15.1: Overlevelseskurve.

fremmede smittefare, levnedsmidlerne var ofte af dårlig kvalitet og blev opbevaret under primitive forhold, og de utætte og ofte røgfyldte huse var en hård belastning for åndedrætsorganerne i vinterhalvåret.

Ulykkestilfælde spillede derimod en ret ringe rolle som dødsårsag. Åen krævede næsten hvert år et eller flere menneskeliv. Hyppigst var det børn fra dårligt stillede hjem, der druknede, og det skyldes formodentlig, at de har været overladt til sig selv, mens begge forældre eller den enlige forsørger var på arbejde. Blandt soldaterne er der i 1740'erne nogle vådeskudsuheld, der krævede menneskeliv, og med få års mellemrum faldt tjenestekarle og bygningsarbejdere ned fra tagetager og blev så hårdt medtaget, at de døde. Et par trafikulykker på grund af løbske heste er også omtalt i kilderne, og ved et par lejligheder melder præsterne i begravelseslisterne, at den døde er omkommet, fordi siderne i en grusgrav pludselig er faldet sammen over dem.

Selv mord forekom også i byen, men i periodens begyndelse omtaler kirkebøgerne næppe alle, idet loven sagde, at »den, som sig selv ombringer, have sin hovedlod [sine ejendele] forbrudt til sit herskab, og må ej begraves enten i kirken eller på kirkegård, med mindre han gør det i sygdom og raseri« (Danske Lov 6-6-21). Det var byfogedens pligt at efterse, at denne bestemmelse blev overholdt, og når døde

Tabel 15.1: Overlevelsestabel for det 18. århundredes befolkning sammenlignet med nutiden.

Antal overlevende blandt 1000 levendefødte ved	Odense 1787-89	Danske land- distrikter 1780-1801	Danmark Mænd 1978-79
1 års fødselsdag	767	820	990
2 års fødselsdag		793	989
5 års fødselsdag	669		988
7 års fødselsdag		735	987
12 års fødselsdag		715	985
15 års fødselsdag	589		984
17 års fødselsdag		703	983
22 års fødselsdag		683	977
25 års fødselsdag	548		974
27 års fødselsdag		660	971
32 års fødselsdag		632	966
35 års fødselsdag	504		962
37 års fødselsdag		602	959
42 års fødselsdag		562	949
45 års fødselsdag	413		939
47 års fødselsdag		527	932
52 års fødselsdag		487	905
55 års fødselsdag	347		881
57 års fødselsdag		447	861
62 års fødselsdag		377	793
65 års fødselsdag	243		741

Kilde: Beregnet på grundlag af materiale i Odensedatabasen.

blev fundet på marken eller i åen, blev byfogeden tilkaldt for ved et ligsyn at undersøge, om der kunne foreligge selvmord. I 1773 fik man mistanke om, at en selvmorder fejlagtigt var blevet begravet på en af byens kirkegårde, og efter at der i rådstueretten var ført bevis for, at det var tilfældet, blev liget gravet op igen og i stedet stedt til hvile nær retterstedet vest for byen.

Antallet af dødsfald i Odense kunne i enkelte år komme langt højere op end de forhold, der illustreres ved overlevelseskurven på side 273. Især syv år i det 18. århundrede har meget store dødstal (se figur 3.1), nemlig 1730, 1746, 1747, 1754, 1772, 1778 og 1783. For hele Fyns stift (inkl. Lolland-Falster) er de største dødsår efter 1734, hvor der findes en national statistik, følgende år i rækkefølge efter dødelighedens størrelse: 1763, 1786, 1747, 1737, 1787 og 1758. Kun 1747 er et stort

dødsår både for byen og stiftet, så Odense har til dels haft sine epidemier ret uafhængigt af det omgivende land. Specielt er det ejendommeligt, at den store influenzaepidemi i 1763, der for hele landet viser det næsthøjeste dødstal i det 18. århundrede, slet ikke synes at have hærget i Odense.

Kirkebøgerne angiver kun sjældent dødsårsagerne, og i epidemiårene kun i de i tabel 15.2 viste tilfælde. Derudover omtales et koppetilfælde i 1758, 12 i 1769, 11 i 1770, fire i 1773 og fem i 1786 samt tre kighostedødsfald i 1785.

Det er således kun epidemierne i 1754, 1772 og 1778, vi ad den vej kan bestemme årsagen til.

Epidemien i 1783 kan vi få bestemt ud fra skifteprotokollerne. Ved en række dødsfald i dette år skriver skifteforvalterne nemlig, at de ikke har kunnet overholde lovgivningens bestemmelser om at registrere den afdødes bo inden 30 dage efter dødsfaldet på grund af smittefaren fra »den her i byen grasserende sprinkelsvaghed«, samt idens betegnelse for pettyfus.

De tidligere epidemiers art tier kilderne derimod om, og vi må derfor prøve at finde frem til sygdommen ad indirekte vej. I tabel 15.3 er vist aldersfordelingen blandt de døde i de »normale« år 1785-87 og i hvert af epidemiårene. Det ses, at bortset fra 1783 har alle de øvrige store dødelighedsår en særlig stor andel døde blandt børn og unge. I 1783 er det derimod den ældre del af befolkningen, der bliver ramt. Det tyder på, at det også er børnesygdomme, der har hærget i de tidlige epidemiår. Den store dødelighed i 1747 kendes som nævnt på

Tabel 15.2: Dødsårsager i Odensekirkebøgerne i de store epidemiår.

År	Antal dødsfald over det normale	Dødsårsag		
		Kopper	Mæslinger Antal dødsfald	Kighoste
1730	84			
1746	47			
1747	55			
1754	151	73 ¹		
1772	66	7	14	
1778	45	63		5
1783	99			

1) Heraf tre dødsfald opgivet ved enkeltpersoner og følgende tilføjelse i Vor Frue kirkebog ved årets afslutning »Jordet 113 personer pro Ao. [for året] 1754, deriblandt 70 børn af småkopper«.

Kilde: Odensedatabasen.

Tabel 15.3: Aldersfordelingen blandt de døde i de store epidemiår.

Dødsalder	1785-87 (Normalår)	1730	1746	1747	1754	1772	1778	1783
	%							
Dødfødte og døde								
under 1 år	24	63 ¹	29	21	23	22	29	18
1-30 år	27		43	44	51	43	41	17
31 år eller mere	49	37	28	35	26	35	30	65

1) Aldersangivelserne i kirkebøgerne for Vor Frue og Sct. Knuds sogn er for ufuldstændige til at tillade en yderligere opdeling.

Kilde: Odensedatabasen.

hele Fyn, og Kauslunde kirkebog beretter om et antal koppetilfælde, så det er sandsynligt, at det samme har været tilfældet i Odense, selv om epidemien både i 1746 og 1747 har et lidt andet sæsonforløb end ved århundredets øvrige koppeepidemier (se tabel 15.4). Dødeligheden i 1730, som vi ikke har oplysninger om årsagen til nogetsteds, passer både med hensyn til aldersfordelingen blandt de døde og sæsonmæssigt udmærket til at være en koppeepidemi.

Det 18. århundredes koppeepidemier

Af de stadigt tilbagevendende sygdomme i tidligere tiders danske samfund var kopper nok den mest frygtede. Koppesmitten var altid til stede i landet, men i de fleste år var antallet af dødsfald ret begrænset. Med 10 til 20 års mellemrum brød sygdommen imidlertid ud som en egentlig epidemi. Den var meget smittefarlig, da virusen kan overføres både ved direkte kontakt, gennem luften og via dyr, og den kan også overleve på tøj.

Når epidemierne brød ud, blev derfor næsten alle syge, som ikke tidligere havde haft sygdommen, og det var naturligt nok de børn og unge, der var vokset op, siden en epidemi sidst havde hærget, idet de fleste voksne i en befolkning var overlevende fra tidligere epidemier.

Havde man overlevet en sådan epidemi, var man immun mod et nyt angreb, men en del af de overlevende blev aldrig helt helbredt igen. Varige følgevirkninger kunne være blindhed, døvhed og lignende handicap.

Selve sygdomsforløbet var karakteriseret ved en inkubationstid på 10-14 dage. Så fulgte høj feber, hovedpine, muskelsmerter og kuldegysninger. Efter omkring fire dages forløb blev kroppen fyldt med

Tabel 15.4: Sæsonfordelingen for dødsfald i de store epidemiår¹.

Døds måned	1741-90	1730	1746	1747	1754	1772	1778	1783
	(Årligt gennemsnit)	Antal dødsfald						
Januar	17	15	6	21	13	19	11	25
Februar	16	21	8	<i>34</i>	13	20	11	<i>24</i>
Marts	16	20	11	<i>35</i>	17	18	10	<i>31</i>
April	18	20	<i>31</i>	<i>39</i>	22	23	14	<i>41</i>
Maj	18	18	<i>31</i>	<i>31</i>	17	19	9	<i>32</i>
Juni	17	22	24	14	<i>43</i>	<i>39</i>	18	22
Juli	15	27	17	13	55	18	<i>23</i>	27
August	13	<i>46</i>	17	13	<i>59</i>	<i>23</i>	<i>29</i>	16
September	13	<i>31</i>	17	5	<i>42</i>	<i>20</i>	<i>40</i>	<i>21</i>
Oktober	12	22	27	6	21	18	26	16
November	13	5	19	13	12	14	14	15
December	16	17	23	15	21	19	24	13
I alt	184	264	231	239	335	250	229	283

1) For at fremhæve månederne med særligt stor dødelighed, er tallene for de måneder, hvor antallet af døde er mindst 50 % større end det normale for perioden, fremhævet med kursiv.

Kilde: Odensedatabasen.

udslæt, der havde form som små blærer, som, hvis de heledes, efterlod karakteristiske ar, som skæmmede den overlevende resten af livet. Mellem 1/6 og 1/3 af de syge døde ved de fleste epidemier.

Trods den store smittefare tog det nogen tid for en koppeepidemi at nå gennem byen. Epidemien i 1754, århundredets værste, kan vi følge gennem kirkebøgerne. Den ramte først i den nordlige del af byen, hvor den kulminerede i juni måned, fortsatte så mod vest, hvorimod det største antal dødsfald i den østlige bydel først kom i august måned.

Hvor slemt epidemien kunne ramme børnene, kan vi også se af et eksempel, nemlig dødsfaldene i Nedergade. I tabel 15.5 er vist en oversigt over de børn, der fandtes i gaden, da epidemien begyndte, og deres skæbne i 1754. Af de 49 børn i gaden under 14 år døde de 11 i løbet af et par måneder. Hvis det »kun« er mellem 1/3 og 1/6 af de syge, der er døde under denne epidemi, er det sandsynligt, at alle børnene i gaden har haft sygdommen.

Det kan i dag være svært at forestille sig, hvad det rent følelsesmæs-

Tabel 15.5: Dødsfald blandt børn i Nedergade under koppeepidemien i 1754.

Husnummer	Samlet antal børn i huset under 14 år	Heraf døde under epidemien	Dødsdatoer	Dødsaldre
12	1	1	29.8.	2 år
16	4	2	4.9.-21.9.	2 og 5 år
20	1	–	–	–
24	5	1	30.8.	6 år
26	1	–	–	–
30	3	1	8.7.	1 år
36	4	1	5.9.	8 år
38	1	–	–	–
42	1	–	–	–
1	5	–	–	–
7	3	2	13.8.	2 og 4 år
11	3	1	3.9.	4 år
15	1	–	–	–
21	3	1	16.8.	4 år
23	2	–	–	–
25	3	1	23.7.	4 år
31	2	–	–	–
33	1	–	–	–
37	4	–	–	–
41	1	–	–	–
I alt	49	11		

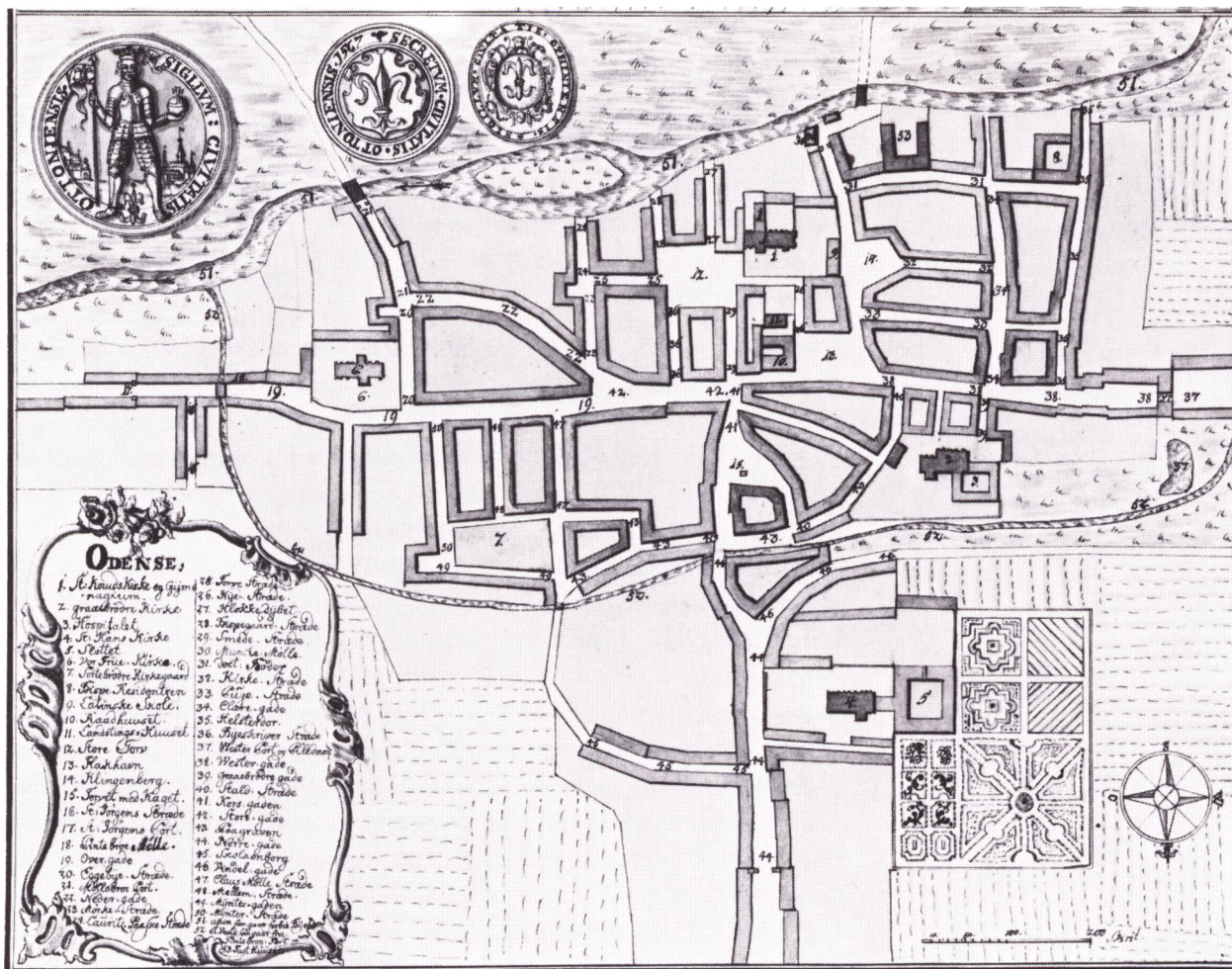
Kilde: Odensedatabasen.

sigt har betydet i et samfund, at børnene pludselig kom ud for en sådan katastrofe, men man må nok regne med, at man i datidens samfund, hvor sådanne epidemier kom med mellemrum, er kommet lettere over skæbnens tunge slag, end det i dag ville være tilfældet.

Mæslingeepidemien 1772

Mæslingevirusen var dengang som nu altid til stede i samfundet, og det er sandsynligt, at næsten alle odenseanere har haft sygdommen i deres barndomsår. Normalt var sygdommen dog ret godartet, og antallet af dødsfald var da, som det også er tilfældet i dag, meget begrænset, og kilderne tier så om, at der har været en epidemi.

I enkelte år kunne epidemierne imidlertid pludselig kræve et stort

antal dødsfald, muligvis ikke direkte forvoldt af sygdommen, men af komplikationer, f.eks. lungebetændelse, der stødte til. Det var tilfældet i Odense i 1772, og i samme år også i København, hvor der var ca. 700 mæslingedødsfald. Når epidemien i dette år var langt hårdere end i tidligere år, kan det muligvis hænge sammen med en dårlig høst. Mange af de angrebne har formodentlig været stærkt underernærede og er derfor lettere bukket under for sygdomsangrebet.

Smittefaren er som ved kopper meget stor. Smitten overføres gennem luften i dråber eller ved støv, og den, der overlever, er immun mod at få sygdommen igen, så også i dette tilfælde var det især børnene, der blev angrebet. Dødeligheden blandt de syge er betydeligt mindre end ved kopper. Man kender fra en moderne tid i u-lande ek-

Dette Odensekort er en tuschtegning fra omkring 1755, udført af Johan Jacob Bruun. Nord er nedad på kortet. (Det ggl. Bibliotek).

sempler på, at godt 10% af de syge er døde under hårde epidemier, men vi ved ikke, hvordan forholdene har været i Danmark i det 18. århundrede. Der er i Odense i 1772 enkelte eksempler på, at flere søskende af samme kuld dør, men normalt er der betydeligt længere mellem husene med dødsfald end i det ovenfor viste eksempel med koppedødsfald i Nedergade i 1754.

Plettyfusepidemien 1783

Epidemien i 1783 var af en helt anden karakter end de tidligere nævnte epidemier. Den ramte især den ældre del af Odenses befolkning. Sygdommen var plettyfus, en meget smitsom sygdom, der overføres ved bid af lus og er mest almindelig i vintermånederne, hvor lusene formerer sig hurtigt i den tykkere vinterbeklædning. Sygdommen optræder især epidemisk under dårlige hygiejniske forhold, og hvor folk bor tæt sammen, og det er sikkert baggrunden for, at 1783-epidemien kun i begrænset omfang bredte sig fra Odense til de omkringliggende landdistrikter, hvor der var længere mellem husene.

Sygdommen har en inkubationstid på 10-14 dage, hvorefter patienten får høj feber og et rødligt udslet (i samtiden kaldet »sprinkler«, hvorfor sygdommen som nævnt omtales som sprinkelsyge). Angrebet varer normalt et par uger, og 15-20% af de angrebne dør. Dødeligheden er som nævnt størst blandt gamle og andre svage personer og rammer særligt hårdt i en underernæret befolkning. Der døde formodentlig omkring 100 mennesker i Odense af epidemien, og mindst 500 eller 10% af befolkningen har været angrebet. Sygdommen begyndte tidligt på året, og antallet af dødsfald kulminerede i april, men overdødeligheden fortsatte helt frem til september.

Dødsfaldene ramte alle dele af byen, men hårdest i Nedergade og Páskestræde. I den lille ejendom Páskestræde 4 på ca. 100 kvadratmeter boede handskemager Christian Lindegaard med hustru og en søn på 14 år samt to logerende ældre enker. Den 3. februar døde handskemagerkonen 60 år gammel, den 1. marts den ene enke og den 6. april den anden.

En sådan epidemi betød ikke blot personlige tab i de familier, der blev ramt. Også for bysamfundet som helhed havde det mere varige følger, når en epidemi ramte voksne, end når det var børn, der faldt som ofre.

Det betød for det første, at der i mange hjem manglede en ægtefælle, og med det tidligere omtalte store behov for, at der stod et ægtepar

Stats-og andre Nyheder.

Odense. I Onsdags blev her paa Gaden fundet en fattig Mand død; efter Sigelse skal han have været sya og uden Lovmente. Han blev strax bragt til Bøgtervagten, og Dagen efter besigtet, og befundet at være død naturligtvis uden Rottkruds Indtagelse, som meentes.

Kort notits om en fattig mands endeligt i Odense Adresse-Contoirs Efterretninger for den 28. februar 1772. (V. Sylvest Frederiksen fot., Odense Centralbibliotek, Lokalhistorisk Afdeling).

i spidsen for hver husholdning, betød det, at der kom et meget stort antal vielser i 1783 (se side 45).

For det andet bragte det uligevægt i de forsikringssystemer, som var bygget op for en del af byens befolkning. Handskemagerlavet måtte sammenkaldes til et ekstraordinært krisemøde den 1. juli 1783, da 10 personer tilknyttet lavet var døde af epidemien. Kassebeholdningen i lavets ligkasse, der gav begravelseshjælp, var brugt op, og det havde endda været nødvendigt at udskrive ekstra bidrag fra medlemmerne. Flere protesterede på mødet mod en yderligere udskrivning, og det blev nødvendigt at ændre finansieringssystemet, for at forsikringsordningen kunne fortsætte.

Sundhedsvæsenet

Fra offentlig side var det kun lidt, der kunne gøres, når epidemierne først var kommet til byen. Man prøvede derfor at holde smitten ude ved hårde karantænebestemmelser, når der kom rygter om store epidemier i de omgivende lande.

Størst held havde man, da der i 1711 udbrød byldepest i Helsingør og København – i øvrigt sidste gang pesten rasede i Danmark. Epidemien kom fra Sydøsteuropa og hærgede i 1708-09 i Polen og i 1710 i Nordtyskland og Sverige. Der blev i Danmark oprettet karantænestationer på en række småøer, for Fyn på Sprogø og Vresen i Store Bælt og på Brandsø i Lille Bælt, og det kan ses, at myndighederne afviste alle skibe, der kom fra Østersøen og forsøgte at løbe ind i Odense fjord.

På Fyn lykkedes det på den måde at holde smitten borte, men på Sjælland var man som sagt mindre heldige trods strenge forholdsregler. I marts 1711 blev Helsingør isoleret fra omverdenen efter en række dødsfald, og først på sommeren skete det samme for København. I hovedstaden døde ca. 20.000 mennesker – eller en tredjedel af byens befolkning – i sommerens og efterårets løb; i Odense kunne man prise sig lykkelig over, at byen undgik en lignende katastrofe.

Da man i samtiden ikke var klar over, på hvilken måde pestsmitten bredte sig, nøjedes man ikke med karantæneforanstaltningerne, men bystyret fandt det også nødvendigt at forsøge at bedre hygiejnen i Odense. Der blev i samarbejde med de andre fynske købstæder og stiftamtmanden fastsat et sæt nye bestemmelser for renligheden i byerne, og en plakat forkyndte bl.a., at

»byernes gader, gårde, huse og stuer holdes så rene, som allermest muligt, i særdeleshed må ikke noget dødt ådsel tillades der at ligge, ej heller tillades svin der at forblive, hvem dem haver, holde sig dem i marken ude fra byerne. I særdeleshed skal svinestierne overalt udi alle gårde afskaffes«.

Man kan formodentlig heraf slutte, at de nævnte hygiejniske foranstaltninger ikke blev overholdt til daglig.

Også efter 1711 indløb der flere gange meddelelser om pest og andre farsoter i Østeuropa og ved Middelhavet, men de karantæneforanstaltninger, der ved sådanne lejligheder blev iværksat, var altid tilstrækkeligt effektive til at holde de virkelig store »manddræberer« ude af landet, så det »kun« var de noget mindre alvorlige, der er omtalt ovenfor, der nåede byen i 1700-tallet.

Var ulykken først ude, og en epidemi havde bidt sig fast, var man ret hjælpeløs, da samtidens lægelige kunnen var meget begrænset, og endnu i århundredets begyndelse forekom det i en periode, at der overhovedet ikke fandtes nogen læge i byen. I 1724 blev der oprettet en af det offentlige aflønnet embedslægestilling, og fra det tidspunkt var der altid mindst en læge i byen. Han havde titel af provincialmedikus og skulle således betjene hele Fyn med omliggende øer, i alt ca. 90.000 mennesker, så overvågningen af patienterne kan ikke have været særligt omfattende.

Den første fynske provincialmedikus var ungarer af fødsel og hed Carl Musæus. Han kom til Odense i 1720 og fik titlen i 1721, men først en fast løn på 400 rigsdaler årligt fra 1724. Beløbet blev pålignet stiftets indbyggere, der dog ofte først betalte efter mange rykkerskrivelser og trusler fra amtmændene. Musæus virkede i Odense til sin død 1753 og efterfulgtes af Johannes Eichel, der var embedslæge århundredet ud.

Ved siden af embedslægen fandtes fra århundredets midte yderligere et par læger i byen. Under 1783-epidemien var der således fem læger til at tage sig af de syge, men nogen egentlig kur har de næppe kunnet give. Eichel gjorde sig dog nogle overvejelser over smittevejen og lod udstede en plakat til byens borgere om, hvordan man skulle

forholde sig de steder, hvor sygdommen var brudt ud (se illustrationen på side 285). I en lidt anden formulering blev den også udsendt til land-distrikterne, hvor behovet dog var mindre, da epidemien der kun optrådte ret sporadisk. Den sidstnævnte plakat indeholdt bl.a. følgende råd om, hvordan man undgik at blive smittet, hvis man kom ind i et hus, hvor der var en syg:

- »1. må man ej komme i slige huse fastende,
2. må man, mens man er der, ej nedsynke spyttet, men flittigt spytte ud. Til at befordre spytingen haver man peberrod, ensianerrod, tobak og slige ting i munden eller røger tobak.
3. må man, så meget som muligt, holde sig, således at man ej trækker ånden og dampen af den syge i sig.
4. ej opholde sig længere end fornødent gøres«.

Disse råd har næppe alle hjulpet til at undgå smitte.

Odense havde i det 18. århundrede ikke noget epidemisygehus, og man kan måske sige godt det samme. På grund af manglende kendskab til sygdommens natur lagde man nemlig de steder, hvor sygehuse fandtes – i København og i udlandet – ofte patienter med forskellige sygdomme sammen, så de smittede hinanden, og den hygiejniske standard var så dårlig, at datidens sygehuse efter nogle forfatteres mening snarere medvirkede til at øge dødeligheden end til at øge folkesundheden.

Når man alligevel i sidste halvdel af det 18. århundrede ved et par lejligheder, hvor der var epidemier i byen, lavede midlertidige sygehuse, var baggrunden formodentlig heller ikke så meget, at man mente, at man derved kunne bekæmpe sygdommen, men derimod et udslag af behovet for at skaffe en del af de syge tag over hovedet. Man kom nemlig hyppigt ud for, at logerende, tjenestefolk, håndværkersvende og -lærlinge, der blev ramt af epidemien, blev sagt op og måtte fraflytte det hus, de boede i. Værterne søgte at hytte deres eget skind i tide.

Nogle af svendelavene havde – som det er nævnt tidligere – garderet sig ved til stadighed at have et »krankenkammer« til rådighed, hvor den syge og husvilde håndværkersvend kunne flytte ind, men andre samfundsgrupper havde ikke de samme muligheder. Dette problem blev naturligvis især akut, når der udbrød epidemier, der fortrinsvis ramte den voksne del af befolkningen, og magistraten synes første gang at have taget sig af sådanne nødstedte under en mindre epidemi i februar 1766. Den købte et lille hus på Sortebrødre Torv, og her indrettedes en stue med to sygesenge og en kakkelovn til

tjenestefolk og andre fattige, der var ramt af den »hidsige og smitsomme svaghed«. Det var Odenses første sygehus, som blev afviklet igen, da antallet af dødsfald faldt senere på året.

I 1770erne var der en overgang indrettet en særlig afdeling af Gråbrødre hospital til patienter med veneriske sygdomme (kønssygdomme), og under epidemien i 1783 blev sygehusspørgsmålet igen debatteret. Man undersøgte først muligheden for at indrette en sal i den øverste etage i tugthuset til formålet, men det blev opgivet. I stedet lejede magistraten ejendommen Overgade 4, hvor der var god plads til sygestuer, og der blev i forårets løb indlagt en del patienter, men lejemålet blev afviklet igen, da epidemien var overstået.

Sundhedsvæsenets personale bestod i Odense ud over lægerne af et par feltskærere (kirurger), hvoraf mindst en igennem hele århundredet var tilknyttet militæret, og af fem jordemødre.

Lægerne klagede imidlertid hyppigt over, at der også fandtes mange kvaksalvere rundt om i byen, og deres nytte har sikkert været endnu mere tvivlsom end lægernes egen. En af de mere berygtede kvaksalvere var en smedekone i Nedergade. I 1766 foretog hun en åreladning på en daglejer, men har formodentlig ikke været omhyggelig med at holde såret rent, for »samme mand fik straks derpå en meget stærk hævelse og bolnelse i samme arm, som han var blevet ladt på og døde den trettende dag derpå med convulsioner [krampe-trækninger] og var huden på samme arm som af koldfyrr [koldbrand] rent af separeret«. Sagen fik tilsyneladende ikke noget retsligt efterspil, men smedekonen døde godt et år senere kun 44 år gammel, så det har været begrænset, hvor mange flere hun har øvet sin kunst på.

Ud over den beskedne hjælp fra lægerne var der mulighed for at søge til forskellige medikamenter, når man var syg. En del af disse har nok kunnet skaffes uden om de normale veje, når det har været almindelige »gode råd«, der blev fulgt, men et rigtigt apotek havde byen også. Det var det senere Løveapotek, som det krævede et særligt kongeligt privilegium at drive, og ejeren skulle kunne dokumentere, at han havde et vist minimum af kendskab til medicinens hemmeligheder for at kunne etablere sig. Apoteket lå i århundredets begyndelse i Vestergade, men blev i 1740erne flyttet til Overgade 8, hvor det kom til at ligge i næsten 200 år.

Apotekets varelager rummede et meget stort antal medikamenter, hvoraf de fleste var forskellige planteprodukter. Noget blev fremstillet i apotekets eget laboratorium, og apotekeren havde normalt ansat nogle gamle koner til at indsamle planter i omegnen til produktionen.

Da her i Obens i nogen Tid har grasseret en finiesom Springkel: Sygdom, der nu mere end tilførn tiltager og udbreder sig, saa paa det at sammes Udbredelse saa meget mærkelig kan standses og de farlige følger afværges, gives herved følgende Forholds-Regler efter foregaaende Overlæg med Lande-Physicus: Hr. Doctor Eichel:

- 1) I de Huuse, hvor Sygdommen er eller nyelig har været, skal flittig aabnes et Vindue eller en Dør eller begge Dele tillige for et forfriske Luften. Dog maa iagttages, i Tilfælde at en Syg ligger i Stuen, at Vinden eller Trækvind ei falder ind paa den Syge.
- 2) Flittig at tørge med Malurt, Stav eller Enebear.
- 3) At slaas Edike omkring i Værelset eller komme det paa en heed Ildkuffe.
- 4) Værelserne maae idelig og vel renses, og de Sygnes Ureenlighed strax bortbæres og nedgraves.
- 5) Luftens Rensning iagttages endog i det mindste en Rte Dags Tid efterat een er død og begravet, et allene i Sygestuen, men og hvor Liiget har staaet, og imedens det staaer.
- 6) Sængeklæderne hvorpaa den Syge har lagt; maae vel uddampes i en Dagerovn, siden væds vel igiennem med Enebear, Stav eller Malurt, og hænges nogle Dage i frie Luft, førend samme igien maae bruges.
- 7) Lagener eller hvad andet sinnet og uldent Tøi som den Syge har brugt, skal strax roettes og derefter væds igiennem.
- 8) Halmen hvorpaa den Syge har lagt, brændes strax eller nedgraves en Alen under Jorden.
- 9) Liigene begraves inden 48 Timer, med det samme Tøi hvorudi de ere borteblede, ifølge den allerlernadigst udgangne Anordning.
- 10) Ved beslige Jordefærder maa ei flere bedes til at følge, end 2 eller 3 Par i det høieste, af den Afdødes nærmeste Slægtninger, foruden dem som nødvendig behøves til at bortbære og begrave Liiget.

At Højselskabet maa ingen indgaae i Huuset hvor Liiget er, og ei flere af de som skal bære Liiget, end saa mange som høist nødvendig udfordres til at bringe samme ud af Huuset.

Hvorved Vedmændene herved alvorlig tilholdes at have Indseende, saa og, at ingen Samling er, før eller efter Liigbegangelsen i Huuset hvor Liiget er, meger mindre, at der i Anledning af Begravelsen gives nogen Spiise eller Drifte.

Udsnit af rådstueplakat 1783, udstedt på foranledning af provincialmedikus Johannes Eichel. (V. Sylvest Frederiksen fot., Landsarkivet for Fyn).

Andet blev indkøbt udefra. Skibene fra Lübeck havde ofte varer med til apotekeren, og også med posten fra Hamburg kom der forsyninger.

Der var i århundredets løb adskillige klager mod apotekets produkter. Den største skandale opstod i 1779, da man ved en fejltagelse kom til at udlevere gift i stedet for medicin. Det medførte en retssag, der kom til at vare i mere end et år, og til slut måtte apotekeren opgive sin bevilling, men fik det dog meget sådan, at hans søn kunne føre forretningen videre.

I øvrigt var apoteket en temmelig blandet handelsvirksomhed. Der fulgte også ret til at holde værtshus med i privilegiet, en tid fandtes der logi for rejsende, og i apoteker J. C. von Westens periode solgtes også hans hjemmedyrkede tobak (se side 164) fra udsalget.

16· Lov og orden

Politistav formet som en udstrakt hånd – af bly på et træskaft. Længde 21 cm. Indvendigt i tegnet sidder et åbent øje, på håndleddet ses bl.a. årstallet 1767 og på håndens overflade Christian VII's kronede navnetræk. (V. Sylvest Frederiksen fot., Møntergården).

Vi er flere gange i det foregående stødt på kriminelle personer, der fandtes i det odenseanske miljø i det 18. århundrede. Det kunne være tyve, voldsmænd og bedragere, og når vi læser samtidens aviser fra byen, finder vi, at nyheder om lovovertrædelser også dengang var godt stof. I oktober 1786 er der således en almindelig klage over et stigende antal tyverier fra haver i byen, hvor der forsvandt kål, kartofler og frugt, og i 1787 var det bl.a. byens gæs, der ikke kunne få lov at være i fred.

Men er disse beretninger enkeltstående fænomener, eller var der en udbredt kriminalitet i samtiden? Det er det meget vanskeligt at udtale sig om.

Det var besværligt at få en forbryder anklaget og dømt, og det, vi ved noget om, er, hvor mange der blev dømt. Det er meget vel tænkeligt, at en lang række mindre forbrydelser ikke er blevet retsforfulgt, enten fordi den forurettede ikke har fundet det umagen værd at starte en eftersøgning og en retssag, eller fordi sagen er blevet ordnet uden om domstolene, f.eks. ved at uærlige tjenestefolk er blevet bortvist, eller ved at der er indgået en mindelig ordning, så skadevolderen har ydet en erstatning til den, det er gået ud over. Vi må derfor opgive at få et direkte mål for kriminalitetens omfang og må nøjes med de mere indirekte vidnesbyrd, der vil blive omtalt nedenfor.

Ordensmagten

Det øverste ansvar for, at lov og orden blev overholdt i byen, havde byfogeden, der i denne rolle kan sammenlignes med en senere tids politimester.

En del af det praktiske arbejde var overladt en af byfogedens hjælpere, der har forskellige titler i århundredets løb, men fra omkring 1770 omtales med den moderne betegnelse »politibetjent«.

Han havde dog en mere overordnet position end hans nutidige navnefæller, idet han skulle føre tilsyn med ordensmagtens menige

PLACAT.

I Anledning af skeede Grindring fra vedkommende høje Stæder bliver de Haandlende samt alle og enhver her ved Stædet paaminde og advaret, at holde sig de Kongel. allernaadigste Forordninger om Spille-Kortte, allerunderdanigst efterrettelig, neml.

Forordning af 4 Janv. 1757 Art. 4de
hvorefter ingen maa bruge ustemplede Kort eller dermed handle eller spille, og om nogen antreffes derimod sig at have forseet, da skal den, som saaledes skuldig befindes for hver Gang betale Halvrediefindstykke Rigsdaler udi Straf.
Forordning af 18de Maj 1759 Art. 2den, 3die og 4de
anlangende alle fremmede stemplede Korts Cassation og Affaafelse; hvoreved allernaadigst forbydes: at aldeles ingen andre stemplede Kort maa falholdes eller bruges, uden de, som i Kiøbenhavn eller i Christiania udi Norge bliver fabriceret under Straf af Wahrens Confiscation og 10 Rdlr. Multa for hvert Spil; Af hvilke Confiscation og Bøder Angiveren nyder den halve Deel, og den øvrige halve Deel henfalder til Politie-Cassen.
Ei heller tillades nogen, som bruger eller behøver Kort, at kiope stemplede Kort af nogen anden end af den Mand, som er antagen at have stemplede Kort til Forhandling, alt under lige Straf baade for den, der kiober, og den, der sælger, som ved 2den Art. befindes anført.

Kort-Forhandleren er i sær og paalagt at have Indseende med at ingen Kort her i Byen eller dens District sælges eller kiobes af andre end af hannem selv, saa og at ingen bruger enten aldeles ustemplede eller fremmede stemplede Kort, og om han anderledes skal befinde, da saadant at anmelde for Politie-Mesteren, som Sagen til Strafs Undgielbelse for de Skuldige paataler, saavel hvad de fremmede stemplede Kort betraffer, som hvad de aldeles ustemplede maatte angaae, da det forstaaer sig selv, at hvad Kort-Forhandleren saaledes bevislig angiver, deraf nyder han og som Angiver den halve Part. Og er ellers Ørigigheden befaleet herover at have nøie Opsyn; thi vilde enhver sig for Stæde tage vare.
Densse Raadhuue den 22 Martii 1774.

Borgemeester og Raad

(sammesteds.)

ansatte, som bestod af vægterkorpset og de to stødderfogeder (se side 250). I øvrigt var hans opsynsområde omfattende. Blandt hans arbejdsopgaver var således kontrol med følgende forhold:

1. at helligdagslovgivningen blev overholdt,
2. at »ingen horehuse holdtes«,
3. at værtshusene lukkede klokken 10 om aftenen,
4. at fremmede personer, der opholdt sig i byen, blev registreret og deres færden overvåget,
5. at gaderne blev holdt rene,
6. at handel på gader og torve foregik i overensstemmelse med loven, og
7. at betlere blev pågrebet.

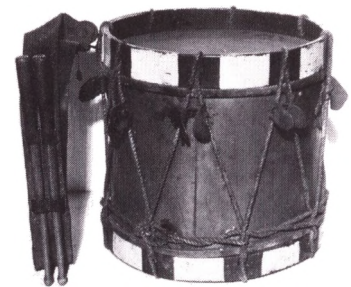
Byfogeden fik i århundredets sidste halvdel en fast løn på 54 rigsdaler om året, men hans samlede indkomst var langt højere, da han ofte samtidig havde andre embeder og fik en række afgifter fra de hverv, han deltog i. Den samlede årsindtægt har derfor normalt været på 400-500 rigsdaler, og det placerede fogeden på et indtægtsniveau, der svarer til de større købmænds.

Hans hjælper var langt dårligere aflønnet med en årsindkomst på under 100 rigsdaler.

Vægterkorpset bestod af 13 personer, nemlig en vagtmester, to tårnvægttere, der holdt udvig fra domkirkens tårn (se side 240), og i århundredets begyndelse 10 gadevægttere, der havde hver sit distrikt af byen under sig. Senere deltes byen ind i ni distrikter, og den tiende vægter befandt sig da i vagtstuen i rådhuset, så man altid vidste, hvor

Handel med spillekort var underlagt skrappe begrænsninger, fremgår det af denne plakat fra 1774, og overtrædelse af bestemmelserne kunne føre til store bøder. Angiveri var åbenbart ikke ukendt i datiden, og angiveren kunne endda regne med andel i den bøde, synderen skulle betale! (V. Sylvest Frederiksen fot., Landsarkivet for Fyn).

Odense bys brandtromme. Af messing. På den ene side af trommen ses Frederik Vs kronede navnetræk mellem to Odenseljiljer. (Møntergården fot.).

man kunne finde en repræsentant for ordensmagten. Gadevægterne kunne tilkaldes, hvis der opstod gadeuorden, eller hvis der af anden årsag var brug for assistance til at opretholde lov og orden, og derudover var deres væsentligste forpligtelse at patruljere i hver sit distrikt om natten mellem klokken 9 aften og 4 morgen – om sommeren dog kun mellem 10 og 3 – efter fast udarbejdede planer. De enkelte distrikter var relativt små – et af dem udgjordes f.eks. af Overgade fra gadens begyndelse ved krydset med Nørregade indtil Mellemstræde (nu Claus Bergs Gade) samt af dette stræde, Overstræde og Sortebrødre Torv. Vægteren havde således gode muligheder for at føre en tæt kontrol med, hvad der foregik i distriktet, og om natten holde øje med ild og andre ubehagelige gæster. For at få en kontrol med, at vægterne gik deres runder, skulle de råbe nattens timer i gaderne, hvor de kom frem.

Vægternes myndighed blev understreget af deres uniform, der fornyedes hvert tredje år. Den var grå med blå opslag, og desuden havde de en tinplade på venstre side af brystet med kongens monogram. Som våben bar de en morgenstjerne. Deres effektivitet har dog næppe levet helt op til det ydre skin. Morgenstjernerne omtales i 1744 som gamle og forslidte, og i 1764 siges det, »at de er snart af ingen nytte, i fald vægterne skulle væрге sig med samme«. Heller ikke vægterne selv var af bedste beskaffenhed. Det var ofte udtjente hvervede soldater. I 1787 havde de en gennemsnitsalder på 57 år – to var endog 70 år gamle. I 1746 omtales en af dem da også som gammel, aldrende og noget svag, og der er i århundredets løb adskillige eksempler på, at anholdte personer sled sig løs fra vægterne og undslap.

Vægterne fik en årlig løn på 26 rigsdaler. Den blev i 1762 sat op til godt 30 rigsdaler, fordi vægterne fremtidig også skulle tænde og slukke gadelygterne (se side 248). Med denne lave indtægt var det nødvendigt for dem også at påtage sig noget arbejde i dagtimerne. Vi møder f.eks. vægtere blandt de daglejere, som rendemesteren brugte til at grave vandrør op, når der skulle foretages reparationer.

Retsplejen

Den vigtigste førsteinstans i retsplejen var *bytinget*, hvor byfogeden var dommer for sager, der vedrørte byens indbyggere. Bytinget holdtes hver mandag på rådhuset og behandlede da civilretlige sager, dvs. retssager mellem privatpersoner om f.eks. formueforhold. Møderne begyndte klokken 8 om morgenen om sommeren og klokken 9 om

vinteren, og blev man ikke færdig i dagens løb, kunne der undtagelsesvis også holdes ting om tirsdagen. Til stede var ud over byfogeden også en byskriver og syv eller otte tingmænd, der var udtaget blandt byens borgere. Sager blev rejst ved, at den part, der følte sig forurettet, indleverede en stævning mod modparten til byfogeden, der så lod den forkynde for den indstævnte ved, at han blev opsøgt af to af byfogedens folk, der derfor kaldtes stævningsmænd. En del af de ansattes løn bestod i gebyrer fra dem, der rejste sagerne, så de samlede procesomkostninger løb i de fleste tilfælde op på over 10 rigsdaler. Det betød i praksis, at retssagerne især blev rejst af den mere velhavende del af befolkningen, og hovedparten af de søgsmål, der kom frem på de ordinære tingdage, blev rejst af kreditorer, der søgte dom for at få skyldige beløb inddrevet.

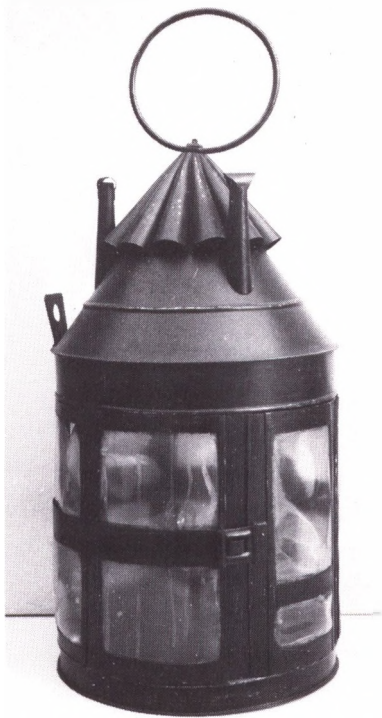
Det årlige antal civilretlige sager svingede mellem 100 og 200.

Strafferetlige sager blev også behandlet ved bytinget, men næsten aldrig på de ordinære tingdage. I stedet afholdtes efter behov en særlig »politiret«, hvor byfogeden også var dommer indtil 1757 (se side 290). Desuden medvirkede byskriveren og to borgere. Sagerne kunne rejses af byfogedens eget personale, f.eks. vægterne, for overtrædelse af lov og orden, eller af private, der var blevet forulempet. De sidstnævnte kunne imidlertid risikere selv at måtte afholde alle udgifter til varetægtsfængsling og processen, og det kan have afholdt mange fra at rejse sag. For at sikre sig mod, at for mange lovovertrædelser forblev upåtalet, blev det derfor i 1739 pålagt alle øvrighedspersoner at påse, at forbrydelser blev opklaret og de skyldige domfældt. Der blev desuden udpeget en særlig embedsmand i hvert stift, kaldet landfiskalen, der skulle underrette øvrigheden om lovovertrædelser og foretage efterforskning i sagerne.

Vidner kunne undertiden indkaldes af byfogeden, men kunne også blive fremstillet af parterne i sagen. Det årlige antal politiretssager svingede i århundredets løb mellem 10 og 20. Typiske sagsområder var værtshusspektakler, småtyverier, hæleri og overtrædelse af helligdagslovgivningen.

Byfogeden havde desuden en række andre hverv end de hidtil omtalte. Han deltog i skifteforvaltningen, tinglyste skøder og pantebreve, ledede auktioner og var notar, dvs. han skrev og bevidnede retsgyldige dokumenter, f.eks. testamenter og oversættelser af handelspapirer.

Byfogedens geografiske embedsområde (jurisdiktion) var begrænset til selve byen. Det omkringliggende land, og det vil sige dele af selv centralt beliggende gader (se side 22) i det nuværende Odense, hørte

Odense bys brandlygte, som tårnvægteren i Sct. Knuds kirke skulle svinge med til den side, hvor der var brand. (Møntergården fot.).

under tre herredsretter eller under Ravnebjerg birk, der eksisterede 1719-69 og behandlede sager på ryttergodsets område. Ved disse retsinstanser dømte herredsfogeder og birkefogeder, undertiden også kaldet herredsdommere og birkedommere.

De personer, der beklædte stillingerne som fogeder i underretterne i begyndelsen af 1700-tallet var hovedsagelig folk, der havde tjent sig frem fra lavere administrative embeder uden at have en teoretisk juridisk uddannelse. De skulle ifølge Danske Lov 1-5-1 »være vederhæftige og uberygtede og skikke hvermand lov og ret«, men i praksis var deres kunnen næppe tilstrækkelig til at leve op til dette, og underretterne stod derfor i et lavt omdømme i befolkningen.

Forholdene bedredes imidlertid i århundredets løb. I 1736 indførtes det juridiske studium ved Københavns Universitet, hvor der kunne aflægges to former for eksamen, dels den fulde uddannelse, cand.jur., der svarer til nutidens uddannelse, dels en kortere, exam.jur. (også kaldet dansk jurist), der gav et mindre indgående kendskab til lov og domspraksis. Den første byfoged i Odense med en juridisk uddannelse var den tidligere nævnte Lauritz Martin Bendz, der blev exam.jur. i 1773 og tiltrådte byfogedembedet i 1779. Han synes at have udført et dygtigt arbejde i byen både som administrator og som dommer og har utvivlsomt været med til at højne underrettens anseelse. Også i omegnens herreds- og birkeretter var det ved periodens slutning uddannede jurister, der beklædte dommerembederne, nogle endda med den fulde cand.jur.-uddannelse.

På rådhuset holdt også en anden domstol sine møder. Det var den såkaldte *rådstueret*, hvor magistraten dømte. Der blev holdt rettergang hver onsdag formiddag klokken 10. Ifølge Danske Lovs 1-6-9 skulle rådstueretten virke som appelinstans for bytinget. Det hedder nemlig i denne artikel: »Herreds- og birkedomme indstævnes til landsting; i lige måde de bytingsdomme, hvor borgmester og råd ikke har landstingsret; thi hvor de har landstingsret, der indstævnes byfogedens domme for borgmester og råd, efter hver bys privilegium«. Denne sidstnævnte rettighed havde rådstuen i Odense allerede før Danske Lovs udstedelse. Desuden fik rådstueretten i løbet af 1700-tallet tillagt domsmyndighed i konsumtionssager og i brandretssager.

Ved en forordning fra 1741 og et reskript fra 1742 blev magistraten desuden involveret i de strafferetlige sager. I begyndelsen synes det dog kun at have fået ringe indflydelse på praksis i Odense, men i 1757 kom det til en strid om forholdene, som stiftamtmanden afgjorde der-

Stats- og andre Nyheder.

Odense. For nogen Tid siden blev her i Byen begaaet et Tyverie af 4 a 500 Rdlr., en Person, som strax derpaa reis-
te bort, havde man mistænkt; dog var samme Person saa
høflig og kom igien for at tilstaae sit Tyverie, han blev der-
paa hæftet, og venter paa sin fortiente Straf.

Omtale i Odense Adresse-Contoirs
Efterretninger for den 29. maj 1772 af en
tyverisag fra Odense. Se om sagen side
297f. (V. Sylvest Frederiksen fot., Odense
Centralbibliothek, Lokalhistorisk Afdeling).

hen, at magistraten fremtidig kunne dømme som første instans i poli-
tiretssager. Denne fortolkning blev konfirmeret i et kongeligt reskript
fra 1760, hvorefter magistraten skulle dømme i alle forefaldende poli-
tisager, men forundersøgelserne foregik dog stadig under ledelse af
byfogeden.

Antallet af appelsager i rådstueretten var meget ringe igennem
hele århundredet, normalt under 10 om året. Der synes heller ikke at
have været noget at vinde ved en appel. En gennemgang af en stik-
prøve af rådstuerettens appelsager viser i alle tilfælde, at bytingets
dom blev stadfæstet eller kun underkastet ubetydelige ændringer.

Magistraten deltog desuden sammen med byfogeden i skifteforvalt-
ningen.

De ovennævnte domstole i byen kunne ikke dømme i sager, hvor
der kun var impliceret militære og gejstlige personer. For disse grup-
per fandtes specielle domstole.

Som det fremgår af den ovenfor citerede artikel fra Danske Lov,
fandtes der også en anden appelinstant, nemlig landstinget, eller i
vort tilfælde specielt *det fynske landsting*. Det behandlede sager, der
blev appelleret fra de øvrige fynske underretter og sager fra Odenses
byting, hvor der var involveret ikke-odenseanere i sagen.

Ved århundredskiftet havde det fortsat hjemme i Gråbrødre hospi-
tal, men i 1704 ansøgte landsdommerne om at få mere velegnede lo-
kaler, da salen i hospitalet »var et fugtigt, gammelt og forfalden øde
sted, hvor der hverken for rettens betjente eller for parterne knap er
den belejlighed som ved en underret«. Der blev givet kongelig tilladel-
se til at foranstalte en indsamling til at finansiere en ny bygning, og
dertil købte man en grund bag rådhuset på hjørnet af Flakhaven og
strædet hen til Torvet – omtrent hvor det nuværende rådhus' sydfløj
ligger. Den eksisterende gård på grunden – adelens tidligere forsam-
lingshus – blev nedrevet, og der blev i 1705-06 opført en ny ejendom
på 28 fag eller ca. 33 meter i længden efter tegning af den kongelige

Dette sandstensrelief af Frederik IV er fra 1706 og har siddet på det forlængst nedrevne landstingshus, der netop da var blevet opført. Det er udført af stenhuggeren Andreas Gerken. Højde 110 cm. (Møntergården fot.)

bygmester Johan Conrad Ernst. Bygningen kostede 3.461 rigsdaler, som blev betalt af indsamlingen og de følgende års retsgebyrer og bøder.

Her mødtes landstinget normalt en gang om måneden, og ud over behandlingen af appelsagerne, hvis årlige antal var mellem 10 og 30, foretoges tinglysning af pantebreve og skøder fra de fynske landsogne og kundgørelsen af nye love og forskrifter.

Hovedparten af retssagerne vedrørte formueretlige spørgsmål med øens købmænd og godsejere som parter. De strafferetlige sager var begrænset til et par stykker om året, men til gengæld var det de groveste forbrydelser på øen, der appelleredes, især røverier, mord og voldtægtssager.

Ved retssagerne medvirkede de to landsdommere og de eventuelle vicelandsdommere, som fandtes gennem det meste af århundredet. Dommerne rekrutteredes fortrinsvis blandt fynske adelige godsejere, hyppigt sådanne som havde nogen erfaring fra centraladministrationen. De nød gennemgående stor anseelse, og deres kendelser blev betragtet som mere kvalificerede end fogedernes. Den første landsdommer med en juridisk uddannelse var Laurentius Lindegaard til Juulskov, der blev cand.jur. i 1752 og landsdommer i 1769. Ved periodens afslutning havde alle landsdommere en juridisk uddannelse.

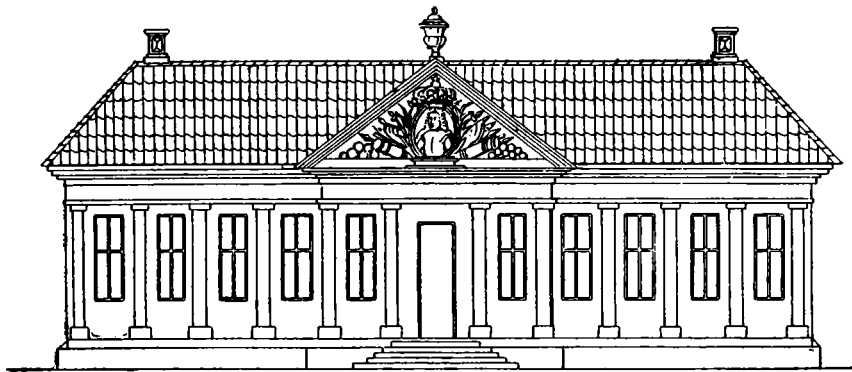
Da der kun holdtes ting en gang om måneden, var hvervet et deltidjob for dommerne og lønnen blot på 50-100 rigsdaler om året. Mens de dommere, der fungerede tidligt i århundredet, i øvrigt helligede sig deres herregårdsdrift, forbandt flere af dommerne sidst i perioden embedet med deltagelse i magistrats- eller underretsarbejde, og ikke alle havde jordegods ved siden af.

Den daglige administrator af landstingets forretninger var en landstingshører. Efter 1767 var det exam.jur. Rasmus Rasmussen, der efter de bevarede protokoller og ekstrakter af domshandlingerne at dømme havde et særdeles godt greb om sagerne og sørgede for, at landstingets kendelser og andre handlinger blev publiceret, og at formaliteterne i kontakten til andre offentlige instanser var i orden.

Ved sagsbehandlingen ved de nævnte domstole kunne parterne selv føre sagen, og mange gjorde det, men man kunne også benytte sig af en advokat – i samtiden kaldet en prokurator.

Der fandtes gennem hele århundredet fem eller seks prokuratorer i Odense med kongelig bevilling og et ukendt antal uden bevilling.

I begyndelsen af århundredet var prokuratorerne uden nogen teoretisk uddannelse, og flere synes at have klaret sig mere med velta-

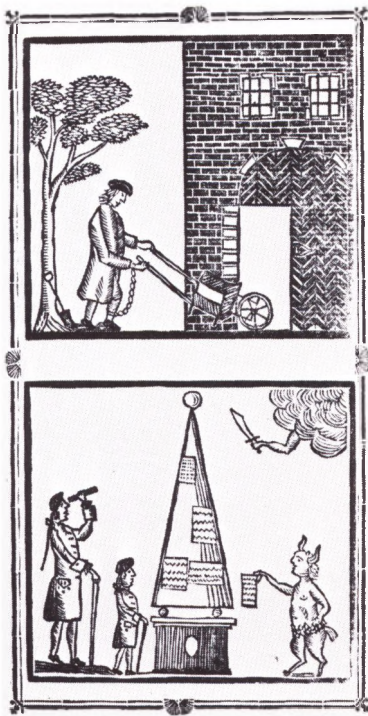
Tegning af den 1705-06 opførte landstingsbygningens facade. (Efter tredje bind af Fra Fyens Fortid).

lenhed end ved kendskab til loven. Der var hyppige klager over, at de trak sagerne ud i det uendelige ved at forlange opsættelser, og at deres opførsel i retten var upassende. En af Odenses mest benyttede prokuratorer i denne periode, Preben Langsted, blev i marts 1737 ved Højesteret frakendt sin bevilling »for sin vrang og uretvide rettergang«, men fik den dog tilbage igen i 1740.

Straks efter indførelsen af det juridiske studium ved Københavns Universitet i 1736 dukkede der imidlertid personer op i de odenseanske retter med den lille juristeksamen. Den første var Wolrath Holm, der blev exam.jur. endnu i 1736 og samme år fik prokuratorbevilling. Han blev også stiftets første landfiskal (se side 289) og kom til at spille en betydelig rolle i byen. Vi har tidligere mødt ham som medejer af sæbesyderiet og som borgmester, og ligesom Peter Eilschou avancerede han til at blive godsejer, da han på ryttergodsauktionen i 1764 købte en del af den kongelige jord omkring Odense og på det nyetablerede herregården Åløkkegård nord for byen.

Også de fleste andre af de nytilkomne jurister synes at have været dygtige folk, der højnede standarden ved domstolene, og flere opnåede at blive birkedommere rundt omkring på Fyn, et embede, de i øvrigt kunne beklæde, samtidig med at de fortsat procederede ved andre fynske underretter og ved landstinget. Også andre embeder stod åbne for de odenseanske prokuratorer. Længst bort kom Poul Pauli, der efter at have fået sin bevilling i 1755 slog sig ned i Odense og blev gift med en datter af klokkeren ved Frue kirke. Han fik i 1759 embede på Sct. Thomas i Dansk Vestindien, men som så mange andre europæere, der kom til Vestindien, bukkede ægteparret hurtigt under for tropesygdomme. Konen døde allerede i 1761 og Pauli selv i 1763.

De fynske prokuratorer blev gentagne gange i århundredets løb beskyldt for »deres store gerrighed«, og det var utvivlsomt en bekoste-

*En fange har fået sin straf (øverst).
Billedfremstillinger fra bogtrykker Peter
von Westens prøvebog 1779. (Det kgl.
Bibliotek).*

lig affære at anvende en prokurator i retten, så det var fortrinsvis ved større retssager, f.eks. for købmændene, at man betjente sig af deres kunnen, men de fik dog i løbet af århundredet også pligt til at medvirke som forsvarere i politisager. At prokuratorerne fik noget ud af deres virksomhed, kan vi se ved indkomst- og formueskatten i 1789. Da betalte byens seks prokuratorer, hvoraf tre tillige var birkedommere, mellem 10 og 80 rigsdaler i skat. Det placerede dem blandt de store skatteydere i byen (se side 82) og er et vidnesbyrd om, at standen havde fået en langt højere status ved periodens slutning end i begyndelsen af århundredet.

Strafferammer

Ved idømmelsen af straf skulle dommerne følge Danske Lovs 6. bog og de tilføjelser, den fik i løbet af århundredet.

Loven foreskrev et stort antal forskellige straffe. Dødsstraf skulle anvendes ved drab, majestætsforbrydelser og efter senere skærperler også ved tyveri af heste og kvæg på marken og ved natligt indbrudstyveri. Dødsstraffene kunne forsynes med forskellige former for tillæg, bl.a. pinsler forud for eksekutionen.

Straffelovgivningen indeholdt også andre former for fysisk vold mod den dømte. Mod visse former for tyveri og mod prostituerede blev således foreskrevet kagstrygning, dvs. offentlig piskning af den dømte, der blev bundet til en pæl – byens kag – og fik 27 slag med ni forskellige ris.

Man kunne også på anden måde forsøge at udstille en dømt til offentlig skræk og advarsel, f.eks. ved at lade ham eller hende gå rundt i byen iført den såkaldte spanske kappe, en tønde uden låg og bund.

Frihedsstraffe var forholdsvis lidt brugt i Danske Lov, fordi man i århundredets begyndelse ikke havde et fængselsvæsen af tilstrækkelig kapacitet og veg tilbage for at afholde udgifterne dertil. Greb man endelig til indespærring, var det normale »arbejde i jern« – der blev smedet et jernbånd om livet på fangen – på Bremerholm i København eller i en kongelig fæstning. På Fyn anvendtes ofte overførsel til Nyborg. Denne straf kunne være på livstid, på ubestemt tid eller et bestemt åremål. Kortere fængselsophold kunne dog afsones i byernes rådhusarrester. Arbejdet på Bremerholm brugtes bl.a. som straf for dømte, der var blevet benådet for dødsstraf, for visse former for tyveri og legemsbeskadigelse og som forvandlingsstraf for bøder, som den dømte ikke kunne betale.

I århundredets løb ændredes indstillingen til at ville afholde fængselsudgifter noget. Vi har tidligere set, hvorledes man i 1752 fik etableret tugthuset i Odense, og da det blev taget i brug, gav det nogle nye straffemuligheder, som – hvor forfærdelige forholdene i tugthuset end kan synes for et moderne menneske – betød en betydelig humanisering af straffesystemet. Blandt tugthusfangerne var der således en del kvinder, der havde ombragt deres børn født uden for ægteskab. Straffeloven foreskrev for dem dødsstraf, men de blev nu benådet mod at blive overført til tugthuset, og selv om benådningen forudsatte livsvarigt ophold, slap de ofte ud på et senere tidspunkt eller flygtede. Også en del personer, som før 1752 ville være blevet kagstrøget, fik nu i stedet en tugthusdom på fra et til tre år.

Endelig anvendtes bødestraf f.eks. ved injuriersager, visse former for vold og hærværk og for deltagelse i slagsmål.

Set med moderne øjne var dette straffesystem meget rått og barbarisk. Det havde alene til hensigt at virke afskrækkende for at værne samfundet mod lovovertrædelser.

Når vi skal bedømme, hvorledes det har været følt i samtiden, er det imidlertid nødvendigt at se på, hvordan lovens ord blev brugt i praksis, og hvor ofte det var nødvendigt at tage de hårde straffe i brug.

Domspraksis

Det samlede antal kriminelle sager, der blev behandlet ved første instans i Odense i 1700-tallet, var, som det vil være fremgået af det foregående, meget lavt, sjældent over 20 om året. Dertil må dog lægges, at der formodentlig har været en del sager ved den militære domstol, da de hvervede soldater synes at have været et af byens uroelementer.

Dette tyder på en lav kriminalitet i byen eller i hvert fald, at det er et ringe antal sager, der er nået frem til domstolene. Dertil kommer, at næsten alle sagerne drejede sig om forholdsvis milde forbrydelser, typisk småtyverier og mindre voldsforbrydelser, hyppigt udsprunget af gadeuorden og familieskænderier.

Det kan vi få et indtryk af ved at se på et par eksempler fra hverdagen i retssalen på rådhuset (se i øvrigt også de tidligere omtalte sager på side 124 og side 261).

Den 4. december 1770 rejste byfogeden sag mod en otte års dreng Niels Jespersen for tyveri af et par sølvsporer fra en korporal. Korporalen havde lagt dem i et åbent vindue i en krostue, mens han fik sig

Den spanske kappe anvendtes også i Odense. Dette eksemplar er fremstillet af egetræ. Højden er 83 cm. Den er uafgivet af kommunalbestyrelsen i Odense 1861. (Møntergården fot.).

en forfriskning. Drengen, der var blevet anmeldt, da han forsøgte at sælge sporerne til en anden militærperson, påstod, at han havde fundet dem på gaden, og benægtede under forhøret hårdnakket, at han skulle have stjålet dem. Han mødte i retten med sin ugifte mor, Karen Nielsdatter, der måtte indrømme, at drengen ikke havde gået i skole, men havde »bortdrevet tiden i betleri og deslige utilladelige ting«. Retten fandt på den baggrund efter en ganske kort proces at måtte sætte drengen ind i tugthuset, »indtil han kan fortjene brødet på lovlig måde«, og vi finder ham indskrevet i tugthusets fangeprotokol samme dag, som dommen faldt.

Den 28. november 1760 rejste vægterne sag mod en halv snes mennesker, som de havde overrasket i et værtshus i Nørregade den foregående søndag aften kort før midnat, hvor de »befandtes i drik og sværm«. Det var en klar overtrædelse af helligdagslovgivningen, og sagen var særdeles pinlig, fordi der blandt gæsterne havde været rådstuetjeneren og en af byens vægttere. Under forhøret kom det frem gennem vidneudsagn, at gæsterne havde tvunget kælderpigens til at servere for sig, havde nægtet at følge vægternes påbud om at forlade stedet og i det hele taget havde optrådt meget opsætsigt. Dommen i denne sag lød på, at alle de tiltalte skulle betale en bøde på 1½ rigsdaler, der var taksten for helligbrøde, men da overtrædelsen blev anset for at være særligt graverende for de to embedsmænd, måtte rådstuetjeneren desuden afsone et døgn på vand og brød og vægteren gå rundt i byen i en time i den spanske kappe.

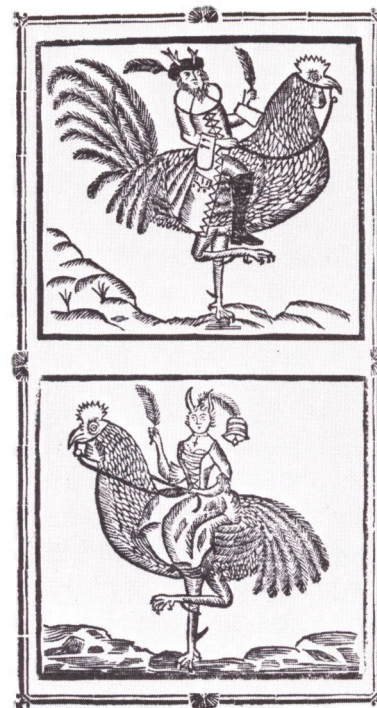
Den 7. april 1750 indledtes ved politiretten en sag, der begyndte som et privat søgsmål, men endte med offentlig tiltale. Sagsøgeren var en elev på gymnasiet, Andreas Rhoed, der klagede over, at han var blevet overfaldet på gaden af to skræddersvende med »skældsord, hug og slag«. Resultatet var blandt andet et sår i hovedet. Der blev indkaldt et større antal vidner, da det viste sig, at parterne også tidligere havde været i strid med hinanden, og efter et par retsdages forhandlinger endte sagen med forlig, hvor den ene skræddersvend gav en undskyldning for at have grebet til voldelige midler. Imidlertid havde Rhoed på overfaldsaftenen tilkaldt vægterne, der havde anholdt den af skræddersvendene, der havde ramt Rhoed med sin stok, og under transporten af den arresterede til arresten havde der samlet sig en del håndværkersvende, der spærrede vejen, og en af dem spændte til sidst ben for en vægter, så han mistede sit tag i arrestanten, der skyndsomst forsvandt. Sagen ændrede derfor karakter og endte med domme for forstyrrelse af den offentlige orden. Den undvegne arrestant, der var

mødt op i retten, fik en bøde på 1½ rigsdaler og måtte betale godt 5 rigsdaler i sagsomkostninger. Hans befrier, der havde spændt ben for vægteren, måtte betale ½ rigsdaler til den kommunale fattigkasse.

De tre ovennævnte retssager behandler alle ret trivielle lovovertrædelser, og det ses da også, at straffene i hvert fald i de to sidste er beskedne. Hovedparten af politiretssagerne var af denne karakter og tyder således på, at grovere kriminalitet næsten ikke fandtes i byen i perioden. I et forsøg på at finde frem til de få grove forbrydelser, der var, er foretaget en systematisk gennemgang af alt domsmateriale i samtlige instanser – inklusive Højesteret – som vedrørte Odense i årene 1770-84. Den alvorligste straf, der blev idømt i denne periode, var i en tyverisag.

Sagen begyndte i politiretten den 1. juni 1772, hvor der blev anlagt en offentlig sag mod en forhenværende dragon Hans Olsen Busch, der var født i Ullensaker præstegæld i Norge og var kommet til Danmark i 1760, hvor han havde ladet sig hverve. Efter at have tjent som soldat blev han tjener hos regimentskvartermester Peder Brinch i Odense, og mens han var i dennes tjeneste, så han sit snit til at få lavet en ekstra nøgle til regimentskvartermesterens pengekasse. I den kommende tid hentede han med mellemrum småbeløb i kassen, tilsyneladende uden at nogen fattede mistanke til ham. Efter at have forladt tjenesten besluttede han sig til at foretage et større kup og brød ind i huset og fjernede 340 rigsdaler fra pengekassen, hvorved det samlede udbytte nåede op på ca. 1.000 rigsdaler. Denne meget store sum brugte han delvis til udlån til forskellige odenseanere, men han var også »ødsel i klædedragt og levemåde«, og han hengav sig til »spil og drik«. Når man alligevel først efter det store kup fattede mistanke til ham, skyldtes det, at han havde berettet om, at han havde modtaget en stor arv fra Norge. I maj 1772 – kort efter indbruddet – følte han imidlertid jorden brænde under sig, og den 20. maj sent på aftenen sneg han sig ud af byen for at slippe ud af landet via Ærø og Kiel. Myndighederne fik imidlertid nys om flugten, satte efter ham og fandt ham i kroen i Ringe, hvor han efter en hidsig jagt ud over markerne blev indhentet og bragt til arresten i Odense.

Ved retssagen virkede en birkedommer som anklager og en sagfører som forsvarer. Busch indrømmede straks alt, og forsvareren kunne derfor vanskeligt bestride skyldsspørgsmålet, men måtte indskrænke sig til at pege på nogle formildende omstændigheder fra sit tidligere liv, blandt andet at han havde været »en ærekær og tapper soldat«. Dommen faldt den 22. juni 1772 efter en grundig belysning i

Latterliggjorte personer, fremstillet i bogtrykker Peter von Westens prøvebog fra 1779. (Det kgl. Bibliotek).

retssalen og lød på kagstrygning og arbejde i jern på livstid i Nyborg fæstning. Desuden skulle han erstatte regimentskvartermesteren det stjålne med sine ejendele, mens sagsomkostningerne skulle udredes af det offentlige. Dommen fulgte anklagerens krav bortset fra, at denne også havde ønsket, at Busch blev brændemærket med tyvemærke i panden. Forsvarerens påstand gik på en tugthusstraf.

Sagen blev appelleret til rådstueretten, der den 1. juli fulgte bytinget. Kagstrygningen blev foretaget den 9. juli, og Busch blev straks efter overført til Nyborg.

Drab synes at have været relativt sjældne i Odense i 1700-tallet. I det materiale, der er gennemgået, er der oplysninger om syv drab. De første var i 1704 og 1710, hvor skifteprotokollen omtaler to »ihjelstukne« personer. Det næste i 1739, da en skomagerson i Nørregade dræbte sin otte-årige halvbroder med en hammer i forældrenes hus. I 1742 blev en mand, der boede lidt uden for byen, dræbt på marken af en rytter. I 1757 dræbte en af Hübners arbejdere sin kone. I 1761 dræbte en tjenestepige et lille barn i Holsedore med en kniv, og endelig meddeler Garnisons kirkebog den 16. maj 1789, at »Friderich Warliche, dragon ved kammerherre Adellers eskadron, skar struben over på en grusom måde på sin syv år gamle søn og gav sig derpå straks selv an«.

Der blev i disse tilfælde idømt dødsstraf, men flere af de dømte blev benådet til fængsels- eller tugthusstraf.

Straffuldbyrdelse

Hvis dommen gik ud på betaling af en bøde, skulle den normalt indbetales til byfogeden og indgik i den kongelige kasse.

Var der tale om frihedsberøvelse, der skulle afsones i Nyborg eller København, skete overførslen til vogns eller med skib under eskorte af byfogedens folk.

Hvis indespærringen skulle ske i Odense, kunne det enten ske i tugthuset, som det er nærmere omtalt tidligere, eller i arresten i rådhuset. Den sidstnævnte, der også brugtes til varetægtsfængsling af mistænkte både fra Odense og fra omegnen, bestod af 10 celler, hvoraf otte blev brugt til kriminelle fanger og en til civile fanger, især i forbindelse med søgsmål for manglende betaling af gæld, hvor man ville forhindre, at de pågældende forsvandt fra byen. Den sidste celle var til midlertidig indespærring af betlere. Cellerne var på omkring 10 kvadratmeter og 2½ meter i højden og forsynet med et lille vindue med

Undvigt

Natten imellem den 14de og 15de December har den udi Raadhuset for Eyverie arresterede Niels Hansen Dagleier fundet Leilighed at undvige; han er af Statur, tyk og underkøstsig, et stort Hoved med sort bukket Haar og rødt Skæg, samt meget braknæset; Ved Undvigelsen har han medtaget en blaae Badmels Kiortel, en guul Skindvest, blaae Strømper, og Skoe, samt en gl. Hat. Han var paalaagt Jern fra Haand til Fod. Alle og enhver, som denne Tyv maatte forekomme, ville lade ham paagribe og derefter tilmelde mig samme, da Vedkommende derfor skal erholde en Douceur foruden Omkostningen.

Odense den 15de December 1787.

P. M. Bendz.

*Byfoged Bendz' efterlysning i
adressekontorets avis – forløberen for
Fyens Stiftstidende – for den 18.
december 1787. (V. Sylvest Frederiksen
fol., Landsarkivet for Fyn).*

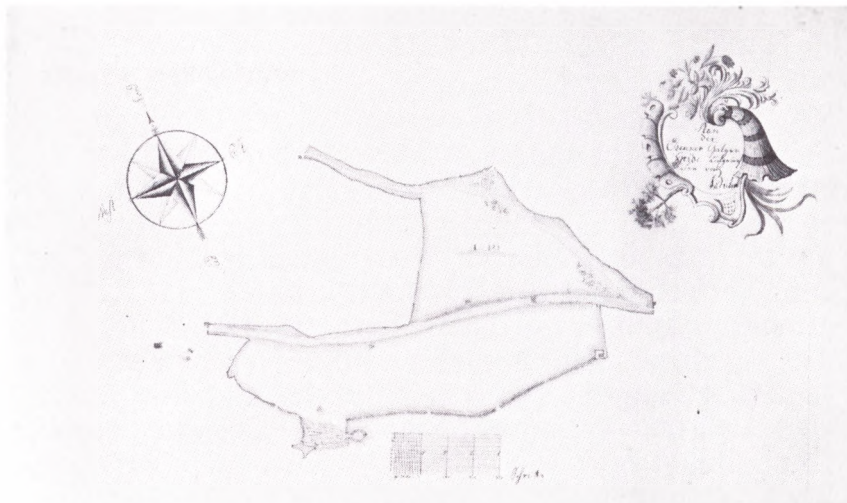
jernstænger for, eller de fik lys ind gennem et vindue i døren bortset fra to, hvor der ikke var nogen lysindsførsel. De var beregnet for grove forbrydere. I hver celle fandtes en seng med et uldent tæppe og en lærredsmadras stoppet med hø. Kosten bestod af 1½ pund rugbrød og en liter vand daglig. Som vagt fandtes en arrestforvalter (fangefoged), der havde bolig i rådhuset ved siden af arresten, og når der var mange eller særligt farlige personer i cellerne, udkommanderedes nogle af borgerne til at holde vagt.

Vagtberedskabet var dog ikke særligt effektivt. Århundredet har mange eksempler på fanger, der undveg. De brød ud gennem vinduer og døre eller bestak fangefogeden.

Til at fuldbyrde korporlige straffe havde byen en skarpretter, der fungerede for det meste af det nordlige Fyn. Piskning fandt sted på Fisketorvet, hvor byens kag stod, mens henrettelser skete enten på Torvet eller på Heden vest for byen.

Med den ringe kriminalitet i byen kunne man forvente, at der kun var lidt at gøre for skarpretteren, men da hans samlede område var betydeligt, blev det alligevel til adskillige afstraffelser hvert år. Nogle af disse kom også tæt ind på livet af Odenseborgerne, selv om de vedrørte udenbys personer. De to mest omtalte henrettelser foregik i 1732 og 1782. I 1731 blev præsten i Kerteminde myrdet. Gerningsmændene var hans langt yngre kone og hendes tidligere forlovede, der havde forsøgt at camouflere mordet som et ulykkestilfælde. De blev året efter henrettet i Odense, den ene på Torvet, den anden på

Plan over området ved Odense galge, tegnet af Fr. Bülow ca. 1780. Galgen synes at have været placeret omtrent der, hvor Kanslergade i dag munder ud i Grønløkkevej. (V. Sylvest Frederiksen fot., Møntergården).

Heden vest for byen. I 1782 var de henrettede to medlemmer af en større tyvebande, der havde huseret i længere tid på Nordøstfyn i 1770'erne. Da nettet strammedes om banden, stolede medlemmerne ikke på hinanden, og to af tyvene besluttede sig da for at ombringe et tredje medlem, som de mente ikke ville være i stand til at holde tæt under et forhør. Dette medlem blev derfor budt på æbleskiver, hvor der var kommet rottekrudt i dejen. Det overlevede han ikke. Banden blev fanget i 1779 og indsat i arresten i Odense. Da tyvene boede i flere forskellige retskredse, blev de dømt i første instans af en kommission bestående af to birkedommere, og dommen, der bestod af dødsdomme for de to, der havde forgivet deres kammerat, og af legemsstraffe og langvarige fængselsstraffe for de øvrige, blev stadfæstet af Højesteret i oktober 1781. Henrettelserne – med sværd – fandt sted på Torvet i Odense den 10. januar 1782.

17. Anden offentlig virksomhed

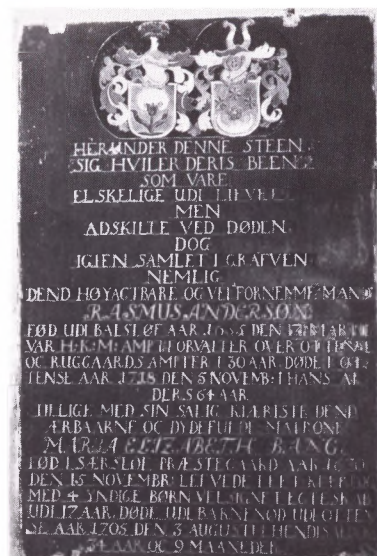
Den administrative virksomhed i Odense var ikke indskrænket til de områder, der er omtalt ovenfor. I byen virkede også en række andre kongelige embedsmænd med direkte forbindelse til regeringskollegierne og kongen i København.

Den vigtigste institution var amtmansembedet. Den amtmænd, der boede i Odense, havde under sig de daværende Odense og Rugårds amter, dvs. det meste af Nordfyn. Hans arbejdsopgaver dækkede et meget bredt tilsynsomsråde over de dele af landsognene, der ikke hørte under grevers og baroners godser. Han var skifteforvalter for selvejere på landet, virkede som en art politimester for dele af landdistrikterne og havde mange beføjelser vedrørende landdistrikternes brandvæsen, sundhedsvæsen og vejevæsen.

Amtmanden i Odense var gennem hele århundredet tillige stiftamtmand for Fyns stift. I den egenskab førte han tillige tilsyn med alle stiftets købstæder, og det var i den egenskab, at Odense bys embedsmænd og borgere hyppigst kom i kontakt med ham, således som det er vist ved en række eksempler i det foregående.

Endelig udgjorde stiftamtmanden sammen med biskoppen stiftsøvrigheden. Denne institutions virksomhed er nærmere beskrevet i et andet bind af byhistorien, hvor også periodens (stift)amtmand er nævnt.

Det var således et meget stort sagsomsråde, en stiftamtmand skulle være inde i, og selv om han havde administrative hjælpere, der kunne klare en del af det daglige arbejde, kunne det være besværligt at følge med i alt, ikke mindst da mange af amtmændene tillige havde godser på Fyn, som de skulle bestyre. I 1710 klagede den daværende stiftamtmand sig derfor også over de »kongelige befalingers og forordningers mangfoldighed«, som han ikke mente at kunne overkomme, og spurgte i København om, hvilke han skulle udføre. Han fik dog ingen lettelse i arbejdet. Svaret lød på, at han skulle udføre alle ordrer og bruge

Epitafium i Sct. Knuds kirke over amtsforvalter Rasmus Andersen (1655-1718) og hustru, Maria Elisabeth Bang. (V. Sylvest Frederiksen fot.).

Gehejmekonferensråd Christian Rantzau (1684-1771), stiftamtmand i Odense 1740-60 og ejer af Brahesborg på Fyn. Ukendt maler. (Pacht & Crone fol., Gavnø).

Christian von Lente (1649-1725) havde haft en lang karriere som diplomat, da han i 1717 blev stiftamtmand på Fyn. (Pacht & Crone fot., Frederiksborgmuseet).

Overhofmester Carl Juel (1706-67), stiftamtmand på Fyn fra 1760 til sin død. Bror til Niels Juel, se side 116. Formentlig malet af Andreas Bränniche. (A. Brandt fot., Frederiksborgmuseet).

»den dexteritet [dygtighed] og fornuft, som af en stiftamtmand udkræves, helst i disse besværlige tider, til mere at opmuntre undersåtterne til vores tjeneste ved gode persuasioner [overtalelser], end både selv at lade modet falde og derhos gøre undersåtterne mistrøstige«.

Amtmanden havde intet at gøre med indbetalingen af de kongelige skatter og afgifter, som blev erlagt af fynboerne til at opretholde bl.a. centraladministrationen, hoffet og militæret. Disse penge gik ad forskellige veje til København, og der fandtes i Odense flere forskellige embedsmænd, som stod for opkrævning og forvaltning af disse midler.

Vigtigst var amtsforvalteren, der på amtstuen modtog kongelige skatter, både i penge, korn og anden proviant fra byen og landdistrikterne i Odense og Rugårds amter. I landdistrikterne stod han også for inddrivelse af restancer, hvor dette ikke var underlagt godsejerne. Han førte tilsyn med kongelige ejendomme i området, og han foretog også en lang række udbetalinger af lønninger og betalinger for offentlige køb af varer.

På et snævrere lokalt plan virkede andre skatte- og afgiftsopkrævere. Den tidligere nævnte konsumtion, der blev betalt ved byens porte ved indførsel af en lang række varer, blev indtil 1778 ved auktion bortforpagtet for et fast beløb, men derefter skete opkrævningen ved et embedsmandskorps bestående af en konsumtionsinspektør, to konsumtionsfuldmægtige og 13 betjente. Til at varetage fortoldningen i hele Odense tolddistrikt, der omfattede fjorden og dele af Fyns nordkyst, fandtes en strandkontrollør, en tolder og et par toldbetjente. Denne afgift var bortforpagtet indtil 1760. Endelig var der også – så længe det kongelige ryttergods eksisterede, dvs. indtil 1764 – en særlig regimentsskriver med bopæl i Odense. Han modtog bl.a. indfæstningsafgifter og landgilde fra ryttergodsets bønder.

18 · Slutning

Når gamle Odenseborgere i 1780erne tænkte tilbage på, hvordan byen havde udviklet sig i deres levetid, eller siden de flyttede til byen, har de nok ikke følt de store forandringer. De kunne naturligvis fortælle, at nogle huse i byen var blevet ombygget, og at der enkelte steder var kommet nye ejendomme til, men gadebilledet var stort set uforandret i hele århundredet.

Der var heller ikke kommet ny teknologi eller andre moderne påfund til, som kunne ændre dagligdagen, højst kunne man pege på indførelsen af gadebelysning som et fremskridt.

Og når det kom til de almindelige materielle levevilkår, var der heller ikke store forandringer. År med rimelige forsyninger og nødår vekslede med hinanden både tidligt og sent i århundredet.

Taget under ét var tiden fra 1700 til 1789 derfor en stagnationsperiode for Odense, og de eksempler på større initiativer, der kan ses inden for f.eks. industri og søfart i 1750erne, var ikke omfattende nok til at fremkalde en vækst for hele bysamfundet. Næsten overalt vendte forholdene hurtigt tilbage til tidligere årtiers stilstand.

Sammenlignet med det 17. århundredes katastrofer var tiden fra 1700 til 1789 dog en relativt gunstig periode for byen, men springet fremad, hvor byen skulle sprænge sine middelalderlige rammer, måtte vente til det næste århundrede.

Frederik Giedde (1641-1717) sluttede sin militære karriere som admiral og udnævntes 1713 til stiftamtmand over Fyn. Giedde ejede herregårdene Hindemæe og Nordskov på Fyn. (Pacht & Crone fot., i privateje).

Noter

Ved optælling af linietalet er linier for overskrift, mellemrubrikker og tabeller udeladt.

I noterne er anvendt følgende forkortelser:

OM – Odense magistrats arkiv, OA – Odense amts arkiv, KK – Rigsarkivet, Kommercekollegiets arkiv, RA – Rigsarkivet, NRA – Riksarkivet, Oslo.

Arkivalier, der ikke er opgivet som værende på andre arkiver, findes på Landsarkivet for Fyn.

2 · Den lille storby

11, l. 14. *Jacob Langebeks Rejse*, s. 43.

11, l. 20. *Almeennyttige Samlinger* 1787, s. 401-09.

12, l. 1. *Den Danske Atlas* III, s. 431.

12, l. 10. Som grundlag for fremstillingen i bogen er med støtte fra Statens samfundsvidenskabelige forskningsråd oprettet en database, der indeholder et omfattende materiale om byens ejendomme og beboere. Databasen består af en ejendomsfil og en personfil. Ejendomsfilen indeholder for hver ejendom oplysninger fra brandtaksationerne 1761-1811, grundtaksten 1743, opmålingen til bygningssskat 1803-04 og skøde- og panteprotokollernes oplysninger om ejendomshandler samt et jævnføringsregister over de forskellige nummersystemer, der har været anvendt for byens ejendomme i perioden. Personfilen indeholder oplysninger fra kirkebøgerne 1741-90, folketællingerne 1769 og 1787, de kongelige skatter 1743-89, lavsprotokollerne om mestre, svende og lærlinge, borgerskabsprotokollerne, civile og gejstlige skifter samt lister over fattighjælpsmodtagere, Hübners arbejdere og beboerne på Gråbrødre hospital og i tugt- og manufakturhuset. Oplysningerne i personfilen er, så vidt det har været muligt, opdelt efter de pågældendes adresser i byen, så man til enhver tid kan se, hvem der har boet i de enkelte ejendomme og følge de vigtigste demografiske, sociale og økonomiske ændringer, der sker i de enkelte familier. Hvor der i det følgende er angivet talstørrelser for befolkningen og dens sammensætning samt anvendt eksempler på enkelte indbygges og familiers skæbne, er dette hentet ud af databasen, og yderligere kildehenvisninger er ikke givet. Ved tabeller er der henvist til materialet med betegnelsen »Odensedatabasen«.

12, l. 29. Riising: *Gudsfrygt og oplysning*, s. 51.

19, l. 6. Riising: *Gudsfrygt og oplysning*, s. 149-79.

21, l. 6. Dette og de følgende tal for gårde og mennesker er hentet fra folketællingen i 1787, men passer formodentlig nogenlunde på forholdene gennem det meste af århundredet. Der fandtes i landsbyerne ved siden af gårdene også nogle få huse.

22, l. 17. Riising: *Gudsfrygt og oplysning*, s. 49 og 51.

23, l. 6. Riising: *Gudsfrygt og oplysning*, s. 188.

3 · Fra vugge til grav

27, l. 9. OA, nr. 198.

32, l. 12. OM, rådstueprotokoller.

33, l. 6. *Odense Adresse-Contoires Efterretninger* 1786, nr. 58.

34, l. 8. Ved inokulation podes med svage sygdomsfremkaldende bakterier for at fremkalde et mildt sygdomsudbrud på en rask person, hvorunder der opstår beskyttelse mod fremtidige angreb. Ved koppevaccination indføres svækket kokoppe-smitstof, og denne behandling er langt mindre farlig for modtageren.

36, l. 5. Odense byfogeds arkiv, politiprotokoller.

37, l. 2. Riising: *Gudsfrygt og oplysning*, s. 234-55.

38, l. 1. Riising: *Gudsfrygt og oplysning*, s. 205-25.

38, l. 4. Odense Katedralskoles arkiv, elevprotokoller.

38, l. 17. Riising: *Gudsfrygt og oplysning*, s. 235.

43, l. 10. RA, Reviderede købstadregnskaber, Odense købstad, 1787-88.

43, l. 15. OA, nr. 148.

46, l. 2. Johansen: *Befolkningsudvikling*, s. 85.

49, l. 7. Johansen: *En samfundsorganisation*, s. 64.

53, l. 18. Johansen: *Befolkningsudvikling*, s. 125.

54, l. 22. *Kilder*, s. 41.

61, l. 30. OA, nr. 212.

5 · Håndværk

71, l. 7. RA, folketællingen 1787.

74, l. 6. OA, nr. 28a.

74, l. 21. OA, nr. 211.

75, l. 3. OA, nr. 195-213.

76, l. 7. Odense skomagerlavs arkiv, regnskaber.

76, l. 17. RA, Danske Kancelli, A.145.e V,8.

79, l. 1. OA, nr. 174.

80, l. 7. OA, nr. 201.

80, l. 20. NRA, toldregnskaber.

81, l. 9. *Almeennyttige Samlinger* 1787, s. 401-09.

82, l. 12. OM, protokol over næringstaksterne på Odense borgerskab, regnskaber over kommunale skatter, kærmerregnskaber, dokumenter vedr. indkvartering.

83, l. 18. Skiftematerialet i Odense byfogeds arkiv er af meget uensartet kvalitet. Hvis skifteforvalterne hurtigt kunne se, at der i boet kun var midler til at dække begravelsesomkostningerne, blev der alene foretaget en meget nødtørftig registrering, og også i en række andre tilfælde, f.eks. hvor der var oprettet testamente, er opregningen meget kortfattet. Man har i almindelighed ingen garanti for, at der ikke kan være fjernet genstande fra boet, inden skifteforvalterne ankom, selv om der ofte blev gjort en indsats for at finde frem til aktiver, som man mente tilhørte boet. Det gælder desuden om takseringen, at den ligger 20-30 % under de priser, der blev opnået, når genstandene senere blev solgt på auktion. Alligevel kan skifterne dog give en række væsentlige oplysninger om odenseanernes hverdag, og materialet er derfor brugt i en række eksempler i det følgende.

85, l. 40. Odense skomagerlavs arkiv, svendes forhandlingsprotokol.

- 89, l. 10. Odense skomagerlavs arkiv, kopi-bog for lærekontrakter.
 93, l. 9. OM, indkomne breve.
 93, l. 16. RA, Danske Kancelli, brevbog.
 93, l. 37. KK, nr. 596 og KK, bilag til danske journal J 1046.
 94, l. 37. OA, nr. 119.
 95, l. 24. OM, koncepter til afgående breve.
 95, l. 30. *Almeennyttige Samlinger* 1787, s. 401-09.
 96, l. 8. OA, nr. 174.
 97, l. 6. Odense kræmmerlavs arkiv, korrespondance og OM, indkomne breve.
 97, l. 11. *Jubelfesten i Lahns Stiftelse*.
 97, l. 26. Paludan: *Matthias Lundings*, s. 24.
 97, l. 33. NRA, toldregnskaber.
 98, l. 3. OM, protokol over næringstaksterne på Odense borgerskab.
 98, l. 5. Paludan: *Matthias Lundings*, s. 26.
 100, l. 14. OM, indkomne breve.
 100, l. 25. Anna Catharina Friderichsdatters videre skæbne er usikker. Ved folketællingen i 1787 fandtes der kun en enkelt kvinde med dette navn i Odense. Hun boede i et lille hus på Sortebrødre Torvs nordside sammen med tre ældre kvinder, var 48 år gammel, ugift og levede af at spinde.
 100, l. 31. Odense handskemagerlavs arkiv, sager vedr. handskemagersvendenes broderskab.
 101, l. 16. NRA, toldregnskaber.
 104, l. 3. Paludan: *Matthias Lundings*, s. 25.

6 · Industrialiseringsforsøg i 1700-tallet

- 106, l. 6. KK, nr. 25.
 106, l. 13. OA, nr. 146.
 106, l. 19. OA, nr. 146.
 107, l. 7. Skildringen af Hübners virksomhed er baseret på KK, nr. 397 og 2116, Tåsinge godsarkiv, diverse pakker vedr. Anton Hübners fabrik samt spredt materiale i OA og OM.
 112, l. 22. OA, nr. 208.
 113, l. 10. Riising: *Gudsfrygt og oplysning*, s. 96.
 115, l. 23. Ordet »lidelighed« brugtes i samtiden om dårlig moralsk livsførelse i al almindelighed og havde således en bredere betydning end i nutiden.
 116, l. 22. OA, nr. 147.
 116, l. 33. OA, nr. 147 og 210.
 117, l. 1. Skildringen af tugt- og manufakturhusets historie er baseret på spredte levninger fra tugthusets eget arkiv, herunder en fangeprotokol med oplysninger om alle indsatte, på periodens kirkebøger,

- spredt materiale i OA, KK og Rente-kammerets arkiv samt den trykte fundation og trykte reskripter og endelig Faber: *Tale ved Indvielsen*.
 117, l. 12. Fyns stiftsøvrigheds arkiv, kopi-bog.
 117, l. 23. Fyns stiftsøvrigheds arkiv, kopi-bog.
 117, l. 30. OA, nr. 28a.
 118, l. 27. Lejermål er samtidens betegnelse for samleje uden for ægteskab.
 119, l. 33. OA, nr. 177.
 120, l. 15. OA, nr. 211.
 122, l. 7. Odense Tugthus' arkiv, fangeprotokol.
 126, l. 35. OM, brandretsprotokol.
 126, l. 8. Fyns bispearkiv, kopibog.
 126, l. 18. *Almeennyttige Samlinger* 1800, s. 150.
 126, l. 35. Riising: *Gudsfrygt og oplysning*, s. 224.
 128, l. 3. OA, nr. 211 og 630 og Odense kræmmerlavs arkiv, korrespondance.
 128, l. 11. KK, nr. 2123.
 128, l. 13. Reskripter af 3. april 1782 og 6. maj 1785.
 128, l. 24. *Almeennyttige Samlinger* 1787, s. 401-09.
 128, l. 29. Paludan: *Matthias Lundings*, s. 25.
 129, l. 6. Fremstillingen er baseret på Fynbo: *Odense sukkerraffinaderi*.
 132, l. 23. Paludan: *Matthias Lundings*, s. 24.
 133, l. 1. Fremstillingen er baseret på Nyrop: *Om danske Sæbesydeier*, OA, nr. 147 og OM, indkomne breve.
 134, l. 5. Paludan: *Matthias Lundings*, s. 23.
 134, l. 26. OM, koncepter til indberetninger om forskellige kommercielle forhold.
 135, l. 7. KK, nr. 888.
 135, l. 14. KK, nr. 894.
 135, l. 19. Paludan: *Matthias Lundings*, s. 25.
 136, l. 5. Johansen: *Dansk økonomisk politik* I, s. 254.
 136, l. 11. Reskript af 25. juli 1789.
 136, l. 27. OM, koncepter til afgående breve.

7 · Handel

- 137, l. 10. OA, nr. 119 og OM, indkomne breve 1778.
 137, l. 19. OA, nr. 205 og OM, indkomne breve.
 138, l. 2. Paludan: *Matthias Lundings*, s. 26.
 139, l. 4. Odense kræmmerlavs arkiv, lavsbog.
 140, l. 31. Odense kræmmerlavs arkiv, journal for kongelige reskripter.
 141, l. 2. OM, indkomne breve.

- 141, l. 7. OM, koncepter til indberetninger om forskellige kommercielle forhold.
 143, l. 7. RA, reviderede regnskaber, Odense told og konsumtion.
 143, l. 13. KK, nr. 2121.
 144, l. 8. RA, reviderede regnskaber, Odense told og konsumtion.
 145, l. 17. Odense kræmmerlavs arkiv, memorialbog.
 145, l. 27. Odense kræmmerlavs arkiv, journal for kongelige reskripter.
 150, l. 15. Larsen: *Slettens vævere*.
 151, l. 5. Paludan: *Matthias Lundings*, s. 26.
 151, l. 17. OA, nr. 174.
 152, l. 9. NRA, toldregnskaber.
 153, l. 6. Odense bagerlavs arkiv, diverse dokumenter.
 154, l. 18. OA, nr. 204.
 156, l. 3. OM, indkomne breve.
 157, l. 11. Reskript af 16. september 1763.
 157, l. 16. OA, nr. 118 og 210 og OM, inkvisitionsprotokol angående gæstgivergården.
 158, l. 19. Odense byfogeds arkiv, skøde- og panteprotokoller.

8 · Landbrug og gartneri

- 160, l. 2. Blomberg: *De magre år*, s. 223-26.
 160, l. 10. OM, kæmnerregnskaber.
 160, l. 13. Ifølge oplysningerne i konsumtionsregnskaberne er der årligt blevet tilført byen omkring 1.000 stykker kvæg udefra. RA, reviderede regnskaber, Odense told og konsumtion.
 160, l. 22. OM, indkomne breve. Se også Riising: *Dansk lokaladministration*.
 161, l. 9. OM, indkomne breve.
 162, l. 10. OM, indkomne breve.
 164, l. 4. OM, koncepter til indberetninger om forskellige kommercielle forhold, KK, nr. 2123.
 164, l. 11. OM, forhandlingsprotokol for magistraten og diverse dokumenter vedrørende byens jord.

9 · Søfart

- 165, l. 18. RA, Rentekammeret 473.2.
 166, l. 4. Møller: *Fra galeoth til galease*.
 167, l. 6. RA, reviderede regnskaber, Odense told og konsumtion.
 170, l. 10. OA, nr. 174, Odense kræmmerlavs arkiv, memorialbog.
 170, l. 12. KK, algerske søpasprotokoller.
 170, l. 20. RA, Generaltoldkammerets arkiv, sund- og strømtoldgodtgørelser.
 170, l. 24. *Bergens Borgerbok* II.
 170, l. 38. Oplysningerne er udtaget af en maskinlæsbar udgave af Øresundstold-

regnskaberne 1784-95, der befinder sig ved Historisk Institut, Odense Universitet.
171, l. 29. NRA, toldregnskaber.
171, l. 38. OM, accisebog 1776, RA, reviderede regnskaber, acciseregnskaber.
173, l. 1. RA, Admiralitetet, indkomne sager 1787, nr. 3414.
173, l. 11. NRA, toldregnskaber.
174, l. 7. *Iversens Avis*, 11. maj 1787.
174, l. 13. *Iversens Avis*, 1. juni 1787.
174, l. 19. RA, Generaltoldkammerets arkiv, sund- og strømtooldgodtgørelser.
175, l. 1. OA, nr. 208.
175, l. 12. Møller: *Fra galeoth til galease*, s. 163.
176, l. 4. OA, nr. 24, 195-96 og 210.
176, l. 17. Odense byfogeds arkiv, dokumenter til skifteprotokollen, Eilschous bo.

10 · Landtransport

179, l. 8. Olsen: *Postvæsenet i Danmark*.
181, l. 7. Odense vognmandslavs arkiv, indkomne breve.
181, l. 13. OM, inkvisitionsprotokol angående gæstgivergården.

11 · Anden beskæftigelse

182, l. 18. OM, regnskaber over kommunale skatter.
184, l. 32. *Dalum Sogns historie I*, s. 320.
185, l. 2. OA, nr. 197 og OM, indkomne breve.
185, l. 12. OM, indkomne breve.
185, l. 23. OM, dokumenter vedrørende indkvartering.
185, l. 24. Reskript af 28. januar 1785.
185, l. 39. RA, de militære arkiver, stambøger.
189, l. 9. RA, de militære arkiver, stambøger.
191, l. 5. Riising: *Guds frygt og oplysning*.

12 · Indkomst- og formueforhold

192, l. 30. OM, regnskaber over kommunale skatter og kærnerregnskaber.
193, l. 9. Odense adelige jomfruklosters arkiv, regnskaber.
193, l. 19. Samtidens møntfod har følgende omveksling: 1 kurantrigsdaler = 6 mark = 96 skilling.
193, l. 24. OM, protokol over næringstaksterne på Odense borgerskab.
203, l. 27. OM, rådstueprotokoller, Odense bagerlavs arkiv, lavsbog.
203, l. 36. OA, nr. 613ff.
206, l. 13. Svend Aage Hansen: *Økonomisk vækst II*, s. 245.

206, l. 31. OA, nr. 208.
207, l. 23. Thestrup: *The Standard of Living*.
208, l. 37. Se de forskellige kostplaner, der findes spredt omkring i Begtrup: *Beskrivelse over Agerdyrkningsens Tilstand*.
209, l. 20. OA, nr. 42a.
209, l. 25. *Den hurtige Kok* og Müller: *Nye Koge-Bog*.
210, l. 16. OM, fattigvæsenregnskaber.
212, l. 17. OM, forhandlingsprotokol for magistraten.
213, l. 10. Se omtalen af vinteren i Odense-aviserne i de første måneder af 1786.
214, l. 36. Odense byfogeds arkiv, auktionsprotokoller.
218, l. 7. Odense byfogeds arkiv, skifteprotokoller.
218, l. 15. OA, nr. 205.
218, l. 28. Det vides ikke, hvor meget der krævedes til at opvarme en bolig, men den samlede tilførsel til byen var i 1780'erne på ca. 15.000 læs brænde og 12.000 læs tørv årligt, RA, reviderede regnskaber, Odense told og konsumtion.

13 · Bystyret

226, l. 2. Blomberg: *De magre år*, s. 137.
226, l. 24. Blomberg: *De magre år*, s. 142.
227, l. 3. Byens borgmestre mellem 1700 og 1789 var følgende:
Peder Knudsen Blanchenborg 1688-1711
Jens Christensen 1689-1719
Jacob Møller 1712-17
Jørgen Friis 1713-28
Andreas von Bergen 1719-42
Thor Hansen 1728-31
Christian Ulrik Bles 1728-48
Bonde Simonsen 1732-50
Augustus Martfeldt 1743-63
Laurids Erichsen 1748-56
Jens Nielsen Ladorph 1751-63
Wolrath Holm 1755-65
Michael Seidelin 1763-92
Hans Kofoed 1781-83
228, l. 17. OA, nr. 195-96.
228, l. 24. OA, nr. 211.
228, l. 34. OA, nr. 212-13.
229, l. 30. Reskript af 20. december 1788.
230, l. 1. OA, nr. 213.
230, l. 13. Møller: *Søren Lindam*.
230, l. 34. RA, Rentekammeret, nr. 2423.678.
231, l. 23. OM, regnskaber over kommunale skatter og kærnerregnskaber.
233, l. 4. OM, regnskaber over kommunale skatter.

233, l. 39. OM, kærnerregnskaber.
234, l. 24. OM, dokumenter vedrørende indkvartering.
234, l. 31. OM, fattigvæsenregnskaber.
235, l. 1. OM, regnskaber over kongelige skatter.
235, l. 33. OM, regnskaber over kommunale skatter.
237, l. 3. OM, regnskaber over kommunale skatter.
237, l. 11. OM, indkomne breve.
238, l. 4. OM, regnskaber over kommunale skatter.
239, l. 4. OA, nr. 196.
239, l. 17. OM, regnskaber over kommunale skatter og brandredskabsprotokol.
239, l. 22. OM, brandretsprotokol.
240, l. 3. OM, protokol over skorstensfejdning.
240, l. 12. OA, nr. 196.
241, l. 3. OM, regnskaber over kommunale skatter.
241, l. 17. OM, brandretsprotokol.
243, l. 8. OM, koncepter til afgående breve.
243, l. 19. OM, diverse regnskabssager.
243, l. 29. OM, kærnerregnskaber.
243, l. 38. OM, diverse dokumenter vedrørende gade-, vej- og brovæsenet og Odense kræmmerlavs arkiv, memorialbog.
244, l. 15. OA, nr. 210-11 og OM, indkomne breve og regnskaber over kommunale skatter.
245, l. 12. OA, nr. 23.
245, l. 19. OA, nr. 23.
245, l. 24. OA, nr. 202.
245, l. 33. OM, koncepter til afgående breve.
246, l. 1. OM, vedtægter, instrukser og regulativer for embeds- og bestillingsmænd.
248, l. 4. OA, nr. 210 og OM, regnskaber over kommunale skatter.

14 · Socialforvaltning

249, l. 9. OA, nr. 195.
250, l. 27. OM, fattigvæsenregnskaber.
251, l. 4. OM, vedtægter, instrukser og regulativer for embeds- og bestillingsmænd.
255, l. 2. Paludan: *Matthias Lundings*, s. 23.
257, l. 2. *Almeennyttige Samlinger* 1788, s. 147-75.
258, l. 3. OM, almisseprotokol og fattigvæsenregnskaber.
258, l. 36. OM, fattigvæsenregnskaber.
261, l. 4. Odense byfogeds arkiv, politiprotokoller.
262, l. 1. Fremstillingen af Gråbrødre hospitals historie er baseret på hospitalets

arkiv, Fyns stiftsøvrigheds arkiv, regnskaber for Gråbrødre hospital, Odensedatabasen, C.T. Engelstofts artikel om Gråbrødre hospitals historie i *Samlinger til Fyens Historie og Topographie* V, 1871, s. 1-62 og 175-208 samt på Larsen: *Graabrødre Hospital*.

262, l. 21. OA, nr. 203.

262, l. 38. OA, nr. 204.

270, l. 11. Blomberg: *De magre år*, s. 273.

270, l. 20. Lundegårds stiftelses arkiv.

15 · Sundhedsforhold og sundhedsvæsen

274, l. 3. OM, rådstueprotokoller.

274, l. 13. Johansen: *Befolkningsudvikling*, s. 168ff.

279, l. 4. Johansen: *Befolkningsudvikling*, s. 126.

281, l. 6. Odense handskemagerlavs arkiv, lavsbog.

282, l. 6. *Odense Bys Historie*, s. 228.

282, l. 36. OA, nr. 212.

283, l. 6. Nr. Lyndelse kirkebog 1729-1814, s. 193-94.

283, l. 39. OM, koncepter til afgående breve.

284, l. 4. OM, indkomne breve.

284, l. 7. OA, nr. 212 og OM, indkomne breve.

284, l. 18. OM, indkomne breve.

285, l. 4. Odense byfogeds arkiv, politiprotokoller og OM, rådstueprotokoller.

16 · Lov og orden

287, l. 3. OM, vedtægter, instrukser og regulativer for embeds- og bestillingsmænd.

287, l. 21. OM, regnskaber over kommunale skatter.

288, l. 34. RA, Danske Kancelli, A.145.e V,8.

289, l. 16. RA, Danske Kancelli, A.145.e V,8.

290, l. 26. RA, Danske Kancelli, A.145.e V,8.

291, l. 18. RA, Danske Kancelli, A.145.e V,8.

291, l. 22. Blomberg: *De magre år*, s. 304ff.

293, l. 6. Hjorth-Nielsen: *Danske Prokuratorer*, s. 201.

295, l. 35. Odense byfogeds arkiv, politiprotokoller.

296, l. 11. Odense byfogeds arkiv, politiprotokoller.

296, l. 25. Odense byfogeds arkiv, politiprotokoller.

297, l. 13. Odense byfogeds arkiv, politiprotokoller og ujournaliserede breve, OM, rådstueprotokoller.

298, l. 11. OA, nr. 28a og 118, OM, rådstueprotokoller, Wads sedler i Landsarkivet for Fyn.

298, l. 31. *Almeennyttige Samlinger* 1800, s. 144-49.

300, l. 1. OA, nr. 119 og 470.

17 · Anden offentlig virksomhed

301, l. 21. Riising: *Guds frygt og oplysning*, s. 11.

301, l. 27. RA, Danske Kancelli, fynske tegninger 1710.

Kilde- og litteraturfortegnelse

1 · UTRYKTE KILDER

Landsarkivet for Fyn

Odense, Dalum, Sct. Knuds og Rugård amters arkiv
10-16, 35-43, 53-59: Koncepter og kopibøger 1705-89
17-28: Forestillings- og resolutionsprotokoller 1705-60
117-21: Kancellibreve 1722-89
123-42: Rentekammerbreve 1700-89
143: Kommercekollegie- m.fl. breve 1702-75
144-45: Generaltoldkammerets breve 1760-89
146-48: Kommercekollegiets breve 1736-89
154: Generalpostamtets breve 1722-89
174: Årlige indberetninger fra byfogederne 1770-88
177: Inspektørerne for Odense tugthus' breve 1751-60
181: Regimentschefernes breve 1740-89
195-213: Breve fra Odense by 1700-87
295-96: Kopibog vedk. pesten 1709-15
437: Breve fra Odense by 1789-91
466-81: Delinkventsager m.m. 1713-88
613-18: Tabeller over priserne på korn og fødevarer 1773-89
624: Breve og dokumenter vedk. amtsforvalter Østrups kasse-
mangel 1772-75
630: Regnskaber m.v. vedr. Gråbrødre hospital m.m. 1760-1808
634-39: Skifteprotokoller 1700-89

Fynbo landstings arkiv

Odense byfogeds arkiv
Tingbøger/justitsprotokoller 1700-89
Politiprotokoller 1742-89
Kommissionsakter mod Povil Sigvardsen Møller 1783-87
Skøde- og panteprotokoller 1700-89
Notarialprotokoller 1719-89
Skifteprotokoller 1700-89
Auktionsprotokoller 1700-89
Regnskab over byfogedens uvisse indtægter 1780-89
Søruller 1777-89
Korrespondance 1730-89

Odense tugthus' arkiv
Korrespondance 1763-89
Fangeprotokol 1752-89
Regnskaber 1772-89

Odense-Skovby herredsfogeds arkiv
Tingbøger 1700-35 og 1770-85

Lunde-Skam herredsfogeds arkiv
Tingbøger 1700-30 og 1770-76

Ravnebjerg birkefogeds arkiv
Tingbøger 1719-64
Korrespondance 1719-68

Ravnebjerg herredsfogeds arkiv
Tingbøger/justitsprotokoller 1770-89
Indkomne breve 1769-89

Fyns bispearkiv
Kopibøger 1712-89
Skiftesager 1731-89
Indberetninger om fattigvæsen

Odense herreds provstis arkiv
Skifteprotokol 1700-89
Indberetninger om fattigvæsen

Fyns stiftsøvrigheds arkiv
Kopibøger 1732-47
Sager vedr. stiftelser og legater
Regnskaber for Odense hospital

Odense Katedralskoles arkiv
Elevprotokoller 1757-89

Odense adelige jomfruklostere arkiv
Regnskaber 1721-89
Skifteprotokoller 1743-89

Odense Gråbrødre hospitals arkiv
Sager vedrørende bygningerne 1740-89
Forhandlingsprotokoller 1706-89
Skifteprotokol 1719-89
Regnskaber 1719-89

Lundegårds stiftelses arkiv
Direktionens forhandlingsprotokol 1754-89
Regnskaber 1776-89

Odense magistrats arkiv

Rådstueprotokoller 1707-89
Forhandlingsprotokol for magistraten og de eligerede borgere 1776-89
Kopibog af kgl. Majestæts og andres breve til og fra magistraten i Ottense 1714-18
Kopibog over de fra magistraten udgående breve 1719-61
Protokol over de til magistraten ankomne breve 1719-62
Kopibog for indkomne breve 1788-89
Kopibog over kongelige bevillinger m.m. ekspederet gennem magistraten 1719-27
Indkomne breve 1700-89
Koncepter til afgående breve 1700-89
Koncepter til indberetninger om forskellige kommercielle forhold 1749-62
Koncepter til indberetning om købmændenes varelager 1750
Trykte rådstueplakater 1769-80
De eligerede mænds korrespondancesager 1760-89
Vedtægter, instrukser og regulativer for embeds- og bestillingsmænd 1567-1868
Inkvisitionsprotokol angående gæstgivergården og vognmands-
lauget med hvad dertil hører udi Odense 1765-89
Jordebog 1797
Diverse dokumenter vedr. byens jord 1718-1840
Brandtaksationsprotokoller 1761-1816
Grundtakstprotokoller 1798-1817
Protokol over næringstaksterne på Odense borgerskab 1771-92
Skatteberegningsprotokol 1743-44
Kommissionsprotokol vedr. bygningsafgift 1803-04
Mandtals- og skatteprotokol for Odense købstad indrettet og ført
efter forordningen af 11. marts 1789
Consumptionsprotokol 1700
Regnskabsbog for consumptionen ca. 1740
Hovedbog over Odense byes consumption 1756-59
Accisebog af ind- og udgående vare ved Odense toldsted 1776
Diverse regnskabssager 1553-1777
Regnskaber over kongelige skatter 1700-89
Regnskaber over kommunale skatter 1700-89
Kæmnerregnskaber 1701-30 og 1744-89
Dokumenter vedr. indkvartering 1700-89
Brandretsprotokoller 1738-89
Protokol over skorstensfejning 1747-50
Brandredskabsprotokol 1761
Diverse dokumenter vedr. brand-, vand- og gasvæsenet 1703-1867
Diverse dokumenter vedr. gade-, vej- og brovæsenet 1697-1844
Regnskabsprotokol for fattigvæsenet 1764-83
Protokol over frivillige fattigbidrag 1709
Protokoller over frivillige fattigbidrag 1731
Almisseprotokol 1738-67
Almisseprotokol for Chr. Friis' legat 1738-67
Protokol over fattigskat og frivillige bidrag 1753-54
Fattigvæsenesregnskaber 1719-89
Dokumenter vedr. legatvæsenet 1714-1867
Hussøgningsprotokoller 1760-79
Protokol over borgerskabets næring og bestilling 1751
Folketællingslister 1769 og 1787
Diverse kommissionsakter i sager mod magistraten 1718-65

Odense bagerlavs arkiv

Lavsøger 1672-1860
Diverse dokumenter

Odense handskemagerlavs arkiv

Lavsbog 1684-1868
Regnskaber 1705-1867
Indskrivningsbog for svende og drenge 1685-1740
Kopibog for lærekontrakter 1741-1868
Sager vedr. handskemagervendenes broderskab 1736-1864

Odense kræmmerlavs arkiv

Fortegnelse over lavets medlemmer 1724-1861
Lavsbog 1725-1862
Memorialbog 1734-80
Oldermandens kopibog 1724-1804
Korrespondance 1713-1854
Regnskaber 1726-1861
Journal for kgl. reskripter

Odense skomagerlavs arkiv

Lavsøger 1683-1875
Kopibog for lærekontrakter 1753-1861
Svendenes forhandlingsprotokol 1729-1825
Regnskaber 1600-1840
Indkomne breve 1630-1897

Odense skrædderlavs arkiv

Lavsbog 1750-1920
Regnskaber 1733-1903
Optegnelser om lavets historie 1773
Protokol for enkekassen
Regnskab for sygekassen for svende

Odense vognmandslavs arkiv

Lavsbog 1742-1829
Regnskaber 1770-1857
Korrespondance 1764-1816

Hovedgården Marienlunds arkiv

Skifteprotokol 1752-89
Regnskaber 1778-89

Hovedgården Hollufgårds arkiv

Skifteprotokol 1718-89
Fæsteprotokol 1701-08

Ryttergodsets arkiv

Fæsteprotokol 1700-64
Skifteprotokol 1700-65
Ryttergodsets salg 1733-68

Tåsinge godsarkiv

Diverse sager vedr. Anton Hübner 1755-60

Hovedgården Ålækkegårds arkiv

Fæsteprotokoller 1765-89
Skifteprotokoller 1765-1850

- Regnskaber 1776-89
- Privatarkiver
Gieding, Chr.
Lund, Mads Thomsen
Wad, G.L.
von Westen
- Diverse topografica, kort og tegninger vedr. Odense
- Rigsarkivet*
Kommercekollegiets arkiv 1735-97
25: Relationer over stifternes tilstand 1736
397: Anton Hübners tøjmanufaktur 1755-63
888: Misc. vedk. fabrikvæsenet 1773-1801
894: Dugmanufacturet på Blågård 1775-97
898: Sager vedk. sukkerraffinaderierne 1757-1801
901.02: Sager vedk. tobaksfabrikker og forhandling af tobak 1778-97
1186-90: Algierske pasprotokoller 1778-96
Diverse journalsager og bilag til journalsagerne
- Kommercekollegiets arkiv 1735-1816
2116: Bernstorff-Wasserschlebeske papirer vedk. Anton Hübners fabrik 1754-58
2121-23: Martfeldts papirer
- Rentekammeret
2214.46-47: Indkomne sager vedr. Fyns stift 1679-1848
235.18-19: Indberetninger med besvarelse til de af finansråd Oeder stillede spørgsmål 1771
2416.33: Beregninger og lister over ekstraskatten og rangskat for militæretaten 1771-1812
2416.38: De rentekammerdeputeredes arkivalier vedr. ekstraskatten 1789 og 1789-91
2423.678: Dokumenter angående amtsforvalter Østrups regnskaber og domfældelse 1766-77
2423.736: Dokumenter angående formueskatten af 1789
Diverse kongelige resolutioner, kopibøger og journaler fra Fynske renteskriverkontor
- Generaltoldkammerets arkiv
Sund- og strømtooldgodtgørelser 1785-97
- Danske Kancelli
A.145.e V,8: Akter vedk. Biørn Berthelsen Biørnsens og kirkeinspektør Andreas Lowsens deltagelse i lovrevisionsarbejdet 1743-58
Fynske og smålandske tegnelse 1699-1789
- Admiralitetet
Indkomne sager 1787
Journal over udgående skippere fra København 1787
- De militære arkiver
Stambøger for diverse rytterregimenter
- Reviderede told- og købstadregnskaber for Odense
- Riksarkivet, Oslo*
Toldregnskaber for de norske havne 1787
- 2 · TRYKTE KILDER OG LITTERATUR
- Almeennyttige Samlinger til Hiertets Forbedring og Kundskaber-nes Udbredelse. Udg. Chr. Iversen. Odense 1780-89.
Andersen, Ellen: Moden i 1700-årene. København 1977.
Andersen, Ellen: Som man klædte sig fra Holbergs Tid til vore Dage. København 1939.
Andersen, S.: Odense Slagterlav 1634-1904. Odense 1904.
Andrup, G.O.: Af Odense vandforsynings historie. Odense 1953.
Begtrup, G.: Beskrivelse over Agerdyrknings Tilstand i Danmark I-VII. København 1803-13.
Bergens Borgerbok II (1752-1865). Ved B.E. Bendixen m.fl. Bergen 1917.
Bertram, Carl: Vorstellung der sämtlichen Kön. Dänischen Armee. København 1761.
Blomberg, Aage Fasmer: De magre år. Odense 1660-1700. Odense 1981.
Bro-Jørgensen, J.O.: Industriens Historie i Danmark i Tiden 1730-1820. København 1943.
Dagligliv i Danmark i det syttende og attende århundrede. Red. A. Steensberg. København 1969.
Dalum Sogns historie I-II. Ved Jacob Hansen og Knud Mortensen. Odense 1959-68.
Dam, E.: Odense Løveapoteks Historie 1549-1903. Odense 1903.
Den Danske Atlas eller Konge-Riget Dannemark ... med dets Lands-Beskrivelser I-VII. Ved Erik Pontoppidan og Hans de Hofman. København 1763-81.
Dübeck, Inger: Købekoner og konkurrence. København 1978.
Engelstoft, C.T.: Odense Byes Historie. 2. udg. Odense 1880.
Faber, Nic.: Tale ved Indvielsen af den i Odense Tugt- og Forbedringshus indrettede Kirke. Odense 1839.
Fogtman, Laur.: Kongelige Rescripter, Resolutioner og Collegialbreve fra Danmark og Norge. København 1803ff.
Forordninger og Aabne Breve 1700-89. København 1700-90.
Fra Fyens Fortid I-IV. Udg. G.L. Wad. København 1916-24.
Fynbo, Helle H.: Odense sukkerraffinaderi 1751-1840. Utrykt speciale. Odense 1982.
Goos, C.: Den danske Straffeproces i Forhold til Strafferetsplejens Grundsætninger fra Chr. V's Lov til Nutiden. København 1880.
Hammerich, Kai Fr.: Den danske Dommerstand under Enevælden. København 1931.
Hansen, Holger: Dr. Musæus. (Fra Arkiv og Museum IV, 1909-11, s. 535-84).
Hansen, Svend Aage: Økonomisk vækst i Danmark I-II. København 1972-74.
Historisk Aarvog I-II. Odense 1865.
Hjorth-Nielsen, H.: Danske Prokuratorer med kongelig Bevilling 1660-1869. København 1935.
Den hurtige Kok, det er: En meget nyttig og fordeelagtig Kaage-Bog. København 1759.

- Højesteret 1661-1961. Udg. Povl Bagge, Jep Lauesen Frost og Bernt Hjejle. København 1961.
- Iversens Fyenske Aviser 1788-92.
- Jacob Langebeks Rejse i Sjælland og Fyn 1746. (Kirkehistoriske Samlinger 4. række, 4. bind, 1895-97, s. 37-57).
- Johansen, Hans Chr.: Befolkningsudvikling og familiestruktur i det 18. århundrede. Odense 1975.
- Johansen, Hans Chr.: Dansk økonomisk politik i årene efter 1784 I. Århus 1968.
- Johansen, Hans Chr.: En samfundsorganisation i opbrud 1700-1870. Dansk social historie IV. København 1979.
- Jubelfesten i Lahns Stiftelse for ældreløse Børn. Odense 1855.
- Jørstad, Kim: Økonomisk og social undersøgelse af Odense håndskemagerlavs medlemmer. Utrykt speciale. Odense 1978.
- Kilder til dansk befolkningshistorie. Red. Hans Chr. Johansen. Odense 1975.
- Larsen, Svend: Graabrødre Hospital og Kloster i Odense. København 1939.
- Larsen, Svend: Slettens vævere. (Fynske Minder, 1951-53, s. 156-72).
- Lassen, Aksel: Fald og fremgang. Århus 1965.
- Linde, Helle: Magistrat og borger. Århus 1978.
- Lorenzen, Erna: Folks tøj i og omkring Århus ca. 1675 – ca. 1850. Århus 1975.
- Mumme, H.P.: Bidrag til Odense Byes Historie. Odense 1857.
- Munch, P.: Købstadstyrelsen i Danmark fra Kristian IV's Tid til Enevældens Ophør (1619-1848) I-II. København 1900.
- Müller, Carl: Nye Koge-Bog for den retskafne Huusmoder med Figurer, som vise en net og ordentlig Serverings-Maade. København 1785.
- Møller, Anders Monrad: Fra galeoth til galease. Esbjerg 1981.
- Møller, Anders Monrad: Søren Lindam og rødvinen i Odense. (Zise 1982, 2, s. 3-17).
- Nielsen, Helge og Victor Thalbitzer: Skatter og Skatteforvaltning i ældre Tider. København 1948.
- Nyrop, C.: Om danske Sæbesyderier og Oliemøller. Odense 1903.
- Odense Adresse-Contoires Efterretninger 1772-89.
- Odense Bagerlav. Ved Svend Larsen. Odense 1936.
- Odense Bys Historie. Udg. H.St. Holbeck. Odense 1926.
- Odense Slagterlaugs Historie 1634-1934. Red. M.K. Gudmundsen. Odense 1934.
- Olsen, Albert: Bybefolkningen i Danmark paa Merkantilismens Tid I. Århus 1932.
- Olsen, Fr.: Postvæsenet i Danmark som Statsinstitution indtil Chr. VII's Død. København 1903.
- Paludan, Charlotte: Matthias Lundings rejsedagbog 1787. (Kultur-minder 3. række, 2. bind, 1979, s. 7-108).
- Rasmussen, Gustav: Aaløkkegaard. Odense 1916.
- Riising, Anne: Dansk lokaladministration i 1700-tallet. (Från medeltid till välfärdssamhälle. Nordiska historikermötet i Uppsala 1974. Uppsala 1976, s. 187-219).
- Riising, Anne: Guds frygt og oplysning. Odense 1700-1789. Odense 1981.
- Riising, Anne: Den økonomiske debat om lavs- og købstadprivilegier i sidste halvdel af det 18. århundrede. (Erhvervshistorisk Årbog 1958, s. 99-134).
- Rosenkrantz, Palle: Prokuratorerne i Danmark i det 17. og 18. Aarhundrede 1638-1810. København 1927.
- Samlinger til Fyens Historie og Topographie I-X. Odense 1861-90.
- Schous forordninger. (Chronologisk Register over de kongelige Forordninger og aabne Breve). Ved Jacob Henrik Schou. København 1777ff.
- Siggaard, N.: Om den danske Befolknings Fødemidler gennem Tiderne. København 1930.
- Siggaard, N.: Fødemidlerne i ernærings-historisk Belysning. København 1945.
- Sveistrup, P.P. og Rich. Willerslev: Den danske Sukkerhandels og Sukkerproduktions Historie. København 1945.
- Søgaard, Helge: Haandværkerlavene i Aarhus under Enevælden. København 1940.
- Tanker betreffende et Provindsialfængsel for Stiftet Fyen og et Forslag til Fattigvæsenets Forbedring i Odense. Odense 1798.
- Thestrup, Poul: The Standard of Living in Copenhagen 1730-1800. København 1971.
- de Thurah, Laurids: Den danske Vitruvius II. København 1749.
- Warthoe-Hansen, Ole: Randers håndværkerlav. Randers 1970.
- von Westen, Peter: Prøve af de Skrifter ... Odense 1779.

Navneregister

Registret omfatter siderne 7-303. Medtaget er personnavne i tekst og billedtekster, men ikke navne på fotografier m.v.

- Abildgaard, Søren, maler, 11
Abrahamsdatter, Maria, 158
Adeler, kammerherre, 298
Adler, Fabian Christiansen, købmand, 96, 147 ff.
Ahlefeldt, kammerherre, 156
Ahlefeldt, Hans, officer, 270
Ancher, Lorents Pedersen, stiftsprovst, professor, 197
Andersdatter, Maren, tjenestekone, 266
Andersen, Hans, kandestøber, 85
Andersen, Hans, skomagemester, 80
Andersen, Jens, guldsmed, 39
Andersen, Jep, 216
Andersen, Peder, skipper, 81
Andersen, Rasmus, amtsforvalter, 301
Appleby, Anna, 132
Appleby, John, købmand, 131
Appleby, Peter, skibsreder, købmand, 131
Arvesdatter, Anna Margrethe, 84
- Baar, Jens, amtsforvalter, 129, 131
Bagge, Christian, prokurator, 199
Balslev, Birgitte, 74
Bang, justitsråd, 138
Bang, Jacob, amtsforvalter, 56
Bang, Johannes, købmand, 196
Bang, Maria Elisabeth, 301
Becker, Adrian, kancelliråd, regimentsskriver, 28
Becker, Anne Marie, 148 ff.
Belman, Adolphina Kirstina, 51
Belman, Andreas Christian, 51
Belman, Andreas Christian, 51
Belman, Carl Adolph, 51
Belman, Carl Friderich, 52
Belman, Carolina Christina, 51
Belman, Casper, 51
Belman, Casper Henrich, 52
Belman, Cathrina Maria, 51
Belman, Cathrine Marie, 52
Belman, Christian Henrich, 52
Belman, Henrik Casper Ludvig, skræddermester, 51
Belman, Nicolaj Frederik, 51
Belman, Peter Ludovic, 52
- Bendz, Laurits Martin, landsdommer, byfoged, 135, 229, 290, 299
Benzon, Christian, kammerherre, oberstløjtnant, 151, 199
Berg, J. N., landinspektør, 198
Berg, Willads, guldsmed, 39, 60
Berggreen, Lars, soldat, 189
Bernstorff, Johan Hartvig Ernst, udenrigsminister, 106 ff.
Bille-Brahe, Henrik, stiftamtmand, 38, 56 f., 93, 153
Bircherod, Christian Carl, kommerceråd, 74
Bloch, Tønne, biskop, 197
Bolter, Mads Jespersen, guldsmed, 42
Bolther, A., købmand, 142
Borch, N., købmand, 142
Brahe, Karen, bogsamler, 19
Brandt, Dominicus Simonsen, tobaksspinder, 164
Brant, Juliana, 218
Brinch, Peder, regimentskvartermester, 297 f.
Brodersen, Claus, skomagemester, 76
Brodersen, Nicolaj, skomagemester, 79
Brown, John, grosserer, skibsreder, 131 ff.
Brünniche, Andreas, maler, 302
Bruun, Johan Jacob, maler, 10, 20, 279
Bruun, Søren Nielsen, guldsmed, 194, 210
Buch, Niels, skomagemester, 216
Bülow, Fr., 300
Busch, Hans Olsen, dragon, 297 f.
Bytzov, Ole Nicolai, professor, 198, 257
Bøjesdatter, Marie Kirstine, 222
Braabye, Anders, købmand, 142, 196
Braadt, Matthias, skomagemester, 89, 91
- Caspersen, Johannes Peter, tambour, 53
Christensdatter, Anna, 190
Christensdatter, Giertrud, 35
Christensdatter, Judith Maria, 147
Christensdatter, Maren, 189
Christensen, Jens, borgmester, 249
Christensen, Peder, urtemand, 185
Christian VII, konge, 127, 228, 230, 238, 286
Christiansdatter, Ellen, 60
Christiansdatter, Mette, 146
Christiansen, Fabian, 185
Christophersen, Niels, 259, 261

- Dahlin, N. P., maler, 32
 Dalmohoi, Birthe Marie, 61
 Diderichsen, Christen, skomagerlærling, 89, 91
 Dreier, Hans, landvæsenskommissær, 229
 Drejer, H., købmand, 142
 Drejer, Jens, købmand, 169
 Dreyer, Chr. Haman, købmand, 196
 Dull, J., hollandsk handelsmand, 108
- Eichel, Johannes, læge, 116, 198, 282, 285
 Eilschou, Peter, købmand, 97, 133 f., 146, 148-151, 170, 176 f., 196, 199, 270, 293
 Engelstoft, Christian Thorning, biskop, 163, 236
 Erichsen, Laurids, toldforpagter, borgmester, 129, 131
 Ernst, Johan Conrad, bygmester, 292
- Faber, Mogens, købmand, 196
 de Falsen, Johan Eskil, godsejer, 133 f.
 Fodeberg, Anders, skipper, 168
 Flensborg, Hans Thomsen, købmand, 146
 Frederik IV, konge, 19, 225, 292
 Frederik V, konge, 105, 119, 169, 180, 187, 202, 287
 Frederik VI, konge, 127, 238
 Friderichsdatter, Anna Catharina, husbestyrerinde, 100
 Friis, 185
 Friis, korporal, 156
 Friis, Christian, kansler, 270
 Friis, Matthias Andersen, skipper, 81
 From, korporal, 156
 Frydendal, Knud, latinskolediscipel, 38
 Fuhrman, Anna Ernestina, 35
 Fuhrman, Anna Margrete, 35
 Fuhrman, Conrad, 35
 Fuhrman, Friderich Carl, 35
 Fuhrman, Henric August, regimentsbøsemager, 34
 Fuhrman, Magdalena, 35
 Fuhrman, Maria Magdalena, 35
 Fuhrman, Rasmus, 35
 Faaborg, Jakob Christensen, købmand, 141 f.
- de la Garde, Mazar, inspektør, 93 f., 96 f.
 Gebert, Anna Catharine Stephendsdatter, 84 f.
 Gerken, Andreas, stenhugger, 292
 Getreuer, Christian Peter, maler, 87
 Giedde (el. Gedde), Frederik Eiler, stiftamtmand, admiral, 303
 Gorm, Jørgen, rådstuetjener, 100
 Gottschalck, Matthias, sognepræst, 38
 Greve, Peder Pedersen, feldbereder, 94
 Grønvold, Poul Isac, kobberstikker, 13, 139, 169, 180, 187
 Guldbach, Detlef, soldat, 190
 Gundemann, Mathias Peter, farver, 103
- Hagenau, Peder Pedersen, kromand, 66
 Hanck, Johan Hendrik Trützschler, adjunkt, 239
 Hansdatter, Anna, 147
 Hansdatter, Anna, 183 f.
 Hansdatter, Anne, 216
 Hansdatter, Anne Cathrine, 66
 Hansdatter, Giertrud, 35
 Hansdatter, Giertrud, 35
 Hansdatter, Maren, 35
 Hansdatter, Maren, 35
 Hansdatter, Maren, 67 f.
 Hansen, Anders, skipper, 168
 Hansen, Christen, skomagermester, 80
 Hansen, Hans, 35
 Hansen, Jens, bissekræmmer, 60
 Hansen, Jørgen, 35
 Hansen, Laurids, 35
 Hansen, Niels, latinskolediscipel, 38
 Hansen, Oluf, grovsmed, 222
 Hansen, P., købmand, 142
 Hansen, Peder, 35
 Hansen, Peder, brændevinsbrænder, 15
 Hansen, Thyge, 35
 Harboe, Christen, skipper, 174
 Harder, Jørgen Pauli, guldsmed, 192 f.
 Hentze, tambour, 156
 Hetting, A., købmand, 142
 Hoff, Hans Larsen, skomagermester, 217
 Holm, Karen Hansdatter, 190
 Holm, Poul, professor, 231
 Holm, Wolrath, prokurator, landfiskal, borgmester, 133 f., 157 f., 201, 203, 293
 Holmer, Bartholette Dorothea, 265
 Holmer, Christiane Louise (f. Wichmann), 265
 Holmer, H. C., hospitalsforstander, 264 f., 267
 Holmer, Peter, hospitalsforstander, 264
 von Holstein, A. C., gehejmeråd, 199
 Hornemann, Anna Helene Andersdatter, 299
 Hornemann, Johan Frederiksen, sognepræst, 299
 Hunderup, Hans, rytter, 261
 Huus, Anders, skomager, 112
 Huus, Christian Andersen, skomagermester, 85, 269
 Hübner, Anton, tysk fabrikant, 107, 109, 112, 114 ff., 122, 142, 298
 Høgh, Mads, købmand, 196
- Ipsdatter, Anna Margrethe, 34
 Iversen, Christian Henrik, bogtrykker, avisudgiver, 136
- Jensdatter, Ingeborg, 88 f.
 Jensdatter, Marie, 66 f.
 Jespersen, Niels, 295 f.

Jessen, Jes, skipper, 80, 97
Johansdatter, Dorthe, daglejerske, 60
Johansen, Diderich, 89, 91
Johansen, Niels, handskemager, 259
Juel, Anne Cathrine, 199
Juel, Carl, stiftamtmand, overhofmester, 302
Juel, Jens, maler, 56, 127, 238
Juel, Niels, stamhusbesidder, kammerherre, 115 f., 302
Jøde, Philip, dansemester, 68
Jørgensdatter, Anna Maria, 83 f.
Jørgensen, Christen, skipper, 97, 173
Jørgensdatter, Kirsten, 259
Jørgensen, Lars, skipper, 80, 97
Jørgensen, Peder, guldsmed, 206
Jørgensen, Søren, skipper, 167

Karl XII, svensk konge, 7
Kellinghuusen, Peter Engelbert, farver, 104, 151
Kingo, Thomas, biskop, 74
Kiøbenhavn, Peder, skomager, 121
Knudsen, Jørgen, 268
Knudsen, Martha, 68
Køfoed, konferensråd, 138
Køfoed, Hans, landsdommer, 228 f.
Kraft, Ole, professor, 198
Kragh, Marie Cathrine, skoleholder, 62
Kurrelbaum, Matthias, købmand, postmester, 142
Köhler, J. C., købmand, 196
von Køker, Christian Otto, løjtnant, 186

Ladorph, Jens Nielsen, borgmester, 228
Lahn, Johan Matthias, handskehandler, 96 f., 99 f., 137, 140, 150, 196
Lange, S. L., maler, 265
Langebek, Jakob, historiker, 11
Langhoff, Søren, kromand, 156
Langsted, Preben, prokurator, 293
Larsen, Steen, 262
Lausen, Martin Christopher, gæstgiver, postmester, 158, 215
Lausen, Sara, 215
Lebel, Anne Cathrine Dorthe, 68
von Lente, Christian, stiftamtmand, 302
Leopold, Hans Hansen, rebslager, købmand, 101, 104 f., 195 f.
Lindam, Søren, tolder, 230
Lindegaard, Christian Mortensen, handskemager, 98 f., 280
Lindegaard, Laurentius, landsdommer, 292
de Lode, Alexia, kobberstikker, 131, 139
Lottrup, Christian, købmand, 196
Lund, Jacob Olufsen, guldsmed, 61
Lund, Jens Petersen, kantor, 38
Lund, Jørgen Olufsen, guldsmed, 211
Lunding, Matthias, kommerceassessor, 97, 104, 128 f., 132, 134 f., 138, 151, 255

Lykke, Pernille, 270

Mansfelt, Frederik, skomagersvend, 87 ff.
Martfeldt, Augustus, borgmester, 228
Martini, Christian Ludvig, apoteker, 157 f.
Martinsen, Johan Christian, 263 f.
Melbye, Jens, rytter, 39
Melbye, Ulrich Christian, postmester, 28, 39
Momme, Christopher, korporal, 98
Montgolfier, brødrene, franske opfindere, 136
Mortensdatter, Kirstine, 221
Munch, Nicolai, kandestøber, 105
Musæus, Carl, provincialmedikus, 282
Mychs, Johanne, sælgkone, 62
Mylius, J. J., landsdommer, 199
Møller, Ib Nielsen, skræddermester, 67 f.
Møller, Ida Juliane, se Nissen
Møller, Jochum, konsumtionsbetjent, 197 f.
Møller, Johan Nicolaj, væver, 221
Møller, Johannes, købmand, 147
Møller, Rasmus Rasmussen, guldsmed, 40, 99, 193
Møller, Sigvart, købmand, 146
Møller, Søren, købmand, 138, 146
Mørch, Laurids, student, 299

Nielsdatter, Anna, 53
Nielsdatter, Johanne, 66
Nielsdatter, Johanne Marie, 60 f.
Nielsdatter, Karen, 296
Nielsdatter, Mette Cathrine, 98
Nielsen, Mads, sæbemester, 134
Nielsen, Søren, murersvend, 158
Nissen, Anna Helene Johansdatter (f. Struck), 143
Nissen, Claus, købmand, 144 f.
Nissen, Ida Juliane (f. Møller), 145
Nissen, Jens, købmand, 143 f.
Nygaard, Seneca Christensen, skipper, 170 f.
Nørager, Christian, kancelliråd, 230

Oehlenschläger, Matthias, skomagermester, 84 f.
Oldsatter, Margrethe, 261
Otto, brødrene, fabrikanter, 135 f.

Pauli, Poul, prokurator, 293
Pedersdatter, Frocke, 259, 261
Pedersdatter, Gertrud Kirstine, 84
Pedersdatter, Margrethe, 216
Pedersen, Hans, vognmand, 35
Pedersen, Søren, guldsmed, 207
Petersen, Matthias, rytter, 60
Pettersen, Martin, 263
Pontoppidan, Erik, historisk-topografisk forfatter, 11, 131, 139, 236

Poulsen, Erich, købmand, 196
Povlsdatter, Maria Elisabeth, 189
Pritzbuer, stiftamtmand, 301

Ramus, Christian, biskop, 117
Ramus, Jacob, biskop, 231
Rantzau, Christian, stiftamtmand, gehejmeråd, 301
Rantzau, Frederika L., grevinde, 199
Rantzau, Sophie H., komtesse, 199
Rasch, Laurits, kæmner, 233 f.
Rasmussen, Rasmus, landstingshører, 292
Reimer, Christian, dynevårskræmmer, 151 f.
Rendsborg, Claus Mortensen, skomagermester, 83 f.
Rendsborg, Morten Pedersen, skomagermester, 83
Rhoed, Andreas, gymnasieelev, 296
Rigartsdatter, Anna Dorothea, 53
Riising, Hans, købmand, 99, 159, 196, 224
Ritz, skipper, 172
de Roepstorff, Ulrich Wilhelm, generalguvernør, 132
Rumohr, Anne, 270

Sass, J., løjtnant, 199
Saxer, Johan, garversvend, 156
Schiellerup, Thorn Henrichsen, guldsmed, 101, 136
Schjølær, Jørgen Jensen, daglejer, 183 f.
Schmidt, garver, 156
Schmidt, Gunder Pedersen, kandestøber, 93, 103, 156
Schwartz, Carl Simon Johansen, guldsmed, 175
Schøt, Anna Catharina, 51 f.
Sehested, Christian, stiftamtmand, 117, 120
Seidelin, Christian Davidsen, sognepræst, 198
Seidelin, Michael, borgmester, 195, 229 f.
Sekmann, regimentskvartermester, 132
Seydlitz, Christian G., professor, 197
Sibbern, Arndt, urmager, 82 f.
Sibbern, Hans, professor, 198

Sibbern, Mathæus, organist, urmager, 81
Simonsen, Mathias, guldsmed, 70, 95
Smaltz, regimentsfeltkærer, 263 f.
Stitzer, Christian, farver, 196
Struck, Anna Helene Johansdatter, se Nissen
Tauber, Johan Henrik, rektor, 56
Themsen, Jürgen, officer, 161, 163
Thestrup, Poul, arkivar, 16
Thomsen, Jørgen, købmand, skibsreder, 175
Thornøe, Casper, skibsreder, 170
de Thurah, Laurids, arkitekt, 20
Thyrestrup, Jens, kandestøber, 89
Tiedke, David, kirurg, 115
Tocqué, J.-L., maler, 107
Top, Henrich Paulin, 106, 119
Torbiørnsen, Tellef, norsk skipper, 178
Turck, Johan Philip, handskemager, 97

Vogt, Henrich, konsumtionsinspektør, 56, 198
Volkmar, Zacharias Friderich, handskemager, 97

Waidtlev, brødrene, feldberedere, limfabrikanter, 106
Warniche, Friderich, dragon, 298
Weller, Johan Leonhardt, rytter, sadelmager, 67
von Westen, Johan Christopher, apoteker, 129 ff., 164, 196, 285
von Westen, Peter, bogtrykker, apoteker, 48, 50 f., 53, 63, 97, 190,
294, 297
Wichmann, Christiane Louise, se Holmer
Wichmann, P., maler, 132 f.
Wilhelmsdatter, Else, 87 f.
Wissing, Fridrich (el. Frederik), guldsmed, 208

Æbelø, Jacob Gregersen, handskemagersvend, 259

Østrup, Christian Schouboe, amtsforvalter, 230 f.
Østrup, Rasmus Johansen, købmand, 142, 145 f., 196

8

Hans Chr. Johansen

NÆRING OG BYSTYRE

ODENSE 1700 · 1789

Hans Chr. Johansen fortæller i denne bog på en fængslende og let forståelig måde om de økonomiske og sociale forhold for 1700 tallets odenseanere.

Kilderne tillader os nu at følge både de små håndværksmestre og de store købmænd – både fattighjælpsmodtagerne og de adelige – fra vugge til grav.

Udadtil virkede Odense i 1700-tallet som en stillestående by. Befolkningstallet var næsten konstant, men mange rejste til og fra byen, og kun få var odenseanere hele deres liv. Hovederhvervet var

håndværk, og særlig skomagere og handskemagere dominerede og afsatte varer langt uden for byens grænser.

Byens administration var meget beskeden, og de opgaver, bystyret påtog sig, var få. Fattighjælpen var meget begrænset, og skarer af tiggere hjemsøgte byens gader.

Næring og bystyre er femte bind af det store værk, som Odense byråd har sat i gang i anledning af byens 1000 års jubilæum i 1988. Fynske historikere vil i ti bind – et hvert år indtil 1988 – skildre Odenseområdets historie fra de ældste tider og frem til jubilæumsåret. Værket bygger på den nyeste forskning, men samtidig skrives det på en populær måde og er rigt illustreret. Der lægges vægt på at skildre alle sider af byens og befolkningens liv.

I KOMMISSION HOS
ODENSE UNIVERSITETSFORLAG

1 d. 15. May 1678. Et var Kongens ankomst
2. et Compagnie linge. Kjøbmand. som Liv. skjøttare. Odense. 3. et Compagnie. Borgere. 4. et Hans. Kirke.
5. Grad. Bydre. 6. et. Frire. 7. et. Knud. 8. et. Lyeren.
Tegnet av. Geynwele.